

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

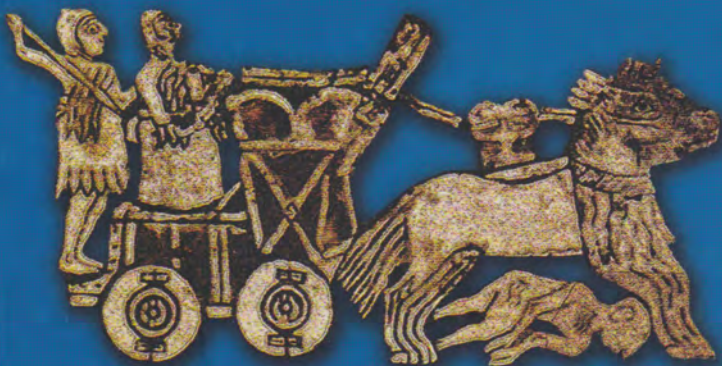
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SAMUEL NOAH KRAMER

SÜMERLER

SAMUEL NOAH KRAMER

SÜMERLER

Tarihleri, Kùltürleri ve Karakterleri

KABALCI YAYINEVİ: 146

Antropoloji/Arkeoloji/Mitoloji Dizisi: 12

Samuel Noah Kramer
Sumerians
Their History, Culture, and Character
© The University of Chicago, 1963

Sümerler
Tarihleri, Kùltürleri ve Karakterleri
© Kabalcı Yayınevi, 2002

Birinci Basım: Eylül 2002

Ofset Hazırlık: Altuğ Güzey (Figür)

Kapak Düzeni: Serdar Bal

Yayıma Hazırlayan: Mustafa Kùpüşoğlu

Baskı: Yayılcık Matbaası

Mücellit: Yedigün Mücellithanesi

KABALCI YAYINEVİ
Himaye-i Etfal Sok. 8-B Çağaloğlu 34410 İSTANBUL
Tel: (0212) 526 85 86 Faks: (0212) 513 63 05

KÛTÛPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)

Kramer, Samuel Noah

Sümerler

Tarihleri, Kùltürleri ve Karakterleri

ISBN 975-8240-10-2
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

SAMUEL NOAH KRAMER

SÜMERLER

Tarihleri, Kùltürleri ve Karakterleri

Çeviren: Özcan Buze

KABALCI YAYINEVİ

Pensilvanya Üniversitesi
ve
Üniversite Müzesi'ne

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ, 7

I. BÖLÜM

Arkeoloji ve Çiviyazısının Çözülmesi, 13

II. BÖLÜM

TARİH: *Kahramanlar, Krallar ve Ensiler*, 52

III. BÖLÜM

TOPLUM: *Sümer Kenti*, 104

IV. BÖLÜM

DİN: *Teoloji, Ayin ve Mit*, 152

V. BÖLÜM

YAZIN: *Sümer Gökçeyazını*, 218

VI. BÖLÜM

EĞİTİM: *Sümer Okulu*, 303

VII. BÖLÜM

KARAKTER: *Dürtüler, Güdüler ve Değerler*, 329

VIII. BÖLÜM

Sümer'in Mirası, 355

EKLER, 395

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA, 443

DİZİN, 447

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ÖNSÖZ

1956 yılında *From the Tablets of Sumer* [Sümer Tabletlerinden] adlı kitabım yayımlanmış, kitap daha sonra gözden geçirilmiş, yeniden basılmış ve *Tarih Sümer'de Başlar* adıyla çeşitli dillere çevrilmiştir. Kitabı oluşturan farklı uzunluklardaki yirmiden fazla denemeyi ortak bir tema birleştiriyordu: İnsanlığın kayıtlı tarihindeki ve kültüründeki “ilkler.” Kitapta, Sümer halkının siyasal tarihi ya da toplumsal ve ekonomik kurumlarının niteliği ele alınmadığı gibi, Sümerlerin ve dillerinin nasıl ve hangi yöntemle keşfedilip “diriltildiği” konusunda da okuyucuya herhangi bir fikir verilmiyordu. Elinizdeki kitap öncelikle bu eksiklikleri gidermek amacıyla tasarlanıp yazılmıştır.

Giriş niteliğindeki birinci bölümde, çiviyazısının çözülmesini sağlayan arkeolojik ve bilimsel çabalar, Sümerleri ve dillerini özel olarak ele alarak kısaca özetlenmekte ve bu, konuyla ilgili genel okuyucunun anlayarak ve kavrayarak izleyebileceğini umduğumuz bir şekilde yapılmaktadır.

İkinci bölümde Sümer tarihi, İÖ beşinci binyılın tarihöncesi günlerinden, Sümerlerin siyasal bir varlık olarak ortadan kalktığı İÖ ikinci binyılın başlarına kadar ele alınmaktadır. Bu bölüm, benim bildiğim kadarıyla, Sümerlerin siyasal tarihinin bugüne kadar mevcut en eksiksiz ve en ayrıntılı ele alınışını sunmaktadır. Kaynakların parçalı, anlaşılmasız ve bazen de pek güvenilir nitelikte oluşu nedeniyle, bu bölümde dile getirilen görüşlerin çoğu tahmin ve çıkarsamaya dayanmaktadır; bunların yalnızca bir bölümü doğru olabilir ya da tümü yanlış çıkabilir. Daha önemli ve kuşkulu durumlarda ise okuyucunun kendi yargılarını ve kararlarını oluşturabilmesine yardımcı olmak için bölümün başlangıcında uzmanların elinde bulunan çeşitli türden

kaynak malzemesi özetlenerek değerlendirilmiş ve bunların eksikliklerine, kusurlarına ve tuzaklarına işaret edilmiştir.

Üçüncü bölümde Sümer kent yaşamının toplumsal, ekonomik, hukuksal ve teknik yönleri işlenmektedir. İlgili kaynakların kıt ve muğlak olması nedeniyle oldukça eksik olan bu bölüm, bu araştırma alanının şu ya da bu yönünün aydınlatılmasına büyük katkılarda bulunan Diyakonov, Falkenstein ve Civil'in son dönemdeki katkıları olmasaydı hiç yazılamazdı.

Dördüncü ve beşinci bölümlerde, bilimsel kariyerimin büyük bir bölümünü adadığım Sümer kültürünün iki alanı, Sümer dini ve yazını incelenmektedir. Dolayısıyla benim daha önceki yayımlarımda bulunan pek çok şey burada da yer almakla birlikte bu bölümlerde, eldeki malzemenin şimdiye kadar olanaklı olduğundan daha tam ve daha anlaşılabilir bir incelemesi yapılmaktadır; ayrıca alıntı yapılan çevirilerde çeşitli eklemelere ve düzeltmelere gidilmiştir.

Eğer bir yazarın gözdeleleri olmasına izin verilirse, benim “gözdeleirim” Sümer eğitimi ve karakteriyle ilgili altıncı ve yedinci bölümlerdir. Son zamanlara kadar Sümer kültürünün bu iki yönü hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyordu; ama bu iki bölümün de gösterdiği gibi artık epeyce ayrıntılı olarak tanımlanıp incelenebilirler. Örneğin eğitimle ilgili bölümde, okul yaşamını ele alan dört Sümer denemesi yer almaktadır; bunlar daha onbeş yıl öncesine kadar tümüyle meçhuldü. Yedinci bölüm, Şarkiyat incelemeleri alanında görece yeni bir yaklaşım denemektedir. Bu bölüm, Sümer uygarlığının yaratılmasına –ve yıkılmasına– yardımcı olan içsel dürtü ve güdülerini saptamaya, çözümlemeye ve değerlendirmeye çalışmaktadır.

Sekizinci bölüm, dünyaya ve dünya kültürüne Sümer'den kalan “miras” olarak adlandırılacak katkıları özetlemektedir. Sümerlerle Yakındoğu'nun öteki halkları arasındaki alışverişin incelenmesiyle

başlayan bu bölüm, modern yaşamın belirgin yönlerinden Sümer'e dayanması olası bazılarını özetleyerek devam etmektedir. Bu bölümün sonunda Sümerlerin teolojik, etik ve yazınsal fikirlerinden bazıları da özetlenmektedir; –Batı kültüründe oldukça büyük rol oynamış olan– Kitabı Mukaddes'te bu fikirlere koşutluklar bulunduğu görülmektedir; bu ise eskiçağda İbranilerle Sümerler arasında sanıldığından çok daha yakın bir ilişki bulunduğunu göstermektedir.

Son olarak, mümkün olduğunda özgün kaynaklara başvurmayı yeğleyen okuyucular için özel olarak hazırlanmış Ekler gelmektedir. Eklerde, tarihle ilgili bölümde kullanılan bir dizi önemli belgenin çevirisinin yanı sıra Sümer ülkesi ve Sümerler hakkındaki bir kitap için özel ilgi konusu olabilecek çeşitli parçalara yer verilmektedir.

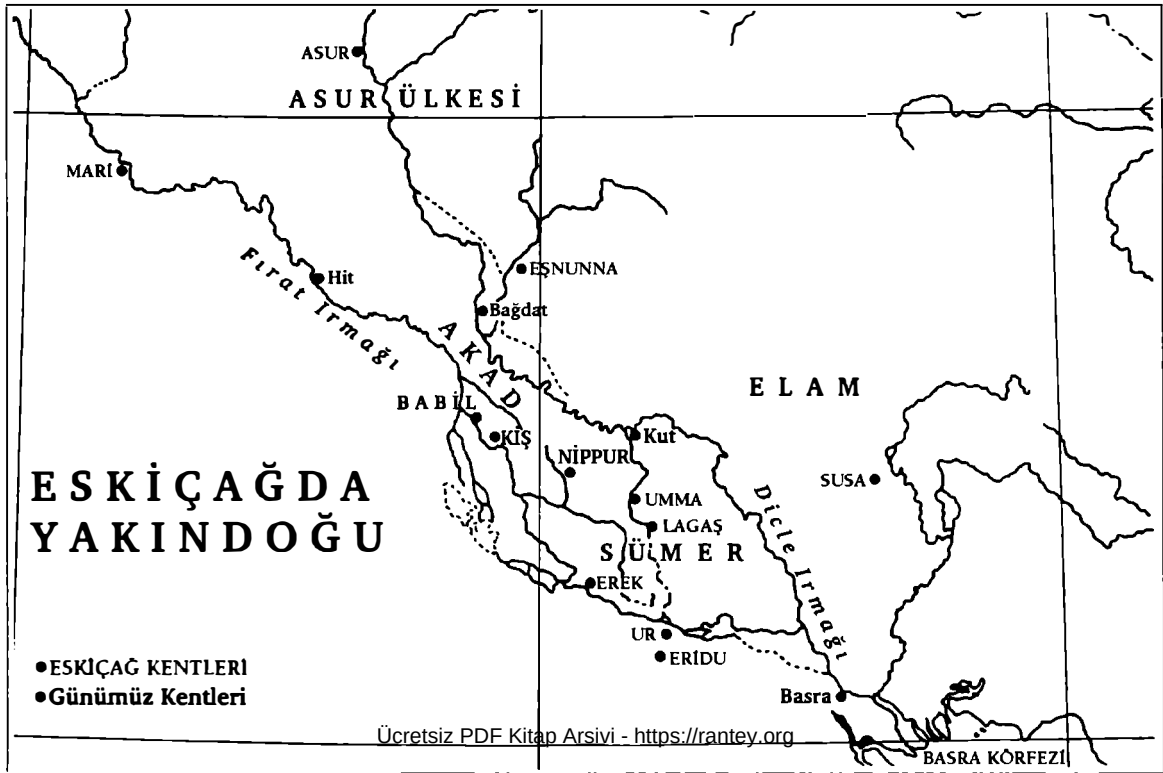
Bu çalışma Pennsylvania Üniversitesi'ne ve ona bağlı Üniversite Müzesi'ne adanmıştır. Bu alışılmadık ve olağandışı görünebilir, fakat bu iki kurum olmasaydı bu kitap hiçbir zaman yazılamazdı. Üniversite yönetimi ve öğretim üyeleri, kendilerine uzak ve gizemli nitelikte olmasına karşın araştırmalarımı her bakımdan desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Üniversite Müzesi ve bünyesindeki Babil Koleksiyonu da bu kitabın dayandığı özgün kaynak malzemelerinin çoğunu sağlamıştır. Bu nedenle kitabın bu iki kuruma adanmış olması, bana ve yıllar boyunca yaptığım Sümeroloji araştırmalarına şu ya da bu şekilde yardımcı olan bu kurumlarla ilişkili bütün bireylere duyduğum derin ve yürekten gelen minnettarlığımın küçük bir işaretidir.

Burada, Eski Şark Eserleri Müzesi'ndeki Sümer yazınsal tabletlerinden yararlanmamı cömertçe sağladıkları için Türkiye Cumhuriyeti Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü'ne de teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Bu müzedeki tablet koleksiyonunun iki uzmanı, Muazzez İlmiye Çığ ve Hatice Kızılay'a, Sümeroloji araştırmaları için çok verimli olan özverili

ve sakınmasız işbirliklerinden dolayı özellikle müteşekkirim. Çeşitli vesilelerle gösterdikleri cömert işbirliğinden dolayı Irak Cumhuriyeti Eski Eserler Müdürlüğü'ne de derin bir teşekkür borçluyum. Hilprecht Koleksiyonu'ndaki tabletleri yardımcı uzman Inez Bernhardt ile işbirliği halinde incelememi sağlayan Doğu Almanya Jena, Friedrich Schiller Üniversitesi'ne çok özel bir teşekkür borcum bulunmaktadır. British Museum eski görevlilerinden ve şimdi de Şark ve Afrika Araştırmaları Okulu profesörlerinden Cyril J. Gadd'a, uzun zamanını ve çabasını adadığı Ur'dan çıkan Sümer yazınsal belgelerinin kopyalarını cömertçe kullanmama sunduğu için teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Son olarak, SSCB Bilimler Akademisi'ne ve Puşkin Müzesi'ne, iki Sümer ağıtının yazılı olduğu bir tabletin incelenmesini ve yayımlanmasını sağladıkları için teşekkür ederim.

1929-30'da Irak'a gitmemi sağlayan ilk araştırma bursum için Amerikan Bilim Dernekleri Konseyi'ne yürekten teşekkürlerimi sunarım. John Simon Guggenheim Vakfı'na ve Amerikan Felsefe Derneği'ne, diğer yazılarımda da belirttiğim gibi çok özel bir teşekkür borcum olduğunu vurgulamak isterim. Bu kurumlar, bilimsel kariyerimin çok kritik bir döneminde "karagün dostu" oldu. Her ne kadar o zaman daha hiç karşılaşmamışsak da, henüz başlangıç aşamalarında bulunan araştırmalarımdan Amerikan Felsefe Derneği'ne övgüyle söz eden William Foxwell'e teşekkür borcumu dile getirmek için bu ön-söz uygun bir fırsattır. Son yıllarda Bollingen Vakfı, bilimsel konularda ve sekreterlik alanında en azından asgari bir yardım elde etmemi sağlayan bir dizi araştırma bursu vererek çok büyük bir cömertlik göstermiştir. Bu konuda Barth Vakfı da kimi yardımlarda bulundu; bu kurum bana Friedrich Schiller Üniversitesi bünyesindeki Hilprecht Koleksiyonu'nda bir süre çalışmama olanak veren bir ödenek sağladı.

Bu önsözü, Sümer bilgelik yazını alanındaki mükemmel araştırmalarını yayımlanmasından önce ve yayımlanması sırasında bana veren eski asistanım Edmund Gordon'a ve Sümer sözlükbilimi, tıbbi ve teknolojisi alanındaki araştırmalarını kullanmamı sağlayan eski asistanım Miguel Civil'e teşekkürlerimi ifade ederek bitirmeme izin veriniz. Üniversite Müzesi'nin araştırma asistanı Jane Heimerdinger dizini hazırladı ve elyazmasının hazırlanıp düzenlenmesinde çeşitli yardımlarda bulundu. Şu Sümer atasözünün bir örneği olan hünerli ve bilgili Gertrude Silver'e çok özel teşekkür borçluyum: "Gerçek yazıcı eli ağzı kadar hızlı işleyen yazıcıdır."

Arkeoloji ve Çiviyazısının Çözülmesi

Klasik çağlarda Babil ülkesi adıyla bilinen Sümer, Mezopotamya'nın aşağı yarısından oluşur; bu alan kabaca günümüz Irak'ının, Bağdat'ın kuzeyinden Basra Körfezi'ne kadar olan bölümüyle özdeşir. Yaklaşık olarak 26 bin kilometre kare olan bu bölge ABD'nin Massachusetts eyaletinden biraz daha büyükçedir. İklimi aşırı sıcak ve kurudur; toprağı kendi başına bırakıldığında kıraç, rüzgâra açık ve verimsizdir. Düz arazi ırmaklar tarafından oluşturulmuştur; bu nedenle neredeyse hiç maden yoktur ve taş çok azdır. Bataklıklardaki kocaman sazlıklar bir yana bırakılacak olursa, hiç kerestelik ağaç bulunmaz. O zaman burası, "Tanrının terk ettiği" bir bölge, görünüşe göre yoksulluğa ve yokluğa mahkûm, gelecek vaat etmeyen bir ülkeydi. Ne var ki, buraya yerleşen insanlar, İÖ üçüncü binyılda bilindikleri adıyla Sümerler, olağandışı bir zekâyâ ve girişimci, kararlı bir ruha sahipti. Ülkenin doğal dezavantajlarına karşın bu insanlar Sümer'i gerçek bir Cennet Bahçesi'ne çevirmişler ve büyük olasılıkla insanlık tarihindeki ilk yüksek kültürü geliştirmişlerdi.

Sümer halkı teknolojik icatlar için alışılmadık bir yeteneğe sahipti. Daha ilk yerleşenler bile sulama fikrini akıl etmiş, bu da Dicle ve Fırat ırmaklarının zengin alüvyon taşkınlarını toparlayıp kanallara akıtmalarını ve tarlalarıyla bahçelerini sulayarak verimli hale getirmelerini sağlamıştı. Maden ve taş kıtlığına karşı bir çare olarak, hemen hemen hiç tükenmeyen ırmak kilini ve çamurunu orak, çömlek, levha ve kavanoz haline getirerek fırınlamasını öğrenmişlerdi. Çok az

bulunan inşaat kerestesinin yerine, geniş ve bol bataklık sazlıklarını kesip kurutmuşlar, bunları demetler halinde bağlayarak ya da hasır biçiminde örerek, çamur sıvasının yardımıyla kulübeler ve hayvan barınakları yapmışlardı. Sümerler daha sonra, her yerde bol bol bulunan ırmak kilini şekillendirmek ve fırında pişirmek için tuğla kalıbını icat etti ve böylece inşaat malzemesi sorunları kalmadı. Çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz, kubbe, bakır ve tunç dökümü, perçinleme, lehimleme, taş heykelticiliği, oymacılık ve kakmacılık gibi yararlı araçlar, beceriler ve teknikler geliştirdiler. Kil üzerine yazma sistemi buldular; bu yazı ödünç alınarak ikibin yılı aşkın bir süre boyunca Yakındoğu'nun her yerinde kullanıldı. Bizim Batı Asya tarihinin ilk dönemlerine ilişkin bilgilerimizin hemen hemen tümü, Sümerler tarafından geliştirilen çiviyazısıyla yazılmış ve son yüzyirmibeş yılda arkeologlar tarafından kazılarla çıkarılmış binlerce kil belgeden gelmektedir.

Sümerler yalnızca maddi ilerlemelerinden ya da teknolojik becerilerinden ötürü değil, fikirleri, idealleri ve değer yargıları bakımından da dikkat çekici insanlardı. Açık görüşlü ve sağduyulu olan bu insanlar yaşama pragmatik bir gözle bakmış, zihinsel yeteneklerinin sınırları elverdiği ölçüde, olgu ile hayali, dilek ile dileğin gerçekleşmesini ya da gizem ile gizemselleştirmeyi nadiren birbirine karıştırmıştır. Yüzyıllar boyunca Sümer bilgeleri, bir bakıma "tanrıların olanı tanrı-lara veren" ve ölüm ile tanrısal gazap karşısında ölümlülerin kaçınıl-maz olarak sınırlı ve özellikle çaresiz olduğunu kabul ve teslim eden bir iman ve itikat sistemi geliştirmişlerdir. Maddi alandaysa servete ve mal-mülke, zengin hasada, tıka basa dolu tahıl ambarlarına, hay-vanlarla dolu ağıllara ve ahırlara, karada başarılı ava, denizde iyi ba-lıkçılığa yüksek değer vermişlerdir. Ruhsal ve psikolojik olarak hırs ve başarıya, üstünlük ve saygınlığa, onur ve takdir edilmeye büyük

önem vermişlerdir. Sümerler kişisel hakları konusunda derin bir bilince sahipti ve ister kralı, ister üstü ya da isterse eşiti tarafından yapılmış olsun, hakları çiğnenince tepki gösterirdi. Yasalar yapıp yasa derlemeleri hazırlayanların, yanlış anlamaları, çarpıtmaları ve keyfiliği önlemek için her şeyi “ak üzerine kara” yazıya geçirenlerin ilk defa Sümerler olması şaşırtıcı değildir.

Sümerler bireye ve bireyin başarılarına yüksek değer veriyordu; ama yine de hem bireyler hem de topluluklar arasında güçlü bir işbirliği ruhunu besleyen her şeyin üstünde bir etken vardı: Sümer’in gönencinin, hatta bizzat varlığının sulamaya bağlı olması. Sulama, topluluğun çabasını ve örgütlenmesini gerektiren karmaşık bir süreçtir. Kanalların kazılması ve sürekli olarak onarılması gerekir. Su, ilgili herkes arasında adil olarak bölüştürülmelidir. Bunun güvence altına alınması için tek tek toprak sahiplerinden, hatta tek bir topluluktan daha güçlü bir iktidarın olması zorunluydu. Hükümet kurumlarının ve Sümer devletinin ortaya çıkışının nedeni buydu. Sulanan toprak verimli olduğundan Sümer büyük bir tahıl fazlası ürettiyordu; fakat hemen hemen hiç madeni yoktu, taş ve kerestesi çok azdı. Bu nedenle devlet, ekonomisi için gerekli olan malzemeyi ya ticaret ya da askeri güç yoluyla elde etmek zorundaydı. Bu nedenle İÖ üçüncü binden itibaren Sümer kültürünün ve uygarlığının, en azından belli ölçülerde, doğuda Hindistan’a ve batıda Akdeniz’e, güneyde eskiçağ Etiyopya’sına ve kuzeyde Hazar Denizi’ne kadar yayılmış olduğuna inanmak için geçerli nedenler vardır.

Kuşkusuz bütün bunlar beşbin yıl önce olmuştu ve çağdaş insanın ve kültürün incelenişiyle pek ilgili değilmiş gibi görünebilir. Gelgelelim gerçek şudur ki, Sümer ülkesi çağdaş uygarlığın birçok önemli özelliğinin doğuşuna tanıklık etmiştir. Felsefeci olsun öğretmen olsun, tarihçi olsun şair olsun, hukukçu olsun reformcu olsun, devlet

adamı olsun siyasetçi olsun, mimar olsun heykeltıraş olsun, olasıdır ki günümüz insanı ilkörneğini ve meslektaşını eski Sümer'de bulacaktır. Elbette çağımızdaki türevin Sümer'deki kökü artık dolaysız ya da kesin olarak izlenemez. Kültürel yayılmanın yolları çok çeşitli, dolambaçlı ve karmaşıktır; sihirli dokunuşu çok hafif ve izi pek dayanıksızdır. Ama yine de bir Hz. Musa yasasında ve bir Hz. Süleyman meselinde, Hz. Eyüb'ün gözyaşlarında ve bir Kudüs ağığında, ölüm döşegindeki tanrı-insanın hüznünlü masalında, Hesiodos'un evrendoğum öykülerinden birinde, bir Hint mitinde, bir Ezop masalında, bir Öklid teoreminde, burçlar kuşağının bir burcunda, bir hanedan arması tasarımı, bir minanın^o ağırlığında, bir açının derecesinde, bir sayının yazılışında hâlâ görünür. İzleyen sayfalarda kısaca özetlenecek olan Sümer'de yaratılan uygarlığın tarihi, toplumsal yapısı, dinsel görüşleri, eğitim uygulamaları, yazınsal yapıları ve değer yargıları olacaktır. Ama önce Sümerlerin ve kültürünün arkeolojik çalışmalarla "diriliş"ini ve yazılarıyla dillerinin çözülüşünü giriş niteliğinde olarak kısaca gözden geçirelim.

Gariptir ki, bir yüzyıldan az bir süre önce Sümer kültürü hakkında hiçbir şey bilinmiyordu; hatta bir Sümer halkının ve dilinin var olabileceği bile akla gelmiyordu. Yüz yıl kadar önce Mezopotamya'da kazı yapmaya başlayan akademisyenler ve arkeologlar Sümerleri değil, Asurluları arıyordu. Asurlular hakkında, pek doğru olmamakla birlikte Yunan ve İbrani kaynaklarından epeyce bilgi edinilmişti. Ne var ki, Sümer konusunda Kitabı Mukaddes, klasik dönem ve klasik dönem sonrasıyla ilgili bütün literatürde, bu ülkeye ya da halkına ve diline ilişkin fark edilebilir hiçbir iz bulunmuyordu (ya da en azından öyle sanılıyordu; Kitabı Mukaddes'te Sümer'den biraz değişik bir bi-

^o *Mina (miskal)*: Eski Mısır ve Yunanistan'da kullanılan bir ağırlık ölçüsü; 982,33 gram – Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

çim altında söz edilmiş olması olasılığı için bkz. s. 391-394). İkibin yıldan fazla bir süredir Sümer ismi bile insanların zihninden ve belleğinden silinmişti. Sümerlerin ve dilinin keşfedilmesi hiç de beklenen bir şey değildi ve hiç umulmadık bir şekilde oldu. Konuyla pek ilgili olmayan bu ayrıntı, Sümeroloji araştırmalarının epey yavaş ve sıkıntılı bir şekilde gelişmesinden bir ölçüde sorumlu olan tartışmalara yol açtı.

Aslında Sümer dilinin çözülmesi de Sümerce gibi çiviyazısıyla yazılan ve daha eskiden Asurca ya da Babilce adıyla bilinen Sami ailesine mensup Akadcanın çözülmesi yoluyla oldu. Akadca içinse anahtar, MÖ birinci binyılda İran'ın büyük bölümünde hüküm süren Persler ve Medlerce konuşulan bir Hint-Avrupa dili olan Eski Persçede bulunmuştu. Çünkü Pers Ahameniş hanedanının –bu isim, İÖ 700 civarında yaşamış olan hanedan kurucusu Ahamenes'ten gelmektedir– bazı yöneticileri, yazılarını çiviyazısıyla üç dilde yazmayı siyasal bakımdan uygun bulmuştu: Kendi anadilleri olan Persçe; fethedip boyun eğdirdikleri Batı İran yerlilerince konuşulan eklemeli bir dil olan Elamca; Babilliler ve Asurlularca konuşulan Sami kökenli Akadca. Mısır'da bulunan Rosetta Taşı'nın aşağı yukarı bir eşdeğeri olan bu üçdilli çiviyazısı grubu, çiviyazısının yurdu Irak olmasına karşın Irak'ta değil, İran'da bulundu. Böylece çiviyazısının çözülmesine ve Mezopotamya uygarlıklarının yeniden keşfedilmesine yol açan buluşların ve kazıların öyküsüne gelmiş bulunuyoruz. Okuyucunun tablonun bütününe en azından bir göz atabilmesi için ve bu arada, Sümerler hakkında bir kitabın yazılabilmesine bilmeden ve istemeden ve her biri kendi tarzınca yardımcı olan o çoktan ölmüş kâşiflerin, kazıcıların ve masabasında çalışan akademisyenlerin önünde saygıyla ve teşekkürle eğilebilmesi için burada bu öykü ancak kısaca özetlenecektir; çünkü son yıllarda defalarca ve ayrıntılı olarak anlatılmıştır (tek tek yapıtlar için

bkz. Kaynakça).

İssız höyüklerinin ya da tell'lerinin altında uzun bir zamandır gömülü olan Asur, Babil ve Sümer halklarının diriltilmesi, ondokuzuncu yüzyıl biliminin ve klasik filoloji araştırmalarının etkileyici ve muhteşem bir başarısıdır. Elbette daha önceki yüzyıllarda da antik Mezopotamya kalıntıları hakkında tek tük raporlar bulunuyordu. Aslında daha onikinci yüzyılda, Navarra krallığındaki Tudela kentinin hahamı Yonah oğlu Bünyamin Musul Yahudilerini ziyaret etmiş ve bu kentin yakınlarındaki kalıntıların antik Ninova'ya ait olduğunu doğru olarak saptamıştır; ama anlattıkları onaltıncı yüzyıla kadar yayımlanmamıştır. Öte yandan, Babil'in saptanması, Roman Pietro della Valle'nin günümüzdeki Hilla kasabası yakınlarındaki höyükleri ziyaret ettiği 1616'ya kadar gerçekleşmedi. Bu keskin gözlü gezgin, yalnızca Babil kalıntılarının dikkat çekici bir betimlemesini yapmakla kalmamış, aynı zamanda hem orada hem de günümüzde Arapların Tel el Mukayyer, "Ziftli Höyük" –Antik Ur kentinin kalıntıları ziftle kaplıdır– adını verdiği höyükte bulduğu yazılı tuğlaları da Avrupa'ya getirmiştir. Böylece çivi yazısının ilk örnekleri Avrupa'ya gelmiş oluyordu.

Onyedinci yüzyılın geri kalan bölümünde ve onsekizinci yüzyılın büyük bölümünde, çeşitli mekânların ve kalıntıların saptanması konusunda her biri farklı görüşte olan çok sayıda gezgin Mezopotamya'da geziler yapmış, bunların hepsi de gördüklerini Kitabı Mukaddes'teki referans çerçevesine uydurmaya çalışmıştır. 1761 ile 1767 yılları arasında bu keşif gezilerinin en değerlisi yapılmıştır. Bu, Danimarkalı matematikçi Carsten Niebuhr'un gezisiydi. Niebuhr, Persepolis'teki yazıtların kopyasını çıkarmış, bu da çivi yazısının çözülmesine giden yolu açmıştı. Niebuhr ayrıca krokiler ve çizimler yardımıyla çağdaşlarına Ninova kalıntıları hakkında somut bir fikir veren

ilk kişi olmuştur. Birkaç yıl sonra Fransız botanikçi A. Michaux, Paris'teki Bibliothèque Nationale'e, Bağdat'ın güneyinde yer alan Ktesifon'da bulunmuş bir sınır taşı satmış, taşın Avrupa'ya gelen gerçekten değerli ilk yazıt olduğu ortaya çıkmıştı. Bazı saçma çevirileri yapılan bu basit yazıt aslında sınır işaretini bozacak kişilere yönelik olağan lanetleri içeriyordu. Örneğin bu lanetlerden biri şöyleydi: "Şifa bulmamızı sağlayacak doğru ilaçlar bahşetmek için göklerin ordusu bizi sirkeyle sulayacak."

Aşağı yukarı aynı dönemde, Bağdat'taki bölge papazı ve Bilimler Akademisi muhabir üyesi Başrahip Beauchamp, çevresinde, özellikle de Babil kenti kalıntıları arasında gördüğü şeylere ilişkin dikkatli ve titiz gözlemler yapıyordu; aslında Mezopotamya'da bilinen ilk arkeolojik kazıyı, bir duvarcı ustasının yönetiminde birkaç yerli işçi tutarak, günümüzde turistlerce hâlâ görülebilecek olan ve şimdi "Babil Aslanı" olarak bilinen bir heykelle bağlantılı olarak o yapmıştır. Şimdi güzel bir kopyası Berlin Devlet Müzesi'nin Yakınoğu Bölümünde görülebilecek olan İhtar Kapısı'nın bazı bölümlerini ilk betimleyen kişi de o olmuştur. Beauchamp ayrıca Persepolis yazıtlarına benzediğini fark ettiği ufak yazılarla kaplı sert silindirler bulduğundan da söz etmektedir. 1790'da yayımlanan gezi anıları neredeyse hemen İngilizce ve Almancaya çevrilmiş ve bilim dünyasında oldukça sansasyon yaratmıştır.

Başrahip Beauchamp'ın çıktığı kıvılcımın sonuçlarından biri, Londra'daki Doğu Hindistan Şirketi'nin Bağdat'taki görevlilerine bazı arkeolojik araştırmalar ve keşifler yapma yetkisi vermesi olmuştur. Böylece 1811 yılında, Doğu Hindistan Şirketi'nin Bağdat'taki yerleşik görevlilerinden Claudius James Rich'i, Babil kenti kalıntılarını inceleyip haritasını çıkarırken, hatta bazı bölümlerinde kısa süreli kazılar yaparken görüyoruz. Rich dokuz yıl kadar sonra Musul'a gelerek an-

tik Ninova'daki büyük höyüklerin krokilerini çıkarmış ve araştırmalar yapmıştır. Pek çok yazılı tablet, tuğla, sınır taşı ve Nebukadnezar ile Senharip'inkiler de dahil olmak üzere silindir toplamış ve sekreteri Carl Bellino'ya da dikkatlice kopyalarını çıkarttırarak çözümleri için yazıtbilimci Grotfend'e göndermiştir. Rich'in koleksiyonu, günümüzde British Museum'da bulunan devasa Mezopotamya eski eserleri koleksiyonunun çekirdeğini oluşturmuştur.

Rich 1821 yılında otuzdört yaşındayken ölmüş, fakat Babil'in kalıntılarına ilişkin iki anı kitabı, içerdiği çizimler ve yazıtsal malzemeyle birlikte yaşamaya devam etmiştir. Bu kitabın, Asurolojinin ve onunla ilgili çiviyazıları araştırmalarının doğuşuna işaret ettiği söylenebilir. Rich'i, bir dizi Mezopotamya kalıntısının özenli sanatsal çizimlerini yapan ve ayrıca Babil'in kalıntılarının yer aldığı bütün bölgenin planını çizen Robert Ker Porter izlemiştir. Rich'in 1811'de kazdığı Babil kalıntıları, Robert Mignan 1828 yılında kısa süreli kazılar yaptı. Mignan otuz adam tutarak on metre karelik bir alanı altı metre derinliğe kadar kazmış ve yazılı bir silindiri toprak altından çıkaran ilk kişi olmuştur. Nihayet 1830'larda, J. Bailie Fraser ve William F. Ainsworth adlı iki İngiliz güney Mezopotamya'da bir dizi alanı ziyaret etmişti; ne var ki, bu kişilerin ellerinde, buraların antik Sümer'in bir parçası olduğu konusunda herhangi bir ipucu bulunmuyordu.

Artık Irak'ta, 1842 yılında Musul'daki Fransa konsolosu Paul Emile Botta'yla başlamış ve sayısız kesintiyle günümüze kadar devam etmiş olan aşağı yukarı sistematik kazılara geliyoruz. Başlarda kazılar kuzey Mezopotamya'da, genel olarak Asur ülkesi olarak bilinen topraklarda yürütülmüştü. Burada çıkarılan binlerce belge Akadca yazılmıştı. Ama ilk çıkarıldıklarında bu bilinmiyordu. O zaman söylenebilecek tek şey, bunların İran'da, özellikle de Persepolis ve çevresinde

bulunan üçdilli yazıtların üçüncü “sınıf”ına benzedikleriydi. Persepolis’te muhteşem bir sarayın kalıntıları hâlâ ayakta; bunlar arasında çok sayıda uzun, güzel sütun yerinde duruyor, çeşitli türden oyma anıtlarsa çevreye dağılmış bulunuyordu. Kentin çevresinde kayalara yontulmuş olan muhteşem bezemeli mezarlar vardı. Persepolis anıtlarının çoğu, onsekizinci yüzyılın sonunda Babil kentinden elde edilen tuğlalardaki yazıtlara benzediği saptanan yazılarla kaplıydı. Ayrıca ondokuzuncu yüzyılın ortalarında üçdilli yazıtlardan biri çözülmüş ve yığınla özel isim elde edilmişti; bu isimler yazıtlardan üçüncüsünün çözülmesinde kullanılacak ve bu da Irak’ta çıkarılan “Asurca” tabletlerin okunmasını sağlayacaktı. Bu nedenle, Akadcanın çözülmesini sağlayan bu süreci izleyebilmek için öncelikle üçdilli Persepolis yazıtlarının birinci sınıfının çözülmesine ve bunlardan elde edilen bilgilerin niteliğine ilişkin bazı bilgilere sahip olmamız gerekir.

Persepolis kalıntılarının Avrupa dünyasında tanınması, onaltıncı yüzyılda, Venedik’in Pers elçisi Geosofat Barbaros’un –kalıntılardan hayranlıkla söz ettiği– gezi programı 1543 yılında Venedik’te yayımlandığı zaman olmuştur. Anıtlardaki yazılardan ilk kez, İspanya ve Portekiz’in Pers’e gönderdiği ilk elçi olan Antonio de Goueca 1611 yılında Lizbon’da yayımlanan kitabında söz etmiş ve bu yazıları betimlerken Perslerin, Arapların, Ermenilerin ve Yahudilerin yazılarından farklı olduğunu söylemiştir. Ardılı Don Garcia Silva Figueroa ise Antwerp’te yayımlanan bir kitapta, Diodorus Siculus’un bir betimlemesini kullanarak, Persepolis kalıntılarının Ahemeniş hükümdarı Darius’un sarayı olduğunu saptayan ilk kişi olmuştur. O da anıtlardaki yazılardan, Keldanice, İbranice, Arapça ve Yunancadan farklı olduğunu belirterek söz etmekte, yazıları, uzun ve üçgen, piramit biçimli ve konumları hariç birbirinden ayırt edilemeyen işaretler olarak betimlemektedir.

Pietro della Valle 21 Ekim 1621 tarihli bir mektupta, Persepolis kalıntılarını incelediğini ve hatta yazılardaki beş işaretin –biri hatalı da olsa– kopyasını çıkardığını bildirmekte ve yazıların soldan sağa doğru okunması gerektiğini söylemektedir. 1673 yılında genç Fransız sanatçısı André Daulier Deslandes, Persepolis sarayının ilk eksiksiz gravürünü yayımlamış, fakat yazıtlardaki işaretlerden yalnızca üçünün kopyasını çıkarmış ve bunları gravürüne yalnızca süsleme oldukları izlenimini verecek şekilde yerleştirmişti. Bu, onsekizinci yüzyıl boyunca yaygın olarak kabul edilen bir teori olmuştur. 1677 yılında, elli yıl kadar önce Britanya'nın Pers elçisi olarak görev yapmış bir İngiliz olan Sir Thomas Herbert, görünüşe göre üç satırlık bir pasaj olan bir yazının epey kötü bir kopyasını yayımlamış, daha sonra bunun birbirinden tümüyle farklı üç yazıttan alınmış satırlardan oluştuğu anlaşılmıştı. Yine de yazıları niteleyişi tarihsel bakımdan ilgi çekici olmaktan tümüyle uzak değildir: "Ne Harflere ne de Hiyerogliflere benzeyen bu işaretler acaip ve alışılmadık bir biçimdedir; evet, bunları çözmekten o kadar uzagız ki, sözcükler mi yoksa İşaretler mi olduklarını ve ben her ne kadar birincisine eğilim gösteriyorsam da, sözcükler mi yoksa bizim yaygın olarak kullandığımız stenoda olduğu gibi heceler mi içerdiğini söyleyebilecek kadar bile kesin bir hüküm veremiyoruz."

1693 yılında, yirmi işaretten oluşan iki satırlık bir Persepolis yazıtının, Doğu Hindistan Şirketi'nin bir temsilcisi olan Samuel Flower tarafından çıkarılmış bir kopyası yayımlanmıştı. Bu özgün bir yazıt olarak kabul edildi; oysa aslında çeşitli yazıtlardan seçilmiş yirmiüç ayrı işaretten oluşuyordu; bu yanlış, yazıyı çözme girişiminde bulunanlarda az kafa karışıklığı ve hayal kırıklığı yaratmadı. 1700 yılında yazıya ilk kez "çiviyazısı" ismi verildi ve bu isim o zamandan beri yerleşti. İsmi veren Thomas Hyde, Eski Pers dininin tarihi üzerine

bir kitap yazmış ve burada Flower'ın yazıtının kopyasını kullanarak işaretleri "çiviyazısı" şeklinde betimlemişti. Maalesef, kendisi bu işaretlerin anlamlı bir konuşmayı aktarmak amacıyla değil, olsa olsa süs ve bezeme işlevi görmek üzere yapıldığına inanıyordu.

Persepolis'ten elde edilen ilk eksiksiz yazıt 1711 yılına kadar yayımlanmadı. Bunun yazarı, sonradan İngiliz vatandaşlığına geçmiş olan Jean Chardin gençliğinde Persepolis'i üç defa ziyaret etmişti. Üç adet üçdilli yazıtın oldukça doğru kopyası üç yıl sonra Carneille Lebrun tarafından yayımlandı. Fakat Pers yazıtlarının çözülmesine giden yolu açan kişi Danimarkalı Carsten Niebuhr olmuştur. 1778 yılında üç adet üçdilli Persepolis yazıtının titiz ve eksiksiz çıkarılmış kopyalarını yayımlayan Niebuhr, bu yazıların soldan sağa doğru yazıldığını; üç yazıtın her birinde üç farklı türde çiviyazısı kullanıldığını (bunları "Sınıf I," "Sınıf II" ve "Sınıf III" olarak adlandırmıştır); ve nihayet Sınıf I'in alfabetik bir yazı yöntemini simgelediğini, çünkü kendi çıkardığı çizelgeye göre yalnızca kırkiki işareten meydana geldiğini gösterdi. Ne yazık ki Niebuhr bu üç yazı sınıfının üç değişik dili temsil etmediği, aynı dilde üç değişik biçimde yazmak için kullanıldığı kanısındaydı. 1798 yılında, başka bir Danimarkalı olan Friedrich Munter son derece önemli şu gözlemlerde bulundu: Niebuhr'un Sınıf I'i alfabetik yazı, Sınıf II'si heceyazısı, Sınıf III'ü de resimiyazısıdır ve bu sınıflardan her biri, farklı bir yazı biçimini olduğu kadar farklı bir dili de simgelemektedir.

Böylece çiviyazısının çözülmesi için artık temel atılmıştı: Her biri üç farklı dili simgeleyen üç farklı türde çiviyazısıyla yazılmış çok sayıda yazıtın eksiksiz kopyası bulunuyordu; ayrıca her yazıttaki üç sınıftan birincisinin alfabetik nitelikte olduğu saptanmıştı. Fakat çözme işleminin kendisi hemen hemen yarım yüzyıl aldı; üstelik, eğer iki uzman sürece bilmeden de olsa önemli katkılarda bulunmamış olsay-

dı, herhalde tümüyle olanaksız olacaktı. Bu katkılar, her ne kadar çiviyazılı Persepolis yazıtlarıyla hiç ilgisi yoksa da, çiviyazısını çözenlere temel bir yardım sağlamış olan incelemelerinin yayımlanmasıyla olmuştu. Bu uzmanlardan A. H. Anquetil-Duperron adındaki Fransız, Zerdüştcülüğün kutsal kitabı Avesta'nın elyazmalarını toplamak için Hindistan'da uzun zaman geçirmiş ve bunların yazıldığı dil olan Eski Persçeyi okuyup yorumlamayı öğrenmişti. Anquetil-Duperron'un konuyla ilgili yayımları 1768'de ve 1771'de çıkmış ve çiviyazılı Persepolis yazıtlarını çözmeye çalışanların Eski Persçe hakkında bir fikir edinmesini sağlamıştı; bunun da –yazıtlardaki sırası önde geldiğinden– Eski Persçe olduğu varsayılan üçdilli yazıtlardaki Sınıf I'in çözülmesi için son derece yararlı olduğu görüldü. Öteki uzmansa, Persepolis çevresinde bulunan Pehlevice yazıtların çevirisini 1793'te yayımlayan A. I. Silvestre de Sacy'ydi. Bu yazıtlar, çiviyazılı Persepolis yazıtlarından yüzyıllar sonrasına tarihlenmekle birlikte aşağı yukarı klişeleşmiş bir ifade kalıbını ortaya koyuyordu; eski anıtlardaki ifadelerin de öncülü olduğu varsayılabilir bu kalıp şöyleydi: Büyük kral, krallar kralı Y'nin oğlu büyük kral, krallar kralı ... X.

Persepolis yazıtlarının asıl çözölme işlemine geri dönecek olursak, ilk ciddi girişim Oluf Gerhard Tychsen tarafından yapılmıştı. Sınıf I'i incelerken işaretlerden dördünü doğru olarak saptayan Tychsen, sık sık görülen işaretlerden birinin –her sözcüğün başlangıcının ve sonunun belirlenmesini sağlayan– bir sözcük-bölücü olduğunu saptadı ve daha başka birçok zekice gözlemde bulundu. Fakat yazıtları Part hanedanına, yani gerçek tarihinden beşyüz yıl sonraya tarihlendirerek hata yapmıştı ve tümüyle tahmine dayanan çevirileri baştan sona yanlış olmuştu.

Tychsen elde ettiği sonuçları 1798 yılında yayımladı. Aynı yıl, Kopenhaglı Friedrich Munter de Danimarka Kraliyet Bilimler Derne-

ğı'ne iki bildiri sunarak Persepolis belgelerinin Ahameniş hanedanına ait olduğunu kanıtladı. Bu, yazıtların çözülmesi için büyük önem taşıyan bir olguydu. Fakat Munter'in kendisi yazı çözme çabalarında daha fazla ilerleme gösteremedi. Ötekilerin başaramadığını başaransa Göttingen Lisesi'nde Yunanca öğretmenliği yapan Georg Friedrich Grotefend oldu. Grotefend, çiviyazılı Persçe yazıtları, yani Niebuhr'un üç sınıfından birincisini çözen kişi olarak ün kazandı. En sık tekrarlanan işaretleri ayırmakla işe başlayan Grotefend bunların sesli olduğu varsayımında bulundu. De Sacy'nin Pehlevice yazıtlardaki ifade kalıbını alarak bunun yardımıyla, anıtı diktiren kralın ve babasının isimleriyle "kral" ve "oğlu" gibi sözcüklere rastlanmasının en muhtemel olduğu yerleri buldu. Sonra da, Ahameniş hanedanından bilinen kralların isimlerini, öncelikle uzunluklarını göz önünde bulundurarak uygun yerlere yerleştirdi ve Anquetil-Duperron'un Eski Persçe çalışmalarında elde ettiği sözcüklerden ilgili olanlarını yazıtlardaki bazı başka sözcüklerin okunuşuna ulaşmak için kullandı. Böylece işaretlerden ön tanesiyle üç özel ismi doğru olarak saptadı ve pek çok yanlış içermekle birlikte içeriği hakkında yine de yeterli bir fikir veren bir çevirisini yaptı.

Grotefend'in çiviyazısını çözme girişiminin bazı bölümleri 1802 yılında, daha tam bir anlatımı da üç yıl sonra yayımlandı. Grotefend'in çabaları Tychsen, Munter ve özellikle de Babil ve Ninova kalıntılarından elde ettiği çiviyazılı belgelerin kopyalarını sürekli olarak ona gönderen Rich tarafından övülmüş ve onaylanmıştır. Fakat başarılarını abartan Grotefend, gerçekte olduğundan daha fazla işareti çözdüğünü iddia ediyor ve bazı meslektaşları arasında alaydan başka bir şeye yol açamayacak olan eksiksiz, fakat doğrulanamayan harfçevirileri ve çeviriler yapıyordu. Ne var ki, Grotefend çözme işleminde doğru iz üzerindeydi; nitekim gelecek on yıllarda bu, ekleme, çıkar-

ma ve değiştirmeler yapmaya devam eden birçok akademisyenin çabalarıyla, doğrudan ya da dolaylı olarak kanıtlanacaktı. Yalnızca önde gelen isimlerden söz etmek gerekirse: A. J. Saint-Martin, Rasmus Rask, Eugène Burnouf ile yakın dostu ve çalışma arkadaşı Christian Lassen. Fakat Eski Pers dilinin gerçek anlamda kavranabilmesi ve bütün işaretlerin kesin olarak çözülmesi için yeterli uzunlukta olmayan Persepolis yazıtları, sinama ve denetime yetecek kadar geniş ve anlamlı bir sözcük dağarcığı sunmuyordu. Bu da bizi, ilk çiviyazısı araştırmalarının hâkim siması olan parlak, sezgi sahibi ve azimli İngiliz Henry Creswicke Rawlinson'a ve bir grup yazıtın, hemen hemen aynı ölçütleri kullanan iki kişi tarafından birbirinden bağımsız olarak çözülmesi gibi dikkat çekici bir olguya getirmektedir.

H. C. Rawlinson, Pers'deki Britanya ordusundayken, dört bir yana dağılmış olan çiviyazılı yazıtlara ilgi duymuştu. Üçdilli yazıtlardan bazılarının, özellikle de Hemedan yakınlarındaki Elvend-kûh Dağı yazıtının ve Kirmanşah'tan yaklaşık otuz kilometre uzaktaki Behistun kaya yazıtının kopyalarını çıkarmaya başladı. İki tane üçdilli kısa yazıdan ibaret olan Elvend-kûh yazıtının kopyasını çıkarmaya 1835'te başlayan Rawlinson, Grotefend, De Sacy, Saint-Martin, Rask, Burnouf ve Lassen'in çalışmaları hakkında hiçbir şey bilmeden, Grotefend ve yandaşlarının kullandığı yöntemin hemen hemen aynısını kullanarak bunları okumayı başarmıştır. Fakat bu yazıtlardaki bütün işaretleri saptayabilmek ve gereğince okuyabilmek için elde çok sayıda özel isim bulunmasının zorunlu olduğunu anladı. Bunları da Behistun kaya yazıtında buldu. Özel olarak hazırlanmış, bazı bölümleri oyma bir yarım-kabartmayla kaplı, yüzon metre kareye yakın bir yüzey üzerine işlenmiş olan bu yazıt, yüzlerce satırlık üçdilli bir metinden oluşuyordu. Ne yazık ki, bu anıt yerden yüz metre yükseklikteki bir kayanın üzerindeydi ve ulaşmak için herhangi bir araç bulunmuyordu. Bu

nedenle Rawlinson yazıta ulaşmak için bir iskele kurmak zorunda kaldı; olanaklı olduğu ölçüde eksiksiz bir kopya elde edebilmek için zaman zaman bir iple sarkarak kayanın önünde asılı durumda kalıyordu.

Rawlinson 1835 yılında üçdilli Behistun yazıtlarının Persçe sütunlarını kopya etmeye başladı. Beş tane olan bu sütunlar metnin 414 satırını içeriyordu. Yazıtı, 1837 yılında 200 satırı, yani yaklaşık olarak yarısını tamamlayıncaya kadar kopya etmeye devam eden Rawlinson, metinde yer alan yüzlerce yer isminden bir bölümünü klasik yazarların ve ortaçağ coğrafyacılarının yardımıyla okumayı başardı. 1839'da Avrupa'daki meslektaşlarının çalışmalarından haberdar oldu ve bunların sağladığı yeni bilgilerden yararlanarak üçdilli Behistun yazıtındaki Eski Persçe yazının ilk ikiyüz satırını çevirme başarısını gösterdi. Rawlinson'un amacı Behistun kayasındaki yazıların tamamını kopya etmektir; ne var ki, askeri görevleri bu çabalarını kesintiye uğratıyordu ve aşkla sarıldığı bu işe 1844 yılına kadar dönemedi. O yıl Behistun'a dönerek Eski Persçe yazıttaki 414 satırın tümünü bitirdi. Ayrıca ikinci versiyondaki, yani daha sonra bilineceği adıyla Elamca versiyondaki 263 satırın tamamının kopyasını çıkardı. 1848 yılında, çıkardığı kopyalardan, yaptığı harfçevirilerinden, çevirilerden, yorumlardan, aldığı notlardan oluşan elyazmalarını Bağdat'tan Kraliyet Asya Derneği'ne gönderdi. Böylece Eski Persçe yazıtlarının çözümünü kesinlikle güvenilir bir temele yerleştirmiş oluyordu ki, bu gerçek, İrlandalı parlak dilbilimci Edward Hincks'in iki yıl önce sunduğu ve Rawlinson'un bağımsız olarak yaptığı birçok önemli gözlemi önceden tahmin ettiği bir bildirisini aynı yıl içinde yayımlamasıyla da doğrulanmış oluyordu. Bundan sonra ancak küçük değişiklikler, eklemeler, düzeltmeler yapılabilirdi. Bunlardan özellikle dikkat çeken, Lassen'in öğrencilerinden Jules Oppert'in 1851 yılında yaptıklarıydı. Hincks,

Rawlinson ve Oppert –çiviyazısının “kutsal üçlüsü”– yalnızca Eski Persçeyi sağlam bir temele yerleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Akadca ve Sümercenin çözölebilmesinin yolunu da açmış ve böylelikle, kadim Yakındoğunun her yerinde gömölö olarak bulunan kilden “kitapların” tozlu sayfalarının açılmasını da sağlamıştır.

Böylece Mezopotamya’da yapılan geniş çaplı sistematik kazılara ve yolu “kutsal üçlü” tarafından açılan Akadca ve Sümercenin çözölmesi- ne geliyoruz. 1842 yılında Paul Emile Botta Fransa’nın Musul konso- losluğuna atanmıştı. Botta Musul’a gelir gelmez, Ninova kalıntılarının gömölö olduğı iki höyük olan Koyuncuk ve Nebi Yunus’ta kazılara başladı. Bu kazıların verimsiz olduğı görölünce, Botta dikkatini Ko- yuncuk’un biraz kuzeyinde bulunan Horsâbad’a yöneltti. Burada arke- olojik bakımdan “zengin bir damara” rastlamıştı. Çünkü Horsâbad kalıntıları, IÖ sekizinci yüzyılın ilk çeyreğinde Asur ülkesini yöneten güçlü kral II. Sargon’un sarayını –buranın Sargon’un sarayı olduğı, kazıyı yürütenlerce tabii ki bilinmiyordu– kapsıyor ve birçoğı çivi- yazısıyla kaplı olan dönömlerce araziye yayılmış Asur heykelleri, frizler ve kabartmalar içeriyordu. Bundan yalnızca üç yıl sonra, İngi- liz Austen Henry Layard önce Nimrüd’da, ardından Ninova’da, sonra yine Nimrüd’da kazılara başladı. Layard, yarın-kabartmalarla kaplı olan kraliyet saraylarına ek olarak Ninova’da II. Sargon’un oğlunun torunu olan Kral Aşurbanipal’in kütöphanesini buldu. Bu kütöphane, eskiçağ insanların sözlökbilimsel, dinsel ve yazınsal yapıtlarının yazılı olduğı binlerce tableten ve parçadan oluşuyordu. Böylelikle, ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren Avrupa yüzlerce çiviyazılı yazıta sahip oldu. Çoğı Asur ören yerlerinden gelen bu yazıtlar, çö- zölmek için adeta yalvarıyor, fakat o dönem için üstesinden gelinmesi olanaksız görölen güçlükler ve engeller içeriyordu. Bununla birlikte büyük ölçöde Hincks, Rawlinson ve Oppert’in dâhiyane ve azimli ça-

lışmalarının sonucunda, yazıların çözülmesinin tamamlanmış bir iş haline gelmesi on yıldan fazla sürmedi.

Gelecekteki çözücülerin elbette bir avantajı bulunuyordu. Botta ve Layard kazılara başlamazdan uzun süre önce şu ya da bu türden sınırlı sayıda yazıt, özellikle de Babil kalıntılarından elde edilenler, Avrupa'ya ulaşmış ve üzerlerindeki yazıların, üçdilli Persepolis yazıtında yer alan Niebuhr'un Sınıf III'üne benzediği saptanmıştı. Ama ne yazık ki, mantıksal olarak Sınıf I'in çevirisi olduğu kabul edilebilecek bu Sınıf III, bütün çözme çabalarına inatla direniyordu. Her şeyden önce Persepolis yazıtları, dilin kavranmasını sağlayamayacak kadar kısaydı. Üstelik, o zaman elde bulunan Babil yazıtlarının yüzeysel olarak yapılmış bir çözümlemesi bile bunların yüzlerce işaretten oluştuğunu ortaya koyuyordu. Oysa üçdilli yazıttaki Sınıf I'de yalnızca kırkiki işaret vardı; buysa özdeş olmaları umulan isimlerin ve sözcüklerin ayırt edilmesini olanaksızlaştırıyordu. Son olarak görünüşe göre Babil belgelerinde de aynı işaretler biçim ve şekil yönünden dikkate değer değişiklikler gösteriyordu. Bu nedenle Babil yazısının çözülmesi için yapılan ilk girişimlerin sonuçsuz kalması şaşırtıcı değildir.

İlk önemli katkı 1847 yılında yayımlandı; bunun yazarı beklenebileceği gibi Edward Hincks'ti. Hincks, Behistun yazıtının epeyce özel isim içeren Eski Persçe versiyonunun görece uzun bir kopyasının yardımıyla, bir dizi sesli harf, hece ve ideogram işaretini ve bunların yanı sıra özel isim olmayan ilk Babilce sözcüğü doğru olarak okumayı başarmıştı. Bu, "Ben" anlamına gelen ve İbranice karşılığının hemen hemen aynısı olan bir zamirdi: A-na-ku. Ne var ki, Hincks'in, çiviyazısının çözülmesinde can alıcı önemde olduğu ortaya çıkan büyük keşfi 1850'ye kadar gerçekleşmedi. Bu keşif belli ölçülerde Botta'nın sezgilerine dayanıyordu. Yalnızca kazı yapmakla yetinmeyen Botta 1848 yılında çiviyazısı üzerine son derece ayrıntılı bir inceleme ya-

yımlamıştı. Botta, her ne kadar birçok ideogramın anlamını sökmekte başarılı olduysa da, tek sözcük okuma girişiminde bulunmamıştı; onun en verimli katkısı deşikelerle ilgili olmuştur. Dikkatli incelemeler ve ayrıntılı belgelendirmelerden sonra, okunuşu ve anlamı özdeş olmakla birlikte deşik biçimlerde yazılan çok sayıda sözcük olduğunu göstermişti. İşte deşikeli yazılışların bu dikkatli incelemesidir ki, Hincks'in 1850 tarihli 'bildirisine yolu açmış; bu bildiride Hincks, Babil yazısının yüzlerce işareten oluştuğu gibi görünüşte inanılmaz bir olguyu bir çırpıda açıklayabilmiş; bunun yanı sıra o kadar çok deşikenin bulunmasının nedenini de ortaya koyabilmiştir. Hincks, Babil-Asur (ya da artık kullanılan adıyla Akad) yazısının alfabetik olmayıp hem heceyazısı hem de işaretyazısı olduğunu, yani işaretlerin (ünlü artı ünsüz ya da ünsüz artı ünlü ya da ünsüz artı ünlü artı ünsüz seslerden oluşan) herhangi bir sözcüğü oluşturmak üzere çeşitli şekillerde bir araya gelen heceleri simgeleyebileceğini ya da her bir işaretin bütün bir sözcüğü ifade edebileceğini belirtmiştir.

Babil yazısına ilişkin olarak edinilen bu yeni kavrayışla çiviyazısının çözümü artık hızla ilerleyebilirdi. Fakat belli başlı iki dilbilimsel destek henüz gerçekleşmemişti; bunların ikisi de üçlümüzün ikinci kişisi olan Rawlinson'un çaba ve araştırmalarının sonucu olarak ortaya çıkacaktı. Rawlinson 1847 yılında bir kez daha Bağdat'tan Behistun'a gitmiş ve yaralanmayı ya da ölmeyi göze alarak Babil versiyonunun kâğıt kalıplarını çıkarmayı başarmış; bu da ona, aynı anıttaki daha önce çözülmüş olan Eski Persçe metnin yardımıyla, çözümü ve çevirisi yapılabilecek olan 112 satırlık uzun bir metin sağlamıştır. Ayrıca bu çalışma sırasında, Babil yazısının çok önemli öteki özelliği olan "çokseslilik"i, yani aynı işaretin birden fazla sesi ya da "değer"i temsil edebildiğini keşfetti. Bunun sonucunda Rawlinson artık 150 işareti doğru olarak okuyabiliyordu; Sami ailesine mensup olduğu ar-

tık kesin olarak gösterilmiş olan bu dilde yaklaşık ikiyüz sözcüğün okunuşunu ve anlamını biliyordu; hatta bu dilin dilbilgisel bir şemasını ortaya koyabilmişti.

Rawlinson'un dikkat çekici çalışmaları 1850 ve 1851 yıllarında yayımlandı. Hincks de 1853'te, Rawlinson'un çalışmalarının yardımıyla Babil işaretlerine yüzden fazla yeni değer eklemeyi başarmıştı; böylece artık 350'ye yakın değeri ve okunuşu saptayabiliyordu. Fakat bu saptamanın öngördüğü çokseslilik ilkesi akademisyenler arasında güvensizlik, kuşku ve husumet yaratmış, bazıları Hincks-Rawlinson çevirilerine önyargılı ve değersiz diyerek saldırmıştı. Eskiçağ insanların aynı işaretin çeşitli değerler taşıyabileceği bir yazı sistemi geliştirmiş olabileceğine inanmak çok güçtü; çünkü böylesi bir yazı okuyucunun kafasını belki de o kadar karıştıracaktı ki, bu yazı işe yaramaz hale gelecekti. İşte bu son derece nazik aşamada, üçlünün üçüncü üyesi Jules Oppert imdada yetişti. Oppert 1855 yılında, çiviyazısını çözme çalışmalarının o ana kadar ulaşmış olduğu aşamaya ilişkin bir inceleme yayımlayarak Hincks-Rawlinson okunuşlarının doğru olduğunu gösterdi ve birden fazla değer taşıyan işaretlere birçok yenisini ekledi. Ninova'daki Aşurbanipal kütüphanesi adı verilen yerde yapılan kazılardan elde edilen tabletler arasında bulunan, bizzat eskiçağ yazıcılarınca hazırlanmış heceyazılı alfabelerin adamakıllı bir incelemesini yapan ve çevirisinde bunları geniş ölçüde kullanan ilk kişi Oppert olmuştur. Onun yazdığı sayısız inceleme, yayıma hazırladığı metin ve giriştiği polemik –en erken kazıların Asur halkının yurdu olan Kuzey Irak'ta yürütülmüş olmasından dolayı– artık genel olarak Asuroloji diye tanınan yeni bilimin pekiştirilmesine ve bu bilimin saygıyla ve yüksek değer verilerek araştırılmasına yardımcı olmuştur.

1857 yılı Asurolojinin yazgısını belirleyici bir yıl olmuş ve Asuroloji

roloji bu sınavdan büyük bir başarıyla çıkmıştır. İşin bu noktaya gelmesine yolaçan, meslekten bir Asurolog değil, bir matematikçi ve mucit olmuştur. Integral hesabı üzerine araştırmalar yapan ve günümüz fotoğrafçılığının temellerinin atılmasına yardım etmiş olan W. F. Fox Talbot aynı zamanda amatör bir Şarkiyatçıydı da. Rawlinson'un ve Hincks'in yayımlarını incelemiş, hatta birçok Asurca metnin çevirisini yayımlamıştı. Asur kralı I. Tiglath-Pileser (1116-1076) dönemine ait bir yazıtın henüz yayımlanmamış bir kopyasını elde eden Talbot, bunun çevirisini yapmış ve 17 Mayıs 1857'de mühürlü bir zarf içinde Kraliyet Asya Derneği'ne göndererek, derneğin Hincks ve Rawlinson'a aynı metnin ayrı ayrı çevirilerini yapıp mühürlü zarf içinde gönderme çağrısı yapmasını önermişti. Böylece ayrı ayrı yapılmış üç çeviri birbiriyle karşılaştırılabilecekti. Dernek isteneni yaptı ve ayrıca o sırada Londra'da bulunan Oppert'e de bir çağrı gönderdi. Her üçü de çağrıyı kabul etti ve iki ay sonra çevirileri içeren dört mühürlü zarf, Kraliyet Asya Derneği üyesi beş kişiden oluşan özel olarak atanmış bir komisyon tarafından açıldı. Yayımlanan raporda diğer şeylerin yanı sıra şu belirtiliyordu: Birbirine en yakın benzerliği gösteren çeviriler Rawlinson ve Hincks'inkiler olmuş, Talbot'un çevirisi epeyce muğlak ve kusurlu kalmış, Oppert ise çevirilerini kapsamlı bir şekilde notlandırmış ve pek çok yerde İngiliz meslektaşlarından farklılıklar göstermişti. Toplam olarak bakıldığında, hüküm o zamanki uygulaması itibarıyla Asurolojinin lehineydi; her dört çevirideki benzerlikler epeyce yakınlık gösteriyordu ve böylece çivi yazısının çözülmesinin doğruluğu da kanıtlanmış oluyordu.

Oppert iki yıl sonra, 1859'da, en önemli bilimsel çalışmalarından *Déchiffrement des inscriptions cunéiformes*'u yayımladı. Bu çalışma o kadar açıklayıcı, o kadar kapsamlı olmuş ve Asurolojiyi ve o zamana kadar elde ettiği başarıları o kadar yetkiyle dile getirmişti ki, bütün

muhalefet ortadan kalkıverdi. Bunu izleyen onyıllarda, özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'da, birçok akademisyen yeni disiplinin bütün dallarında makaleler, monografiler ve kitaplar yazdı: Dil, tarih, yazın, din, kültür, vb. Binlerce metin kopya edilip yayımlandı. İşaret listeleri, sözlükçeler ve dilbilgisi kuralları derleniyor, dilbilgisi, sözdizimi ve kökenbilimi üzerine yüksek düzeyde uzmanlaşmış sayısız makale yazılıyordu. Böylece önceleri Babilce adı verilen ve artık gideyerek –eskiçağ Mezopotamyalılarının kendilerince kullanılan isimden türetilmiş bir terim olan– Akadca şeklinde anılmaya başlanan Asurca çalışmaları gelişip olgunlaşıyordu. Öyle ki, 1963 yılı itibarıyla, pek çok ciltten oluşan iki ayrı sözlük hazırlık sürecinde bulunmaktadır: Bunlardan biri Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü tarafından İngilizce olarak, öteki de uluslararası destekle Almanca olarak hazırlanmaktadır. Bu, akademik çalışmaların yüz yılı aşkın birikiminin taçlandırıcı bir başarısıdır.

Babilce! Asurca! Akadca! Ama Sümer ülkesi ve Sümerler hakkında hâlâ tek bir söz bile etmedik. Oysa elinizdeki kitap ne de olsa Sümerler hakkındadır. Ne yazık ki, 19. yüzyılın ortalarına gelinceye kadar, bir zamanlar bir Sümer halkının ve dilinin var olduğunu hiç kimse bilmiyordu. Bu nedenle, Mezopotamya'da bir zamanlar Sümerler adı taşıyan bir halkın oturduğunun şaşırtıcı ve beklenmedik bir şekilde anlaşılmasına yol açan gelişmeleri adım adım izleyebilmek için yolumuza biraz daha devam etmemiz gerekiyor. Hincks, 1850'de İngiliz Bilimleri Geliştirme Derneği'nde bir bildiri sunarak, Asur ve Babil ülkesinde kullanılan çiviyazısı sistemini icat edenin buraların Sami kökenli halkı olduğu yolundaki genel kabule ilişkin bazı kuşkularını dile getirdi. Sami kökenli dillerde sabit öge ünsüz sesler iken, ünlü sesler son derece değişkendir. Bu yüzden ünlü seslerin ünsüz sesler kadar değişmez görüldüğü heceli bir yazım sisteminin Samilerce icat

edilmiş olması pek doğal görünmüyordu. Yumuşak ve sert damaksıl seslerle dişil sesler arasındaki farklılık Sami dillerinin önemli bir özelliği olmasına karşın çiviyazılı hece alfabesi bu farkı yeteri kadar ifade etmekten uzak görünüyordu. O zaman, eğer çiviyazısını Samiler icat etmişse, işaretlerin hece değerinin izini, Sami kökenli sözcüklere kadar sürebilmek olanaklı olmalıydı. Fakat bu çok nadir olabiliyordu. Çiviyazılı işaretlerin hece değerlerinin büyük çoğunluğu, hiçbir Sami eşdeğerlisinin bulunamadığı sözcük ya da öğelere kadar geriye gidiyor gibiydi. Böylece Hincks çiviyazılı yazı sisteminin, Babil ülkesinde Samilerden önce yaşamış Sami kökenli olmayan bir halk tarafından icat edilmiş olduğu kuşkusunu taşımaya başlamıştı.

Hincks ve kuşkuları hakkında bu kadar söz yeter. Hincks tarafından yayımlanan bir nota göre iki yıl sonra, 1852'de, Rawlinson'un, Koyuncuk'taki kazılardan elde edilen hece alfabelerini inceledikten sonra, şu sonuca varmış olduğunu öğreniyoruz: Bu hece alfabeleri iki dillidir ve bunlarda yer alan Sami kökenli Babilce sözcükler, tümüyle yeni olup onun "Akadca" olarak adlandırdığı ve "Iskit ya da Turan" kökenli olduğunu düşündüğü, o zamana kadar bilinmeyen bir dildeki karşılıkları olan sözcükleri açıklıyordu. Nitekim Mezopotamya'da Sami olmayan bir halkla Sami kökenli olmayan bir dilin yaşamış olabileceği olasılığını ilk kez bu şekilde öğrenmiş oluyoruz. 1853 yılında Rawlinson'un kendisi Kraliyet Asya Derneği'nde bir konferans vererek, Babil ülkesinin güneyindeki ören yerlerinden elde edilen tuğla ve tabletlerde "Iskit" dilinde yazılmış tekdilli çiviyazılı yazıtlar olduğunu söyledi. İki yıl sonra aynı dernekte verdiği bir konferansta da, tekdilli Koyuncuk hece alfabelerini belli ayrıntılarıyla ele alarak şunları söyledi: "[Bunlar] Asur ve Iskit lehçelerinin karşılaştırmalı alfabeleri, dilbilgileri ve sözcük dağarcıklarından ne daha az ne de daha fazla bir şeydir. Çiviyazısını, etnik isimleri Akad olan Babil Iskitlerinin icat

ettiği varsayılabilir.” Rawlinson devamla şunları söylüyordu: İşte bu Akadlar, “Babil ülkesindeki ilkel tapınakları ve başkentleri inşa etmiş, Sami ardıllarıyla aynı tanrılara tapmış ve aynı yerlerde oturmuştur; fakat bunların, hem mitolojik hem coğrafi bakımdan farklı bir adlandırmaya sistemine sahip oldukları görülmektedir.” Bu Babil İskitlerinin dili hakkındaysa Rawlinson, Koyuncuk tabletlerindeki “karşılaştırmalı örneklerin ve satırlar arası çevirilerin ciltler doldurduğunu” söylüyordu. Bu yeni “ilkel” dil üzerinde ikidilli metinlerden yola çıkarak yaptığı incelemelerin sonucunda şu yargıya varıyordu: “Bu ilkel dille çağdaş zamana ait mevcut lehçelerden biri arasında herhangi bir dilsel yakınlık ortaya çıkarılıp çıkarılamayacağı çok kuşkuludur. Zamir sistemi, Turan ailesinin başka herhangi bir kolundan çok, Moğol ve Mançu türüne daha çok yakınlık göstermekteyse de sözcük dağarcığı yönünden benzerlik pek azdır ya da hiç yoktur.” Kısacası Rawlinson Sümerleri ve dillerini kesin olarak keşfetmiş, yalnızca bunları yanlış olarak önce Babil İskitleri, sonra –tam da, ülkenin Samileri için şimdi kullanılan terimle– Akadlı olarak adlandırmıştı.

Çiviyazısını icat eden halkın doğru olarak adlandırılmasını, Asurolojinin tüm yönlerine ve özellikle de hece alfabelerinin incelenmesine büyük katkılar yapmış olan Jules Oppert’e borçluyuz. Oppert, 17 Ocak 1869’da Fransa Numismatik ve Arkeoloji Derneği’nin etnografya ve tarih bölümünde bir konferans vererek, bu halkın ve dilinin Sümer(ce) olarak adlandırılması gerektiğini bildirdi. Vardığı bu sonucu, erken dönem hükümdarlarına ait bazı yazıtlarda bulunan “Sümer ve Akad Kralı” ünvanına dayandırıyordu. Çünkü pek doğru olarak belirttiği gibi Asur ve Babil ülkesinin Sami halkı için kullanılan isim Akad iken, Sümer burada oturanlardan Sami olmayanları ifade ediyordu. Hatta Oppert bu konferansta daha da ileri giderek, Sümer dilinin bir çözümlemesinin, onu, bu dilin Türkçe, Fince ve Macarcayla yakın

benzerlik gösterdiği sonucuna ulaştırdığını söyledi. Bu ise daha yirmi yıl önce akademik dünya için mevcut bile olmayan bir dilin yapısı hakkında parlak bir kavrayıştı.

“Sümer(ce)” adlandırması, çiviyazısıyla uğraşan bilim adamlarınca hemen benimsenmedi ve “Akad(ca)” terimi daha onyıllar boyunca kullanılmaya devam etti. Hatta Joseph Halévy adında ünlü bir Şarkiyatçı vardı ki, tersini gösteren bütün kanıtlara karşın hem Sümer halkının hem de dilinin varlığını bile reddediyordu. Halévy 1870’lerden başlayarak otuz yılı aşkın bir süre boyunca makale üstüne makale yayımlayarak, Babil ülkesine Samilerden başka hiçbir halkın sahip olmadığını ve sözde Sümer dilinin de ruhbani ve batını amaçlarla Samilerin kendilerinin tasarımladığı yapay bir icattan başka bir şey olmadığını iddia etti. Halévy kısa bir dönem için önde gelen Asurologların bile desteğini aldı. Fakat bütün bunlar artık yalnızca tarihsel tuhaflıklar olmaktan başka bir şey değildir; çünkü Oppert’in Babil ülkesinin Sami kökenli olmayan halkı ve bu halkın dili hakkında zekice sonuçlara ulaşmasının üzerinden çok geçmeden, Babil ülkesinin güneyinde iki kazı başlayacak, böylece bu halkın fiziksel özelliklerini açığa çıkaran heykellerle dikilitaşların ve siyasal tarihleri, dinleri, ekonomileri ve yazınları açısından büyük önem taşıyan sayısız tablet ve yazıtın keşfedilmesiyle Sümerler adeta haritadaki yerlerine yerleştirilecekti.

Bir Sümer ören yerinde yapılan ilk önemli kazı 1877’de, antik Lagash kalıntılarının bulunduğu Tello’da Ernest de Sarzec’in yönetiminde Fransızlarca başlatılmıştı. 1877 ile 1900 yılları arasında onbir kazı çalışması yürüten De Sarzec, öncelikle Gudea’ya ait olan çok sayıda heykel, dikilitaş –Akbabalar Dikilitaşı bunların içinde en önemli olanlardan biriydi– Gudea silindirleri ve pek çoğu Ur-Nanşe hanedanı dönemine tarihlenen binlerce tablet çıkardı. 1884’te Léon Huzey’in muhteşem kitabı *Découvertes en Chaldée par Ernest de Sarzec*, iki seç-

kin yazıtbilimci olan Arthur Amiaud ve François Thureau-Dangin'in işbirliğiyle yayımlanmaya başladı. Fransızların Lagaş'ta yaptığı kazı, 1903'ten 1909'a kadar Gaston Cros'nun, 1929'dan 1931'e kadar Henri de Genouillac'ın ve 1931'den 1933'e kadar André Parrot'nun yönetiminde aralıklarla devam etti. Fransızlar Lagaş'ta toplam olarak yirmi kazı çalışması gerçekleştirdi; elde edilen sonuçlar André Parrot'nun çok değerli başvuru kitabı *Tello'da* (1948) kısaca özetlendi; bu kitap ayrıca bu kazılarla şu ya da bu şekilde ilişkili bütün yayımların tam ve ayrıntılı bir kaynakçasını da vermektedir.

Bir Sümer ören yerinde yapılan ikinci büyük kazı, Pennsylvania Üniversitesi tarafından yürütüldü; bu, Mezopotamya'da kazı yapmak üzere düzenlenmiş ilk Amerikan seferiydi. Hem İngilizlerin hem de Fransızların olağanüstü arkeolojik buluntular elde ettiği Irak'a bir Amerikan sefer heyetinin gönderilmesinin olanaklı olup olmadığı Amerikan üniversite çevrelerinde ondokuzuncu yüzyılın bütün seksenli yılları boyunca uzun uzun tartışılmıştı. Gelgelelim Pennsylvania Üniversitesi'nde Ibranice profesörü olan John P. Peters'in, Irak'a gönderilecek bir kazı sefer heyetini donatmak ve çalışmalarını sürdürmesini sağlamak amacıyla üniversite içindeki ve çevresindeki çeşitli kişilerden manevi ve mali destek elde etme başarısını göstermesi 1887'ye kadar olanaklı olmadı. Kazı yeri olarak Irak'taki en büyük ve en önemli höyüklerden Nippur seçilmiş ve 1889 ile 1900 yılları arasında dört uzun ve sıkıntılı kazı çalışması yürütülmüştü; bunlar önce Peters'in, sonra J. H. Haynes'in (başlangıçta sefer heyetinin fotoğrafçısıydı) ve nihayet ilk kazı çalışmasının yazıtbilimcisi de olan ünlü Asurolog H. V. Hilprecht'in yönetiminde gerçekleştirildi.

Güçlükler ve engeller şiddetli ve yıldırıcıydı. Genç bir arkeolog kazı alanında ölmüştü; sefer heyetinden bir ya da birkaç kişinin ciddi hastalıklara yakalanmadığı bir yıl neredeyse hiç olmamıştı. Ne var

ki, bu engellere karşın kazı devam etti ve sefer, muhteşem ve bazı bakımlardan, en azından yazıt alanında, benzersiz sonuçlar elde edilmesini sağladı. Nippur seferi, dört çalışma boyunca kazılardan otuzbin tablet ve parça çıkarma başarısını gösterdi; bunlardan çoğu Sümer yazısıyla yazılmıştı ve İÖ üçüncü binyılın ikinci yarısından birinci binyılın ilk yüzyıllarına kadar olan ikibin yıldan fazla bir süreyi kapsıyordu. Bu malzemenin bazı bölümlerinin Hilprecht'in tasarladığı ve kendisinden başka birçok akademisyenin de katıldığı bir plana göre yapılan yayım çalışmaları daha 1893'te başlamıştı. Yayımı planlanan ciltlerin tümü gün ışığına çıkamadı; görkemli planların çoğunda olduğu gibi planın tümüyle uygulanmasını engelleyen öngörülemez engeller ve güçlükler çıkmıştı. Yine de oldukça fazla sayıda cilt yayımlandı ve bunların çiviyazısıyla uğraşan akademisyenler için son derece değerli oldukları görüldü. Böylece Sümerolojiye ve üç büyük öncüsü olan Hincks, Rawlinson ve Oppert'in zamanını izleyen döneme gelmiş oluyoruz.

Lagaş ve Nippur'daki kazılara dek, Sümerler ve dilleri hakkındaki incelemeler için yararlanılabilecek kaynak malzemesinin tümü, hemen hemen yalnızca, Ninova kalıntılarındaki Aşurbanipal kütüphanesinde yapılan kazılardan elde edilen ikidilli hece alfabelerinden ve satır arası çevirilerden ibaretti; bu malzeme, editörlüğünü Rawlinson'un yaptığı *Cuneiform Inscriptions of Western Asia* adlı büyük boy beş enfes cilt olarak hazırlanan kitabın çeşitli bölümlerinde yayımlanmıştı. Fakat bu malzeme İÖ yedinci yüzyıla tarihlenmektedir; yani Sümer halkının siyasal bir varlık olarak ve Sümer dilinin de yaşayan bir dil olarak ortadan kalkışından binyılı aşkın bir zaman sonrasına. Sümer ören yerlerinden elde edilmiş bazı yazıtlar elbette Avrupa'da mevcuttu, fakat bunlar öncelikle, Sümer ve Sümer sonrası döneme ait tuğlalar, tabletler ve silindirlerden oluşan küçük bir gruptan ibaretti; bir şekil-

de British Museum'a ulaşmış olan bu gruptan, çok az miktarda önemli veri elde edilebilirdi. Lagaş ve Nippur'da yapılan kazılar akademisyenlerin kullanımına binlerce ikidilli Sümer yazıtı sundu; Koyuncuk'ta çıkan ikidilli hece alfabelerinden ve satır arası çevirilerden elde edilmiş dilbilgisi kuralları ve sözlükbilimsel veriler yardımıyla artık akademisyenler bunların çevirisini yapmaya çalışabilir ve yorumlanmasına girişebilirdi. Lagaş ve Nippur'da çıkan yazıtların büyük çoğunluğu yönetimle, ekonomiyle ve hukukla ilgili olup her türde ve boyutta envanterler, senetler ve makbuzlar, satış belgeleri, evlilik akitleri, vasiyetnameler ve mahkeme hükümlerinden oluşuyordu. Böylece en sonunda Sümer toplumsal ve ekonomik yapısı hakkında bazı fikirler edinilebilecekti. Bu belgeler aynı zamanda, kişilere, tanrılara ve mekânlara ait yüzlerce isim içeriyordu ki, bunlar Sümer dini hakkında bilgi sahibi olabilmek için belli bir değer taşıyordu. Daha da önemlisi heykel, dikilitaş, koni ve tablet üzerinde yüzlerce adak yazısı vardı ki, bunlar Sümer siyasal tarihinin incelenmesi için çok değerliydi. Özellikle Nippur'dan, daha sonraki döneme ait Koyuncuk ikidilli metinlerinin öncüsü olan pek çok sözlükbilimsel ve dilbilgisel metin çıktı ve bunların Sümer dilinin incelenmesi bakımından büyük değer taşıdığı anlaşıldı. Nihayet Nippur'da Sümer yazınsal yapıtlarının yazılı olduğu binlerce tablet ve parça bulundu; ve her ne kadar keşfedildikten sonra onyıllarca anlaşılmaz olarak kaldılsa da, bunların birçoğunu elden geçirip kataloglayan Hilprecht din ve yazın tarihi için taşıdıkları önemi kavradı. François Thureau-Dangin'in 1905 yılında çığır açıcı *Les Inscriptions de Sumer et Akkad*'ı ve Arno Poebel'in 1923 yılında aynı ölçüde çığır açıcı *Grundzüge der sumerischen Grammatik*'i yayımlayabilmesinin, Lagaş ve Nippur'da yapılan kazıların doğrudan birer sonucu olduğunu söylemek hiç de aşırı bir iddia olmayacaktır.

Bu akademisyenlerin ikisi de çalışmalarını elbette öncüllerinin ve çağdaşlarının çabalarına ve katkılarına dayanarak yaptı; verimli bilimsel çalışmalarda ilerleme sağlamanın başka bir yolu yoktur. Bunların önde gelenlerinden bazılarının adını anmak gerekirse: 1871 yılında ilk tekdilli Sümer belgesi olan oniki dizelik bir Şulgi yazıtını yayıma hazırlayan ve Sümer dilinin bir dizi önemli özelliği hakkında ayrıntılı bir filolojik yorum kaleme alan İngiliz A. H. Sayce; François Lenormant ve anıtsal yapıtı *Etudes accadiennes* (1873 yılında yayımlanmaya başladı); British Museum'da yer alan birçok ikidilli ve tekdilli metnin kopyasını çıkaran ve Sümerce dilbilgisi ve sözlükbilgisine kayda değer katkılarda bulunan Paul Haupt; o güne kadar bilinen ikidilli metinlerden bir Sümerce işaret ve okunuş listesiyle Sümerce sözcüklerin kapsamlı bir sözlükçesini derleyen R. E. Brunnow (sözlükçesi, güncelleştirilmiş durumda kalmasını sağlamak için başka akademisyenlerin bir dizi ek sözlükçe hazırlamaları gerektirmiş olsa da, 1905-7 yıllarında ilk kez yayımlandığından günümüze kadar sözlükbilimciler için vazgeçilmez bir önem taşımıştır); 1905 yılında ilk önemli Sümerce sözlüğü yayımlayan J. D. Prince; ve işaretlerle okunuşlarından çok sözcük köklerine dayanarak hem bir Sümerce dilbilgisi hem de bir Sümerce sözlükçe derleyen Friedrich Delitzsch.

Fakat Sümer araştırmalarında asıl kilometre taşı, Thureau-Dangin'in 1905 yılında yayımladığı *Les Inscriptions de Sumer et Akkad* adlı kitabı olmuştur – yayımından yalnızca iki yıl sonra da *Die sumerischen und akkadischen Königsinschriften* adıyla Almanca çevirisi yayımlanmıştır. Bu, o zamana kadar birikmiş ve hiç de azımsanmayacak bir bölümü Thureau-Dangin'in kendi özgün çalışmalarından kaynaklanan Sümeroloji bilgisinin ustaca damıtılışını yansıtan güvenilir bir çeviri ile kısa ve öz yazılmış notlardan oluşan yoğun içerikli bir kitaptı; çivi-yazısı alanında elli yıldan fazla bir zamandır sürdürülen bilimsel

çalışmalardan sonra bile bu kitap hâlâ aşılmış olmaktan uzaktır ve bazı bakımlardan hiçbir zaman aşılamayacaktır. Thureau-Dangin'in kitabının siyasal tarih ve din alanında yaptığını, Poebel'in *Grundzüge der sumerischen Grammatik*'i Sümerce dilbilgisi alanında yaptı. Hem ikidilli hem de tekdilli olan ve İÖ üçüncü binyılın "klasik" dilinden birinci binyılın "kitabı" Sümercesine kadar bütün dönemlere ait olan Sümer yazıtları üzerinde yapılmış dörtbaşı mamur ve kılı kırk yarar-casına ayrıntılı çalışmalara dayanan Poebel'in *Grundzüge*'si (Ek'teki l'den 35'e kadar olan yazıtların çevirileri asıl olarak bu çalışmalardan bazılarına dayanarak yapılmıştır), Sümerce dilbilgisinin temel ilkele-rini ve kurallarını etkileyici bir mantıkla saptayarak, bunları uygun ve olanak olduğu yerlerde bol örneklerle gözler önüne sermiştir. Poebel'in kendisinin yanı sıra özellikle Adam Falkenstein ve Thorkild Jacobsen gibi başka akademisyenler tarafından gerçekleştirilen daha sonraki çalışmalar birçok ekleme ve düzeltme yapılmasıyla sonuçlan-mıştır; ve gelecekteki çalışmalar da, büyük olasılıkla, *Grundzüge*'de tanımlanan dilbilgisel ayrıntıların bazılarında daha fazla düzeltme ya-pılmasıyla sonuçlanacaktır. Fakat bir bütün olarak bakıldığında, Poebel'in yapıtı zamanın sınavından geçmiş olup, terminolojide ve adlandırma düzeninde değişiklikler yapılması için günümüzde duyulan güçlü isteğe karşın uzun bir süre daha, Sümerce dilbilgisi için harcanan bütün yapıcı çabaların köşetaşı olarak kalacaktır.

Gelgelelim Poebel'in dilbilgisi pedagojik olarak değil, mantıksal olarak düzenlenmiştir ve kendi başına Sümerce öğrenmek isteyen ye-ni başlayanlar için kolayca kullanılamaz. Bu iş için hayli kullanışlı olan küçük bir kitap vardır: C. J. Gadd'ın *A Sumerian Reading Book*'u. Ne var ki, bu kitap ilk kez 1924'te yayımlanmıştır ve gözden geçirilip güncelleştirilmiş bir basımına acil olarak gereksinim vardır. Pe-dagojik açıdan kullanışlı olan başka bir kitap da Anton Deimel'in

Shumerische Grammatik'idir, ama bu da Sümerce metinlerin çevirisinde karşılaşılan sorunları epeyce yüzeysel bir şekilde ele alma kusurunu taşımaktadır. Sözlükbilgisi alanında aynı yazarın büyük ölçüde Brunnow ve başkaları tarafından yapılan derlemelere dayanan *Shumerische Lexikon*'u uzmanlar için vazgeçilmez önemde olmakla birlikte oldukça eleştirel bir dikkat ve ihtiyatla kullanılması gerekir. Şu anda hazırlık sürecinde olan en kapsamlı ve esaslı sözlükbilgisel yapıt, Asurologların duayeni Benno Landsberger'in *Materialen zum sumerischen Lexikon: Vokabulare und Formularbücher* adlı kitabıdır. Geç döneme ait hece alfabeleri, sözlükçeler ve ikidilli sözlüklerin yanı sıra bunların daha önceki Sümer öncüllerinden yapılmış en güncel derlemelerden oluşan sekiz cilt, geçen elli yıl boyunca Sümeroloji çalışmalarına verdiği destekten dolayı bütün çiviyazısı uzmanlarının derin bir gönül borcu duyduğu bir kurum olan Roma'daki Papalık İncil Enstitüsü'nün himayesi altında yayımlanmış durumdadır.

Şimdi Sümerce dilbilim araştırmalarını bırakıp arkeolojiye geri dönelim ve Sümer ören yerlerinde yapılan en önemli kazılardan bazılarının sonuçlarını kısaca özetleyelim. Bu kazılar büyük başarı vaat eden Lagaş ve Nippur'da başlamıştı. Robert Koldewey'in yönetimindeki bir Alman kazı heyeti 1902-1903 yıllarında Fara'da, yani tufan kahramanı Ziusudra'nın doğduğu kent olan antik Şuruppak'ta çalışmış ve İÖ yirmibeşinci yüzyıla tarihlenen, dolayısıyla Lagaş'ta bulunan Ur-Nanşe hanedanına ait yazıtlardan daha eski olan çok sayıda yönetsel, ekonomik ve sözlüksel metni toprak altından çıkarmıştı. Ekonomi metinleri ev ve tarla satışlarını içeriyordu ki, bu da Sümer'de özel mülkiyetin, Sümer yaşamının Şarkiyatçılar arasında uzun bir süre tartışma konusu olan bir niteliği olduğuna işaret ediyordu. Fara sözlüksel metinleri de uygarlık tarihi açısından çok olağanüstü bir önem taşıyordu, çünkü bunlar daha İÖ yirmibeşinci yüzyılda, hatta belki de

daha erken dönemlerde, Sümer ülkesinde okulların mevcut olduğunu gösteriyordu. Kazı ekibi ayrıca toprak altından birçok özel ve kamusal binayla birlikte mezarlar, taş, metal ve pişmiş topraktan yapılmış vazolar ve pek çok silindir mühür çıkardı. Pensylvannia Üniversitesi Fara'ya 1930'da Erik Schmidt'in yönetimi altında tekrar bir kazı heyeti gönderdi; fakat yeni bulgular maddi olarak hemen hemen otuz yıl önce bulunanlardan pek farklı değildi. Genç ve deneyimsiz olduğum halde bu kazı heyetinin yazıtbilimcisi oluşum benim için büyük bir şans olmuştur. Fara tabletlerinin çoğu Anton Deimel ile Fransız Sümerolog R. Jestin tarafından incelenerek yayımlanmıştır.

1903 yılında, Chicago Üniversitesi'nin gönderdiği E. J. Banks yönetimindeki bir heyet Lugalannemundu'nun başkenti Adab'ın ören yeri olan Bismaya'da kazılar yaptı. Burada da, biçim ve içerik yönünden Fara tabletlerine benzeyen çok sayıda antik tablet bulundu. Banks aynı zamanda, toprak altından birçok tapınak ve saray kalıntısı, sayısız adak yazıtı ve Lugaldu ismini taşıyan yaklaşık İÖ 2400 tarihinden kalma bir heykel çıkarmıştı. Bu kazı seferinin sonucunda yapılan en önemli yayım, D. D. Luckenbill'in kopyaladığı metinlerin yer aldığı [Chicago Üniversitesi] Şarkiyat Enstitüsü'nün bir ciltlik kitabıdır; bu yayımın, Sargon dönemi ve Sargon öncesi dönem Sümer tarihi için özel bir değeri vardır.

Seçkin çiviyazısı uzmanı Henri de Genouillac yönetimindeki bir Fransız heyeti 1912'den 1914'e kadar, Tufan'dan sonra krallığın indiği ilk kent olan Kiş'te kazılar yürüttü. Birinci Dünya Savaşı bu kazılara bir son verdiyse de 1923 yılında bir başka seçkin çiviyazısı uzmanı olan Stephen Langdon'un yönetimindeki bir İngiliz-Amerikan heyeti Kiş'e giderek burada on mevsim boyunca ara vermeksizin çalışma yaptı. Bu kazılarla birçok anıtsal yapı, ziggurat ve mezarlıkla çok sayıda tablet toprak altından çıkarıldı. Field Müzesi tarafından arkeolo-

jik malzeme üzerine ve Oxford Üniversitesi tarafından da yazıtbilimsel malzeme üzerine bir dizi yayım çıkarıldı. Kiş kazı heyetinin küçük bir bölümü, Cemdet Nasr yakınlarında eski ismi hâlâ bilinmeyen bir kentin kalıntılarını kaplayan bir höyükte kısa bir süre çalışmıştı. Epey ufak bir ören yerinde yapılan bu görece küçük kazı, İÖ 2800'e tarihlenen ve böylece o zamanlar bilinen en erken Sümer yazıtları olan, üzerine yarı resimyazısı işaretler kazınmış yüzlerce tablet ve parça keşfedecek kadar talihli oldu.¹ Stephen Langdon tarafından kop- yalanıp yayımlanan bu tabletler Sümerce yazıtbilim araştırmalarında bir kilometre taşı oldu.

Artık günümüzde Araplarca Varka, eskiçağda Sümerler ve Akad- larca Uruk ve Kitabı Mukaddes'te Erek olarak adlandırılan yere geli- yoruz. Burada tam da şu günlerde [1963], şimdiye kadar yapılmış en sistematik ve bilimsel kazılardan biri yapılmaktadır; bu kazının, Sü- mer tarihi ve kültürünün "stratigrafik" [katmanbilimsel] incelenişi denilebilecek şey için büyük önem taşıdığı görülmüştür. Buradaki ilk sistematik kazılar, Julius Jordan yönetimindeki bir Alman heyeti tara- fından başlatılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı kaçınılmaz kesintinin ardından, heyet 1928 yılında geri döndü ve 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'yla durduluncaya dek kazılarına devam etti. Büt- ün bu yıllar boyunca kazı heyetinin kadrosunda, son otuz yıl süre- since Sümer araştırmalarına verimli ve seçkin katkılarda bulunmuş olan Adam Falkenstein da dahil olmak üzere önde gelen birçok yazıt- bilimci yer alıyordu. Bütün Sümer buluntularının bir tür göreceli ta- rihlendirilmesi yöntemini yaratan Erek heyeti olmuştur. Bu yöntem, kat kat birbirinin üzerinde yer alan yerleşimlerde el değmemiş topra- ğa ulaşana kadar yirmi metre boyunca büyük bir test kuyusu kazılma- sını ve çeşitli düzeylere ve dönemlere ait buluntuların dikkatle incele-

¹ Erken dönem Erek resimyazıktabletlerinin hesimlenmesi için, bkz. s. 303.

nip türlere ayrılmasını öngörüyordu; türlere ayırma işlemi ise ilk yerleşimcilerden başlayarak yaklaşık İÖ 3000'in ortalarından kalma en eski Sümer anıtsal yapılarıyla sona erecek şekilde yapıliyordu. Kazının yapıldığı sırada bilinen erken Sümer anıtsal yapıları yaklaşık olarak İÖ 3000'e tarihleniyordu. Bu kazıda ele geçen sayısız küçük buluntu arasında, erken dönem Sümer ayin ve ritüelleri hakkında epeyce bilgi veren tapınma sahneleriyle süslenmiş, boyu bir metreye yakın, kaymaktaşıdan yapılmış bir vazo bulunuyordu; ayrıca yaklaşık İÖ 2800'e tarihlenen gerçeğe uygun boyutlarda mermerden bir kadın başı vardı ki, erken dönem duvarlardan bağımsız yapılan Sümer heykelciliğinde tahmin edilemeyecek yükseklikte bir yaratıcılık düzeyine erişildiğini gösteriyordu. Erken dönem anıtsal tapınakların birinde binden fazla resimyazılı tablet ortaya çıkarılmış, böylece çiviya-zılı yazı sisteminin en erken evrelerine kadar geriye doğru izlenebilmesine olanak sağlamıştır. Bu tabletlerden birçoğu, Adam Falkenstein tarafından uzun çalışmalardan sonra büyük bir dikkatle hazırlanan enfes bir kitap halinde yayımlanmıştır. 1954 yılında Alman kazı heyeti, yeni bir yöneticinin, H. Lenzen'in yönetiminde Ereğ'e geri dönmüş olup, dikkatli ve yöntemli kazılarına devam etmektedir; bu kazı büyük olasılıkla, Sümer'in büyük kahramanlarının kenti olan Ereğ'i, her yönüyle –mimari, sanat, tarih, din ve yazıtbilim– Mezopotamya arkeolojisinin kilittası haline getirecektir.

Kitabı Mukaddes'teki Ereğ'ten Ur'a, yani Sümerlerce bilinen adıyla Urim'e dönelim. Bu kentte 1922'den 1933'e kadar müteveffa Sir Leonard Woolley tarafından büyük bir beceri, dikkat ve yaratıcılıkla kazılar yapılmıştır. Woolley, Ur'da yaptığı kazıları gerek akademisyenler için gerekse akademisyen olmayan okuyucular için pek çok kez betimlemiştir. Burada yalnızca son yapıtını anımsatmamız yeterli olacaktır: *Excavations at Ur* (1954). Onun yazıları sayesinde kraliyet me-

zarları, ziggurat ve “Tufan çukuru” sözleri neredeyse günlük kullanıma girmiştir. Daha az bilinen, fakat eşit ölçüde önemli katkılar ise Ur’da keşfedilen –ve yalnızca Ur’un değil, bir bütün olarak Sümer’in tarihi, ekonomisi ve kültürüne yeni bir ışık tutan– yazılı belgelerin büyük bir bölümünü kopyalayan, inceleyen ve yayımlayan C. J. Gadd, Leon Legrain ve E. Burrows gibi heyette yer alan yazıtbilimcilerce yapılmıştır.

Ur yakınlarında, yaklaşık 65 kilometre kuzeyde, boyutlarına karşın Mezopotamya arkeolojisinde büyük bir rol oynayan el-Ubeyd adında küçük, alçak bir höyük bulunmaktadır. İlk kez British Museum görevlilerinden H. R. Hall tarafından 1919’da keşfedilen ve daha sonra yöntemli olarak Leonard Woolley tarafından kazılan bu höyüğün, ülkeye ilk gelen göçmenler hakkında kanıtlar içeren, kısmen tarihöncesi bir höyük olduğu anlaşılmıştır. Ubeydli olarak adlandırılan bu insanların kullandığı özel tipte tekrenk boyalı çanak çömleklerle çakmaktaşı ve obsidyenden yapılmış araçlar daha sonra birçok Mezopotamya ören yerinin en alt katmanlarında bulunmuştur. Woolley ayrıca bu ören yerinde tanrıça Ninhursag’a adanmış küçük bir tapınak ortaya çıkarmış, bu tapınak bize üçüncü binyılın ortalarında küçük bir taşra tapınağının nasıl olduğuna ilişkin canlı bir görüntü sağlamanın yanı sıra akademisyenlerin efsane olarak görme eğiliminde bulunduğu Birinci Ur Hanedanı diye bilinen hanedanın gerçekte mevcut olduğunu hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde kanıtlamıştır. Nitekim bu keşif, büyük bir önemi olan Kral Listesi’ne karşı o zaman yaygın olan aşırı kuşkucu tavrın değişmesine yardımcı olmuş, bu da Sümer siyasal tarihi hakkında daha berrak bir görüş edinilmesini sağlamıştır.

Sümer ülkesinin kuzeydoğu ucunda, Dicle’nin doğusunda ve Sümerolojik açıdan biraz sapa bir yerde bir dizi höyük bulunuyordu;

bunlar, dünyanın en büyük arkeologlarından biri, kavrayışlı bir sanat tarihçisi ve felsefi yönelimli bir akademisyen olan, zamansız ölümüyle Şarkiyat araştırmalarında yeri doldurulamaz bir boşluk bırakan Henri Frankfort'un dikkatini çekmişti. Frankfort 1930 ile 1936 yılları arasında Asmar, Haface ve Agrab höyüklerinde dikkatli ve yöntemli çalışmalar yürüterek, toprak altından tapınaklar, saraylar, özel konutlar, tabletler, silindir mühürleri ve tek başına duran bir dizi heyecan verici heykel çıkarmıştı ki, bunlardan bazılarının tarihi İÖ 2700'e, yani Erekte bulunan ünlü baş heykelinden yalnızca yaklaşık bir yüzyıl sonrasına kadar geriye gidiyordu. Frankfort'un çalışma arkadaşları arasında, uzun yılların deneyimine sahip bir arkeolog ve günümüzde Şarkiyat Enstitüsü Müzesi müdürü olan Pinhas Delougaz; Sümer ören yerlerinde yapılan kazılara belki de yaşayan her arkeologdan daha fazla katılmış olan Irak Cumhuriyeti Eski Eserler Müdürlüğü danışmanı Seton Lloyd; ve gerek arkeoloji gerekse yazıtbilim alanında aynı ölçüde uzman nadir bilim adamlarından olan Thorkild Jacobsen bulunuyordu. Bu kazıların sonuçları Şarkiyat Enstitüsü'nce çıkarılan bir dizi muhteşem yayında gün ışığına çıkmaktadır; bu yayınlar, mimari kadar el işçiliğiyle yapılmış eşyaları ve yazıtları da ayrıntılı ve bol resimli olarak ele alması bakımından gayet önemlidir.

Bir bakıma Lagaş defterini kapatan arkeolog olan André Parrot yönetimindeki bir Louvre heyeti, orta Fırat'ta, günümüzde genellikle asıl Sümer ülkesi sayılan bölgenin epeyce batısında bir kent olan Mari'de, 1933'ten 1956'ya kadar, yalnızca İkinci Dünya Savaşı'nın kesintiye uğrattığı kazılar yaptı. Sonuçlar hem olağanüstü hem de şaşırtıcıydı. Bu, halkı çok eski zamanlardan beri büyük olasılıkla Sami asıllı olan –bugüne kadar Mari'de çıkarılan hemen hemen bütün yazıtlar Akadcadır– ama yine de bir Sümer kentinden pek ayırt edilemeyecek bir kentti. Burada, aynı tipte tapınaklar, bir ziggurat, heykel, kakma

desenler ve hatta üzerinde tanınık Sümer ismi Ur-Nanşe, yani tam da bilinen en erken Lagaş hanedanının kurucusunun ismi yazılı bir şarkıcı heykelciği bulunmuştur. Louvre kazı heyetinde yer alan yazıtbilimcilerin başında, Parrot'yla birlikte Mari'de çıkarılan yazıtsal malzeme üzerine çok önemli bir kitap dizisini Fransız ve Belçikalı akademisyenlerin katılımıyla yayıma hazırlayan Belçikalı çivi yazısı uzmanı Georges Dossin bulunuyordu. Lagaş ve Mari'nin sağladığı saygınlık sayesinde, Mezopotamya'yla ilgili arkeolojik ve akademik çalışmalarda Fransızlar yeniden en üst sıraya yerleşmiş durumdadır.

Başlangıçta küçük iken zamanla arkeologların, yazıtbilimcilerin, kayıt görevlilerinin ve restoratörlerin çalıştığı nitelikli bir bölüme dönüşen ve Mezopotamya arkeolojisinin bilimsel bir omurgaya oturmasını sağlayan Irak Eski Eserler Müdürlüğü, yabancı kazı heyetlerinin gitmesinin ne pratik ne de olanaklı olduğu savaş yıllarında, kendi başına etkinlik alanlarını genişletmiş ve Sümer araştırmaları için özel bir anlam ve önem taşıyan üç kazı yapmıştır. Fuat Sefer yönetimindeki bir kazı heyeti 1940-41 yıllarında, eski ismi hâlâ bilinmeyen bir kentin kalıntıları olan Ukair isimli bir höyükte, iç duvarları ve sunağı kaplayan renkli freskleriyle, bilinen ilk boyalı Sümer tapınağını toprak altından çıkarmıştır. Bu kazıyla, aynı zamanda, bazı Ubeyd evlerinin yanı sıra pek çok eski tablet de çıkarılmıştır. Bağdat'ın tam doğusunda yaklaşık on kilometre uzaklıkta bir höyük olan Tell Harmal'da, o zaman Irak Müzesi Müdürü olan Taha Bekir yönetiminde 1945'ten 1949'a kadar yürütülen kazılarda, toprak altından çıkarılan ikibinden fazla tablet ve bir tapınak bütün dünyadaki akademisyenleri şaşkınlığa uğratmıştı; bu tabletler arasında, mükemmel bir şekilde korunmuş bazı sözlüksel ve matematiksel "ders kitapları" bulunuyordu. Sümer ülkesinin güney ucunda yer alan eski Eridu'da (Sümer bilgelik tanrısı Enki'nin makamı) 1946-49 yıllarında Fuat Sefer yöneti-

minde yapılan kazılarda Ubeyd'in en erken dönemine ait çanak-çömlekler, bir Ubeyd mezarlığı ve IÖ üçüncü binyılın ortalarından kalma iki saray toprak altından çıkarıldı. Enki tapınağındaki kazıda, yaklaşık IÖ 4000'de yapılan ilk inşaat aşamasına kadar derine inilmişti. Ne yazık ki, Eridu'da tek bir tablet bile bulunamadı; bu ise koruyucu ilahı, bilgelik tanrısı olan bir kent için gerçekten de tuhaf bir durumdu.

Savaş yıllarının ardından Sümer ülkesinde yalnızca iki büyük yabancı heyet kazı yaptı: Almanlar Ereğ'e gitti; Amerikalıların öncelikle Thorkild Jacobsen'in çabalarının bir sonucu olarak Nippur'a giderek aralıklarla mevsimler boyunca Enlil tapınağını temizlediler, binden fazla tablet ve parça çıkardılar (bunlardan yaklaşık beşyüz kadar yazınsal metindi) ve tanrıça Inanna tapınağının üzerini açtılar. Fakat Irak'taki Sümer kazılarının geleceği Iraklıların kendi ellerindedir ve Iraklı akademisyenlerle arkeologların, yalnızca Irak için değil, aynı zamanda bütün dünya insanlığı için çok şeyler yapmış olan uzak geçmişteki atalarını terk etmeyeceklerine ya da ihmal etmeyeceklerine inanmak için yeterli neden vardır.

Sümer ülkesi ve Sümer halkıyla doğrudan ilgili olan çiviyazısını çözme çalışmaları ve arkeoloji hakkında kuşbakışı bir görüş elde etmek için bu kadar bilgi yeterlidir. Ne var ki, bir sonraki bölümün konusunu oluşturan Sümer tarihine geçmeden önce okuyucunun Yakındoğu arkeolojisiyle uğraşan arkeologların ve tarihçilerin canını sıkkan belli başlı sorunlardan biri hakkında genel bir fikir edinmesi iyi olacaktır. Bu, zamandizin sorunudur. Karbon-14 yöntemiyle tarihlendirme de bu sorunu çözememiştir; çünkü tümüyle fiziksel ve mekanik etkenler yüzünden, bu yöntemle elde edilen sonuçların kesinlikten uzak ve yanıltıcı olduğu sık sık görülmüştür; üstelik Aşağı Mezopotamya söz konusu olunca, bırakılan yanlış payı güvenilir olamayacak kadar büyüktür.

Genel olarak, eskiden Sümer hükümdarları ve anıtları için belirlenen tarihler fazlasıyla abartılıydı. Bu bir ölçüde, arkeologların kendi özgül keşiflerini çok eski bir geçmişe bağlamak gibi pek anlaşılabilir eğilimlerinden kaynaklanıyordu. Fakat bu durum, genelde eldeki kaynak malzemeden ve özelde de eski Sümer ve Babil yazıcılarının kendilerince derlenen çeşitli hanedan listelerinden ileri geliyordu;² çünkü bu listeler, tümüyle ya da kısmen aynı zaman diliminde hüküm sürdükleri artık başka belgelerden bilinen hanedanları ve hükümdarları birbiri ardınca gelmiş gibi gösteriyordu. Henüz tam bir görüş birliği sağlanmadığı halde, daha önce yayımlanan tarihçelerde ve elkitablarında yer alan Sümer tarihleri hatırı sayılır ölçüde, bazı durumlarda da yarım binyıl kadar aşağı çekilmiştir.

Sümer zamandizini açısından kilit önemde olan iki tarihten biri, Sümerlerin Mezopotamya'daki egemen siyasal konumlarını yitirdiği Üçüncü Ur Hanedanı'nın sonudur; ikincisi de Babil Kralı Hammurabi'nin hükümdarlığının başlangıcıdır ki, bu dönemde de Sümerlerin siyasal, etnik ve dilsel bir bütün olarak varlığı her açıdan sona ermiştir. Bu ikinci tarihin, elli yıl fazlası ya da eksiğiyle, yaklaşık İÖ 1750 olduğu artık genel olarak kabul edilmektedir. Bu tarih ile Üçüncü Ur Hanedanı'nın sonu arasındaki zaman diliminin kabataslak bir hesaplama yaklaşık 195 yıl olduğunu göstermeye yetecek kadar yazıtsal malzeme mevcuttur. Bu nedenle, Üçüncü Ur Hanedanı'nın sonu, elli yıl fazlası ya da eksiğiyle yaklaşık İÖ 1945 tarihine yerleştirilebilir. Bu tarihten geriye doğru, bizi yaklaşık olarak İÖ 2500 yılına ve Mesilim adındaki bir hükümdara kadar götürmeye yetecek ölçüde tarihsel yazıt, tarihlendirme formülü ve çeşitli türden eşzamanlı olay kaydı bulunmaktadır. Bunun ötesinde, bütün tarihlendirmeler tümüyle arkeolojik, stratigrafik ve yazıtbilimsel çıkarsamalara ya da daha önce belir-

² Bunların en önemlilerinden biri olan Sümer Kral Listesi için, bkz. Ek E.

tildiği gibi öngördüldüğü ölçüde kesin ve tartışmasız olmadığı anlaşılan karbon-14 testlerinden elde edilen şu ya da bu türden tahminlere dayalıdır.

TARİH: Kahramanlar, Krallar ve Ensiler

Çağdaş arkeologların ve akademisyenlerin çoktandır ölmüş olan Sümerleri diriltmekte ve çoktan beri unutulmuş tarihlerini yeniden kurmakta kullandığı yöntem ve işlemleri, hiç olmazsa bir dereceye kadar aydınlatmış olduğumuz için artık Sümerlerin tarihine, Sümer'in yükselişine ve çöküşüne neden olan siyasal, askeri ve toplum-bilimsel olaylara geçmeye hazır sayılırız. Ama tamamen de hazır değiliz! Sümer tarihinin yeniden kurulmasının rahatsızlık verici bir yönü vardır ki, okuyucu bu konuda önceden uyarılmalıdır: İlgili kaynak malzemesi zayıf, ele geçmesi zor, yetersiz ve bütünlükten yoksundur. Sümer ülkesinde ilk yerleşim yerlerinin kurulduğu İÖ 4500 civarından Sümerlerin bir halk olarak varlığının sona erdiği yaklaşık İÖ 1750'ye kadar olan zaman üçbin yıla yakın bir süredir. Onun için okuyucu tarihsel bilgilerimizi nereden elde ettiğimizi ve bu bilgilerin ne kadar güvenilir olduğunu sorabilir.

Tablonun karanlık, olumsuz, umut vermeyen tarafından başlayalım: Sümerlerin kendisi, sözcüğün genel olarak kabul edilen anlamında, yani açılanan süreçler ve temelde yatan nedenler anlamında herhangi bir tarih yazmamıştır. Sümerli akademisyenler ve yazın insanları, ne tanımlama ve genelleştirme gibi temel entelektüel araçlara ne de tarihsel değerlendirme ve yorumlama için vazgeçilmez olan evrimsel yaklaşıma sahipti. Kendi çağlarında geçerli olan ve tartışılmaz gerçek olarak kabul edilen bir dünya görüşüyle –yani her şeye gücü yeten tanrılarca planlanıp gerçekleştirildiği için kültürel olgu ve ta-

rihsel olayların “iyice gelişmiş ... iyice olgunlaşmış” halde ortaya çıktığı görüşüyle– sınırlanmış olan en düşünceli ve en bilgili Sümer bilgesinin bile aklına, herhalde, Sümer ülkesinin bir zamanlar birkaç seyrek yerleşim yeri bulunan ıssız, bataklık bir ülke olduğu; ve insan iradesiyle kararlılığının, insanlarca yapılan planların ve denemelerin, insanlarca gerçekleştirilen keşif ve icatların belirleyici bir rol oynadığı kuşaklar boyu süren mücadele ve emek sonucunda, ancak yavaş yavaş kalabalıklaşan, serpilip gelişen karmaşık bir topluma dönüştüğü düşüncesi gelmemiştir. İnsanlığın tarihine karşı bu kısır ve durağan yaklaşımla hareketsizleşen Sümer yazın adamı ancak tarihçi değil, arşivci; tarihsel gerçeklerin yorumlayıcısı ve sergileyicisi değil, kayıtçı ve çözümlemeci olabilirdi.

Ne var ki, arşiv-kayıt türü tarihin bile şu ya da bu nedenle önemli sayılan bir ihtiyacı karşılamak için bir yerlerde bir kişi tarafından icat edilmesi gerekiyordu. Sümerler örneğinde bunun ortaya çıkışı, olayları ve gelişmeleri kendi başlarına önemli olduğu için kayda geçirme yönündeki içsel bir ilgi sonucunda değil; kralların ve kent-devletlerinin genellikle *ensi* diye bilinen yöneticilerinin, tanrıların oturduğu yer olarak kabul edilen tapınaklar inşa etmek, onarmak ve döşemek suretiyle kendilerine uzun ömür, uyruklarınaysa gönenç ve mutluluk sağlayabileceği yolundaki dinsel inanç yüzünden olmuştu. Yazının icadından önce kralların ve prenslerin yürüttüğü bu inşaat etkinlikleri, her ne kadar muhakkak etkileyici törenler ve simgesel ritüeller eşliğinde yapılmışsa da sonraki kuşaklar için kayda geçirilmeden kaldı. Çiviyazısı, daha önceki resim yazısı durumundan çıkıp gelişir gelişmez, tapınak rahipleri ve yazıcılarından birinin aklına, hükümdarın yürüttüğü inşaat etkinliklerini ve sundukları adakları yazıya geçirerek herkesin uzak günlere kadar görüp anımsayabilmesi için kaydetme düşüncesi gelmiş olmalı. İşte yazılı tarihin ortaya çıkışının o

anda gerçekleştiği söylenebilir; şu anda elimizde bulunan verilerden anlayabildiğimize göre bu düşünce ilk olarak İÖ üçüncü binyılın ikinci çeyreğinde kök salmıştır.

Elbette ilk yapı ve adak yazıtları, pek az tarihsel değeri olan çok kısa ithaflardan ibaretti. Fakat yavaş yavaş yazıcılar daha kendine güvenli, daha özgün ve bilgi iletmeye daha istekli hale geldi. İÖ yirmi-dördüncü yüzyıldan itibaren, görece karmaşıklık ve çeşitlilik gösteren şu türden tarihsel anlatılar görüyoruz: Akbabalar Dikilitaşı'na kazınan Lagaş ile Umma arasındaki antlaşma; Eannatum'un askeri etkinliklerinin özetleri; Entemena'nın Lagaş ile Umma arasındaki uzun süreli içsavaşa ilişkin anlatısı; insanlığın özgürlük, eşitlik ve adalet duygusuna dayalı olarak yaptığı ilk toplumsal reformların anlatıldığı değerli Urukagina kaydı; Sümer'de kendi hüküm sürdüğü dönemde egemen olan barış ve gönenc, mutluluk ve güven hakkında Lugalzaggesi'nin lirik övgü ve yüceltmesi. Eskiçağdaki "tarihçilerimiz" tarafından kullanılan yazı malzemesi hayli değişik ve çeşitliydi: Taş ve kil tabletler, tuğlalar, taşlar ve kapı yuvaları, çanaklar ve vazolar, kil çiviler ve koniler, havanlar ve topuz başları, dikilitaşlar ve levhalar, taş ve metal heykeller ve heykelcikler. Bütün bu adak ve ithaf yazıtlarının toplamı hemen hemen bini bulmaktadır; ama ne yazık ki, büyük çoğunluğunun içeriği pek kısa ve ayrıntıdan yoksundur. Gene de kısmi ve sorunlu olmakla birlikte Sümer'in siyasal tarihi için birincil kaynağın, kayda geçirdikleri olaylarla aşağı yukarı eşzamanlı olan bu yazıt grubu olduğu anlaşılmıştır. Aslında eskiçağdaki Sümer tarihçilerinin kendi yazınsal ve tarihsel belgelerini hazırlamakta yardımcı olarak kullanmak üzere bu kaynaklara başvurmuş olmaları hiç de olaşıkdışı değildir.

Ekonomiyle ve yönetimle ilgili belgelerden elde edilen başka bir temel ve önemli çağdaş tarihsel kaynaksa, pek de beklenmedik bir şe-

kilde, genellikle tarihlendirme formülleri olarak bilinen çizelgelerden oluşmaktadır. Bu belgelerde kayda geçirilmiş eylemlerin ve işlemlerin pratik amaçlarla zaman açısından düzenlenmesi gerekiyordu; ve yaklaşık olarak İÖ 2500 gibi erken bir tarihte, daha yaratıcı olan yazıcılar, kullanılabilir tarihlendirme çizelgeleri tasarlamaya başladı. Neyse ki, bu yazıcılar çizelgeleri tarihlendirmek için basitçe yeni bir hükümdarın tahta çıkışı ya da yeni bir hanedanın başlangıcı gibi genel kabul görmüş kimi başlangıç noktalarının yıllarını kullanmayı seçmemişler, kimi denemelerden sonra, yılları belli başlı dinsel ve siyasal olaylara göre adlandırma işlemi üzerinde karar kılmışlardır. Bu tarihlendirme yöntemi bize çok değerli tarihsel bilgiler sağlamaktadır. Yazıcılar, arşivlerini tarihlendirdikleri yılları daha kesin olarak belirlemek için aynı zamanda, belirli bir hükümdarın ya da birbiri ardınca gelen hükümdarların egemenlikleri boyunca geçen bütün yılların isimlerinden oluşan listeler de derlemişlerdir; işte bu eskiçağ listeleri de çağımızdaki akademisyenlere, tarihlendirme listelerinde kaydedilmiş olayları doğru bir zamandizinsel sıraya göre düzenleme olanağı sağlamaktadır.

Büyük olasılıkla geniş ölçüde bu tarihlendirme formüllerine ve tarihlendirme listelerine dayanarak hazırlanmış olan en değerli Sümer tarihsel belgelerinden biri, Kral Listesi adı verilen belgedir; bu belgede, Sümerler için tarihin başlangıcı olan olaydan –uzak geçmişte “krallığın (ilk kez) gökten indiği” zamandan– egemenliği yaklaşık olarak İÖ 1950’de başlamış olan Isin hanedanına kadar, bu hanedanın bir bölümü de dahil olmak üzere, Sümer krallarının çoğunun ismi ve hükümdarlık sürelerinin uzunluğu kaydedilmiştir. Elbette bu benzersiz belge aslında olgularla düşgücü ürünlerinin bir karışımıdır ve birinin nerede başlayıp ötekinin nerede bittiğine karar vermek genellikle zordur. Görünüşe göre listenin yazarı, listeye aldığı bütün hane-

danların kesin bir sırayla birbirini izlediği gibi bir yanlışlıkla çalışmıştır; oysa, aslında bu hanedanların hepsi değilse bile çoğu, aşağı yukarı birbiriyle eşzamanlıydı. Üstelik, erken dönemdeki hanedanlara mensup hükümdarların çoğuna efsanevi ve inanılmaz uzunluklarda iktidar süreleri biçmekte, böylece Tufan'dan önce hüküm sürmüş sekiz kral için çeyrek milyon yıla yakın, Tufan'dan sonraki ilk iki hanedan için de 25 bin yıldan fazla bir zaman toplamı ortaya atmaktadır. Ne var ki, bütün kusur ve eksikliklerine karşın farklara dikkat ederek ve yorumlanarak kullanıldığı takdirde, Kral Listesi bize ölçülemeyecek değerlerde bir tarihsel çerçeve sağlar.¹

Son derece bilgilendirici bir başka tarihsel kaynak da “kraliyet yazışmaları” olarak adlandırılabilen hükümdarlarla görevlileri arasında yapılmış mektuplaşmalardır. Bunlar ilk olarak 10 yirmidördüncü yüzyıl gibi erken bir tarihte ortaya çıkmışsa da, özel tarihsel önem taşıyan asıl mektup grubu, Üçüncü Ur Hanedanı'na mensup hükümdarlara ait olanlardır. Bu mektuplar sahne gerisinde süregiden güdüler, ayartmalar, rekabetler ve entrikalar hakkında bilgi vermekte, oldukça sıkıcı ve ruhsuz adak yazıtları ve tarihlendirme formüllerine, zaman zaman hoş olmaktan uzak olsa da canlı, insani bir etki kazandırmaktadır. İlginçtir ki, bu kraliyet mektupları bizim zamanımıza kendi özgün biçimleriyle değil, Sümer akademilerindeki, yani *edubba*'lardaki öğrenciler ve profesörlerce birkaç yüzyıl sonra hazırlanmış kopyaları halinde ulaşmıştır. Bu da, bu belgelere eskiçağda bile değer ve önem verildiğini açıkça göstermektedir.²

Erken dönem Sümer tarihi ve zamandizini için olağanüstü önem taşıdığı ortaya çıkabilecek olan envanter listesi türünde yavan bir tarihsel belge de Tummal yazıtı adı verilen eşsiz derlemedir. Bu belge,

¹ Kral Listesi'nin bir çevirisi için, bkz. Ek E.

² Bu mektuplardan beş tanesinin çevirileri için, bkz. Ek F.

öncelikle Nippur'da tanrıça Ninlil'e adanmış bir tapınak olan Tummal'in onarımı ile, ikincil olarak da aynı kentteki Enlil tapınağının çeşitli bölümlerinin inşasıyla ilgilidir. Bu metnin bir bölümü hemen hemen yarım yüzyıldır biliniyordu, fakat kayıp olan başlangıç satırları ancak yakın zamanda elde edilmiştir; metnin şimdiye kadar bilinmeyen bu kısmının içeriğinin şaşırtıcı ve beklenmedik ölçüde bir tarihsel değere sahip olduğu görülmüştür.³

En azından küçük bir ölçüde de olsa, tarihyazımıyla ilgili olarak nitelendirilebilecek son derece şiirsel iki yazı daha vardır. Bunların ikisi de Sümer tarihinin en büyük felaketlerinden birine yol açan olaylara odaklanmaktadır: Ülkenin, doğudaki dağlardan gelen acımasız ve barbar göçebe kavimlerce aşağılayıcı ve yıkıcı bir şekilde işgal edilmesi. İki metnin, "Agade'nin Laneti" olarak adlandırılabilir. Dahası uzun olan birincisinde, bir Sümer şair ve bilgisi felaketi, Akad Hanedanı'nın dördüncü hükümdarı Naram-Sin'in dine ve kutsal şeylere saygısız eylemlerinin bir sonucu olarak açıklamaktadır. İkinci şiir, bir Erek kralı olan Utuhegal'in Guti krallarının sonuncusu olan Tiri-gan'a karşı kazandığı parlak zaferi ve krallığın mutlu bir şekilde Sümer'e geri dönüşünü kaydetmektedir.⁴

Uzunluğu yüz kûsur satırdan altıyüz kûsur satıra kadar değişen dokuz tane Sümer kahramanlık öyküsü artık tümüyle ya da kısmen bilinmektedir ve bunlardan beş tanesi, özellikle Sümer tarihinin çok erken dönemi için o çağdan günümüze hemen hemen hiçbir yazılı belge ulaşmadığından oldukça önemlidir. Enmerkar ve Lugalbanda isimli kahramanlarla ilgili olan bu beş şiirden dördünün içeriği dikkat çekicidir; çünkü Sümer ile Aratta isimli kent-devleti arasındaki yakın ilişkilere ışık tutmaktadır; Kuzey İran'da bir kent-devleti olan ve yeri

³ Daha fazla ayrıntı için, bkz. s. 69-73.

⁴ Bu şiirin çevirisi için, bkz. s. 422-424.

hâlâ belirlenememiş olan Aratta hakkında başka kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Tarihyazımıyla ilgili epik öykülerin “Gılgamış ve Kiş Kralı Agga” isimli beşincisiyse siyasal kurumların tarihi bakımından çok özel bir önem taşımaktadır. Bu öykü yalnızca Sümer tarihinin, kent-devletleri arasındaki ilk mücadelelerin yapıldığı karanlık dönemini aydınlatmakla kalmaz, aynı zamanda insanoglunun ilk siyasal toplantısını da kayda geçirir. Bu meclis, azap verici “savaş mı barış mı” sorusu üzerinde karar vermek üzere kırkbeş yüzyıl önce toplanan “iki meclisli kongre”dir.⁵

Siyasal tarih açısından epeyce hayal kırıklığı yaratan yazınsal bir tür de “ağıt” olmuştur; bu, Sümer ülkesinin ve kentlerinin uğradığı talihsizlikler ve yenilgi zamanlarında Sümerlerin kötü yazgısından yakınan şiirsel bir yazı türüydü. Bize bir parça tarihsel bilgi sağlayan en eski ağıt ilkörneği, Lagaş’tan çıkan bir kil tablete yazılı olarak bulunmuştur; bu ağıt, Lagaş’ın başına amansız düşmanı Umma’nın eliyle gelen korkunç yıkımı bazı ayrıntılarıyla betimlemektedir.⁶ Fakat “Ur’a Ağıt” ve “Nippur’a Ağıt” gibi daha sonraki dönemlere ait daha uzun yazılar, Sümer kentlerinin yıkılışının yürek parçalayıcı bir betimlemesiyle sınırlı olup, bu üzücü duruma neden olan tarihsel olaylara pek önem vermemektedir.

Nihayet mitler, ilahiler ve “bilgelik” yazını gibi yazınsal türlerden bile bir miktar tarihsel bilgi kırıntısı elde edilebilir. Bunların hiçbirisi tarihsel yönelimli olmasa da, şurada burada kasıtsız ve tesadüfi olarak, başka kaynaklardan bilinmeyen bazı tarihsel bilgi parçacıklarını açığa vurabilmektedir. Örneğin Sümerlerin en korktukları düşmanların Gutilerin, Utuhegal’in göklere çıkarılan zaferine karşın Üçüncü Ur Hanedanı zamanında hâlâ başbelası ve korkutucu olduklarını kraliyet

⁵ Bu şiirin bir çevirisi için, bkz. 186-190.

⁶ Bu belgenin bir çevirisi için, bkz. 321-322.

ilahilerinden öğreniyoruz. Ya da bir mittin, Sümerlerin dünyanın geri kalan kısmıyla olan ilişkileri hakkında bir şeyler öğrenilebilmektedir; bir atasözü şu ya da bu nedenle bir hükümdarın adından söz edebilmektedir.

Fakat bütün bunlar –adak yazıtları ve tarihlendirme formülleri, kraliyet mektupları, hükümdar ve hanedan listeleri, destansı zafer şarkıları ve acı yenilgi ağıtları– bir araya gelince, düşündüğümüz anlamda bir tarih pek oluşturmamaktadır. Ayrıca Sümer'in varlığının yaklaşık ikibin yılı hakkında elimizde hemen hemen hiç yazılı malzeme bulunmamaktadır; elimizde bulunan daha sonraki döneme ait adak yazıtları da, yalnızca birkaç Sümer ören yerinden elde edilmiştir; bu nedenle, olayları kaydederken tek yanlı bir tablo çizme eğilimi taşımaktadırlar. Şiirsel yazılara, özellikle kahramanlık öykülerine gelince, bunlar da en iyi durumda bile tarihsel gerçeğin ancak özünü içermekte ve sapı samandan, gerçek olanı düşsel olandan ayırarak tarihsel bakımdan önemli olan kalıntıyı ortaya çıkarma çabasında çağdaş akademisyenler genellikle çaresizce hayal kırıklığına uğramaktadır. Günümüzde Sümerologların bütün yapabileceği, parçalı, muğlak ve elde edilmesi güç verileri çözümleyerek yorumlamak ve belli başlı siyasal olayların en azından birkaçını kendi mantığına, anlayışına, sezgisine ve ayırt etme yeteneğine göre yeniden kurmaktır ki, bu da ister istemez istenen, hatta belki de göz yumulabilir olandan daha öznel ve önyargılı bir değerlendirmeye neden olur. Bu koşullar altında, görüş farklılıklarının alanın uzmanları arasında bile oldukça yüksek düzeyde olması kaçınılmazdır. Burada özetini sunduğumuz Sümer tarihi de elbette yazarın özel önyargılarını, kibrini ve kusurlarını taşımaktadır; fakat 1963 yılında elde mevcut olan verilerle elinden gelenin en iyisi budur; eğer bilerek ya da bilmeyerek yaptığı hatalar çok fazla ve korkunçsa gelecek kuşaklar ve Sümer tanrıları hafifletici nedenleri hesaba

katarak onu acıma ve şefkatle yargılasın. Sümer tarihi hakkında bildiği ya da bildiğini sandığı pek az şeyi anlatırken eski Sümer atasözünün gereğini yerine getirmektedir: “Bir şey bilen, bunu neden kendine saklasın?”

Sümer'de ya da daha doğrusu İÖ üçüncü binyılda Sümer adını alan ülkede, ilk yerleşimler büyük olasılıkla İÖ 4500 ile 4000 arasında bir zamanda meydana geldi; en azından, yakın zamanlara kadar Yakındoğuyla uğraşan arkeologlar arasındaki genel kabul buydu. Bu tarih, yazılı belgelerin yardımıyla kabataslak bir hesapla elde edilmiş yaklaşık ve epeyce güvenilir bir tarih olan MÖ 2500'den başlayarak bulunmuştur. Bu sayıya binbeşyüz ila ikibin yıl eklenmiştir ki, bu zaman dili mi de erken döneme ait bütün kültürel kalıntıların el değmemiş toprağa dek inen stratigrafik birikimini, yani Sümer ülkesindeki insan yerleşimlerinin başlangıcına kadar geçen zamanı kapsamaya yetecek kadar geniştir. Genel kabule göre o zamanlarda Sümer ülkesi, Dicle, Fırat ve Karun ırmaklarının taşıdığı toprakların yavaş yavaş birikmesiyle oluşan alüvyonlu toprağın meydana getirdiği alçak adaların şurada burada kesintiye uğrattığı geniş bir bataklıktı. Ondan önce Sümer ülkesinin büyük bölümü, olasılıkla bugünkünden çok daha yukarılara uzanan Basra Körfezi'nin suları ile kaplıydı ve bu nedenle insan yerleşimi olanaklı değildi.

Bütün bunlar, arkeoloji çevrelerinde, Lees ve Falcon adlı iki jeologun, Sümer'deki ilk yerleşimlerin tarihlendirilmesi için devrim niteliğinde yan anlamlar taşıyan bir bildiri yayımladığı 1952 yılına kadar kabul edilen teoriydi. “Mezopotamya Ovalarının Coğrafi Tarihi”⁷ başlıklı bu incelemede Lees ve Falcon, Sümer ülkesinin İÖ 4500-4000 tarihinden çok önceleri su seviyesinin üstünde olduğunu ve dolayısıyla

⁷ *Geographical Journal*, CXVIII, 24-39.

insanların buraya genellikle kabul edildiğinden epey önce yerleşmiş olmasının hiç de olanaksız olmadığını gösteren jeolojik kanıtlar ortaya koymuşlardır. Yürütülen mantığa göre Sümer'deki ilk yerleşimlerin izlerinin şimdiye kadar toprak altından çıkarılamamış olmasının nedeni, toprak yavaş yavaş çökerken, aynı zamanda su seviyesinin de yükselmesi idi. Bu nedenle, Sümer'deki kültürel kalıntıların en alttaki katmanları şimdi su altında olabilir; ve arkeologlar su seviyesinin daha yüksek olması nedeniyle el değmemiş toprağa indiklerine inanarak yanılacakları için bunlara hiçbir zaman ulaşamayabilir. Eğer bu doğruysa, Sümer'deki en eski kültürel kalıntılar hâlâ toprağa gömülü ve el sürülmemiş durumdadır; Sümer'deki ilk yerleşimlerin tarihi de binyıl kadar geriye çekilmelidir.

Gelgelim Sümer ülkesine ilk yerleşenlerin Sümerli olmadığı hemen hemen kesindir. İlgili kanıtlar, bu konuda pek muğlak ve belirsiz olan arkeolojik ya da antropolojik kaynaklardan değil, dilbilimden gelmektedir. Sümer'e yaşam veren iki ırmağın, Dicle ve Fırat'ın ya da çiviyazısı okunuşlarıyla *idiglat* ve *buranun* adları Sümerce sözcükler değildir. Ayrıca Eridu, Ur, Larsa, Isin, Adab, Kullab, Lagaş, Nippur, Kiş gibi Sümer'in en önemli kent merkezlerinin isimleri de Sümerce değildir; bu sözcükler için Sümercede kökenbilimsel olarak hiçbir doyurucu açıklama yoktur. Gerek ırmakların, gerekse kentlerin, daha doğrusu sonradan kent haline gelen köylerin adları, Sümerce konuşmayan bir halk tarafından konmuş olmalı; tıpkı Mississippi, Connecticut, Massachusetts ve Dakota isimlerinin, ABD'nin ilk yerlilerinin İngiliz dili konuşmadığını göstermesi gibi.

Sümer ülkesindeki bu Sümer öncesi yerleşimcilerinin ismi, tabii ki bilinmiyor. Bu insanlar burada yazının icadından çok önce yaşamışlar ve sırlarını açığa vuran hiçbir kayıt bırakmamışlardır. Üstelik İÖ üçüncü binyılda en azından bazılarının Subirili olarak biliniyor ol-

ması az da olsa olasılık dahilinde bulunmakla birlikte kimliklerini Sümer belgelerinden saptamamıza da olanak yoktur. Fakat şu kadarını makul ölçüde bir kesinlikle biliyoruz: Sümer ülkesindeki ilk önemli uygarlaştırmacı güç, ülkenin ilk çiftçileri, ekimcileri, hayvan yetiştiricileri, balıkçıları, ilk dokumacıları, deri işleyicileri, marangozları, demircileri, çömlekçileri ve duvarcılar bu insanlardı. Kanıtı bir kez daha dilbilimsel çözümleme sağlamıştı. Ankara Üniversitesi'nin desteğiyle çıkarılan bir dergide, 1944 yılında yayımlanan bir yazısında,⁸ çiviyazısı araştırmalarıyla uğraşan en keskin zekâlardan biri olan Benno Landsberger, kültürel olarak önemli olan –yani İÖ üçüncü binyıla ait belgelerden bilinen ve genellikle Sümerce oldukları kabul edilen– bir dizi Sümerce sözcüğün çözümlemesini yapmış ve bunların hiç de Sümerce olmayabileceklerine inanmak için geçerli nedenler bulunduğunu göstermiştir. Bu sözcüklerin tümü iki ya da daha fazla heceden oluşuyordu (Sümercede köklerin çoğunluğu tek hecelidir) ve genel olarak, Dicle, Fırat ve Sümerce olmayan kent isimleri için kullanılan sözcüklerle aynı örüntüyü ortaya koyuyordu. Bu nedenle Landsberger, bunların, Sümer ülkesindeki iki ırmağa ve kentlerin çoğuna isim koyan Sümer öncesi halkla aynı halka ait olduğu sonucuna vardı. Bu sözcükler arasında çiftçi (*engar*), çoban (*udul*) ve balıkçı (*şuhadak*), saban (*apin*) ve saban izi (*apsin*), palmiye (*nimbar*) ve hurma (*sulumb*), metal ustası (*tibira*) ve demirci (*simug*), marangoz (*nangar*) ve sepetçi (*addub*), dokumacı (*işbar*) ve deri ustası (*aşgab*), çömlekçi (*pahar*), duvarcı (*şidim*) ve neredeyse hemen her yerde Samilerin simgesi olarak kabul edilen tüccar (*damgar*) sözcüğü bile bulunuyordu. Dolayısıyla bunlardan da, temel tarım tekniklerinin ve imalat becerilerinin Sümer'e Sümerler tarafından değil, onların isimsiz öncülleri tarafından getirilmiş olduğu sonucu çıkmaktadır. Landsberger bu halka, kulla-

⁸ *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, I/5, II/3, III, 2 (1943-1945).

nışsız olmakla birlikte dilbilimsel açıdan hem uygun hem de yararlı olan Proto-Fıratlılar [ön-Fıratlılar] ismini vermiştir.

Arkeolojide Proto-Fıratlılar, Ubeyd halkı olarak –yani ilk olarak Ur kentinden pek uzak olmayan el-Ubeyd adlı höyükte, sonra da bütün eski Sümer ülkesinde bir dizi höyüğün en alt katmanlarında çıkarılan kültürel kalıntılardan sorumlu olan halk olarak– tanınmaktadır. Bu kalıntılar çapa, keser, el değirmeni, havan ve bıçak gibi taş aletlerden, orak, tuğla, dokuma tezgâhı ağırlıkları, öreke, heykelcik gibi kilden yapılmış nesnelerden, bunların yanı sıra ayırt edici ve karakteristik türde boyalı çömleklerden oluşuyordu. Dolayısıyla, daha önce dilbilimsel kanıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Proto-Fıratlılar ya da Ubeydliler, girişken tarımcılar olup, ülkenin her yerinde birçok köy ve kent kurmuş, epeyce zengin ve istikrarlı bir tarım geliştirmişlerdi.

Ne var ki, Ubeydliler uzun süre eski Sümer'in tek ve egemen gücü olarak kalmadılar. Sümer'in hemen batısında, çok eski zamanlardan beri Sami göçebelerin yurdu olan Suriye çölü ve Arap yarımadası bulunur. Ubeydli yerleşimciler serpilip geliştikçe bu Sami göçerlerinden bazıları, bazen barışçı yerleşimciler olarak bazen de savaşçı fatihler olarak buralara sızmaya başladı. Elbette, elimizde bu önemli çıkarsamayı yapmak için henüz doğrudan ve kesin kanıt bulunmuyor. Ama bu her şeyden önce Sümer tarihinin daha sonraki dönemleri hakkında bilinenlerden akıl yürütme yoluyla çıkarsanabilir. Binyıllar boyunca, barbar Sami göçbeleri Sümer'deki yerleşim merkezlerine tekrar tekrar sızmış ve buraları fethetmiştir; aynı şeyin 10. yüzyılda da olmadığını düşünmek için herhangi bir neden bulunmamaktadır. Ayrıca en eski Sümer yazıtlarında bile birçok Sami kökenli yabancı sözcük bulunmakta, Sümer panteonunda hiç de azımsanmayacak sayıda Sami kökenli tanrı yer almaktadır; bu ödünç almanın ba-

zılarıysa çok erken döneme kadar gidebilmektedir. Nihayet varlığı tarihsel olarak en azından bir ölçüye kadar belgelenebilen ilk Sümer hanedanı olan ve eskiçağ insanlarının Tufan sularının çekilişinden hemen sonra geldiğine inanılan Birinci Kiş Hanedanı, tümü Sami isimleri taşıyan hükümdarlarla başlamaktadır. Bütün bu kanıtların hiçbirisi kesin bir sonuca ulaşmayı sağlamaz; fakat toplam olarak bakıldığında, Sümer ülkesine Proto-Fıratlıların ardından Samilerin geldiğini ve Sümer’de, iki halkın kültürünün melezleşmesiyle Sami ögesinin olasılıkla baskın olduğu görece yüksek ilk uygarlığın ortaya çıktığını varsaymak akla yakın gibi görünmektedir.

Gelgelelim büyük olasılıkla Sümerlerin kendileri İÖ dördüncü binyılın ikinci yarısında bir zamana kadar Sümer ülkesine gelmemişti. Asıl yurtlarının neresi olduğu kesinlikten hâlâ epey uzaktır. Enmerkar ve Lugalbanda çevresinde dönen bir kahramanlık öyküleri toplamına bakılırsa, görünüşe göre erken dönem Sümer hükümdarları, olasılıkla Hazar Denizi yakınında bir yerlerde bulunan Aratta adlı bir kent devletiyle olağandışı ölçüde yakın ve sıcak bir ilişki içinde olmuştur. Sümer dili eklemeli bir dil olup, belli bir ölçüde Ural-Alтай dillerini anımsatmaktadır; bu olgu ise Aratta’yla aynı genel alana işaret ediyor olabilir. Fakat Sümerler nereden gelmiş olurlarsa olsunlar ve beraberlerinde getirdikleri kültür ne tipte olursa olsun, şu kadarı kesindir: Onların gelişi, gerek etnik gerekse kültürel bakımdan, yerli nüfusla olağanüstü verimli bir bileşime yol açmış ve uygarlık tarihi açısından büyük önem taşıyan yaratıcı bir atılım yapılmasını sağlamıştır. Bunu izleyen yüzyıllarda, Sümer, siyasal güç ve ekonomik zenginlikte yeni doruklara ulaşmış ve sanatta ve el işçiliğinde, anıtsal mimaride, dinsel ve ahlaksal düşüncede, sözlü mit, destan ve ilahilerde en önemli başarılarından bazılarına tanık olunmuştur. Her şeyden önce dilleri ülkenin egemen dili haline gelen Sümerler bir ya-

zı sistemi geliştirerek bunu etkili bir iletişim aracı haline getirmişler ve resmi eğitimin uygulamaya konmasında ilk adımları atmışlardır.

Yalnızca çok kısa ifadelerle de olsa, eylemleri kayda geçirilmiş ilk Sümer hükümdarı, olasılıkla İÖ üçüncü binyılın oldukça erken dönemlerinde tahta çıkmış olan Etana isimli bir Kiş kralıdır. Kral Listesi'nde Etana "bütün ülkeleri istikrara kavuşturan" şeklinde nitelenmektedir. Etana'nın hükümdarlığından binyıl ya da daha fazla bir süre sonrasına tarihlenen bir belgede bulunan bu ifadenin güvenilir bir geleneği anlattığı kabul edilecek olursa, yalnızca Sümer üzerinde değil, komşu ülkelerin bazıları üzerinde de egemenlik kurduğu çıkarsaması yapılabilir; kısacası, Etana insanoglunun bilinen ilk imparatorluk kurucusu olabilir. Aynı Kral Listesi'nde bulunan ve onun "göğe yükselen adam" olduğunu söyleyen tümüyle efsanevi not ile İÖ ikinci binyılın erken dönemlerinde yaygın olan ve Sami kökenli bir Akadcayla yazılmış olup aynı mitin motifi çevresinde odaklanan bir şiir, Etana'nın ilk dönem Sümer tarihinde dikkate değer ve seçkin bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Gelecekte bir gün Sümerce bir ilköğretiminin de pekâlâ ortaya çıkarılabileceği bu efsaneye göre Etana dinar, tanrılardan korkan bir kral olup, tanrısal kültürleri sadakatle ve gayretle uyguluyordu, ama çocuksuz olmakla lanetlenmişti ve ismini sürdürecektir kimsesi bulunmuyordu. Bu nedenle en büyük isteği "doğum otunu" elde etmektir; ne var ki, bu ot ölümlülerin ulaşamayacağı kadar uzak olan gökte bulunuyordu. Etana göğe çıkmak için, gösterdiği dostluğa ihanet ederek yavrusunu yediği bir yılan tarafından atıldığı çukurdan kurtardığı bir kartalın yardımını aldı. Bir kartalın kanatlarında göğe doğru yükselen bir ölümlüyü resmeden birçok mührün gösterdiği üzere, bu efsane mühür kazıyıcıları arasında pek gözdeydi. Elbette Etana hep gökte kalmamıştır; çünkü Puşkin Müze-

si'ndeki bir tablette yer alan ve çevirisi kısa bir süre önce yapılan bir cenaze ağıtında, ayrıca Akadca Gilgamiş Destanı'nın çoktan beri bilinen yedinci tabletinde, Etana'yı ölümler diyarında otururken görüyoruz; tabii ki, Tufan kahramanı Ziusudra hariç, başarıları ne kadar büyük olursa olsun, sonunda bütün ölümlüler oraya gitmek zorundaydı. Fakat bütün bu efsanevi gelenekler, Etana'nın, yaşamı ve eylemleri eskiçağ ozanları ve şairlerinin düşgücünü tutuşturan güçlü ve etkileyici bir kişi olduğunu göstermekten başka hiçbir şeye yardımcı olmamaktadır.

Kral Listesi'ne göre Etana'yı yedi hükümdar izledi; isimlerine bakacak olursak, bu kralların birkaçı Sümerliden çok Sami kökenliydi. Sekizinci hükümdar olan Kral Enmebaraggesi hakkında, hem Kral Listesi'nden hem de geç dönem Sümer yazınsal yapıtlarından elde edilmiş bir parça tarihsel ya da en azından destansı bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Bağdat'ta çalışan genç bir Sümerolog tarafından daha yakınlarda keşfedilmiş kaymaktaşıdan bir vazo parçası üzerine kazılı üç sözcüklük değerli bir çağdaş yazıt, kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde Enmebaraggesi'nin hiç de efsane kralı olmadığını, kanlı canlı gerçek bir kral olduğunu kanıtlamaktadır.⁹ Enmebaraggesi Kiş tahtına çıktığı zaman, Kiş'in epeyce güneyinde bulunan bir başka Sümer kent devleti öne çıkmış ve Kiş'in üstünlüğüne kafa tutmuştur; Kral Listesi'nde "Utu'nun oğlu (Sümerlerin güneş-tanrısı)" olarak betimlenen Meskiaggaşer isimli bir kral, onun zamanında hâlâ eski ismi Eanna, "(gök-tanrısı) An'ın Evi"yle bilinen Ereğ kentinde iktirash ve güçlü bir hanedan kurmuştu. Kral Listesi'nde ismine eklenen "O denizlere girdi (ve) dağlara çıktı" şeklindeki pek muğlak ve üstü kapalı bir nota bakılırsa, Enmebaraggesi egemenliğini Sümer'in bütün çevresindeki ve daha ötelerdeki ölkelere kabul ettirmeye çalışmıştır. Gelgelelim

⁹ Bkz. D. O. Edzard, *Zeitschrift für Assyriologie*, LIII (1959), 9-26.

Kral Listesi'ne göre Enmebaraggesi'den sonra tahta çıkan, fakat kahramanlık şiirlerinde "Utu'nun oğlu" –Kral Listesi'nde babasına verilen sıfatın aynısı– sıfatı verilmiş olan oğlu Enmerkar'ın, Sümer'in erken dönemindeki seçkin kişilerden biri olduğu kesindir. Kral Listesi'ne göre Enmerkar, Erek kentini kurmuş ve kahramanlık öykülerine göre Hazar Denizi yakınlarında bir yerlerde olan Aratta'ya karşı bir sefer düzenleyerek Erek'e bağlamıştır.

Enmerkar'ın kahraman ulaklarından ve Aratta'yla mücadelesinde silah arkadaşlarından biri, Enmerkar'dan sonra Erek tahtına geçen Lugalbanda'ydı. En azından iki kahramanlık öyküsünün başkahramanı olduğuna göre Lugalbanda da ulu ve etkileyici bir hükümdar olmalıydı. Bu nedenle, İÖ 2400'lerde, hatta belki de daha önce Sümer teologlarınca tanrılaştırılmış ve Sümer panteonunda kendisine bir yer verilmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir. Ne yazık ki, ne Kral Listesi ne de kahramanlık öyküleri Lugalbanda'nın siyasal ve askeri başarıları hakkında, Aratta seferinde Enmerkar'a eşlik etmiş olmasından başka hiçbir bilgi vermemektedir.

Kral Listesi'ne göre Lugalbanda'yı Dumuzi izledi; bu hükümdar, eskiçağ dünyasında derin bir iz bırakmış olan Sümer "kutsal evlilik ayini" ve "ölen tanrı" mitinde en önemli kişi haline gelmiştir. Aslında Kudüs kadınlarının İÖ altıncı yüzyılda hâlâ onun ölümüne ağlamaları, peygamber Hezekiel'i dehşete düşürmüştü (Hezekiel 8:14).⁹ Yahudi takviminin aylarından biri onun ismini taşımakta olup, bu ayın yedinci günü tutulan oruç ve yakılan ağıtlar, büyük olasılıkla Sümer'in uzak geçmişine kadar uzanmaktadır. Daha sonraki dönemlerdeki Sümer teologlarının bu özgül ayin ve mitin başkahramanı olarak

⁹ Kitabı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde bu ayet şöyledir: "Ve Rab evinin şimale doğru olan kapısının girilecek yerine beni getirdi; ve işte, Tammuz için ağlayan kadınlar orada oturmakta idiler" –çn.

neden Dumuzi'yi seçtikleri hâlâ meçhuldür. Bu, en azından büyük ölçüde, Dumuzi'nin yaşarken hem insan hem de hükümdar olarak bıraktığı derin izler nedeniyle olmalıdır; ama henüz bu görüşü destekleyecek herhangi bir tarihsel veri bulunmamaktadır.

Kral Listesi'ne göre Dumuzi'yi Gilgamiş izledi; bu hükümdarın eylemleri ona, o kadar yaygın bir ün sağlamıştı ki, Sümer mit ve efsanesinin en büyük kahramanı olmuştur. Gilgamiş ve eylemlerini öven şiirler yalnızca Sümerce değil, Batı Asya'da konuşulan öteki önemli dillerin çoğunda da yüzyıllar boyunca tekrar tekrar yazılmıştır. Serüvenci ve cesur olmakla birlikte insanlığın ün, şan ve ölümsüzlük peşindeki nafile, fakat bitmez tükenmez koşusunu simgeleyen trajik karakter olan Gilgamiş, eskiçağ dünyasında öyle eşsiz bir kahraman örneği olmuştur ki, bazen günümüz akademisyenlerince gerçek bir insan ve hükümdardan çok efsanevi bir kişi olarak kabul edilmektedir. Elimizde onunla ilgili olarak, kendi döneminden kalma hiçbir kayıt bulunmamaktadır; fakat Erek'te yürütülen kazıların kimi kayıtları er geç ortaya çıkaracağına ilişkin bazı umutlar vardır. Bununla birlikte 1955 yılında, çoktan beri bilinen Tummal yazıtının ilk on satırı gün yüzüne çıkarak Gilgamiş ve çağına yepyeni bir ışık tutmuştur. Aslında bu pasaj, kısa olmakla birlikte Sümer tarihinin erken dönemlerindeki siyasal durumu o kadar önemli ve umulmadık bir şekilde aydınlatmaktadır ki, bu konuya biraz ayrıntılı olarak girmek yararlı olacaktır.

Kral Listesi'ne göre Tufan'dan sonraki ilk üç Sümer hanedanı, sırasıyla Kiş, Erek ve Ur hanedanlarıydı. Fakat Kiş hanedanının son iki kralı Enmebaraggesi (daha önce belirtildiği gibi artık elimizde bu kral hakkında kendi döneminden kalma olan bir yazıt bulunmaktadır) ve oğlu Agga'nın, Erek'in beşinci kralı Gilgamiş'la zamandaş olduklarını ve Sümer egemenliği için onunla amansız bir mücadeleye giriş-

tiklerini, Sümer destanlarında ve ilahilerinde yer alan bilgilerden bir süredir biliyoruz.¹⁰ Bu nedenle çiviyazısı uzmanları arasında, Birinci Kiş Hanedanı ile Birinci Erek Hanedanı'nın büyük ölçüde örtüştüğü kabul edilmekteydi. Zamandaş olan yazıtlardan birçoğu elimize geçmiş olan Birinci Ur Hanedanı'na gelince, hemen hemen bütün akademisyenler bu hanedanın kurucusu Mesannepadda'nın Erek Kralı Gılgamış'tan çok sonra yaşadığı görüşünü benimsemişti; bu iki hükümdar arasındaki zaman dilimi için yapılan öneri ise kırk yıl gibi kısa bir süreden dört yüz yıl gibi uzun bir süreye kadar değişiyordu. Bu nedenle şimdiye kadar bilinmeyen yalnızca on dizelik bir pasaja dayalı yeni bir kanıttan, Mesannepadda'nın aslında Gılgamış'ın kendinden daha yaşlı bir zamandaş –ve hatta Mesannepadda'nın oğlu Meskiagnunna'nın bile Gılgamış'ın zamandaş– olduğunun, ayrıca Kral Listesi'ndeki “Kiş silahla yenildi; krallık makamı Eanna'ya taşındı” şeklindeki ifadeye karşın Birinci Kiş Hanedanı'nı sona erdirenin Gılgamış ya da Birinci Erek Hanedanı'na mensup herhangi bir başka hükümdar değil de Ur Kralı Mesannepadda olduğunun anlaşılması az çok bir şok yarattı.

Bu yeni kanıtın dayandığı belge, daha önce sözünü ettiğimiz Tummal Yazıtı adlı otuzdört dizelik tarihsel metindir; Tummal, Nippur'da tanrıça Ninlil'e adanmış bir bölgenin adıydı, en önemli tapınağı da büyük olasılıkla burada bulunuyordu.

Arno Poebel'in metnin yazılı olduğu iki tableti *Historical Texts*¹¹ adlı kitabında yayımladığı 1914 yılından beri Tummal metninin, ilk on dizesi hariç, hemen hemen tümü bilinmektedir. Bu metin, 11. di-

¹⁰ Bu mücadelenin anlatıldığı “Gılgamış ve Agga” adlı kahramanlık öyküsü için, bkz. s. 246-251.

¹¹ “Pennsylvania Üniversitesi Üniversite Müzesi Babil Bölümü Yayınları,” Cilt IV, No. 1.

zededen başlayarak şöyledir:

- 11 İkinci kez yerle bir oldu Tummal¹²
- 12 Gilgamiş kurdu Enlil Evi'nin Numunburra'sını.
- 13 Gilgamiş'in oğlu Ur-Lugal,
- 14 En üstün yaptı Tummal'ı,
- 15 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.
- 16 Üçüncü kez yerle bir oldu Tummal,
- 17 Nanna kurdu Enlil Evi'nin "Yüce Bahçesi"ni,
- 18 Nanna'nın oğlu Meskiag-Nanna,
- 19 En üstün yaptı Tummal'ı,
- 20 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.
- 21 Dördüncü kez yerle bir oldu Tummal,
- 22 Ur-Nammu kurdu Ekur'u,
- 23 Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi,
- 24 En üstün yaptı Tummal'ı,
- 25 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.
- 26 Beşinci kez yerle bir oldu Tummal,
- 27 Amar-Sin yılından,
- 28 Kral Ibbi-Sin
- 29 Enamgalanna'yı Ereklî Inanna'nın en'i olarak
- 30 Seçinceye (o yıla) kadar,

¹² Bütün bu kitap boyunca alıntı yapılan çevirilerde, okunamayan bir sözcüğün yerine iki nokta, okunamayan iki sözcüğün yerine üç nokta, okunamayan üç ya da daha fazla sözcüğün yerine de dört nokta kullanılmıştır. Özgün metinde olduğu sanılan, ama kesin olarak emin olunmayan sözcükler köşeli parantez, özgün metinde bulunmayıp da anlamı çıkarmaya yardımcı olması için konan sözcükler parantez içine alınmıştır. Sümerce sözcükler italik olarak yazılmıştır. Bunlar için hiçbir karşılık verilmemişse, anlamı bilinmiyor demektir.

- 31 Ninlil'i Tummal'a getirildi.
 32 Enlil'in aşgab-gal'ı Lu-Inanna'nın sözüne göre
 33 İşbi-Erra kurdu Ekurraigigalla'yı
 34 Enlil'in ambannı.

Başlangıç pasajı kayıp olsa bile bu metinden açıkça görülmektedir ki, Birinci Isin Hanedanı'nın kurucusu İşbi-Erra zamanında yaşamış olan metnin yazarı, Nippur'daki Enlil tapınağı külliyesine ait çeşitli binalarının ve özellikle Tummal'daki Ninlil tapınağının yapılışının kısa bir tarihsel özetini vermeyi amaçlamıştır. Ayrıca yazar tarafından kullanılan az çok çarpıcı üslupsal örüntü, olaylara karışan kişilerin isimlerini olmasa da, hemen önce gelen beş dizenin içeriğinin genel karakterini çıkarmaya olanak sağlamıştır. Böylece eldeki metin şu satırlarla başladığı için:

İkinci kez yerle bir oldu Tummal
 Gılgamış kurdu Enlil Evi'nin Numunburra'sını.
 Gılgamış'ın oğlu Ur-Lugal,
 En üstün yaptı Tummal'ı,
 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.

bundan önce gelen beş dizenin şöyle olduğu sonucunu çıkarmak akla yakın gelmektedir:

Birinci kez yerle bir oldu Tummal
 X kurdu Enlil Evi'nin Y binasını
 X'in oğlu Z,
 En üstün yaptı Tummal'ı,
 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.

Belgenin en başındaki pasaja gelince, bu bölümün Enlil Evi'ni ve Tummal'ı ilk kez kimin kurduğunu belirttiğini tahmin etmek mantıklı görünse de içeriğini çıkarsamanın hiçbir yolu bulunmuyordu.

İyi bir rastlantı sonucu, artık tahminlere, çıkarsamalara ya da eksik tamamlamalara gerek kalmamıştır; kayıp on satırlık parçanın tümü, Friedrich Schiller Üniversitesi Hilprecht Koleksiyonu'nda yer alan iki tablette bulunmuştur. 1955 sonbaharında Jena'da kaldığım on hafta içinde incelediğim bu koleksiyonu, Hilprecht Koleksiyonu yardımcı uzmanı Inez Bernhardt, 1961 yılında yayımlanan bir yazınsal metinler kitabı için kopyalamıştır. Bu tabletlerin ikisi de parçalı olmakla birlikte birbirini öyle bir şekilde tamamlamaktadır ki, belgenin ilk on dizelik pasajında tek bir işaret bile eksik kalmamaktadır. Bu dizelerde şunlar söylenmektedir:

- 1 Kral Enmebaraggesi
- 2 İşte tam da bu kentte (yani Nippur'da) kurdu Enlil Evi'ni
- 3 Enmebaraggesi'nin oğlu Agga
- 4 En üstün yapıtı Tummal'ı,
- 5 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.
- 6 Birinci kez yerle bir oldu Tummal
- 7 Mesannepadda kurdu Enlil Evi'nin Burşuşua'sını
- 8 Mesannepadda'nın oğlu Meskiagnunna,
- 9 En üstün yapıtı Tummal'ı,
- 10 Getirdi Ninlil'i Tummal'a.

Metin ondan sonra devam ediyor:

- 11 İkinci kez yerle bir oldu Tummal
- 12 Gılgamış kurdu vs.

Öyleyse burada, Tummal belgesinin tarihsel olarak güvenilir

olduğunu kabul etmedikçe, Nippur kentinin denetiminde Mesannepadda'nın, hatta oğlu Meskiagnunna'nın Gilgamiş'tan önce geldiği kesin olarak kanıtlanmaktadır. Ne var ki, Gilgamiş'in zamandaşı olan Agga'yı izleyen bu iki kralın da yukarıda sözü edilen Gilgamiş-Agga eş-zamanlılığına göre Gilgamiş'in çağdaşları olduğu açıktır. Bu nedenle, yeni bulunan Tummal pasajında ifade ve ima edilen tanrısal olaylar aşağıdaki gibi yeniden kurulabilir:

Bir bütün olarak Sümer üzerindeki iktidar mücadelesinde, Birinci Ur Hanedanı'nın kurucusu Mesannepadda, Nippur'un denetimini, Birinci Kiş Hanedanı'nın son hükümdarı Agga'dan zorla almıştı. Aslında Mesannepadda büyük olasılıkla Kiş'in kendisine saldırmış ve Agga'nın düşüşünden doğrudan sorumlu olmuştur ki, bu da Mesannepadda'nın neden kendi mühür yazıtında "Ur Kralı" değil de "Kiş Kralı" ünvanıyla adlandırıldığını açıklamaktadır; çünkü "Kiş Kralı" ünvanı çok eskiden beri büyük bir saygınlığa sahipti. Fakat Nippur'u ele geçirdiği zaman Mesannepadda artık yaşlı bir adam olmalıydı; bu nedenle yalnızca Enlil tapınağı külliyesinde yeni bir bina olan Burşuşua'yı inşa ettirecek kadar zamanı vardı. Ninlil'e adanmış Tummal'ı onartmaksa oğlu Meskiagnunna'ya kalmıştır. Fakat Meskiagnunna'nın Nippur üzerindeki denetimine, genç bir adamken besbelli Kiş Kralı Agga ve babası Enmebaraggesi'yle başı dertte olan Gilgamiş bir son vermiştir. Ne var ki, bu sırada Gilgamiş artık epeyce yaşlanmış olmalıdır; her ne olursa olsun, Tummal'i onartan kendisi değil, oğlu Ur-Lugal olmuştur.

Birinci Ur Hanedanı'nın kurucusu olan Mesannepadda, büyük olasılıkla İÖ 2600 civarında bir zamanda hüküm süren –ve daha İÖ 2500 civarında tanrılaştırılmış olan– Gilgamiş'in kendisinden daha yaşlı bir zamandaşı olduğu için akademisyenlerin genellikle elde mevcut olan, fakat kesin sonuç almaya elverişli olmayan yazıtbilimsel kanıt-

lara dayanarak belirlediğinden yaklaşık olarak bir yüzyıl kadar daha önce bir tarihte hüküm sürmüştür. Fakat bu da, şu an için çözülemeyecek olan, fakat akılda tutulması gereken başka bir zamandizinsel sonuna yol açmaktadır. Ur'daki ünlü Kraliyet Mezarlığı'nda yapılan kazı sırasında "Kral Meskalamdug" sözleri yazılı beyaz kabuktan bir silindir mühür ve "Ur Kralı Akalamdug" sözleri yazılı başka bir silindir mühür bulunmuştur. Bu hükümdarların ikisinden de Kral Listesi'nde söz edilmemektedir; bu nedenle, Mesannepadda'dan önce mi yoksa sonra mı tahta çıktıklarını bilmek olanaksızdır. Meskalamdug ve Akalamdug mühürlerinin bulunduğu Kraliyet Mezarlığı'nın bazı bölümlerinin üzerine yayılmış moloz yığnında Mesannepadda adını taşıyan birçok mühür damgası elde edildiği için kazıyı yapan Sir Leonard Woolley, bu iki kralın tarih bakımından Mesannepadda'dan önce gelmiş olmaları gerektiğini öne sürmektedir. Bu doğru olabilir; fakat arkeolojik ve stratigrafik kanıtların yorumlanması söz konusu olunca, hatırı sayılır bir hata payı bırakıldığından, Mesannepadda'nın öteki iki hükümdardan önce hüküm sürmüş olma olasılığı yok sayılamaz.

Kiş, Ereğ ve Ur hükümdarları arasındaki üç taraflı acımasız üstünlük mücadelesi Sümer'i ciddi olarak güçten düşürmüş ve askeri gücünü zayıflatmış olmalıdır. Her ne olursa olsun, Kral Listesi'ne göre Birinci Ur Hanedanı'nın hemen ardından, Sümer krallık makamı yabancı diyarlara, Susa yakınlarında bir Elam kent devleti olan Avan Krallığı'na taşınmıştır. Sümer'in bu darbeden sonra kendini nasıl ve ne zaman toparladığı bilinmemektedir. Kral Listesi kaydına göre "Avan silahla mahvedildi" ve krallık makamı "Kiş'e taşındı." Fakat bu hanedana, yani İkinci Kiş Hanedanı'na mensup hiçbir hükümdardan şimdiye kadar hiçbir yazıt ele geçmemiştir; bu ise İkinci Kiş Hanedanı'nın ardından başka bir Elam hanedanının, yani Hamazi Krallığı hanedanının gelmiş olmasıyla birlikte düşünülünce, Sümerlerin eski gü-

cüne hâlâ kavuşamamış olduğunu göstermektedir. Kral Listesi'ne göre Hamazi Hanedanı'nı, bıraktığı yazıtlardan hiçbiri henüz bulunmamış olan İkinci Erek Hanedanı izlemiştir. İşte bu hanedandan sonra, pekâlâ Sümer'in kurtarıcısı olmuş olabilecek bir hükümdara rastlıyoruz. Bu hükümdarın adı Lugalannemundu'dur; Adab krallarından olan bu hükümdara, Kral Listesi doksan yıl gibi inanılmayacak uzunlukta bir hükümdarlık süresi biçmektedir. Lugalannemundu arkasında, Akdeniz'den Zagros Dağları'na kadar uzanan Verimli Hilal'in tümünü denetimi altında tutan büyük bir fatih ve askeri önder olduğunu gösteren bir belge bırakmıştır. Elbette bu yazıt bize, kaydettiği olaylardan yaklaşık olarak binyıl sonrasına tarihlenen bir kopya biçiminde ulaşmıştır. Fakat dikkatli, incelikli ve ikna edici ayrıntılarıyla, içeriği kuşağa gerçek ve güvenilir gelmektedir.

Bu belgeye göre Lugalannemundu "(evrenin) dört bucağının kralı," "bütün yabancı ülkelerin sürekli saygı gösterdiği, bütün ülkelerin halklarına barış getiren (sözcüğü sözcüğüne çevrilecek olursa, 'çayır-larda yatmalarını sağlayan'), bütün büyük tanrılar için tapınaklar inşa eden, Sümer'i (eski gücüne) yeniden kavuşturan, bütün dünya üzerinde krallık yapan" bir hükümdardı. Metin daha sonra, Lugalannemundu'ya karşı birleşerek ayaklanan ve Lugalannemundu tarafından yenilen onüç *ensi*'nin ismini, iktidarda oldukları kent devletleriyle birlikte vererek devam etmektedir. *Ensi*'lerin çoğunun, hatta Elam krallıklarında hüküm sürenlerin bile Sami isimleri taşıması ilginçtir. Lugalannemundu bundan sonra, daha geç döneme ait yazıtlardan Sümer'in en korkutucu düşmanı olduğu bilinen halkın oturduğu Gutu ülkesini ve birkaç başka ülkeyi ele geçirmiştir; fakat ne yazık ki, metin bu noktadan sonra çok parçalıdır.

Bu belgenin büyük bir bölümü Adab'da, kentin başlıhı olan anatanrıça Nintu'ya adanmış Enamzu adlı bir tapınağın inşa edilmesine

ayrılmıştır; bu, her biri “Yüce Giriş,” “Ulu Giriş,” “(Tanrısal) Buyruklar Girişi,” “Yüce Kapı,” “Ferahlatıcı Gölge Kapısı” gibi kendine özgü isimler taşıyan yedi girişi ve yedi kapısı nedeniyle özellikle dik-kate değer bir tapınaktı. Belge, tapınak tamamlandığı zaman Lugalannemundu’nun “yedi kere yedi” tane semirtilmiş boğa ve semirtilmiş koyun kurban ederek tanrıçaya adadığı ve “Sedir Dağı” ülkesi, Elam, Marhaşi, Gutı ülkesi, Subir, Martu, Suti ülkesi ve Eanna (Erek Krallığı’nın eski ismi) vezirlerinin ya da *sukhalmah*’larının, kutlamalara katılmak için kurbanlarla birlikte Adab tapınağına geldiklerini anlatarak devam etmektedir. Bu pek olağanüstü ithaf yazıtı, Adab Enamzu’suna adak ve kurban getirmeye devam ettikleri takdirde, tanrıça Nintu’nun bu yedi ülkenin *ensi*’lerine uzun ömür vermesi dileğiyle sona ermektedir.

Bu nedenle Lugalannemundu’nun en güçlü ve dinamik Sümer hükümdarlarından bir olduğu bu yazıttan açıkça anlaşılmaktadır; denetimi altındaki ülkelerin listesine ve bu ülkelerin bulundukları mevkilere –doğuda “Sedir Dağı” ülkesi, Elam, Marhaşi ve Gutı ülkesi, kuzeyde Subir, batıda Martu ve orta bölgede ve güneyde Suti ülkesi ile Eanna– bakılırsa, kendini evrenin “dört bucağının” hükümdarı olarak pekâlâ adlandırabilirdi. Lugalannemundu’nun hükümdarlık tarihine gelince, bu İÖ yirmialtıncı yüzyıla kadar, yani Şümer hükümdarlarından en az bir yüzyıl öncesine kadar geriye gidiyor olabilir; Sümer hükümdarlarının tarihiyse Lagaş belgelerinin yardımıyla birbiri ardınca kabataslak hesaplanabilir, çünkü bu hükümdarlar tahta çıkış sıralarında birbirini yakın aralıklarla izlemekte ve Lugalannemundu gibi güçlü ve etkili bir kişi için arada herhangi bir boşluk kalmamaktadır.

Elimizde yaklaşık olarak İÖ 2500’den başlayıp 2350 civarında sona eren bütün bir ithaf yazıtları dizisi bulunmaktadır; bunların yardı-

mıyla, en azından belli başlı kişiler ve olaylarla ilgili olarak, Sümer'in az çok sürekli ve kesintisiz bir tarihini yeniden kurabiliriz. Bu yazıtlar öncelikle, ülkenin güneydoğusunda bir kent devleti olan Lagaş'tan elde edilmiştir ki, bu kent-devlet, henüz bilinmeyen bir nedenle Kral Listesi'nde sözü edilmemekle birlikte İÖ 2450 ile 2300 yılları arasında Sümer'in siyasal tarihinde çok önemli bir rol oynamıştır. Kuşkusuz Lagaş, bütün bu yüzelli yıllık zaman dilimi boyunca Sümer ülkesini oluşturan krallıklardan yalnızca biriydi. Örneğin Mari, Adab, Erek, Ur, Kiş ve Akşak gibi birbiriyle yan yana var olan yarım düzineden fazla başka krallık da bulunuyordu. Fakat ne yazık ki, bu krallıkların içlerinde ne gibi olaylar meydana geldiği hakkında pek az bilğimiz bulunmaktadır, çünkü bizlere hükümdarlarının isimlerinden başka hemen hemen hiçbir şey ulaşmamıştır; önemli siyasal ve askeri olayları kaydeden belgeler ancak çok nadir olarak ele geçmektedir. Öte yandan, elimizde Lagaş'tan elde edilmiş yüzlerce ithaf yazıtı bulunmaktadır; büyük çoğunluğu veciz ve tekrara dayalı olsa da, bunların birçoğu bu dönemin tarihi için büyük değer taşımaktadır. Tabii ki, bu da, olayları Lagaşlıların gözleriyle gördüğümüz anlamına gelmektedir. Fakat doğruluğu başka kaynaklardan kanıtlanabilen örneklerle bakılırsa, Lagaşlı tarihçilerin geliştirmiş oldukları sofu ve dindar nitelikli tarihsel üslupları kimi zaman muğlak ve kafa karıştırıcı olsa da, hakikate saygı gösterdikleri ve olguları gerçekte olduğu gibi kaydettikleri görülmektedir. Öyleyse, aşağıda özetle anlatacak olan tarihsel olayların seyri, öncelikle bu Lagaş yazıtlarına dayanarak yeniden kurulabilir.

Yaklaşık olarak İÖ 2500'den pek geç olmamak üzere, Sümer sahnesine Kiş Kralı ünvanını alan ve görünüşe göre bütün ülkeyi denetimi altında tutan Mesilim adlı bir hükümdar çıktı. Mesilim'in asasının yazılı topuzu Lagaş'ta bulunmuştur; yazılı eşyalarından birçoğu da

Adab'da ele geçmiştir. Her şeyden önemlisi ise Mesilim'in Lagaş ve Umma krallıkları arasındaki üzücü bir sınır anlaşmazlığında sorumlu arabuluculuk yapmış olmasıdır. Mesilim'in hükümdarlığından yaklaşık olarak bir kuşak sonra, İÖ 2450 civarında, Ur-Nanşe isimli bir adam kendini Lagaş Kralı ilan ederek, beş kuşak boyunca iktidarda kalacak olan bir hanedan kurdu. Ur-Nanşe'nin nereden geldiğini ya da iktidara nasıl geçtiğini bilmiyoruz. Hatta aslında Sümerli olmayıp, Sümer'in batısında Tidnum adıyla bilinen bir ülkeden gelmiş Sami kökenli biri olması gibi zayıf bir olasılık bile vardır. Gelgelelim arkasında bina inşaatlarını, kanal kazılarını ve tanrı heykellerinin yapılmasını kayda geçiren tabletler, levhalar, kapı yuvaları, tuğlalar ve çiviler üzerine yazılmış elli kadar yazıt bırakmıştır.¹³ Ne var ki, bu yazıtlarda defalarca tekrarlanan bir cümle, her ne kadar burada sunulan çevirinin henüz tamamen kesinleşmemiş olduğunun belirtilmesi gerekiyorsa da, pek şaşırtıcı nitelikte imalar taşımaktadır. "Dilmun tekneleri ona (Ur-Nanşe'ye) yabancı ülkelerden haraç olarak kereste getirdi" şeklindeki bu cümle, Ur-Nanşe'nin Basra Körfezi'nin ötesindeki bir dizi yabancı ülkenin denetimini elinde tutacak kadar güçlü olduğunu ima etmektedir.¹⁴ Ne var ki, bugüne kadar bu ölçüde büyük bir iddiayı doğrulayacak başka bir kanıt elimize geçmediği için en iyisi, bu konunun şimdilik belirsiz olarak bırakılması olacaktır.

Lagaş tahtına, Ur-Nanşe'den sonra oğullarından biri olan Akurgal geçti. Görünüşe göre hükümdarlığının ilk yıllarında, Akurgal'ın başı Ummahlılarla derde girmiş ve iktidarı kısa süreli olmuştur. Onun ardından tahta oğlu Eannatum geçmiş ve askeri fetihleri onu çağının en güçlü kişisi haline getirmiştir; öyle ki, birkaç yıllık kısa bir süre için bile olsa, bütün Sümer ülkesi üzerinde egemenlik iddiasını taşı-

¹³ Bunlardan seçilmiş üç yazıt için, bkz. s. 402-404.

¹⁴ Dilmun'un bulunduğu yer için, bkz. s. 369-372.

yan Kiş Kralı ünvanını alma cüretini dahi göstermiştir. Eannatum hükümdarlık dönemine, krallığının Akurgal zamanında Ummalılar tarafından yıkılmış olması gereken bölümlerini inşa ettirerek ve onartarak barışçı bir şekilde başlamıştır. Fakat daha sonra, doğuda Elam'a, kuzeyde Umma'ya, batıda Erek ve Ur'a, ayrıca yeri hâlâ bilinmeyen birçok kente karşı zaferle sonuçlanan bir dizi askeri sefere çıkmıştır. Umma'ya karşı yapılan dışında, bu savaşların doğrudan nedeni bilinmemektedir. Elimizde bu savaşları anlatan, Eannatum'un yeğeni Entemena'nın arşivcileri tarafından hazırlanmış hayli ayrıntılı bir belge bulunmaktadır; bu belgeden yola çıkarak, Lagaş ile Umma arasındaki çatışmanın arkaplanını, olayları ve bu çatışmada Eannatum'un geçici olarak başarılı olan rolünü aşağıdaki gibi yeniden kurabiliriz.

Mesilim Kiş Kralı ve en azından ismen Sümer hükümdarı iken, her ikisi de besbelli Mesilim'i efendileri kabul eden Lagaş ile Umma kentleri arasında bir sınır anlaşmazlığı çıktı. Mesilim anlaşmazlıkta arabuluculuk yapmak için harekete geçerek, şikâyetleri çözüme kavuşturmakla sorumlu bir tanrı olan Sataran'a ait olduğu öne sürülen bir kehanete göre iki kent arasındaki sınır hattını işaretledi. Ayrıca gelecekteki anlaşmazlıkları önlemek için de buraya yazılı bir dikilitaş diktirdi.

Ne var ki, herhalde iki tarafça da kabul edilmiş olan karar, Lagaş'ı Umma karşısında kayırır gibi görünüyordu. Nitekim aradan çok geçmeden Ummalı bir *ensi* olan Uş, kararda öngörülen koşulları ihlal etti. Zamanı belirtilmemekle birlikte bu ihlalin, Ur-Nanşe'nin Lagaş'ta kendi hanedanını kurmasının üzerinden uzun bir süre geçmeden meydana geldiğini gösteren işaretler bulunmaktadır. Uş, kendisini bağlamadığını göstermek için Mesilim'in koyduğu dikilitaşı söktürerek sınırı geçti ve Lagaş'a ait Guedinna adıyla bilinen en kuzeydeki toprakları ele geçirdi.

Bu topraklar Ur-Nanşe'nin torunu Eannatum zamanına kadar Ummalıların elinde kaldı. Eannatum, Ummalılara saldırarak onları yendi ve (Umma'nın o zamanki *ensi'si*) Enakalle'yle yeni bir sınır antlaşması yaptı. Yeni sınır boyunca Guedinna topraklarının verimli olmasına yardımcı olacak bir hendek kazdırdı, gelecek kuşaklara bir kayıt bırakmak amacıyla eski Mesilim taşını diktirdi ve birçok önemli Sümer tanrısı için bir dizi bina ve tapınak inşa ettirdi. Ayrıca gelecekte de Umma ile Lagaş arasında anlaşmazlığa yol açabilecek olası nedenlerin en aza indirilmesine yardımcı olmak üzere, sınır hendeğinin Umma tarafında bir tür tarafsız bölge olarak boş bir toprak şeridi bıraktı. Nihayet Eannatum, büyük olasılıkla Ummalıların duygularını bir ölçüde yatıştırma çabasıyla, fetihlerini başka yönler de yaymaya istekli olduğu için onlara Guedinna'da bulunan, hatta daha da güneylerde yer alan toprakları işleme izni verdi. Fakat bu izni, kullandıkları topraklar karşılığında Lagaş hükümdarlarına üründen bir pay ödeme koşuluyla vermişti; böylece kendisine ve kendisinden sonra tahta geçecek olanlara hatırı sayılır bir gelir sağlamış oluyordu.

Eannatum, Elam ve daha güneydeki Umma, Ereğ ve Ur gibi kentlere karşı kazandığı zaferleri, Kiş kentinin ve komşusu Akşak'ın denetimi altında bulunan kuzey Sümer'e karşı elde ettiği askeri galibiyetlerle sürdürdü. Kendisini "Sümer *en'i*" ve "'Ülkenin' Kralı" olarak nitelleyen Enşakuşanna'nın elinden aldığı yenilgiyle, Kiş zayıflamış gibi görünüyordu; Akşak Kralı Zuzu da, başında bulunduğu kuzeyli işgal kuvvetlerini Lagaş'a soktu. Eannatum işgalci kuvvetleri bozguna uğratarak "Antasurra'dan" (Lagaş'ın kuzey sınırı) Akşak'a kadar kovaladı ve ağır kayıplar verdirdi.

Artık Eannatum iktidarının zirvesindeydi; hatta kendini, bütün Sümer ülkesi üzerinde hükümlanlık iddiasını taşıyan "Kiş Kralı" ünvanını alacak kadar güçlü hissediyordu; ya da eskiçağ yazarının söyle-

diği gibi “Lagaş *ensi*’si Eannatum’a . . . Inanna (Kiş’in koruyucu tanrıçası), onu sevdiği için Lagaş *ensi*’liğine ek olarak Kiş krallığını verdi.” Akbabalar Dikilitaşı’nı, alın teriyle kazanılmış zaferlerinin anısına, yine bu sırada diktirip ithaf etmiş olmalıdır. Görünüşe göre bundan sonra Sümer için kısa bir barış dönemi gelmiştir. Nitekim Eannatum’u, zamanını yeni bir kanal kazdırmak için kullanırken görüyoruz; bu kanala, coşkuyla Lummagimdug adını vermiştir: “Lumma gibi iyi (?)” Buradaki Lumma, Eannatum’un Tidnum ismi, yani büyük bir olasılıkla Sami kökenli Martu halkı tarafından verilmiş isimdir; Tidnum’un ise bu halkın oturduğu Sümer’in batısında bulunduğu bilinmektedir.

Fakat daha kanal tamamlanmadan, daha doğrusu duvarlarını tuğlayla ördürmeye bile zaman bulamadan Eannatum tekrar savaşa girdi. Bu defa savunmada olan kendisiydi; düşmanlarını durdurmayı ve yenilgiyi önlemeyi zar zor başardı. Önce doğudan Elamlılar saldırdı ve her ne kadar Eannatum onları yurtlarına kadar püskürttüyse de bu başarının devamını getirip Elam ülkesini istila edemedi. Çünkü bu sırada, kuzeydeki düşmanları Kiş ve Akşak Lagaş’ı istila etmişti. Eannatum bunları Lagaş topraklarından dışarı atar atmaz, Elamlılar yeni müttefiklerle geri döndü. Onların ardından Kiş ve Akşak askerleri bir defa daha geldi; bu kez, yeni bir düşmanın desteğini almışlardı. Bu, epeyce batıdaki Mari Krallığı’ydı. Lagaş’ın doğu sınırı Asuhur ve kuzey sınırı Antasurra’da yapılan meydan savaşlarında Eannatum düşmanlarına karşı kesin bir zafer kazandı. Bundan sonra kısa bir süre için savaşlara bir kere daha ara verildi; inşa çalışmalarına yeniden girişebilme fırsatı bulan Eannatum, Lummagimdug kanalının duvarlarını pekiştirdi ve kanalın suyu için büyük bir gölet yaptırdı. Fakat kazandığı zaferlere ve gururla taşıdığı “Bütün Ülkeleri Ningirsu İçin Zapteden” ünvanına karşın görünüşe göre Eannatum talihsiz bir akı-

bete uğramıştır. Çünkü onun ardından tahta geçen oğullarından biri değil, kardeşi Enannatum olmuştur. Bu da, Eannatum'un doğal bir ölümle değil, Lagaş için bir felaket olması gereken, bir daha kendini asla tümüyle toparlayamadığı bir savaşta ölmüş olması olasılığına işaret etmektedir.

Enannatum kardeşinin ardından Lagaş tahtına geçer geçmez kendini Ummalılarla ciddi sorunlar içinde buldu; çünkü Ummalılar, Eannatum tarafından yenilgiye uğratılmış olmalarına karşın bir kuşaktan az bir zamanda, eski güçlerine olmasa bile kendine güvenlerine yeniden kavuşmuştu. Nitekim talihsiz Enakalle'nin oğlu Ur-Lumma, Lagaşla yapılmış yürek yakan anlaşmayı tanımadığını bildirerek, Umma'ya yüklenen vergiyi Enannatum'a ödemeyi reddetti. Ayrıca sınır hendeklerinin suyunu kurutmak için harekete geçerek, hem Mesilim'in hem de Eannatum'un diktirdiği, üzerinde can sıkıcı yazılar bulunan dikilitaşları söküp ateşe verdi ve Eannatum'un Ummalıları Lagaş topraklarına geçmemeleri için uyarmak amacıyla sınır boyunca inşa ettirdiği bina ve tapınakları yıktırdı. Artık sınırı geçerek Guedinna'ya girmeye hazırdı. Zaferini daha fazla güvenceye almak için Sümer'in kuzeyindeki "yabancıların" askeri yardımına başvurdu ve bu yardımı elde etti.

İki ordu, Guedinna'da, sınırın güneyinden fazla uzak olmayan Gana-ugigga'da karşı karşıya geldi. Ummalılarla müttefikleri bizzat Ur-Lumma'nın komutası altındaydı; Lagaşlıların başında ise artık iyice yaşlanmış olması gereken Enannatum yerine oğlu, Entemena bulunuyordu. Zaferi Lagaşlılar kazandı; Entemena kaçan Ur-Lumma'nın hemen peşine düştü, askerlerinin çoğunu pusuya düşürerek öldürdü.

Ama Entemena'nın zaferi kısa ömürlü oldu. Ur-Lumma'nın yenilmesi ve olasılıkla öldürülmesinin ardından sahneye yeni bir düşman çıktı: Bu, kuzeydeki Umma'dan pek uzakta olmayan Hallab isimli bir

kentin tapınak başkanı II'di. II belli ki, Entemena ile Ur-Lumma savaşırken karar vermek için işin sonunu bekleyecek kadar kurnazdı. Fakat savaş sona erer ermez muzaffer Entemena'ya saldırarak başlangıçta bazı başarılar kazandı ve Lagaş topraklarında iyice içerilere girdi. Ama Umma-Lagaş sınırının güneyindeki kazanımlarını koruyamadığı kesindir; ama yine de kendisini Umma *ensi*'si yapmayı başardı.

II, artık Lagaş iddiaları karşısında duyduğu nefreti, hemen hemen öncülü Uş'la aynı tarzda göstermek üzere harekete geçebilirdi. Yakınlardaki tarlaların ve çifliklerin sulanması için büyük önem taşıyan sınır hendeklerini sudan yoksun bırakarak, eski Eannatum antlaşmasıyla Umma'ya yüklenen verginin küçük bir bölümünden başka herhangi bir şey ödemeyi reddetti. Entemena bu hasmane eylemlerini açıklaması talebiyle elçiler gönderince de bütün Guedinna'nın kendi toprakları ve mülkü olduğunu ileri sürerek küstahça yanıt verdi.

Ne var ki, II ile Entemena arasındaki sorun savaşla çözümlenmedi. Görünüşe göre üçüncü bir tarafça ikisine de savaş yerine bir uzlaşma dayatılmıştır; bu üçüncü taraf, büyük olasılıkla bir kez daha, bir bütün olarak Sümer üzerinde egemenlik iddiasında bulunan, Sümerli olmayan kuzeyli hükümdardı. Genel anlamda karar Lagaş lehine görünüyordu; çünkü Lagaş ile Umma arasındaki sabit sınır olarak eski Mesilim-Eannatum hattı korunuyordu. Öte yandan, Ummalıların ödemedikleri vergilerin tazmin edilmesi konusunda hiçbir şey söylenmiyordu; üstelik görünüşe göre Guedinna'ya su sevkiyatının sağlanmasından da sorumlu tutulmamışlardı; bu iş artık Lagaşlıların kendisine bırakılmıştı.¹⁵

Entemena, Ur-Nanşe hanedanına mensup büyük *ensi*'lerin sonuncusuydu. Entemena'nın oğlu II. Enannatum çok kısa bir süre hükümdar-

¹⁵ Bu bilgiyi içeren belgenin bir çevirisi için, bkz. s. 410-412.

lık yapmış ve çok az başarı kazanmıştır. Bu sonuca, şimdiye kadar ona ait yazıtlardan yalnızca bir tanesinin ele geçmiş olmasından dolayı varıyoruz; bu yazıt, Ningirsu'ya adanmış bira imalathanesinin onarımına ithaf edilen bir kapı oyuğudur. II. Eannatum'un ardından, büyük bir olasılıkla zorla tahta geçmiş olan Enetarzi, Lagaş *ensi*'si oldu. Elimizde, onun hükümdarlık döneminden kalma çok sayıda yönetsel belge bulunmakla birlikte hiçbir ithaf yazıtı yoktur. Bununla birlikte Ninmar *sanga*'sı (tapınak başkanı) Luenna tarafından Enetarzi'ye gönderilen bir mektup bulunmuştur; bu mektupta, Lagaş'a baskın yaparak yağmalayan altıyüz Elamlının oluşturduğu bir çetenin yenilgiye uğratıldığı bildirilmektedir.¹⁶

Enetarzi'yi Lagaş *ensi*'si olarak Lugalanda izledi. Selefi gibi Lugalanda da bize yalnızca yönetsel belgeler bırakmış, hiçbir ithaf yazıtı bırakmamıştır. Bu nedenle, hükümdarlık dönemi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Lugalanda'nın ardındansa tahta Urukagina geçti. Büyük olasılıkla insanlığın ilk pasifisti olan Urukagina, ününü askeri kahramanlıklarla değil, insanlığın yazılı tarihindeki ilk toplumsal ve etiksel reformlarla kazanmıştır. Ne yazık ki, Urukagina'nın hükümdarlık süresi kısa olmuş, komşu Umma kentinin ihtiraslı ve askeri fikirli *ensi*'si Lugalzaggesi, Lagaş'ın hemen hemen bütün kutsal mekânlarını yağmalatarak yakıp yıkınca, üzücü bir sonla noktalanmıştır. Lugalzaggesi'nin bu acımasız eylemleri, Lagaşlı bir yazıcı ve teolog tarafından büyük olasılıkla Urukagina'nın buyruğuyla yazılmış olan oldukça dikkat çekici bir belgede özenle kaydedilmiştir. Urukagina'nın felaketi sağ olarak atlattığına inanmak için nedenlerimiz vardır. Bu belgenin son bölümünde, ne kadar dokunaklı olsa da, kendi felaketine pekâlâ kendisi yol açmış olabilecek Urukagina'nın tanrıların adaletine duyduğu inanç gözler önüne serilmektedir. Bu pasaj şöy-

¹⁶ Bu belgenin bir çevirisi için, bkz. Ek F.

ledir: “Ummalı, Lagaş’ın tuğlalarını (?) tahrip ettiği için tanrı Ningirsu’ya karşı bir günah işledi; o (Ningirsu) kendisine kalkan (?) elleri kesecek. Bu, Girsu’nun Kralı Urukagina’nın günahı değildir. Umma ensi’si Lugalzaggesi’nin (kişisel) tanınçası Nidaba bütün (bu) günahları ona (Lugalzaggesi’ye) yüklesin.”¹⁷ Bütün bu söylenenler şu izlenimi uyandırmaktadır: Urukagina, aslında Umma’dan gelen saldırgan Sümerli soydaşlarına karşı herhangi bir direniş emri vermemişti, çünkü kurbanın ne işine yarayacağı pek belli olmasa da, tanrıların adaletine ve kötüye hak ettiği cezayı vereceklerinden emindi. Nitekim Lugalzaggesi’nin Lagaş’ın fethiyle başlayan ve bir süre parlak başarılarla taçlanan kariyeri onur kırıcı bir sonla noktalandı.

Lugalzaggesi’nin bize bıraktığı önemli bir yazıtın metni, Hermann Hilprecht tarafından yarım yüzyıldan fazla bir süre önce yüzlerce vazoz parçasından bir araya getirilmiştir.¹⁸ Bu belgede Lugalzaggesi gururla kendisini, “Erek Kralı (ve) Ülkenin Kralı,” bütün yabancı ülkelere boyun eğdiren, böylece “Aşağı Deniz’den Dicle ve Fırat ırmakları boyunca Yukarı Deniz’e kadar” uzanan ülkesinin her yerine yalnızca barış, mutluluk ve gönenç getiren kişi olarak ilan etmektedir. Fakat daha önce de belirtildiği gibi bütün bunlar fazla uzun ömürlü olmadı; askeri başarılar ve zaferlerle geçen yaklaşık yirmi yılın ardından, oradan geçenlerin sövmesi ve yüzüne tükürmesi için Nippur’un kapısında boyunduruğa vuruldu. Lugalzaggesi’yi yenen, Sargon isimli bir Samiydi. Sargon’un kurduğu güçlü Akad Hanedanı bilinçli ya da bilinçsiz olarak Sümer ülkesinin Samileştirilmesi sürecini başlatmış, bu ise en azından belirgin bir siyasal ve etnik varlık olarak, Sümer’in sonunu getirmiştir.

Günümüz tarihçilerince tanındığı ismiyle Büyük Sargon, eskiçağ

¹⁷ Yazıtın eksiksiz bir çevirisi için, bkz. s. 419-420.

¹⁸ Yazıtın eksiksiz bir çevirisi için, bkz. s. 420-421.

Yakındoğusunun en dikkate değer siyasal kişiliklerinden biri olmuştur; deha sahibi bir askeri önder olduğu kadar, eylemleri ve başarılarının taşıdığı tarihsel anlamın farkında olan yaratıcı bir yönetici ve kurucuydu. Onun etkisi, Mısır'dan Hindistan'a kadar bütün eskiçağ dünyasında şu ya da bu biçimde hissedilmiştir. Şairler ve ozanlar, sonraki yüzyıllarda efsanevi bir kişi haline gelen Sargon'un çevresinde, genellikle bir hakikat payı da içeren destanlar ve olağanüstü öyküler oluşturmuşlardır. Bereket versin, önemli askeri fetihlerini ve başarılarını kaydeden kendi yazıtları elimizde bulunduğundan, Sargon söz konusu olduğunda olgulara ulaşmak için sonraki döneme ait bu kayıtlara ve öykülere başvurmamıza gerek yoktur. Çünkü kendisi gibi onun ardından tahta çıkan iki oğlu Rimuş ve Maniştuşu da, zaferlerinin anısına Nippur'daki Enlil tapınağına kendilerinin yazılı heykellerini ve kendilerini ve yendikleri düşmanlarını betimleyen dikilitaşlar koydurmuştur. Aslından kopmuş yeşiltaştan bir parçanın tesadüfen bulunması dışında, bu heykellerden ve dikilitaşlardan hiçbiri şimdiye dek kesinlikle ele geçmemiştir; Nippur'da yapılan yeni kazılar bile bu bakımdan hayal kırıklığı yaratmıştır; kuşkusuz, bunlar eskiçağlarda tahrip edilmiş de olabilir. Fakat günümüz tarihçilerinin talihine, Enlil tapınağına ithaf edilmelerinden yüzyıllar sonra adı bilinmeyen bir bilgin ve araştırmacı, heykel ve dikilitaşlardaki bütün yazıları, günümüzde her arkeologa ve yazıtbilimciye onur kazandıracak bir dikkatle ve sadakatle kopyalamış, hatta kopyaladığı yazıların heykelin kendisinden mi yoksa kaidesinden mi alındığını bile "heykelin üzerindeki yazı (şöyledir)," "kaidenin üzerindeki yazı (şöyledir)" ya da "kaide yazılı değildir" gibi ifadelerle belirtmiştir. Bu kopyaları neden hazırladığı tamamen meçhuldür; belki de tapınak ve içindeki anıtlar tahrip edilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı ve bilginin amacı bunları gelecek kuşaklar için muhafaza etmektir. Eğer böyleyse, tahmin

edebileceğinden daha büyük ölçüde başarılı olmuştur; çünkü hazırladığı değerli tablet neredeyse bütün olarak eski Nippur kazı heyetince bulunmuş ve içeriği Arno Poebel ve Leon Legrain adlı iki uzman tarafından gelecek kuşakların kullanımına sunulmuştur.

Sargon, Sami asıllı olsa da, kariyerine yüksek düzeyde bir memur, daha doğrusu, Ur-Zababa adındaki Kiş'in Sümerli kralının kadeh taşıyıcısı olarak başlamıştır. İhtiraslı Lugalzaggesi'nin, Lagaş'ı yakıp yıktıktan sonra fetihe devam ettiği zaman tahtından indirdiği ve belki de öldürdüğü hükümdar bu olmalıdır. Sargon'un ilk hedefi Lugalzaggesi'yi siyaset sahnesinden tasfiye etmektir. Bu amaçla Lugalzaggesi'nin başkenti Ereğ'e beklenmedik bir saldırıda bulunarak "onu yendi" ve duvarlarını yıktırdı. Ereğ'i savunanlar, görünüşe göre kentten kaçmış ve güçlü takviyeler alarak –yazıta göre taşradan elli *ensi* yardımcısına gelmişti– peşlerine düşmüş olan Sargon'a karşı mevzilenmişlerdi. Yapılan meydan savaşında Sargon, Ereğ kuvvetlerini hezimete uğrattı. Öyle görünüyor ki, uzak bir sefer nedeniyle Ereğ dışında olması gereken Lugalzaggesi ancak bundan sonra ordusuyla birlikte sahneye çıkmıştır. Sargon bu defa da o kadar ezici bir zafer kazandı ki, Lugalzaggesi'yi zincire, daha doğrusu boyunduruğa vurarak Nippur kapılarına getirdi.

Lugalzaggesi'nin ele geçirilmesinden sonra Sargon, Lugalzaggesi'nin *ensi*'lerinin hâlâ onun ilerlemesini durdurma ümitleri beslediği Sümer'in daha güney kesimlerine geri döndü. Önce ülkenin güneybatı ucunda bulunan Ur'a, sonra da Lagaş kentinden Basra Körfezi kıyılarına kadar uzanan Eninmar'a saldırarak, silahlarını büyük olasılıkla zaferlerinin anısına düzenlenen bir ritüel töreniyle, Basra Körfezi'nin sularında yıkadı. Deniz kıyısından dönüş yolunda, Lugalzaggesi'nin kalelerinden biri olan Umma'ya saldırarak duvarlarını yıktırdı ve böylece güney Sümer'in fethini tamamladı. Bunun ardından batıya ve

kuzeye yönelerek Mari, Jarmuti ve “Sedir Ormanı”yla “Gümüş Dağ”a, yani Amanos ve Toros sıradağlarına kadar İbla ülkesine boyun eğdirdi. Sargon’u bundan sonra Sümer’in doğusunda çıktığı bir seferde Elam’a ve komşusu Barahşi’ye saldırır ve mallarını alıp götürürken görüyoruz.

Böylece Sargon’un heykel ve dikilitaşları üzerinde bulunan, fakat hükümdarlık süresinin yalnızca bir bölümünü kapsayan yazıtların Nippur’da çıkarılmış kopyalarının sonuna gelmiş oluyoruz. Çok daha sonraki dönemlere ait efsane ve kayıtlara bakılırsa, Sargon’un fetihleri çok uzak ülkelere kadar yayılarak devam etti; hatta ordularını Mısır, Etiyopya ve Hindistan’a bile göndermiş olabilir. Bu kadar geniş bir imparatorluğu denetim altında tutmak için kilit konumda bulunan birçok ileri karakola askeri garnizonlar yerleştirdi. Ayaklanmaların sürekli olduğu Sümer ülkesinin kendisinde ise yüksek yönetim makamlarına Samileri atadı ve bütün kentlere Akadlı askerlerden oluşan garnizonlar yerleştirdi. Kendisi ve resmi görevlileriyle askerlerden oluşan geniş saray erkânı (“kendisinin önünde her gün 5400 insanın ekmek yemesiyle” övünüyordu) için, parlak kariyerine Ur-Zababa’nın hükümdarlık döneminde kadeh taşıyıcı olarak başladığı kent olan Kiş’ten pek uzak olmayan bir yerde Agade kentini kurdu. Kısa bir süre içinde Agade, eskiçağ dünyasındaki kentlerin en gönençlisi ve göz-kamaştırıcısı haline geldi. Kente Sargon’un ülkesinin dört bir köşesinden armağanlar ve bağışlar getiriliyor, rıhtımına Dilmun, Magan ve Meluhha (olasılıkla Hindistan, Mısır ve Etiyopya) gibi uzak diyarlardan gelen tekneler yanaşıyordu.¹⁹ Agade kentinde oturanların çoğu, büyük olasılıkla Sargon’a kan ve dil bağıyla bağlı Samilerden oluşuyordu. Akad sözcüğünün günümüzde genel olarak Mezopotamya Samilerini belirtir hale gelmiş olmasının nedeni Agade’nin ismi, daha

¹⁹ Bu ülkelerin saptanması için, bkz. s. 362-372.

doğrusu bu ismin Kitabı Mukaddes'teki karşılığı olan Akkad'dır (Tekvin 10:10).⁶

Sargon'dan sonra tahta, imparatorluğunu isyanlarla ve ayaklanmalarla parçalanmış durumda bulan oğlu Rimuş geçti. Rimuş, onbinlerce askerin katıldığı şiddetli savaşlarla Ur, Umma, Adab, Lagaş, Der ve Kazallu kentlerinin yanı sıra Elam ve Barahşi ülkelerini fethetti, daha doğrusu yeniden fethetti. Ne var ki tahtta yalnızca dokuz yıl kalabildi. Onun ardından tahta, aynı askeri ve siyasal çizgiyi devam ettiren "ağabeyi" –belki de ikizi– Maniştuşu geçti. Maniştuşu, tıpkı babası Sargon gibi muzaffer ordularını çok uzak ülkelere götürdü; en azından bıraktığı yazıtlardan birinde böyle yazmaktadır: "O (Maniştuşu) Aşağı Deniz'i (yani Basra Körfezi'ni) teknelerle geçtiği zaman, ona karşı otuziki kral toplandı, ama o onları yendi ve kentlerini yerle bir ederek efendilerine boyun eğdirdi ve gümüş madenlerine kadar [bütün (?) kırsal kesimi (?)] yakıp yıktı."

Maniştuşu'nun onbeş yıl kaldığı tahta, ardından oğlu Naram-Sin geçti. Naram-Sin, Agade'yi gücünün ve şanının yeni doruklarına ulaştırdı, ama bu yalnızca onun acı ve trajik sonunu görmek içindi. Kazandığı askeri başarılar çok sayıda ve muazzamdı: Sümer ve çevre ülkelerdeki isyancı krallardan oluşan güçlü bir ittifakı yenmiş; batıdaki bölgeyi Akdeniz, Toros ve Amanos sıradağlarına kadar fethetmiş; egemenlik alanını Ermenistan'a kadar genişleterek günümüzdeki Diyarbakır kenti yakınlarında zafer heykelini diktirmiş; kuzeydeki Zagros sıradağlarında Lullubilere karşı savaşmış ve zaferini muhteşem bir dikilitaş diktirerek kutlamış; Elam'ı kısmen Samileştirilmiş bağımlı bir ülke haline getirmiş ve Susa'da sayısız bina yaptırmış; bazı akademisyenlerin ünlü Mısır Kralı Menes olarak teşhis ettiği Magan

⁶ Kitabı Mukaddes'in bu ayeti şöyledir: "Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil ve Ereğ ve Akkad ve Kalne idi." –çn.

Kralı Manium'u yendikten sonra bu ülkeden ganimetler getirmiştir. Maniştusu'nun kendisini, ünvanına "Dört Bucağın Kralı" sıfatını ekleyecek kadar güçlü hissetmesi ve kendisini "Agade tanrısı" olarak tanılaştıracak kadar mağrur olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Fakat bundan sonra Naram-Sin'i ve Agade kentini ezen ve Sümer'in tümünü ortadan kaldırmakla tehdit eden ölümcül felaket geldi. Bu, doğudaki dağlardan gelen acımasız bir barbar kavmi olan Gutilerin moral bozucu ve yıkıcı istilasıydı. Bunları öncelikle "Agade'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur" adı verilebilecek, şiirsel olarak yazılmış tarihsel bir belgeden öğreniyoruz. Bu şiir Guti felaketinden yüzyıllarca sonra yaşayan Sümerli bir şair tarafından, Agade'nin çoktandır terk edilmiş, harap ve ıssız bir yer olduğu sırada yazılmıştı. Aşağılayıcı ve yıkıcı Guti istilasının ardında yatan nedenleri araştıran yazar, doğru olduğundan hiç kuşku duymadığı yanıtı vermekte ve bize Naram-Sin'in işlediği bir zulüm hakkında henüz başka kaynaklardan bilinmeyen bilgiler vermektedir. Yazara göre Naram-Sin Nippur'u yağmalatmış ve Enlil tapınağına karşı her türlü saygısızlığı yapmıştı; bu nedenle Enlil de Agade'yi yakıp yıkmaları ve sevgili tapınağının öcünü almaları için Gutilere yönelerek onları dağlardaki ülkelerinden aşağı indirmişti. Ayrıca Sümer panteonunun en önemli sekiz tanrısı, liderleri Enlil'in ruhunu yatıştırmak için Agade'yi ebediyen ıssız ve metruk olarak kalmakla lanetlemişlerdi. Ve bu aynen gerçekleşti diye ekler yapıtının sonunda: Agade ıssız ve metruk kaldı.

Tarihçimiz yapıtına, bir yanda Agade'nin yükselişini simgeleyen gücü ve şanı, öte yanda da düşüşünden sonra üzerine çöken yıkıntı ve ıssızlık arasındaki karşıtlığı ortaya koyan bir girişle başlamaktadır. Yazının ilk dizesi şöyledir: "Sonra Enlil çatılmış kaşlarıyla, Kiş halkını Gök Boğası gibi öldürüp, azametli bir öküz gibi Ereğ'in evini yerle bir ettikten sonra, vakti geldiğinde Agade Kralı Sargon'a yukarıda-

ki ülkelerden aşağıdaki ülkelere kadar hükümrانlık ve krallık verdi,” bunun ardından (daha anlaşılabilir bölümlerden bazılarını başka ifadelerle yeniden anlatacak olursak) koruyucu tanrıçası İnanna'nın şefkatli ve sürekli yol göstericiliği altında Agade kenti zengin ve güçlü oldu. Kentin binaları altın, gümüş, bakır, kalay ve laciverttaşlarıyla doldu; yaşlı erkekleri ve kadınları bilgece öğütler verdiler; genç çocukları sevinçle doluydu; her yerden müzik ve şarkılar yayılıyordu; tüm çevre ülkeler barış ve güvenlik içinde yaşıyordu. Dahası, Naram-Sin kentin kutsal mekânlarını şana kavuşturmuş, surlarını dağlar kadar yükseltmiş ve kapılarını da sonuna kadar açmıştı. Batıdan, “tahıl bilmeyen” göçebe Martular seçme öküzleri ve koyunlarıyla geldiler kente; “kara ülkenin halkı” Meluhhalılar egzotik çanak çömlekleriyle geldiler kente; doğudan ve kuzeyden yüklerini “yük taşıyan eşekler” gibi taşıyan Elamlılar ve Subariler geldi kente; ovanın prensleri, kabile reisleri ve şeyhleri her ay ve Yeni Yılda armağanlarıyla geldiler kente.

Ama sonra felaket geldi ya da yazarın söyleyişyle: “Agade kapıları nasıl da yere kapaklandılar; . . . kutsal İnanna armağanlarını dokunmadan bırakıyor; Ulmaş'da (İnanna'nın tapınağı) o kentten gittiğinden, kenti terk ettiğinden (beri) korku hüküm sürüyor; odasını terk eden bir genç kız gibi kutsal İnanna Agade'deki kutsal mekânı terk etti; silahlarını kuşanmış bir savaşçı gibi kente saldırdı, kentin göğsünü düşmana açtı.” Böylece çok kısa bir süre içinde, “beş gün geçmeden, on gün geçmeden,” hükümrانlık ve krallık makamı Agade'den alındı; tanrılar ondan yüz çevirdi ve Agade ıssızlaştı; Naram-Sin dünyaya küstü, çuvallara büründü; savaş arabaları ve tekneleri kullanılmaz oldu, çürümeye bırakıldı.

Peki bu nasıl oldu? Yazarımızın anlattığına göre Naram-Sin iktidarını sağlamca pekiştirdiği yedi yılda Enlil'in sözlerinin tersine hareket etti: Ekur'a ve onun korularına saldırmaları ve harap etmeleri için

askerlerine izin vermişti; bakır baltalar ve keserlerle Ekur binalarını yıktırmıştı, böylece “ev ölü bir delikanlı gibi cansız yatıyordu” – gerçekten de “bütün ülkeler yere serilmişti.” Dahası “Tahıl Hasatı Yapılmayan Kapı” adlı kapıda tahıl hasatı yaptı; “ ‘Barış Kapısı’ nı kazmayla parcaladı;” kutsal kaplara saygısızlık etti ve Ekur’un ağaçlarını kestirdi; altın, gümüş ve bakır kaplarını öğüttürerek toz haline getirdi; yakılıp yıkılan Nippur’un bütün malını mülkünü, Enlil tapınağının yanı başına yanaşan teknelere yükleterek Agade’ye taşıttı.

Ama bunları yapar yapmaz “öğütler Agade’yi terk etti” ve “Agade’nin sağduyusu yerini budalalığa bıraktı.” O zaman “Enlil, rakibi olmayan köpüren tufan, sevgili evine saldırıldığı için felaket getirdi;” gözlerini dağlara çevirdi ve “hiçbir egemenlik tanımayan bir halk olan” Gutileri aşağı indirdi; “yeryüzünü çekirgeler gibi kapladılar,” öyle ki güçlerinden kimse kaçamadı. Bütün Sümer’in karadan ve denizden haberleşmesi olanaksız duruma geldi. “Ulak, yolculuğunu sürdüremedi; denizci teknesiyle açılmadı ...; eşkiyalar yolları tuttu; ülkenin giriş kapıları balçığa döndü; çevredeki tüm ülkeler, kent duvarları ardında kötülük planlıyordu.” Sonuçta uğursuz kıtlık Sümer’in üstüne çörekledi. “Büyük tarlalar ve otlaklar hiç tahıl üretmez oldu; dalyanlardan balık çıkmaz oldu; sulu bahçeler ne bal ne şarap üretir oldu.” Kıtlık yüzünden fiyatlar o kadar yükseldi ki, bir kuzuya ancak yarım *silá* yağ ya da yarım *silá* tahıl veya yarım miskal yün alınır oldu (bütün ölçüler için bkz. s. 144’deki Tablo 4).

“Sümer panteonunun en önemli sekiz tanrısı –yani Sin, Enki, Inanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nusku ve Nidaba– Enlil’in yarattığı insanlığın” hepsini sefalet, yokluk, ölüm ve perişanlıkla sindirip korkutmakla Enlil’in öfkesini yatıştırmanın tam zamanı olduğuna karar verdi. Enlil’e dualarında Agade’nin de tıpkı yıktığı Nippur gibi yıkılacağına yemin ederler. Böylece bu sekiz tanrı “yüzlerini kente dönüp,

Agade'nin yıkılması üzerine (bir lanet) söylerler”:

Ekur'a saldırmaya cûret eden, Enlil'e [karşı gelen] kent,
 Ekur'a saldırmaya cûret eden, Enlil'e [karşı gelen] Agade,
 Koruhukların toz gibi yerle bir olsun, ...
 Balçık (tuğlalar) dipsiz derinliklerine geri dönsün,
 Balçık (tuğlalar) Enki'nin lanetlediklerine dönsün,
 Ağaçların ormanlarına geri dönsün,
 Ağaçların Ninildu'nun lanetlediklerine dönsün.
 Boğazlanan öküzlerinin yerine kadınlarını boğazlayasın,
 Kesilen koyunlarının yerine çocuklarını kesesin,
 Yoksulların değerli (?) çocuklarını sulara boğmak zorunda kalsın ,
 Agade, sevinçli yürekle inşa edilen sarayın, keder verici bir harabeye
 dönüşsün ,
 Ayinlerinin ve dinsel törenlerinin yapıldığı yerlerde,
 Harabelerde (gezen) tilkinin kuyruğu sessizce kayıp ,
 Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolu yabani otlar bürüsün,
 Araba yolunda 'ağlama otu'ndan başka bir şey büyümesin,
 Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,
 Yaban keçileri, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir insan
 yürüyemesin,
 Yürek yatıştırıcı bitkilerin büyüdüğü ovalarında,
 'Gözyaşı kamışı'ndan başkası büyümesin,
 Tatlı akan sularının yerine, acı sular aksın Agade,
 'Bu kentte yerleşeceğim' diyen oturacak iyi bir yer bulamayacak,
 'Agade'de yatacağım' diyen uyumak için iyi bir yer bulamayacak.

Ve tarihçi tam da böyle olduğunu söyleyerek bitirir:

Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolları yabancı otlar bürüdü,
 Araba yolunda 'ağlama otu'ndan başka bir şey büyümedi,
 Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,
 Yaban keçileri, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir insan
 yürüyemedi,
 Yürek yatıştıran bitkilerin büyüdüğü ovalarında
 'Gözyaşı kamışı'ndan başkası büyümedi,
 Tatlı akan sularının yerine, acı sular aktı Agade'de
 'Bu kentte yerleşeceğim' diyen oturacak iyi bir yer bulamadı,
 'Agade'de yatacağım' diyen uyumak için iyi bir yer bulamadı.

Naram-Sin'in Gutiler tarafından yenilmesi Sümer'e siyasal karışıklık ve anarşi getirdi. Gerçi, Naram-Sin'in oğlu Şarkalişarri, kendisini "Enlil'in Evi Ekur'u İnşa Ettiren" olarak betimlediği birçok ithaf yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, babasının verdiği zararlardan bazılarını gidermeye çalışmıştı. Ama öyle olsa bile artık çok geç kalmıştı; Şarkalişarri egemenliğinin Agade ile çok yakın çevresine indirgendliğini gördü. Artık yalnızca "Agade Kralı" ünvanını taşıyor, babasının mağrur lakabı "Dört Bucağın Kralı"nı kullanmaya cüret edemiyordu. Kendi tarihlendirme formüllerinde elbette Gutilere, Elamlılara ve Amurilere karşı zaferler kazandığını iddia etmektedir, ama olasılıkla bunlar düşmanı Agade kapısından uzak tutmak için verilmiş savunma savaşlarıydı. Bütün göstergeler, Naram-Sin'in ölümünü izleyen yetmiş ila seksen yıllık süre boyunca hâkim siyasal ögenin Guti hükümdarları olduğunu ortaya koymaktadır; öyle görünüyor ki, Guti hükümdarları, Sümer kentlerinin yöneticilerini neredeyse canlarının istediği gibi atayıp görevden alabilecek bir konumdaydı. Görünüşe göre Gutiler, şu ya da bu nedenle –herhalde Lagaş *ensi*'lerini uysal ve işbirliğine yatkın buldukları için– yarım yüzyıla yakın bir süre boyunca güney

Sümer'in hakim kenti haline gelen, bazen Ur, Umma ve hatta belki Ereğ'i bile denetleyen Lagaş'ı kayırmışlardır. Nitekim "Guti dönemi"nin sonuna doğru, Lagaş'ta büyük reformcu Urukagina'nın siyasal ve dinsel politikalarını uygulayan, tanrılara daha iyi hizmet etmek için "Sezar'ın hakkını Sezar'a veren" bir *ensi*'ler hanedanı olduğunu görüyoruz.

Lagaş'taki bu yeni *ensi*'ler hanedanının kurucusu, bize Lagaş'ta çok sayıda tapınağın inşa edilmesini kayda geçiren birçok ithaf yazıtı bırakmış olan Ur-Bau'dur. Ur-Bau aynı zamanda Ur'un denetimini de elinde bulunduruyordu; en azından, kızını Ur'un koruyucu tanrıçası Nanna'nın yüksek rahibesi olarak atayabilecek kadar etkiliydi. Ur-Bau'nun Gudea, Urgan ve Namhani (Nammahni olarak da yazılır) adlarında, hepsi de Lagaş *ensi*'si olan üç damadı vardı. Günümüz araştırmacıları Gudea'nın hayli hareketsiz yüzüne ve ifadesiz çizgilerine, bulunmuş olan çok sayıdaki heykelinden aşınadır. Bu heykellerden bazıları, Gudea'nın Lagaş'ın en önemli tapınaklarının inşa edilmesi ve onarılmasıyla ilgili dinsel eylemlerini kaydeden uzun yazıtlar taşımaktadır. Bu yazıtlardan öğrendiğimize göre Guti egemenliğine karşın Gudea hemen hemen o çağın bütün "uygar" dünyasıyla ticari ilişkiler içinde bulunuyordu. Anadolu ve Mısır'dan altın, Toros sıradağlarından gümüş, Amanos'tan sedir ağacı, Zağros'tan bakır, Mısır'dan yeşiltaş, Etiyopya'dan akik taşı ve Dilmun'dan kereste alıyordu. Tapınağının süslemelerini yaptırmak için Susa ve Elam'dan zanaatkarlar getirtmekte de herhangi bir güçlükle karşılaşmış gibi görünmemektedir. Gudea'nın Lagaş'ta yetmişbeş yıldan fazla bir süre önce toprak altından çıkarılan kilden yapılmış iki silindir mühründe, bilinen en uzun Sümer yazınsal yapıtı yazılıdır; Lagaş'ın ana tapınağı olan Eninnu'nun onarımını anan ritüel ve ilahi havasındaki bu anlatı bin dört yüz satıra yakındır. Hatta Gudea burada, Elam'ın güney komşusu An-

şan devletine karşı kazanılan önemli bir askeri zafer hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca şarur ve elli başlı topuz gibi kült ve simgesel silahların yapılmasından da söz etmektedir. Bu ise her ne kadar Gudea belki Gutilere bağımlı bir yöneticiden başka bir şey değildiyse de dikkate değer askeri etkinlikler yürütmüş olduğuna işaret ediyor olabilir. Kayınpederi Ur-Bau gibi Gudea da, Ur kentinin denetimini elinde bulunduruyordu; yazıtlarından üç tanesi burada toprak altından çıkarılmıştır.

Gudea'yı, oğlu Ur-Ningirsu ve ikisi arasında on yıldan az süre hükümdarlık eden torunu Ugme izledi. Onların ardından da, tahta herhalde, Ur-Bau'nun öteki damadı Urgar çıktı, ama hükümdarlığı çok kısa süreli oldu. Ondan sonra Ur-Bau'nun damatlarından üçüncüsü olan Namhani geldi; Namhani herhalde Lagaş'ın yanı sıra Umma'nın da *ensi*'siydi. Namhani'nin Gutilerle işbirliği ettiği ve bu yüzden de Sümer'e ihanet etmiş olarak nitelendiği oldukça kesindir; çünkü yazıtlarından birini "Guti ülkesinin kralının Yarlagan olduğu" günlere tarihlendirmektedir. Fakat bu sıralarda Sümer'de bir kurtarıcı ortaya çıktı: Bu, Guti boyunduruğunu kırmayı ve krallık makamını Sümer'e geri getirmeyi başaran Erekli Utuhegal'dı. Bu, ya Utuhegal'in kendi döneminde ya da aradan çok geçmeden yazılmış tarihsel anlatı niteliğinde bir şiirde anlatılmaktadır. Sümer'e yönelik zalimce saldırılarından dolayı "dağların yılanı (ve) akrebi" Gutilerin acı acı lanetlenmesiyle başlayan şiir, Utuhegal'in Guti Kralı Tirigan'a karşı giriştiği, zaferle sonuçlanan seferin canlı bir betimlemesini yapmaktadır. Tutsak edilen Tirigan, zincire vurulmuş ve gözleri bağlı olarak, "ayağını ensesine koyması için" Utuhegal'in önüne getirilmişti.²⁰

Fakat bu kesin zafere karşın Utuhegal Sümer üzerindeki egemen-

²⁰ Bu belgenin çevirisi için, bkz. s. 422-424.

liğini uzun süre koruyamadı; eldeki belirtilere göre yedi yıllık hükümdarlıktan sonra, ihtiraslı valilerinden biri olan Ur-Nammu tahtı zorla ele geçirdi. Ur-Nammu, genel olarak Üçüncü Ur Hanedanı adıyla bilinen sonuncu önemli Sümer hanedanını kurmayı başardı. Onaltı yıl hükümdarlık yapan Ur-Nammu yetenekli bir askeri önder, büyük bir kurucu ve seçkin bir yönetici olduğunu gösterdi; insanoğlunun yazılı tarihindeki ilk yasayı uygulamaya koydu.

Ur-Nammu hükümdarlığa Lagaşlı Ur-Bau'nun damatlarından biri olan Namhani'ye saldırıp onu öldürerek başladı. Namhani'nin Gutili efendilerinin yardımıyla Ur topraklarına tecavüz ettiği kesindi. Ur-Nammu kendisini Ur'un ve Lagaş'ın efendisi yaptıktan sonra, otoritesini bütün Sümer ülkesinde kurmak üzere harekete geçti; onun bıraktığı yazıtlar Ur'un yanı sıra Erek, Nippur, Adab ve Larsa'da da bulunmuştur. "Aşağıdaki (ülkelerden) yukarıdaki (ülkelere) dek dümdüz yollar yaptırdığıyla" övünen tarihlendirme formüllerinden birine bakılırsa, Ur-Nammu denetimini Sümer'e sınır komşusu olan ülkelere kadar genişletmeyi bile başarmış olabilir.

"Savaş alanında kırılmış bir kap gibi terk edildiğini"²¹ belirten bir ifadeye bakılırsa, Ur-Nammu herhalde, Utuhegal'ın göklere çıkarılan zaferine karşın Üçüncü Ur Hanedanı dönemi boyunca Sümer'in başına bela olmaya devam eden Gutilerle yapılan bir savaşta öldürülmüştür. Ondan sonra tahta, kırksekiz yıl hükümdarlık yapan ve Sümer için göreceli bir barış ve gönenç dönemi başlatan oğlu Şulgi geçmiştir. Şulgi hükümlerini hem doğudaki Elam ve Anşan'a, hem de Zagros sıradağlarındaki göçebe halklara kadar genişletti. Hatta Sümer'in kuzey ucundaki Subiri topraklarında bulunan Aşur ve Erbil'in bile denetimini elinde bulunduruyordu. Ne var ki, Subirileri etkisizleştirmek-

²¹ Bkz. s. 175-176.

te ve boyun eğdirmekte epeyce büyük güçlüklerle karşılaşmış olduğu, Aradmu isimli yüksek düzeyli görevlilerinden birinin Subir'de bir yerden gönderdiği bir mektuptan anlaşılmaktadır. Aradmu, Şulgi tarafından "Subir ülkesine giden sefer yollarını iyi durumda muhafaza etmek," ülkenin sınırlarını istikrara kavuşturmak, "ülkenin geleneklerini bilinir kılmak" ve "iğrenç (?) tohuma (?) karşı meclisin bilgelerine öğüt" vermekle görevlendirmişti; buradaki en son terim herhalde Şulgi'nin otoritesine boyun eğmeyi reddeden, ismini bilmediğimiz bir Subiri önderi için kullanılmış aşağılayıcı bir lakaptır. Fakat Aradmu durumu çok ümitsiz buldu; "budala tohum" zengin ve güçlü görünüyordu ve Aradmu'yu o kadar korkuttu ve moralini bozdu ki, onun Şulgi'den yardım istemekten başka çaresi kalmamıştı. Elimizde Şulgi'nin bu mektuba gönderdiği yanıt da bulunmaktadır. Şulgi yanıt mektubunda Aradmu'nun ihanet ettiğinden kuşkulandırmakta ve Subirili isyancılara katılmasını önlemek için hem tehditlerde hem de vaatlerde bulunmaktadır.

Yakın zamanlarda da belirtilmiş olduğu gibi²² Şulgi bilinçli olarak, Akad'ın Sami hanedanına mensup dördüncü hükümdarı Naram-Sin'in izinden gitmeye çalışmış olabilir. Naram-Sin gibi o da "Dört Bucağın Kralı" ünvanını almış ve daha yaşarken kendini tanrılaştırmıştır. Şulgi'nin kraliçesi, Abistimi isminde enerjik ve aktif bir Sami hanımefendisiydi; Şulgi'nin ölümünden sonra da, onun yerine geçen üç hükümdar zamanında dul kraliçe olarak etkili olmaya devam etti. Bu üç hükümdarın en azından ikisi Sami ismi taşıyordu: Şu-Sin ve Ib-bi-Sin. Fakat Şulgi her ne kadar Sami yönelimli olmuş gibi görünüyorsa da, Sümer yazınına ve kültürüne derin bir sevgi beslemiş ve Sümer okulu *edubba*'nın önde gelen koruyucularından biri olmuştur

²² Edmund Sollberger, "Sur la Chronologie des Rois d'Ur," *Archiv für Orientforschung*, XVII, 17-18.

(bkz. Altıncı Bölüm). İlahilerinde, gençliğinde *edubba*'da edindiği öğrenim ve bilgi birikimiyle övünmekte ve müfredat programını başarıyla tamamlayarak usta bir yazıcı olduğunu öne sürmektedir.

Şulgi'nin ardından tahta, yalnızca dokuz yıl hükümdarlık yapmış, fakat Sümer'in yanı sıra kuzeydeki uzak Aşur da dahil olmak üzere, ona bağlı bölgelerin denetimini elinde tutmayı başarmış olan oğlu Amar-Sin geçmiştir. Onun yerine geçen kardeşi Şu-Sin de dokuz yıl hükümdarlık yapmıştır. Suriye ve Arap çöllerinden gelen Amuri isimli Sami bir halkın Sümer'e akınlar yaptığını, ilk kez Şu-Sin'in hükümdarlık döneminde duyuyoruz. Şu-Sin bu barbar göçebeleri uzakta tutmak için devasa, sağlam bir duvar inşa ettirmek zorunda kalmış, ama pek başarılı olamamıştır. Ur-Nammu hanedanının beşinci ve sonuncu hükümdarı olan İbbi-Sin'in iktidarının ilk yıllarında Amuriler büyük baskınlar ve saldırılar gerçekleştirmiş, doğudaki Elamlılarla birlikte bunların saldırıları İbbi-Sin'i, başkenti Ur'un ve ayrıca Sümer'in dinsel merkezi Nippur'un çevresinde büyük duvarlar ve istihkâmlar inşa etmek zorunda bırakmıştır.

İbbi-Sin yirmidört yıl Sümer hükümdarı olarak kalmayı başardı. Fakat bütün hükümdarlığı boyunca durumu hiç de güvende değildi, hatta acınacak haldeydi; çoğu zaman, sık sık kıtlık ve açlıkla karşı karşıya kalan Ur kentinin içine sıkışıp kalıyordu. Amurilerin akınları ve Elamlıların saldırıları sonucunda imparatorluğu sallanmaya ve çökmeye başlamıştı; Sümer'in bütün önemli kentlerinin valileri, krallarını terk edip kendi başlarının çaresine bakmayı daha akıllıca buldu. Bu hazin durumu, öncelikle İbbi-Sin'in bölge valileriyle yaptığı yazışmalardan öğreniyoruz; bu yazışmalar, kafası karışmış ve acınacak haldeki İbbi-Sin ile sinsi, hırslı ve iki taraflı oynayan memurlarının çarpıcı bir tablosunu çizmektedir.

Kraliyet yazışmasına ait üç mektubun metni artık elimizdedir. Bi-

rinci mektup, İbbi-Sin'in kendisini görevlendirdiği tahıl alım seferinin sonuçları hakkında İşbi-Erra'nın İbbi-Sin'e gönderdiği raporu içermektedir; mektup, Amurilerin batı Sümer'e yaptığı akınlar kadar, Elamlıların İbbi-Sin için çıkardığı güçlülere de epeyce ışık tutmaktadır. İşbi-Erra raporuna, yetmişiki bin gur tahılı, normal fiyatı olan gur başına bir şekelden almayı başardığını ifade ederek başlamaktadır; fakat düşman Amurilerin Sümer'e girdiğini ve "büyük kaleleri birbiri ardınca ele geçirdiğini" öğrenince, tahılı başkent Ur'a değil, İsin'e getirmiştir. Eğer kral şimdi ona her biri yüzyirmi gur'luk altı yüz tekne gönderecek olursa, diye sürdürür, tahılı Sümer'in çeşitli kentlerine dağıtabilecektir; ne var ki, "teknelerin demirleyeceği yerlerin" sorumluluğu ona verilmelidir. Mektup, İbbi-Sin'e yapılan, Elamlılara (herhalde o sırada Ur'u ve çevresini kuşatma altında tutuyorlardı) teslim olmamabı ricasıyla sona ermektedir; çünkü İşbi-Erra'nın elinde "sarayın ve kentlerinin" açlığını onbeş yıl doyurmaya yetecek kadar tahıl vardır. Şu ya da bu şekilde, İşbi-Erra kraldan, hem Nippur'un hem de İsin'in idaresini kendisine vermesini rica etmektedir.

İbbi-Sin'in İşbi-Erra'ya büyük bir güven duyduğu ve gerçekten de Nippur'un ve İsin'in sorumluluğunu ona verdiğini, henüz yayımlanmamış olmakla birlikte Thorkild Jacobsen tarafından bir özeti verilen yanıt mektubundan öğreniyoruz.²³ İbbi-Sin'in şansına, İşbi-Erra yetenekli ve becerikli olduğu kadar da sadakatsiz çıktı; yalnızca İsin ve Nippur'u savunmakta değil, efendisinin tahtını zorla ele geçirmekte de başarılı oldu. Bunları elbette, İşbi-Erra'nın İbbi-Sin'le yaptığı yazışmadan değil, İşbi-Erra'ya Kazallu kentinin valisi Puzur-Numuşda'nın yazdığı bir mektuptan ve İşbi-Erra'nın cevabından öğreniyoruz.

²³ *Journal for Cuneiform Studies*, VII, 41.

Puzur-Numuşda'nın mektubuna göre Işbi-Erra, kraliyet ikametgâhı yaptığı Isin'in hükümdarı olarak konumunu iyice sağlamlaştırmıştır; dahası, Nippur'a boyun eğdirmiş, egemenliğini bütün Dicle ve Fırat boyunca, kuzeyde Hamazi'den doğuda Basra Körfezi'ne kadar genişletmiştir. Ibbi-Sin'e sadık kalan valileri tutsak almış ve herhalde sadakatsizlikleri yüzünden Ibbi-Sin'in görevden aldıklarını da göreve yeniden getirmiştir. Ibbi-Sin'in acıklı güçsüzlüğü ve acınası bocalayışları, Puzur-Numuşda'ya gönderdiği cevabında ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Puzur-Numuşda'nın kendisine ihanet etmek üzere olduğunu çok iyi anlamışsa da – gerçekten de emrine seçkin askerlerden oluşan bir birlik verildiği halde Ibbi-Sin'e sadık kalan valilerin yardımına gelmekten kaçınmıştı– ona kendisine sadık kalması için ricada bulunmaktan başka bir şey yapamamış, hiçbir anlamı olmayan şu güvenceyi vermişti: “Sümer tohumundan olmayan” Işbi-Erra nasıl olsa Sümer'in efendisi olma ihtirasında başarısız olacak ve Elamlılara yenilecektir, çünkü “Enlil, Amurileri topraklarından sürdü ve onlar da Elamlılara darbe indirecek ve Işbi-Erra'yı ele geçirecekler.” İnanılacak gibi değil ama, Ibbi-Sin'in selefi Şu-Sin zamanından beri Sümer'in başına bela olan da Amurilerden başkası değildi.

Işbi-Erra'nın bağımsızlığının ve gücünün artmasıyla Sümer kendini iki kralın hükümdarlığı altında buldu: Bunların biri, egemenliği başkenti Ur'la sınırlı kalan Ibbi-Sin, ikincisi de Sümer'in diğer kentlerinin çoğunu başkenti Isin'den denetimi altında tutan Işbi-Erra'ydı. Ne var ki, Ibbi-Sin'in hükümdarlığının yirmibeşinci yılında, Elamlılar sonunda Ur'u zaptetti ve Ibbi-Sin'i tutsak olarak yanlarında götürerek kentin denetimi için bir garnizon bıraktı. Birkaç yıl sonra Işbi-Erra bu garnizona saldırdı ve Ur'un dışına çıkardı, böylece başkenti Isin olan bütün Sümer ülkesinin kralı oldu.

Işbi-Erra, Isin'de, daha sonraki hükümdarları doğrudan kendi so-

yundan gelme de ikiyüz yılı aşkın bir süre devam eden bir hanedan kurdu. Teorik olarak Isin, Sümer ve Akad'ın tümünde egemenlik iddiasında bulunuyordu. Ne var ki gerçekte, ülke ayrı ayrı hükümdarların yönetiminde birçok kent devletine bölünüyordu ve artık merkezi bir imparatorluk yoktu. Gerçi bir yüzyıla yakın bir süre Isin bu devletlerin en güçlüsü olarak kaldı; eski imparatorluk başkenti Ur'u ve bütün bu dönem boyunca Sümer'in tinsel ve entelektüel merkezi olmaya devam eden Nippur'u denetimi altında tuttu. Isin hanedanının dördüncü hükümdarı İşme-Dagan, ilahilerde Nippur'u eski şanına kavuşturmakla övünmektedir; onun hükümdarlığından önce ise görünüşe göre kent bir düşmanın, belki de kuzeyden gelen Asurluların şiddetli bir saldırısına uğramıştır. İşme-Dagan'ın halefi ve oğlu olan Lipit-İştar, Sümer'in belli başlı tanrıları üzerinde denetim iddiasında bulunarak, görkemli "Sümer ve Akad Kralı" ünvanını aldı. Hükümdarlığının ilk yıllarında yeni bir Sümer yasası yürürlüğe koydu; bu yasa, ünlü Hammurabi yasasının modeliydi, ama Hammurabi yasası Sümerce değil, Akadca yazılmıştır.

Fakat Lipit-İştar'ın hükümdarlığının üçüncü yılında, Isin'in güneydoğusunda bir kent olan Larsa'da tahta Gungunum adında ihtiraslı ve dinamik bir hükümdar çıktı ve Elam ile Anşan bölgesinde kazandığı bir dizi askeri başarıyla kentin siyasal gücünü artırmaya başladı. Aradan yalnızca birkaç yıl geçtikten sonra aynı Gungunum'u, Isin'in saygınlığı ve gücü için büyük önem taşıyan eski imparatorluk başkenti Ur'un denetimini elinde bulundururken görüyoruz. Elbette bu "dostça" bir işgaldi –Ur Amurilerin yeni bir işgali tehdidiyle karşılaşmıştı– ama o zamandan itibaren Isin önemli bir siyasal güç olmaktan çıktı; fakat yine de bir yüzyıl ya da daha fazla bir süre eski iddialarından bazılarını sürdürmeye devam etti. Sonunda, Larsa'nın sonuncu hükümdarı Rim-Sim'in saldırısına uğradı ve fethedildi; Rim-Sim

bu fethe o kadar büyük bir önem vermişti ki, hükümdarlığının son otuz yılı boyunca bütün belgeleri bu olayla tarihlendirmiştir.

Fakat Rim-Sim'in kendisi zaferinin keyfini süremedi. Kuzeyde, daha önceleri önemsiz bir kent olan Babil'de, Hammurabi isimli seçkin bir hükümdar öne çıkmıştı. Hammurabi otuz yılı aşkın epeyce sıkıntılı bir hükümdarlığın ardından, Larsa Kralı Rim-Sim'in yanı sıra Elam, Mari ve Eşnunna krallarına saldırarak yenilgiye uğrattı ve böylece İÖ 1750 civarında Basra Körfezi'nden Habur ırmağı'na kadar uzanan birleşik bir krallığın hükümdarı oldu. Hammurabi ile Sümer tarihi sona ermekte ve Sümer temelleri üzerinde kurulmuş bir Sami devleti olan Babil tarihi başlamaktadır.

TOPLUM: Sümer Kenti

Her ne kadar endüstriyel bir temelden çok tarımsal bir temele dayanıyorsa da, Sümer uygarlığı özünde kentsel nitelikliydi. İÖ üçüncü binyılda Sümer ülkesi, yaklaşık bir düzine kent devletinden oluşuyor, her biri büyük ve genellikle surlarla çevrili olan bu kentlerin çevresinde de köyler ve mezralar bulunuyordu. Her kentin en belirgin özelliği, yüksek bir tepeye oturtulmuş ana tapınaktı; giderek devasa bir basamaklı kule, yani ziggurat haline gelen tapınak, Sümer'in dinsel mimariye yaptığı en karakteristik katkı olmuştur. Tapınak genellikle, uzun kenarlarında rahiplerin kullanımına ayrılmış odaların sıralandığı dikdörtgen yapılı merkezi bir ibadet yeri, yani kutsal emanet odasından oluşuyordu. Kutsal emanet odasında tanrı heykeli için bir niş bulunuyor, bunun karşındaysa balçıktan yapılmış bir sunak masası yer alıyordu. Tapınak büyük ölçüde balçıktan yapılıyordu; bu malzeme dokusu ve rengi bakımından pek çekici olmadığından, Sümerli mimarlar duvarları, düzenli aralıklarla yapılan girinti ve çıkıntılarla güzelleştiriyordu. Aynı zamanda balçık sütun ve yarım sütunlar da kullanıyor, bunları kalın balçık sıvaya binlerce boyanmış kil koni yerleştirerek elde edilen zigzag, baklava ve üçgen biçimli desenlerle kaplıyorlardı. Kutsal mekânın iç duvarları bazen insan ve hayvan figürlerinden ya da çok çeşitli geometrik motiflerden oluşan fresklerle süsleniyordu.¹

Tapınak kentin en büyük, en yüksek ve en önemli binasıydı, çün-

¹ Tapınak mimarisi hakkında başka ayrıntılar için, bkz. s. 181-183.

kü Sümer dinsel önderlerince kabul edilen ve büyük olasılıkla çok eski zamanlara kadar giden kuram uyarınca bütün kent, dünyanın yaratıldığı gün verildiği asıl tanrısına aitti. Ne var ki, uygulamada tapınak toprağın yalnızca bir bölümüne sahipti ve bu ortakçılara kiralanıyordu; toprağın geri kalanı tek tek yurttaşların mülkiyetindeydi. Erken dönemde siyasal iktidar bu özgür yurttaşların ve eşitler arasında bir eşitten başka bir şey olmayan *ensi* ünvanlı bir kent valisinin elindeydi. Kentin bütününü ilgilendiren yaşamsal önemde kararlar alınacağı zaman bu özgür yurttaşlar, “yaşlılar” adıyla bir üst meclis ve “erkekler” adıyla bir alt meclisten oluşan iki meclisli bir kongrede bir araya geliyordu. Kent devletleri arasındaki mücadele giderek şiddetlenip sertleştikçe ve Sümer’in doğusuyla batısındaki barbar halkların baskısı arttıkça, askeri önderlik kendini dayatan bir gereksinim haline geldi ve kral ya da Sümerce adıyla “büyük adam” üstün bir yer işgal etmeye başladı. Başlangıçta kral, büyük olasılıkla, meclis tarafından kritik bir anda özgül bir askeri görev için seçilip atanmıştı. Fakat giderek, bütün ayrıcalıkları ve özel haklarıyla krallık kalıtsal bir kurum haline geldi ve uygarlığın en ayırt edici özelliği olarak görüldü. Krallar, başlıca saldırı silahı savaş arabası –eskiçağın “tankı”– olan ve birbirlerine sıkıca sokularak saldırıya geçen ağır zırhlı piyadeleriyle düzenli ordular kurdu. Sümer zaferleri ve fetihleri, büyük ölçüde askeri silahlar, taktikler, örgütlenme ve önderlikteki üstünlüğünden kaynaklanıyordu. Bu nedenle saray zaman içinde zenginlik ve etki konusunda tapınakla karşı karşıya gelmeye başladı.

Fakat rahipler, prensler ve askerler kent nüfusunun ancak küçük bir kısmını oluşturuyordu. Büyük çoğunluk çiftçi ve hayvan yetiştiricisi, gemici ve balıkçı, tüccar ve yazıcı, doktor ve mimar, duvarcı ve marangoz, demirci, kuyumcu ve çömlekçiydi. Kuşkusuz geniş mülklere sahip birçok zengin ve güçlü aile de vardı; fakat yoksullar bile

çiftliklere ve bahçelere, evlere ve hayvanlara sahip olabiliyordu. Etnaf ve zanaatkârlardan daha gayretli olanlar, el yapımı ürünlerini kentten serbest pazarında satıyor, ücretlerini ya mal olarak ya da normalde ağırlık standardına uygun gümüş bir disk ya da halka şeklinde “para” olarak alıyordu. Gezici tacirler kentten kente ve çevredeki devletlerle hem karadan hem denizden, gittikçe gelişen bir ticaret yapıyordu; büyük olasılıkla bu tacirler genel olarak tapınak ya da saray temsilcileri değil, özgür kişilerdi.

Sümer ekonomisinin görece devlet denetiminde olmadığı ve özel mülkiyetin istisna olmaktan çok bir kural olduğu yolundaki görüş, bazı Şarkiyatçı akademisyenlerin ileri sürdüğü, Sümer kent devletinin bütün toprağın mülkiyetine sahip olan ve ekonominin tümünü mutlak bir denetim altında bulunduran tapınağın egemenliği altında totaliter bir teokrasi olduğu iddialarıyla çelişmektedir. Sargon öncesi Sümer’den, yani yaklaşık olarak İÖ 2400’lerdeki Sümer’den kalma tabletlerin tamamına yakınının, Lagaş tapınaklarından elde edilen, yalnızca tapınak arazısı ve personeliyle ilgili envanter belgeleri olması, akademisyenleri Lagaş’taki –ve olasılıkla öteki kent devletlerindeki– toprakların tapınağın mülkiyetinde olduğu gibi dayanaksız bir sonuç çıkarmaya sevketmiştir. Buna karşın Lagaş kadar öteki ören yerlerinden de çıkarılan pek çok belge, kent devletleri yurttaşlarının yalnızca menkullerini değil, tarlalarını ve evlerini de alıp satabileceklerini göstermektedir. Nitekim örneğin Fara ve Bismaya’da, özel kişilerin gayrimenkul satışlarının kaydedildiği, yaklaşık İÖ 2500’den kalma birçok belge çıkarılmıştır ve bunların hâlâ toprak altında olanların yalnızca küçük bir bölümü olduğuna kuşku yoktur. Lagaş’tan çıkan bir belgede, Lagaş krallarından ve Ur-Nanşe’nin seleflerinden biri olan Enhegal’e yapılmış bir toprak satışı kaydedilmekte ve bu belge bir kralın bile canı istediği zaman mülklere el koyamayacağını, bed-

lini ödemek zorunda olduğunu göstermektedir. I. Eannatum'un oğullarından biri olan Lummatum adlı bir kişinin çeşitli bireylerden ve ailelerden toprak satın aldığını gösteren başka bir belge de bulunmuştur. Urukagina reformlarının metninde, yoksulların ve alt tabakadan insanların bile ev, bahçe ve balık havuzu sahibi olabileceğini görüyoruz. Fakat kentin mutlak denetimini elinde tutan tapınak teokrasisi fikri, önde gelen akademisyenlerin birçoğunun kafasında yer etmişti ve bu fikrin kökünü kazımak için elde mevcut bulunan ekonomiyle ilgili belgelerin, özellikle Lagaş'tan çıkanların, yeniden adamakıllı incelenmesi gerekiyordu. Bu, bu iş için çok fazla zaman ve emek harcamış ve ayrıntılı incelemesini 1959 yılında yayımlamış olan Rus akademisyen I. M. Diyakonov tarafından yapılmıştır.² Aşağıda özetlenerek verilen Sümer kent devletinin ekonomik yapısıyla ilgili bilgiler, Diyakonov'un aydınlatıcı çözümlemesine dayanmaktadır.

Her kent devletindeki tapınağın, o devletteki bütün toprakların mülkiyetine sahip olduğu varsayımına yönelten temel yanlış, Lagaş belgelerinin incelenmesine uzun yıllar adayan son derece üretken bir akademisyen olan ve bir bütün olarak çiviyazısı araştırmalarına önemli katkılarda bulunan müteveffa Anton Deimel tarafından yapılmıştır. Deimel, bu belgelerde sözü edilen bütün toprak parçalarını toplayarak, Lagaş'taki tapınağa ait gayrimenkullerin toplam alanının iki üçyüz kilometre kare olduğu hesabını yapmıştır ki bu, ancak çok düşük olduğu söylenebilecek bir sayıdır. Fakat Deimel bunun ardından, verilerin hiç de desteklemediği bir biçimde, Lagaş'ın toplam alanının da bu kadar olduğu varsayımında bulunmaktadır. Elde mevcut bulunan bütün Lagaş belgelerini daha dikkatli bir şekilde inceleyen Diyakonov, Lagaş topraklarının neredeyse üçbin kilometre

² Diyakonov, *Sumer: Society and State in Ancient Mesopotamia* (Moskova, 1959; İngilizce bir özetle birlikte Rusça yayınlanmıştır).

kareden meydana geldiğini, bunun yaklaşık ikibin kilometre karesinin de doğal yollarla sulanan toprak olduğunu tahmin etmektedir. Tapınak gayrimenkullerinin toplam alanı ise Deimel'in tahmini ikiyle çarpılsa bile –çünkü böyle yapılmasını gerektirecek bazı nedenler bulunmaktadır– kent devletinin topraklarının hatırı sayılı bir bölümünü, ama ancak bir bölümünü oluşturacaktır. Herhangi bir şekilde alınıp satılamayan ya da başkasına devredilemeyen bu tapınak toprakları üç kategoriye ayrılıyordu: (1) *nigenna* – tapınağın gereksinimlerinin karşılanmasına tahsis edilen topraklar; (2) *kurra* – *nigenna*'da çalışan çiftçilerle zanaatkârlara ve tapınağın yönetiminde çalışan personele hizmetlerinin karşılığında ödeme olarak verilen topraklar (bu topraklar miras olarak bırakılamıyor ve tapınak yönetimi tarafından şu ya da bu nedenle istendiği zaman başka bir toprakla değiştirilebiliyor ya da bütünüyle geri alınabiliyordu); ve (3) *urulal* – çeşitli bireylere, fakat özellikle de gelirlerine ek olması için tapınak personeline, üründen alınacak bir pay karşılığında verilen topraklar.

Tapınağa ait olmayan ve kent devleti arazisinin oldukça geniş bir bölümünü meydana getiren topraklara gelince, belgeler bunların çoğunun mülkiyetine “soyluların,” yani iktidardaki prensler ve aileleri'yle saray yöneticilerinin yanı sıra önde gelen rahiplerin sahip olduğunu göstermektedir. Bu soylu aileler genellikle genişliği yüzlerce dönümü bulan, çoğu talihsiz yurttaşlardan satın alma yoluyla edinilmiş büyük yurtluklara sahipti. Bu yurtluklarda çalışanlar yanaşmalar ya da hizmetkârlardı; statüleri tapınak hizmetkârlarına benzeyen bu kişiler, tapınak görevlileri ve yöneticilerinden zengin olanların yanındaki yanaşmalardı. Toprağın geri kalanı –yani tapınağın ya da soyluların mülkiyetinde olmayan topraklar– toplumun sıradan yurttaşlarına, büyük bir olasılıkla nüfusun yarıdan fazlasına aitti. Bu özgür yurttaşlar ya da sıradan insanlar, hem büyük ataerkil aileler hem de

ataerkil kabileler ve kent cemaatleri halinde örgütlenmişti. Çok erken zamanlardan beri ataerkil ailelerin mülkiyetindeki kalıtsal topraklar başkasına devredilebiliyor ya da satılabiliyordu; fakat bunu yalnızca, aile topluluğunun seçilmiş üyesi olarak hareket eden bir aile üyesi ya da üyeleri –ailenin başı olması gerekmiyordu– yapabiliyordu. Genellikle ailenin öteki üyeleri satış işlemine tanık olarak katılıyor, böylece rızalarını ve onaylarını göstermiş oluyordu; çoğunlukla sözde kalırsa da, tıpkı satıcılara olduğu gibi bu tanıklara da bir ödeme yapılıyordu. Birçok durumda alıcı tarafın ödeme yapılmayan tanığı da kaydediliyor, satış işlemine bazen hükümet temsilcileri de katılıyordu.

Toplam olarak bakıldığında, Diyakonov'un ayrıntılı ve yaratıcı araştırmalarının sonucunda, karşımıza Sümer kent devletinin sosyo-ekonomik yapısının Şarkiyatçı akademisyenler arasında günümüzde moda olandan oldukça farklı bir tablosu çıkmaktadır. Nüfusun dört sınıftan oluştuğunu görüyoruz: Soylular, sıradan yurttaşlar, yanaşmalar ya da köleler. Soylular, hem özel bireyler olarak, hem de köleler ve özgür yanaşmalar ve hizmetkârlar tarafından işlenen aile mülkü olarak büyük yurtluklara sahipti. Tapınak topraklarını denetleyenler de soylulardı; fakat bu topraklar giderek hükümdarın denetimi altına girmiş, hatta onun mülkü haline gelmişti. Kongrenin üst meclisi ya da “kent toplantısı” herhalde soylular sınıfının üyelerinden oluşuyordu.

Sıradan yurttaşlar kent devleti içinde kendi toprak parçasına sahipti, ama bir birey olarak değil, bir ailenin üyesi olarak. Kongrenin alt meclisini oluşturanlar herhalde sıradan yurttaşlardı.

Yanaşmalar üç sınıftan oluşuyordu: (1) tapınak yöneticileri ya da önemli zanaatkârlar gibi tapınağın hali vakti yerinde olan hizmetkârları; (2) tapınak çalışanlarının oluşturduğu büyük kitle; ve (3) soyluların hizmetkârları. İlk iki kategorideki yanaşmaların çoğunun, tapı-

nak arazisinde küçük toprak parçaları bulunuyordu (ama yalnızca geçici mülkiyet olarak), fakat bazıları da yiyecek ve yünden oluşan tayımlar alıyordu. Büyük olasılıkla soyluların yurtluklarını işleyen yarınaşmalara da benzer düzenlemelere göre ödemeler yapılıyordu.

Kölelik, kabul edilmiş bir kurumdu ve tapınakların, sarayların ve zengin yurtlukların kendi çıkarları için sömürdükleri köleleri vardı. Kölelerin çoğu savaş tutsaklarıydı, ama bunların mutlaka yabancı olması gerekmiyordu; çünkü savaşta yenilen komşu bir kentten gelen Sümerler de olabiliyorlardı. Özgür insanlar da belirli suçların cezası olarak köleleştirilebilirdi. Sıkışıklık zamanlarında ebeveynler çocuklarını köle olarak satabilir ya da bir insan borcunu ödemek için bütün ailesini alacaklısına teslim edebilirdi, ama bu üç yıldan fazla bir süre için olamazdı. Köle, başka herhangi bir eşya gibi sahibinin malıydı. Dağlanarak damgalanabilir, dövülebilir ve kaçmaya kalkışırsa sert cezalara çarptırılabilirdi. Öte yandan kölesinin güçlü ve sağlıklı kalması köle sahibinin çıkarına; bu nedenle kölelere genellikle iyi davranılıyordu. Hatta kölelerin bazı yasal hakları bile vardı: İş ilişkilerine girebilir, para ödünç alabilir ve özgürlüklerini satın alabilirlerdi. Erkek olsun kadın olsun, eğer bir köle özgür bir insanla evlenirse, çocuklar özgür olurdu. Kölenin satış fiyatı piyasaya ve söz konusu köleye göre değişirdi; yetişkin bir erkek için ortalama fiyat, bazen bir eşeğin fiyatından da düşük olan yirmi şekeldi.

Bizim toplumumuzun olduğu gibi Sümer toplumunun temel birimi de üyeleri birbirine sevgi, saygı ve karşılıklı yükümlülüklerle yakından bağlı olan aileydi. Evlilik ebeveynler tarafından ayarlanıyor ve damat kayınpedere bir düğün armağanı sunduğu andan itibaren nişan yasal kabul ediliyordu. Nişan genellikle bir tablete yazılan sözleşmeyle tamamlanıyordu. Evlenme böylece pratik bir düzenleme haline getirilmişken, evlilik öncesi kaçamak sevişmelerin hiç de bilinmeyen

bir şey olmadığını gösteren bazı kanıtlar vardır. Kadının Sümer’de önemli yasal hakları vardı: Mülk sahibi olabilir, iş ilişkilerine girebilir ve tanık olarak kabul edilebilirdi. Fakat kocası onu görece hafif nedenlerle boşayabilirdi; eğer kadının çocuğu olmuyorsa ikinci bir kadınla evlenebilirdi. Çocuklar ebeveynlerinin mutlak otoritesi altındaydı; ebeveynler çocuklarını mirastan yoksun bırakabilir, hatta köle olarak bile satabilirdi. Fakat olağan koşullarda çocuklarını çok severler, ebeveynlerinin ölümünde bütün mülkleri çocuklara kalırdı. Evlatlık edinilmesi alışılmadık bir şey değildi ve evlatlıklara da büyük bir özen ve şefkatle davranılırdı.

Şimdiye kadar toplumsal ve ekonomik örgütlenme hakkında söylenenlerden anlaşılabileceği gibi Sümer kentinde yazılı hukuk büyük rol oynuyordu. Yaklaşık İÖ 2700’den itibaren tarla, ev ve köle satışlarını da içeren gerçek satış işlemlerinin yapıldığını görüyoruz. Yaklaşık İÖ 2350’den, yani Lagaş Kralı Urukagina’nın hükümdarlık zamanından kalma, insanın ve onun zorbalıktan ve baskıdan kurtulmak için verdiği sürekli ve hiç bitmeyen mücadelenin tarihindeki en değerli ve açıklayıcı belgelerden biri elimizdedir. Bu belge, hükümdar ve onun saray topluluğundan oluşan her yere sızmış ve iğrenç bir bürokrasiye kadar dayandırılacak yaygın bir yolsuzluklar dizisiyle ilgili kapsamlı bir reformu kaydetmektedir. Belge aynı zamanda, insanın insana karşı her düzeyde –toplumsal, ekonomik, siyasal ve psikolojik– ne kadar acımasız olabileceğini gösteren ürkütücü ve karanlık bir tablo sunmaktadır. Belgenin satır aralarını okuyunca, tapınak ile saray –“kilise” ile “devlet”– arasında süren, Lagaş yurttaşlarının tapınağın yanında yer aldığı şiddetli iktidar mücadelesi hakkında da fikir sahibi olabiliyoruz. Nihayet “özgürlük” sözcüğünün insanlığın yazılı tarihinde ilk kez kullanıldığını bu belgede görüyoruz; yakınlar-da Adam Falkenstein’in da belirttiği gibi sözcüğü sözcüğüne çevirisi

“anaya dönüş” olan bu sözcük *amargi*’dir. Fakat bu mecazi sözcüğün neden “özgürlük” karşılığı olarak kullanıldığını hâlâ bilmiyoruz.

Urukagina reformu belgesinde betimlenen, Lagaş’ta yolsuzluk, hukuksuzluk ve baskı ortamının doğmasına yol açan olaylar hakkında metnin kendisi hiçbir ipucu vermemektedir. Fakat bu ortamın, İÖ 2500 dolaylarında Ur-Nanşe’nin kurduğu hükümdaran hanedanı karakterize eden iktidar dürtüsünce serbest bırakılan siyasal ve ekonomik güçlerin doğrudan bir sonucu olduğunu tahmin edebiliriz. Kendileri ve devletleri için debdebeli ihtiraslara kapılmış hükümdarlardan bazıları yayılmacı savaşlara ve kanlı fetihlere kalkışmıştı. Birkaç kez dikate değer başarılar elde ettiler ve bu hükümdarlardan biri olan Eannatum, kısa bir dönem için Lagaş’ın egemenliğini, Sümer’in tamamını ve hatta komşu devletlerden birkaçını kapsayacak kadar genişletti. Ne var ki, başlangıçta elde edilen zaferlerin geçici olduğu görüldü ve bir yüzyıldan kısa bir süre içinde Lagaş eski sınırlarına ve önceki statüsüne geri döndü. Urukagina iktidara geldiği zaman Lagaş, kuzeydeki amansız düşmanı Umma kent devleti için hazır bir av haline gelecek kadar zayıflamıştı.

İşte bu acımasız savaşlar ve onları izleyen trajik dönemler sırasında Lagaş yurttaşları kendilerini siyasal ve ekonomik özgürlüklerinden yoksun bırakılmış olarak buldular; çünkü hükümdarlar ordu kurmak ve donatmak için yurttaşların kişisel haklarını çiğnemeyi, servetini ve mülkünü haddinden fazla vergilendirmeyi ve ayrıca tapınağa ait mülklere el koymayı zorunlu gördü. Savaşın etkisiyle bu uygulamalar fazla bir muhalefetle karşılaşmadı. Bir kere yürürlüğe konunca da, saray topluluğu ülke içinde barış zamanlarında bile denetimi elden bırakmaya yanaşmadı, çünkü bu uygulamalar çok kârlı olmuştu. Gerçekten de eskiçağ bürokratları bazı bakımlardan günümüzdeki meslektaşlarını pekâlâ kışkıandırabilecek çeşitlilikte kazanç ve gelir kay-

nakları, vergiler ve gümrük kesintileri icat etmişti. Yurttaşlar en küçük bir bahaneyle zindana atılıyordu: Borç, vergi ödememe, düzmece hırsızlık ve cinayet suçlamaları.

Fakat bırakalım da, kırkdört yüzyıldan fazla bir zaman önce Lagaş'ta yaşamış ve bu nedenle bildirdiği olayların çağdaşı olan tarihçi bunu az çok kendi sözleriyle anlatsın. Tarihçinin yazdığı metnin Lagaş'ta toprak altından çıkarılmış birbirinin tıpkısı üç (daha fazlası da pekâlâ bulunabilir) versiyonu, Urukagina ve reformcu arkadaşlarının, gerçekleştirdikleri toplumsal ve ahlaksal devrimle haklı olarak gurur duyduklarını göstermektedir.³

Urukagina'nın tahta çıkmasından önceki günlerde ya da yazarın pek kendini beğenmiş bir ifadeyle söylediği gibi, "eskiden, geçmiş günlerde, (erkek) tohumunun öne çıktığı (günlerde)" saray görevlileri, Lagaş yurttaşlarına ait mülklere –eşekler, koyunlar ve dalyanlar– büyük bir olasılıkla haksız ya da gerekçesiz olarak el koyma gibi yolsuzluklar yapmışlardı. Öteki yurttaşlar ise paylarının aleyhlerine olacak şekilde sarayda ölçülüp ayrılmasına ya da en azından bazı özel durumlarda, koyunlarını yünlerinin kırılması için saraya getirip bu hizmet karşılığında "peşin para" ödemeye zorlanmak suretiyle, malları ve mülkleri üzerinden, en azından belirtilen durumlarda para cezalarına çarptırılıyordu.

Eğer bir adam karısını boşamışsa, *ensi* beş şekel, vezir bir şekel alıyordu. Eğer bir itriyatçı kokulu bir yağ karışımı hazırlamışsa, *ensi* beş şekel, vezir ile *abgal* da (saray kâhyası) birer şekel alıyordu. Tapınak ve mülklerine gelince, *ensi* bunları kendi mülkiyetine geçirdi. Es-kiçağ anlatıcımızdan sözcüğü sözcüğüne alıntı yapmak gerekirse:

³ Okuyucu her üç versiyonun da, tümüyle olmamakla birlikte büyük ölçüde Arno Poebel'in henüz yayınlanmamış elyazmalarına dayalı eksiksiz ve tümüyle gözden geçirilmiş çevirilerini, s. 417-421'de bulabilir.

“Tanrının öküzleri, *ensi*’nin soğan tarlasını sürdürdü; *ensi*’nin soğan ve salatalık tarlaları, tanrının en iyi arazisinde yer alıyordu.” Ayrıca önemli tapınak görevlileri, özellikle de *sanga*’lar, şu ya da bu şekilde eşek ve öküzlerinin çoğu ile tahıl ve giysilerinden de yoksun bırakılmıştı.

Salma ve vergilerden ölüm bile kurtarmıyordu. Ölen biri gömülmeğe üzere mezarlığa getirildiğinde (mezarlıklarda iki derece vardı: Biri sıradan mezarlık, öteki de “Enki’nin sazlığı” adı verilen mezarlık) pek çok resmi görevli ve asalak, yaşlı aileden çok miktarda arpa, ekmek, hurma şarabı ve kumaş vb. eşyalar sızdırmak için hazır bulunmayı iş edinmişti. Saygıdeğer yazıcımız, devletin bir ucundan ötekine dek “vergi toplayıcıları vardı” diye acı bir gözlemde bulunmaktadır. Bu nedenle, sarayın giderek semirip zenginleşmesinde şaşılacak bir şey yoktur. Sarayın toprakları ve mülkleri büyük, kesintisiz bir yurtluk oluşturunuyordu. Sümerli yorumcumuzun aynen kendi sözleriyle söylemek gerekirse: “*Ensi*’nin evleri ve *ensi*’nin tarlaları, saray haremının evleri ve saray haremının tarlaları, sarayın çocuk dairesinin evleri ve sarayın çocuk dairesinin tarlaları, birbirine bitişik olarak uzayıp gidiyordu.”

Görünüşte saray bürokrasiyle doğrudan ilişkilendirilemeyecek olan, fakat büyük olasılıkla onun yolsuzluk ve baskı eylemlerinin yol açtığı genel haksızlık, duyarsızlık ve çıkarıcılık ortamından kaynaklanan başka suistimaller de yaygındı: Zanaatkârlar ve çıraklar sefil bir yoksulluğa düşürülmüş ve yiyecek dilenmek zorunda bırakılmışlardı. Körler –herhalde kaçma girişiminde bulunmalarını önlemek için kör edilen savaş tutsakları ve köleler– yakalanıp hayvanlar gibi tarla sulama dolaplarına koşuluyor ve yalnızca hayatta kalmalarına yetecek kadar yiyecek veriliyordu. Zenginler, “büyük adamlar” ve yöneticiler, eşeklerini ve evlerini düşük fiyatlardan ve istemedikleri halde satma-

ya zorlayarak, *şublugal*'ler (başlangıçta anlamı "kralın gedikli uşağı" olabilir) gibi talihsiz yurttaşların zararına giderek daha fazla zenginleşiyordu. Muhtaçlar, yoksullar, yetimler ve dullar kötü muamele görüyor ve ellerindeki çok az şey de güçlü ve etkili insanlar tarafından alınıyordu.

Sümerli tarihçinin anlattığına göre Lagaş'taki siyasal ve toplumsal durumun bu kadar kötüleştiği bir sırada, kentin koruyucu tanrısı Ningirsu, bütün Lagaş yurttaşları arasından yeni ve tanrıdan korkan bir hükümdar olan Urukagina'yı seçerek, selefleri tarafından ihmal edilen ve terk edilen "tanrısal yasaları" yeniden yürürlüğe koymasını emretti. Urukagina, Ningirsu'nun sözünü dinleyerek buyruklarını eksiksiz olarak yerine getirdi. Yurttaşlara ait eşeklere, koyunlara ve dalyanlara el konulması, paylarının ölçülmesi ya da koyunlarının kırılması karşılığında saraya şu ya da bu şekilde ödeme talebinde bulunulması türünden uygulamaları yasakladı. Bir adam karısını boşayınca artık ne *ensi* ne de vezir bir şey alıyordu. Bir ıtriyaççı kokulu bir yağ karışımı hazırlayınca ne *ensi*, ne vezir, ne de *abgal* bir şey alıyordu. Bir ölü gömülmek üzere mezara getirilince, çeşitli görevliler ölünün mallarından eskisine göre çok daha az, bazı durumlarda da yarısından epeyce az alıyordu. *Ensi*'nin kendi mülkiyetine geçirdiği tapınak mülklerine gelince, Urukagina bunları asıl sahiplerine, yani tanrılara geri verdi; nitekim görünüşe göre *ensi*'nin sarayıyla karısının ve çocuklarının saraylarının sorumluluğuna tapınak yöneticileri getirilmişti. Zamandaş tarihçimiz, ülkenin bir başından öteki başına kadar "tek bir vergi toplayıcısı kalmadı" diye gözlemde bulunmaktadır.

Urukagina'nın tek başarısı her yerde hazır ve nazır icra memurlarını, vergi toplayıcılarını ve öteki asalak görevlileri uzaklaştırmak değildi. Yoksulların, zengin ve güçlülerin elinden uğradığı haksızlıklara ve sömürüye de bir son verdi. Zanaatkâr loncalarına, bazı kör

emekçilere ve başka çalışanlara, ayrıca *gala*-rahiplerine (olasılıkla tapınak şarkıcıları) sürekli yiyecek ve içecek tayınları tahsis edildi. Zanaatkârlar ve çıraklar artık yiyecek dilenmek zorunda kalmadılar. Yöneticilerin ve “büyük adamların” *şublugal*’ler gibi talihsiz yurttaşlardan bir şeyler sızdırmalarını önlemek için iki ferman çıkararak, bunların daha aşağı tabakadan olanları eşeklerini ya da evlerini satmaya zorlamalarını yasakladı. Borç, vergi ödememe ya da (büyük olasılıkla) düzmece hırsızlık ve cinayet suçlamalarıyla hapsedilen Lagaş yurttaşlarını affederek serbest bıraktırdı. Zengilerin ve güçlülerin hazır ve çaresiz kurbanları olan yetim ve dullara gelince, “Urukagina tanrı Ningirsu ile, güçlü insanların bunlara karşı haksızlık yapmamalarını öngören bir antlaşma yaptı.”

Nihayet Urukagina belgesinin versiyonlarından birinde (bkz. s. 417-419), doğru olarak çevirilip yorumlanmışlarsa, hukuk tarihi açısından hiç de önemsiz sayılmayacak bir dizi düzenleme görüyoruz; bu düzenlemeler, Sümer mahkemelerinin sanığın hangi suçtan cezalandırıldığının yazılı kayıtlar aracılığıyla herkesçe anlaşılır hale getirilmesi gereksinimi üzerinde önemle durduğunu göstermektedir. Nitekim hırsızlık yapan adamın ve iki erkekle evlenen kadının, üzerlerine kötü niyetlerinin yazılı olduğu taşlarla taşlanmaları gerekiyordu; bir adama söylememesi gereken bir şey söyleyen bir kadının (sözlerini aktaran metin ne yazık ki okunamıyor), büyük olasılıkla üzerine suçunun yazılı olduğu tuğlalarla, dişlerinin kırılması gerekiyordu.

Urukagina reform metninden anlaşıldığı gibi Sümer devletlerinin hükümdarları tarafından getirilen yasaların ve hukuksal düzenlemelerin uygulanması İÖ 2400’lerde, hatta belki de çok daha önceleri, olağan bir olaydı. Bu nedenle, bunu izleyen üç yüzyılda, yürürlükteki ve geçmişteki yasa veya uygulamaları ya kaynak olarak ya da öğretim amaçlı olarak kayda geçirme düşüncesinin birden fazla resmi yargıcın

ya da saray arşivcisinin veya *edubba* profesörünün aklına gelmiş olduğu çıkarsamasını yapmak hiç de mantıksız değildir. Fakat şu ana kadar, Urukagina'nın zamanı ile Üçüncü Ur Hanedanı'nın kurucusu olan ve hükümdarlığına İÖ 2050 civarında başlayan Ur-Nammu'nun zamanı arasındaki dönemden kalma bu türden hiçbir derleme ele geçmemiştir.

Ur-Nammu yasası başlangıçta büyük olasılıkla, üç yüzyıl sonra Hammurabi'nin Akad yasasının yazıldığından farklı olmayan bir dikilitaşa yazılmıştı. Fakat şu ana kadar ne bu dikilitaş, ne de zamandaş bir kopyası toprak altından çıkarılmıştır; yalnızca, yüzyıllarca sonra hazırlanmış olan kötü korunmuş bir kil tablet bulunmuştur. Bu tablet eskiçağ yazıcısı tarafından, dördü ön, dördü de arka yüzde olmak üzere sekiz sütuna ayrılmıştır. Sütunların her biri yaklaşık kırkbeş küçük satır aralığı içermektedir; bunların da yarısından azı artık okunabilir durumdadır. Ön yüzde, metindeki birçok kırık nedeniyle ancak kısmen okunabilen uzun bir giriş bölümü bulunmaktadır. Kısaca özetlenecek olursa, içeriği aşağıdaki gibi yeniden kurulabilir.

Dünya yaratıldıktan, Sümer ülkesinin ve Ur kentinin yazgısı belirlendikten sonra, Sümer panteonunun önde gelen iki tanrısı olan An ve Enlil, Ay-Tanrısı Nanna'yı Ur Kralı olarak atadılar. Sonra birgün tanrı, Ur-Nammu'yu Sümer ve Ur'da hükümdarlık yapmak üzere yer-yüzündeki temsilcisi olarak seçti. Yeni kralın ilk eylemleri Ur ve Sümer'in siyasal ve askeri güvenliğiyle ilgiliydi. Özellikle, Ur'un zararına olarak genişleyen kent devleti Lagaş'la savaşmayı gerekli gördü. Hükümdarı Namhani'yi yenerek öldürttü ve sonra da "kent'in kralı Nanna'nın gücüyle" Ur'u tekrar eski sınırlarına kavuşturdu.

Artık sıra iç işlere dönüp toplumsal ve ahlaksal reformlar yapmaya gelmişti. Dolandırıcıları ve rüşvetçileri ya da yasa metninde kullanılan ifadeyle, yurttaşların öküzlerini, koyunlarını ve eşeklerini

“ellerinden alanları” görevden uzaklaştırdı. Ondan sonra doğru ve değiştirilemez ağırlıklar ve ölçüler getirerek bunların düzenlemesini yaptı. “Yetimlerin, zengin ve güçlülerin kurbanı olmaması,” “dulların, zenginlerin ve güçlülerin kurbanı olmaması” ve “bir şekellik bir adamın bir minalık (altmış şekel) bir adamın kurbanı olmaması” için gerekli önlemleri aldı. Her ne kadar ilgili pasaj kırılmışsa da, tabletin bu yüzü büyük olasılıkla, Ur-Nammu’nun ülkede adaletin güvence altına alınmasını ve yurttaşların gönencinin artmasını sağlayan yasaları uygulamaya koyduğunu belirten bir ifade içeriyordu.

Yasaların kendisiyse herhalde arka yüzde başlıyordu; bunlar kötü bir şekilde zarar görmüştür ki, yalnızca beş tanesinin içeriğinin eksikleri ancak belirli bir kesinlik derecesine kadar tamamlanabilir. Bunlardan biri cadılık suçlamasıyla ilgili olup hükmün suya daldırma sınavıyla verilmesini öngörmektedir; bir başkasıysa kölenin efendisine iade edilmesini ele almaktadır. Fakat içeriklerinin parçalı olması nedeniyle zor anlaşılır olan öteki üç yasa, insanlığın toplumsal ve tinsel gelişmesi bakımından özel bir önem taşımaktadır. Çünkü bunlar, daha İÖ 2000’den önce bile “göze göz, dişe diş” yasasının yerini, bunun para cezasıyla değiştirildiği daha insancıl bir yaklaşıma bıraktığını göstermektedir. Bu üç yasa şöyledir:

Eğer biri olan birinin ayağını . . .-aletiyle keserse, ona 10 gümüş şekel ödeyecektir.

Eğer biri olan birinin kemliğini bir silahla keserse, ona 1 mina gümüş ödeyecektir.

Eğer biri başka birinin burnunu geşpu-aletiyle keserse, ona $\frac{2}{3}$ mina gümüş ödeyecektir.

Şu ana kadar, Ur-Nammu tarafından kurulan Üçüncü Ur Haneda-

nı'na mensup diğer hükümdarlardan kalma hiçbir yasa bulunmamıştır. Fakat Ur-Nammu'nun oğlu ve ardılı Şulgi'nin hükümdarlığının otuzikinci yılından başlayıp Ibbi-Sin'in hükümdarlığının trajik ve acıklı üçüncü yılında biten dönemden kalma üçyüzü aşkın mahkeme kaydından oluşan bir tablet grubu elimizdedir. Bu mahkeme kayıtları, Sümer kent devletlerinin yasal uygulamaları ve mahkeme işlemleri kadar toplumsal ve ekonomik örgütlenmeleri hakkında da son derece bilgilendiricidir. Bu kayıtların tümünün Sümerlerin tarihlerinin sonuna yaklaştıkları bir dönemden kaynaklandığı kesindir; fakat daha önceki dönemlerin görenek ve geleneklerini de bir dereceye kadar yansıtmaktadır.

Bu mahkeme arşivlerinin büyük çoğunluğu Fransız akademisyenler, özellikle de Charles Virolleaud ve Henri de Genouillac tarafından Lagaş'ta toprak altından çıkarılmış ve kopyalanıp yayımlanmıştır. 1956'da Adam Falkenstein bütün bu mahkeme belgelerinin yeni harf-çevirilerini ve çevirilerini ayrıntılı bir yorum ve tartışmayla birlikte yayımlamış ve böylece Sümerolojiye yaptığı bir dizi önemli katkıya bir yenisini eklemiştir. Sümer kent devletinde geçerli olan hukuksal işlemler hakkında aşağıda özetlediğimiz bilgiler hemen hemen tümüyle Falkenstein'in yayımladığı çalışmaya dayanmaktadır.

Eskiçağ yazıcılarının kendileri mahkeme kayıtlarını, sözlük anlamı "bitmiş davalar" demek olan *ditilla* olarak adlandırıyordu. Bununla birlikte bunlardan onüçünün hukuk davalarıyla bir ilişkisi olmayıp, yalnızca anlaşmalar ya da evlilik, boşanma, nafaka, armağan, satış ve çeşitli kişilerin tapınak görevlerine atanmasıyla ilgili olarak mahkemede yapılan noterlik işlemleridir. Tümü gerçek hukuk davalarının kayıtları olan geri kalanlarsa evlilik sözleşmeleri, boşanmalar, miras, köleler, teknelerin kiralanması, türlü talepler, teminatlar ve yargı öncesi soruşturmalar, celpler, hırsızlık, mala zarar verme ve görevi kö-

tüye kullanma gibi çeşitli konularla ilgilidir.

Teorik olarak –en azından Üçüncü Ur Hanedanı zamanında– hukuk ve adaletten sorumlu olan kişi bütün Sümer’in kralıydı, fakat pratikte hukuk işlemlerinin yürütülmesi, çeşitli kent devletlerinin yerel yöneticileri olan *ensi*’lerin ellerindeydi. Erken dönemdeki mahkeme belgelerinde bir tür resmi imza olarak yalnızca *ensi*’nin ismi bulunmaktadır; daha sonraları *ensi*’lerin ismi, dava hakkında karar veren yargıçlarla birlikte yer almaktadır; daha sonraları ise yargıçların isimleri *ensi*’nin ismi olmadan görülmektedir. Bununla birlikte bu belgelerin yerleştirildiği ve zamandizinsel sıraya göre dosyalandığı tablet muhafazalarında yargıçların ismiyle birlikte genellikle *ensi*’nin ismi de verilmektedir.

Eldeki malzemeye bakılırsa, hukuk işlemlerinin yürütülmesinde tapınak, yemin işlemlerinin yapıldığı yer olmanın dışında, hemen hemen hiçbir rol oynamamıştır. Bununla birlikte bir kişinin “Nanna evinin yargıcı” (yani Ur’daki ana tapınağın) olarak nitelendirildiği bir belge vardır ki, bu, herhangi bir nedenle tapınak tarafından atanan özel yargıçların bulunduğunu gösteriyor olabilir.

Mahkemeler genellikle üç ya da dört yargıçtan oluşuyordu, ama bazı durumlarda iki ya da bir yargıç olabiliyordu. Meslekten yargıçlar yoktu; belgelerde yargıç olarak sıralanan otuzaltı kişinin çoğunluğunu önemli tapınak yöneticileri, deniz tüccarları, ulaklar, yazıcılar, kolluk görevlileri, denetmenler, kâhinler, mülki amirler, arşiv görevlileri, kent yaşlıları ve hatta *ensi*’ler oluşturuyordu. Bununla birlikte “kraliyet yargıcı” olarak adlandırılan birçok kişi de bulunuyordu; belgelerden biri “Nippur’un yedi kraliyet yargıcının *ditilla*’sı” sözcükleriyle bitmektedir, bu Nippur’da özel bir mahkemenin, belki de bir tür yargıtayın olduğunu göstermektedir. Yargıçların atanması, görev süreleri ya da herhangi bir ödenek alıyorsa, ödenek miktarlarını

düzenleyen yöntemler ya da ölçütler hakkındaysa hiçbir şey bilinmemektedir.

Mahkeme arşivlerindeki yargıçların isminden hemen önce genellikle, görünüşe göre mahkeme için davanın hazırlıklarını yapmakla ve mahkeme işlemlerinin ayrıntılarına dikkat etmekle görevli bir tür evrak memuru ve mübaşiri olan *maşkim* ismi görülmektedir. *Ditilla*'larda yüzden fazla *maşkim*'in ismi verilmekte ve bunların tümü yargıçlarla aynı toplumsal katmandan gelmektedir; demek *maşkim* rolü de düzenli ve sürekli bir meslek değildi. *Maşkim*'lere yaptıkları hizmet karşılığında ödemedede bulunulduğunu gösteren bazı işaretler vardır; nitekim belgelerden birinde şöyle bir ifade vardır: "1 gümüş şekel ve 1 kuzu, *maşkim*'in yaptığına karşılık (ödeme)."

Ditilla'ların bazılarında yargıçların ve *maşkim*'in isminden sonra şu ya da bu türden tanık olarak nitelenen kişilerin listesi gelmektedir; görünüşe göre bunlar mahkemede tarafları değil, kamuyu temsil ediyordu.

Bir dava sırasında Sümer mahkeme süreci şöyleydi: Bir dava taraflardan biri ya da –eğer devlet çıkarları söz konusuysa– devlet yönetimi tarafından açılırdı. Mahkemeye sunulan tanıklıklar, tanıkların ya da taraflardan birinin yeminli olarak verdiği ifadelerden oluşabiliyordu; ya da "uzmanlarca" veya önemli görevlilerce verilen yazılı belgeler ya da ifadeler biçiminde olabiliyordu. Verilen hüküm koşulluydu ve ancak mahkemenin tarafların birinden iddiasına kanıt olarak talep ettiği yemin işleminin tapınakta gerçekleştirilmesinden sonra yürürlüğe giriyordu. Tanığın ifadesinin taraflardan birince reddedildiği durumlar hariç, yemin genellikle taraflara değil, tanıklara –bir ya da iki kişi– ettiriliyordu. Taraflardan birinin elinde yazılı bir belge bulunuyorsa, yemin gerekli değildi. Bazen de, görülmekte olan davayla bağlantılı olan başka bir yargılamaya daha önce katılmış olan *maşkim* ye-

min ediyordu. Hüküm genellikle şu türden ifadelerle pek kısa olarak dile getiriliyordu: "Onun (yani davada söz konusu olan nesnenin ya da kölenin) X'e (kazanan tarafa) ait olduğu onaylanmıştır," ya da "X (kazanan taraf) onu (nesneyi ya da köleyi) hakkı olarak almıştır," ve bazen de "Y'nin (kaybeden tarafın) ödeme yapması gerekir." Hükümün gerekçesi de her zaman olmamak koşuluyla belirtiliyordu. Belgede genellikle hükümün arkasından bir feragat yemini maddesi geliyordu.

Ur-Nammu'dan yaklaşık ikiyüz yıl sonra, Isin hanedanına mensup Lipit-Iştar isimli bir hükümdar yeni bir yasa yürürlüğe koydu; bu yasa, aslındaki gibi bütün metni içeren yirmi sütunluk büyük bir tabletin parçaları olarak ve okul çalışmalarında kullanılan dört "alıntı parçası" tableti halinde toprak altından çıkarılmıştır. Hammurabi'nin Akad yasası gibi bu yasa da üç bölümden oluşmaktadır: Bir önsöz, yasaların kendileri ve bir sonsöz. Önsöz Kral Lipit-Iştar'ın ağzından bir ifadeyle başlamaktadır: An ve Enlil, Isin'in koruyucu ilahı olan tanrıça Nininsinna'ya Sümer ve Akad krallığını verdikten sonra ve bu tanrılar "Sümerlere ve Akadlara gönenç" getirmesi için onu "ülkenin prensliğine" çağırdıktan sonra (Lipit-Iştar) Sümer ve Akad'da bir yasal düzenleme yürürlüğe koymuştur. Lipit-Iştar daha sonra, uyruklarının gönenciyle ilgili bazı başarılarından söz etmektedir: "Sümer ve Akad'ın kızlarını ve oğullarını" mahkûm edildikleri kölelikten kurtarmış ve birçok adil aile uygulamasını yeniden yürürlüğe koymuştur. Ne yazık ki önsözün sonu kırılmıştır.

Yasaların kendilerine gelince, eldeki metin, otuzsekiz kadar maddenin, yani ilk yarısı neredeyse tümüyle hasar görmüş olan yasanın ikinci yarısındaki maddelerin hemen hemen hepsinin tamamen ya da kısmen yeniden oluşturulmasına olanak sağlamaktadır. Bu yasa maddelerinde ele alınan konular arasında tekne kiralınması; gayrimenkuller, özellikle de bahçeler; köleler ve belki uşaklar; vergi borçları; mi-

ras ve evlilik; öküz kiralınması bulunmaktadır. En son maddeden hemen sonra, metindeki birçok kırık yüzünden ancak kısmen okunabilen sonsöz gelmektedir. Sonsöz, Lipit-İştar'ın ülkede adaleti sağladığını ve halkına gönenç getirdiğini yinelemesiyle başlamaktadır. Daha sonra “kendi taşını” diktiğini belirtmekte –beklenebileceği gibi yasa bir dikilitaşa yazılmış, tabletler buradan kopyalanmıştır– ve bu taş zarar vermeyecek olanları kutsamaya, zarar verecek olanları da lanetlemeye geçmektedir.⁴

Sümer kentinin sosyo-ekonomik yapısından daha maddi yönlerine geçecek olursak, işe nüfusunun ne kadar olduğunu tahmin etmeye çalışarak başlayabiliriz. Ne var ki, bu işin makul derecede bir kesinlikle yapılması pek kolay değildir; çünkü resmi nüfus sayımları yoktu, en azından şimdiye kadar herhangi bir izine rastlanmamıştır. Ekonomiyle ilgili metinlerin sağladığı oldukça eksik ve dolaylı verileri inceleyen Diyakonov (bkz. s.105), Lagaş için yaklaşık 100.000 kadar özgür nüfus tahmininde bulunmaktadır. Ur için ise C. L. Woolley, yakınlarda yayımlanan “Toplumsal Kentselleşmesi”⁵ başlıklı makalesinde, kentin üçüncü kez Sümer'in başkenti olduğu İÖ 2000 sıralarında, yaklaşık 360.000 kişilik bir nüfus tahmininde bulunmaktadır. Woolley'nin verdiği sayı, zayıf karşılaştırmalara ve kuşkulu varsayımlara dayanmaktadır ve bu sayının yarıya indirilmesi akıllıca olacaktır ki, bu bile Ur için 200.000'e yakın bir nüfus ortaya koyacaktır.

Kentin başlıca tapınaklarının ve zigguratın bulunduğu kutsal alan olan *temenos* hariç tutulacak olursa, Sümer kenti pek çekici bir yer değildi. Woolley'den alıntı yapmak gerekirse “Ur'da kazı yapılan konut alanları, bir bütün olarak kentin doğru bir örneğini sunuyorsa, ki büyük bir olasılıkla sunuyordur, herhangi bir kent planlama sistemi-

⁴ Lipit-İştar yasaasının tam metni için, bkz. Ek H.

⁵ *Journal of World History*, IV (1957), 246-247.

ne göre tasarlanmış olmayan, ilkel köy koşullarından büyüyerek gelişmiş bir şey görüyoruz. Taş döşenmemiş sokaklar dar ve dolambaçlıydı, bazen çıkmaz sokaklar gelişigüzel yapılmış binalardan oluşan büyük bloklarda gizli evlere çıkıyordu; büyük evlerle küçük evler karmakarışık bir biçimde bir aradaydı, birkaç tanesi tek katlı düz damlı döküntüler iken, çoğu iki katlı, pek azı da görünüşe göre üç katlıydı. Üzerine güneşlikler çekilmiş ve kenarlarına açık satış tezgâhları dizilmiş sokaklar, günümüzdeki Ortadoğu kentlerinin pazarlarına benziyordu.”

Bununla birlikte “Ur’un Yıkılışına Ağıt” (bkz. s. 189-91) içinde yer alan pasajlara bakılırsa bunun çekici yönleri de vardı: “Yüce kapılar” ve yürüyüş için caddeler, ayrıca bayramların kutlandığı bulvarlar. “Yazıcı ve Yoldan Çıkan Oğlu” ile “Aşk Yolunu Bulur”dan (bkz. s. 319-323 ve 329-333) öğrendiğimize göre kentte gençler ve keyif ehli kişiler için çekim gücünden hiç de yoksun olmayan halka açık bir meydan bulunuyordu.

Ortalama bir Sümer evi, açık bir avlunun çevresinde toplanmış çeşitli odalardan oluşan, küçük, tek katlı, balçıktan bir yapıydı. Öte yandan hali vakti yerinde Sümerler, belki de bir düzine odası olan, tuğladan yapılmış, sıvanmış ve hem içi hem dışı badanalanmış iki katlı evlerde oturuyordu. İki katlı evlerin giriş katı bir kabul odası, mutfak, hizmetkârların dairesi ve hatta bazen özel bir ibadethaneden oluşuyordu. Mobilya olarak alçak masalar, yüksek arkalıklı sandalyeler ve iskeleti tahtadan yataklar vardı. Evde kullanılan kapılar kilden, taştan, bakırdan ve tunçtan yapılmıştı; kamış ve tahtadan yapılmış sepetler ve sandıklar da vardı. Evin tabanı ve duvarları hasırlar, deriden yapılmış kilimler ve yünlü örtülerle kaplanıyordu. Her ne kadar, görünüşe göre ölümlerin gömülmesi için kent dışında özel mezarlıklar bulunuyorduysa da, evlerin altında genellikle aile ölümlerinin gömül-

düğü bir aile mozolesi yer alıyordu.

Sümer kentindeki ekonomik yaşam öncelikle çiftçi ve rençberlerin, esnaf ve zanaatkârların son derece gelişmiş becerilerine bağımlıydı. Sümerler hiçbir teorik “bilim” geliştirmemiştir; bilgili insanları tarafından formüle edilmiş bilimsel nitelikli hiçbir genel yasa bilmiyoruz. Sümerli düşünürler doğa âlemini şu kategorilere göre sınıflandırmıştır: Evcil hayvanlar, vahşi hayvanlar (filden böceğe kadar), kuşlar (bazı uçan böcekler de dahil), balıklar, ağaçlar, bitkiler, sebzeler ve taşlar. Bu kategorilerde yer alan akla gelebilecek bütün varlıklar *edubba*’larda kullanılmak üzere ders kitapları olarak derlenmiştir. Ne var ki, bu listelerde isimlerden başka bir şey bulunmuyordu; ama yine de öğretmenler, öğrencilerin yararlanabilmesi için ek açıklamalar –deyim yerindeyse seminerler– veriyordu. Bu, bir ölçüde, içlerinde örneğin “çobankuşunun” şu sözlerle betimlendiği yazınsal metinlerden anlaşılmaktadır:

“Çobankuşu” ri-di-ik, ri-di-ik der,

“Çobankuşu”nun alacalı boynu (var), tıpkı *dar*-kuşu gibi,

Başının üstünde tepe tüyleri var.

Ya da *mur*-balığı (herhalde tırpana veya vatos türü bir balık) şöyle betimlenmektedir:

Başı bir çapa, dişleri bir tarak,

Kılçıkları uzun bir köknar ağacı,

Midesi, Dumuzi’nin su kırbası,

Narin kuyruğu, balıkçıların kamçısı,

Pulsuz derisi temizlenmek istemez,

İğnesiyle dikiş dikilir.

Veya kedinin sabrıyla firavunfaresinin sabırsızlığı arasındaki karşıtlık şu sözlerle belirtilir:

Düşünceleri için kedi,
Eylemleri için firavunfaresi.

İÖ birinci binyılın ikinci yarısında Sümerlerin kültürel mirasçıları olan Babillilerin en büyük bilimsel başarılarından biri haline gelmiş olan astronomi, eski Sümer'de hemen hemen hiç bilinmiyordu; en azından şu an için elimizde Sümer'den kalma yalnızca yirmibeş yıldızlık bir listeden başka hiçbir şey yoktur. Sümer'de gök cisimleri gözlemi, başka amaçlarla olmasa bile takvim düzenleme amacıyla yapılmış olmalıdır; fakat bu gözlemlerin sonuçları kaydedilmişse bile korunmamıştır. Gelgelelim Gudea'nın düşüne (bkz. ileride s. 183-186) bakılırsa, astroloji hayli revaçta olmalıydı. Bu düşte tanrıça Nidaba görünmüş, yıldızlı göğün çizilmiş olduğu bir tableti incelemiş ve böylece Gudea'nın "kutsal yıldızlara" uygun olarak Eninnu tapınağını inşa ettirmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Sümerler yılı iki mevsime ayırıyordu: Şubat-Mart aylarında başlayan *emeş* ("yaz") ile Eylül-Ekim aylarında başlayan *enten* ("kış"). Yeni yılın herhalde Nisan-Mayıs aylarında bir zamana denk düştüğü kabul ediliyordu. Aylar kesinlikle aya dayalıydı; yeni ay akşamı başlayıp 29 ya da 30 gün sürüyordu. Genellikle tarımsal etkinliklerden ya da belirli tanrıların onuruna yapılan bayramlardan alınan ay adları kentten kente değişiyordu. Ay yılıyla güneş yılı arasındaki farkı gidermek için düzenli aralıklarla bir artık ay ekleniyordu. Gün, güneşin batışıyla başlıyor ve oniki tane iki saatten oluşuyordu. Gece, her biri dört saatten oluşan üç dilime bölünmüştü. Zaman, bir silindir ya da prizma biçimindeki su saati ya da clepsydra'yla ölçülüyordu; gölge

saati ya da çubuk saati de herhalde biliniyordu.

Sümer sayı sistemi altmışlık yapıdaydı, ama 6 faktörü kadar 10 faktörünü de kullandığı için kesin olarak altmışlık denemezdi: 1, 10, 60, 600, 3600, 36.000, vb. Yazıya geçirme açısından ise aslında iki sayı sistemi vardı; normalde kullanılan sistemde her birim hanesi için özel bir işaret bulunuyordu (bkz. Tablo 1, s. 128) ve “öğrenilen” sistem, matematiksel metinlerde kullanılan sistemse tamamen altmışlıktı ve tıpkı bizim ondalık sistemimizde olduğu gibi hanelerin yeri belirtiliyordu. Nitekim örneğin ondalık sistemde 439 olarak yazılan sayı $(4 \times 10^2) + (3 \times 10) + 9$ 'un karşılığı iken, altmışlık sistemde aynı sayı $(4 \times 60^2) + (3 \times 60) + 9$ 'un, yani 14.589'un karşılığıdır. Sümerler sıfırı bilmiyordu ve hanelerin mutlak değeri yazıda belirtilmiyordu. Böylece 4-23-36 olarak harfçevirisini yapabileceğimiz şekilde yazılan

sayı, $(4 \times 60^2) + (23 \times 60) + 36 = 15.816$ ya da $(4 \times 60^3) + (23 \times 60^2) + (36 \times 60) = 948.960$, vb.; veya $(4 \times 60) + 23 + (36/60) = 236 \frac{3}{5}$ ya da $4 + (23/60) + (36/3600) = (59/4150)$, vb. olarak okunabilirdi. Bu nedenle tıpkı bizim kullandığımız ondalık sistem gibi altmışlı sistemde sayıların yazılmasında, matematiğin gelişmesi için oldukça elverişli olan bir esneklik sağlamaktaydı.

Bize kadar ulaşmış olan matematiksel okul metinleri iki türdür: Tablolar ve problemler. Tablolarda, değiş tokuş çizelgeleri, çarpımlar, kare ve kare kökleri, küp ve küp kökleri, belirli türde denklemlerin sayısal çözümü için gereken karelerin ve küplerin toplamaları, üssel fonksiyonlar, pratik hesaplamalar için sayıları veren katsayılar (örne-

Eski	Yeni	Değer	Eski	Yeni	Değer
D	𐎡	1	𐎠 𐎡	𐎢	600
DD	𐎢	2	○	𐎣	3600
DDD	𐎣	3	⊙	𐎤	36000
DD DD	𐎥	4	KESİRLER		
DDD DD	𐎦	5	𐎧	𐎨	%
○	𐎩	10	𐎪	𐎫	%
D	𐎡	60	𐎬	𐎭	%

Örnekler:

$$𐎠 𐎢 𐎢 𐎢 𐎢 = 600 + 60 \times 4 + 10 + 5 = 855$$

$$𐎣 𐎣 𐎣 𐎣 𐎢 𐎢 𐎢 𐎢 𐎢 = 36000 \times 2 + 3600 \times 4 + 600 \times 3 + 10 \times 5 + 6 + \% = 88256\%.$$

Bir 𐎡 (1 á = eksi) işareti şöyle kullanılırdı:

$$𐎡 𐎡 = 10 - 1 = 9, 𐎡 𐎢 = 20 - 3 = 17.$$

Kesirler şöyle de yazılabilirdi: i g i - n - g á l.

$$i g i - 4 - g á l = \%, \quad i g i - 5 - g á l = \%, \quad \text{vb.}$$

Tablo 1. – Sümer Sayı İşaretleri

ğın $\sqrt{}$ 'nin yaklaşık değeri gibi) ve üçgenlerin, dairelerin vb. alanlarını veren pek çok yöntemsel hesaplamalar yer alıyordu. Problem metinlerinde, Pisagor sayıları, küp kökler, denklemler ve kanal kazılması ve genişletilmesi, tuğlaların sayılması gibi pratik konular ele alınıyordu. Bugün için elimizde bulunan bütün problem metinleri Akadcadır; ama bunların büyük bölümü Sümer ilkörneğlerinden kaynaklanıyor olmalıdır, çünkü kullanılan bütün teknik terimler Sümercedir. (Tablo 2, Fara kazısında bulunan, İÖ 2500'den kalma, kare biçimli nesnelerin yüzölçümünün hesaplanmasında kullanılan bir tabloyu içeren Sümer tabletinin kopyasıdır, s. 130.)

Her ne kadar elimizde her türden Sümerce tıbbi terim ve ifadeler kullanılan, İÖ birinci binyıldan kalma yüzlerce Akad tıbbi metni bulunuyorsa da, çok yakın zamanlara kadar Sümer tıbbi hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyordu. Bugün bile elimizde yalnızca iki Sümer tıbbi metni bulunmaktadır ve bunlardan biri de yalnızca bir reçete içeren küçük bir parçadır. Fakat onbeş reçetenin yazılı olduğu 10x16 boyutlarındaki öteki tablet tıp tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Özenli, iri ve zarif yazısına bakılırsa, bu tablet İÖ üçüncü binyılın son çeyreğinde bir zamanda yazılmıştır ve dolayısıyla insanlığın bilinen en eski ilaç kodeksini içermektedir. Tablet her ne kadar altmış ila yetmiş yıl önce çıkarılmışsa da, bilim dünyasında 1940 yılına kadar pek tanınmadı. O zamandan beri, teknik terimler yüzünden dilbilimsel güçlüklerle dolu olan metnin çeşitli çevirileri yayımlanmıştır; bunlardan sonuncusu ve en güvenilir olanı, Pennsylvania Üniversitesi'ne bağlı Üniversite Müzesi'nde o zamanlar araştırma görevlisi olan Miguel Civil tarafından yapılanıdır.⁶

⁶ *Revue d'Assyriologie*, LIV (1960), 59-72. Ayrıca, bkz. *Ciba Journal*, No. 12, s. 1-7.

DDDDDD DDDD	DDDDDD DDDD	DDDDDD DDDD
DDDD DDDD DDDD	DDDD DDDD DDDD	DDDD DDDD DDDD
DDDD DD	DDDD DD	DDDD DD
DDD DDD DDD	DDD DDD DDD	DDD DDD DDD
DDD DD	DDD DD	DDD DD
DD DD	DD DD	DD DD
DD	DD	DD

vb.

$$\begin{aligned}
 600 \text{ sag gar-du} \times 600 \text{ sa} &= 1080 \times 3 + 180 \times 2 = 3600 \text{ iku} \\
 (60 \times 9)(60 \times 9) &= 1080 \times 2 + 180 \times 4 + 18 \times 2 = 2916 \text{ iku} \\
 (60 \times 8)(60 \times 8) &= 1080 \times 2 + 180 \times 8 = 2304 \text{ iku} \\
 (60 \times 7)(60 \times 7) &= 1080 + 180 \times 3 + 18 \times 8 = 1764 \text{ iku} \\
 (60 \times 6)(60 \times 6) &= 1080 + 180 + 18 \times 2 = 1269 \text{ iku} \\
 (60 \times 5)(60 \times 5) &= 180 \times 5 = 900 \text{ iku} \\
 (60 \times 4)(60 \times 4) &= 180 \times 3 + 18 \times 2 = 576 \text{ iku} \\
 (60 \times 3)(60 \times 3) &= 180 + 18 \times 8 = 324 \text{ iku} \\
 (60 \times 2)(60 \times 2) &= 18 \times 8 = 144 \text{ iku}
 \end{aligned}$$

vb.

Bu tablo, alanların yüzölçümünün hesaplanmasına yardımcı olmak üzere hazırlanmıştır. Birinci sütun (solda) gar-du cinsinden ölçülen kenarın (sag) uzunluğunu vermektedir (1 gar-du = y. 5.5 m.). Öteki kenarın uzunluğunu veren ikinci (ortada) sütun birinci kenara eşit (sa) olduğunu belirtmektedir. Üçüncü sütun (sağda) iku cinsinden ölçülen alanı vermektedir (1 iku = 100 gar-du'). Böylece, alanı gar-du' cinsinden bulmak için üçüncü sütunda verilen sonuç 100 ile çarpılır. Alan ölçüleri için bir dizi özel sayı kullanıldığına dikkat ediniz.

○ = 1080 iku

⊗ = 180 iku

● = 18 iku

Tablo 2. – Fara'dan Matematiksel Metin (A. Demiel, "Schultexte aus Fara," No. 82)

Belge 145 satır, daha doğrusu örnek içermektedir. İlk 21 satır o kadar kötü hasarlıdır ki, içeriği hakkında açık bir fikir edinmeye olanak yoktur. Önsel olarak ve IÖ birinci binyıldan kalma çiviyazılı tıbbi belgelerle benzeştirme yoluyla, bunların “eğer birisi (şu ya da bu hastalığın adı) hastalığından şikâyetçiye” gibi bir ifade içerecekleri umuluyordu. Fakat “... bitkisinin kökü” (örnek 1 ve 2), “...’in başı” (örnek 3 ve 5), “yün” (örnek 9 ve 10) ve “tuz” (örnek 15) gibi korunmuş olan görece az sayıdaki işaret ve ifade bu yönde değildir.

Hepsi onbeş tane olan reçetelerin kendileri, 22. satırda (tabletin birinci sütununun sonuna yakın) başlamaktadır. Bunlar, ilaçların uygulandığı yöntemine göre üç sınıfa ayrılmış olabilir. Birinci sınıf, uygulaması yakı biçiminde olan sekiz reçeteden oluşmaktadır. İçerikleri genel olarak şöyledir: Önce her bir reçetede kullanılacak otların bir listesi; sonra, bunların toz haline getirilme ve macun haline gelmesi için sıvıyla karıştırılması talimatı. Bu macun, bedenin hasta yerine yakı halinde sarılacaktı, ama önce oranın yağla ovulması gerekiyordu; bu iş ya tedavi değerine sahip olduğu için ya da macunun cilde yapışmasını önlemek için yapılıyordu. İşte bu yakı reçetelerinin son beş tanesinin sözcüğü sözcüğüne çevirileri (ilk üç reçete çevirisi yapılamayacak kadar parçalıdır).

Reçete No. 4. *Anadişsa*-bitkisini, “diken”-bitkisinin (herhalde *Prosopis stephaniana*) dallarını, *duaşbur* (belki *Atriplex halimus* L.) tohumlarını (ve) (en azından iki otun ismi hasar görmüştür) toz haline getiriniz; buna (toz haline getirilmiş yabancı otlara) suyla inceltilmiş bira dökünüz; (hasta yeri) sebze yağıyla ovunuz ve (toz haline getirilmiş otlara sıvı dökerek yapılan macunu) yakı olarak bağlayınız.

Reçete No. 5. Irmak çamurunu toz haline getiriniz (ve) ; bunu suyla yoğurunuz; ham yağla ovunuz, (ve) yakı olarak bağlayınız.

Reçete No. 6. Armutları (?) ve “manna”yı toz haline getiriniz, üzeri-

ne bira tortusu dökünüz; sebze yağıyla ovunuz (ve) yakı olarak bağlayınız.

Reçete No. 7. Kurutulmuş şarap tortularını, çam ağacını ve erik ağacını toz haline getiriniz; üzerine bira dökünüz, yağla ovunuz (ve) yakı olarak bağlayınız.

Reçete No. 8. . . . -ağacının köklerini, . . . 'yi ve kurumuş ırmak ziftini toz haline getiriniz; üzerine bira dökünüz; yağla ovunuz (ve) yakı olarak bağlayınız.

Üç tane olan ikinci grup reçete, yutularak alınan ilaçlardan oluşmaktadır. Birinci reçete biraz zordur ve birayla ırmak zifti yağı kullanılmasını öngörmektedir:

Reçete No. 9. . . . -bitkisinin sakızı üzerine sert bira dökünüz; bir ateş üzerinde ısıtınız; bu sıvıyı ırmak zifti yağına dökünüz (ve) (hasta) kişiye içiriniz.

Geri kalan iki reçetenin hazırlanma işlemi aynıdır; iki ya da üç otun toz haline getirilmesi ve birada eritilerek hasta kişiye içirilmesi talimatı verilmektedir:

Reçete No. 10. Armut (?) (ve) "manna"-bitkisinin köklerini toz haline getiriniz; (toz haline getirilmiş otları) biranın içine dökünüz (ve) (hasta) kişiye içiriniz.

Reçete No. 11. *Nignagar*-sebzesinin tohumlarını, sarımsakızı (?) (ve) kekiği toz haline getiriniz; biranın içine dökünüz (ve hasta) kişiye içiriniz.

Üçüncü grup reçete zor ve esrarengiz bir pasajla başlamaktadır. Bu pasaj şöyledir: "(Hasta) kişinin ellerinin ve ayaklarının üzerine ku-

rutulmuş sazları yerleştiriniz (?)” Şu an için bu işlemin ne anlama geldiği ve neden özellikle bu bölüme konulduğu hiç bilinmemektedir. Belirsiz olmasına karşın bedeninin tedavi edilecek hasta yerleri hakkında en azından bir fikir verdiği için bu satır büyük önem taşımaktadır.

Reçetelerin kendisi bu başlangıç ifadesinden sonra gelmektedir. Dört tane olan bu reçetelerin bileşimi önceki onbir taneden daha karmaşık ve daha az türdeştir. İlk üçünde öngörülen işlemler, öncelikle hasta organın özel olarak hazırlanmış bir solüsyonla yıkanması ve hemen ardından en azından iki örnekte yanık kül gibi görünen bir maddeyle kaplanmasından (?) oluşmaktadır. Giriş satırları hasarlı olan dördüncü ve sonuncu reçete, görünüşe göre kaplama (?) işleminin hemen arkasından kullanılacak bir dizi otun yalnızca isminden oluşmaktadır; bu nedenle, yazarın aradaki en azından bir işlemi kasıtsız olarak atlamış olması olasıdır. Son dört reçetenin çevirisi şöyledir:

Reçete No. 12. Kaplumbağa kabuğunu, *naga*-bitkisi (soda ve öteki alkalileri elde etmekte kullanılan bir bitki) filizlerini (?), tuzu (ve) hardalı birlikte eleyerek yoğurunuz; (hasta yeri) kaliteli bira (ve) sıcak suyla yıkayınız, (hasta yeri) hepsiyle (yoğurulmuş karışımın hepsiyle) temizleyiniz; temizledikten sonra sebze yağıyla ovunuz (ve) toz haline getirilmiş köknarla kaplayınız (?).

Reçete No. 13. Kurutularak toz haline getirilmiş bir suyılanı, *ama-maşumkaspa*-bitkisi, “diken”-bitkisi kökleri, toz haline getirilmiş *naga*, köknar yağı tozu, *garib* (?) -yarasası dışkısı üzerine su dökünüz; (bu eriyiği) ısıtınız (ve) (hasta yeri) bu sıvıyla yıkayınız; sıvıyla yıkadıktan sonra sebze yağıyla ovunuz (ve) *şaki*yle kaplayınız.

Reçete No. 14. Bir ineğin iç derisinin (?) kurutulup toz haline getirilmiş kılları, “diken”-bitkisinin dalları, “yıldız”-bitkisi, “deniz”-ağacının kökleri, kurutulmuş incirler (ve) *ib*-tuzunun üzerine su dökünüz; bu sıvıyı ısıtıp (hasta yeri) bununla yıkayınız; sıvıyla yıkadıktan sonra ku-

rutulmuş saz külleriyle (?) kaplayınız (?).

Reçete No. 15. Söğütten çıkardığınız . . . (birçok işaret hasarlıdır), *girbi-vazosu* parçaları (?), şarap tortusu, *nigmi-bitkisi*, *arina-bitkisi* – kökleri ve sapıyla– (ve) kül (?) ile kaplayınız (?).

Belgenin gösterdiği gibi Sümerli hekim günümüzdeki meslektaşlarına benzer biçimde ilaçlarının ana maddelerini bitkisel, hayvansal ve mineralbel kaynaklardan sağlıyordu. Gözde mineralleri sodyumklorür (tuz), ırmak zifti ve rafine edilmemiş yağdı. Hayvanlar âleminden de yün, süt, kaplumbağa kabuğu ve suyılanından yararlanıyordu. Fakat ilaç yapmakta kullandığı maddelerin çoğunu bitkiler âleminden, kekik, hardal, erik ağacı, armut, incir, söğüt, *Artiplex halimus* L., *Propolis stephaniana*, “manna”-bitkisi, köknar, çam gibi bitkilerden ve bira, şarap ve sebze yağı gibi işlenmiş ürünlerden elde ediyordu.

Elimizdeki eskiçağ belgesinin, daha sonraki döneme ait çiviyazılı tıbbi metinlerin olağan özelliği olan büyü sözleri ve dualardan tümüyle yoksun olduğunu belirtmek gerekir; metinde tek bir ilahtan ya da cinden söz edilmemektedir. Bu nedenle, görünüşe göre bu belgeyi yazan hekim tıbbi deneysel-ussal bir yöntemle uygulamıştır. Hekimin bilinçli olarak planlanmış deneylere ve sınamalara başvurmuş olması elbette pek olası değildir. Bununla birlikte mesleki saygınlığı söz konusu olduğu için reçete yazdığı uygulamaların dikkate değer bir tedavi değeri olduğunu varsaymak mantıklı olacaktır. Bu uygulamalardan bazılarının çağdaş tıp araştırmaları için kimi pratik değerler taşıdığına ortaya çıkması pek düşünülemeyecek bir şey değildir.

Ne yazık ki, elimizdeki eskiçağa ait ilaç kodeksi, reçetelerle tedavi amaçlanan rahatsızlıklar ve hastalıklar hakkında açık bir fikir edinmemizi sağlamaktan uzaktır. Tabletın ilk sütununun büyük bir bölümünü kapsayan reçetelerden önce gelen giriş bölümü çok kötü

hasar görmüştür; yine de, korunabilmiş birkaç işarete bakılırsa, belge hastalıkların isimlerini içermiyordu. Kötü bir şekilde kırılmış birinci reçetede “arka” ve “kalçalar” sözcüklerini görüyoruz; fakat bunlar parçalı ve okunamayan bir pasajda yer almaktadır. Üçüncü grup reçetelere giriş niteliğindeki bir pasajda eller ve ayaklardan söz edilmektedir, ama burada da bağlam belirsiz ve muammalıdır. Hatta her bir reçeteyle ayrı ayrı hastalıkların tedavisinin mi, yoksa birçok reçeteyle aynı hastalığın tedavisinin mi amaçlandığını bile bilmiyoruz. Bununla birlikte bu ve daha başka ayrıntıların tableti okuyan kişiye sözlü olarak açıklanıyor olması olasıydı; bu da bizi, belgenin amacına ve derlenip yazılmasına yol açan nedenlere getirmektedir.

Elimizdeki ilaç kodeksini hazırlayan eskiçağ hekiminin yalnızca mesleğinin sıg bir uygulayıcısı değil, eğitilmiş ve kültürlü bir aydın olduğunu belirtmek gerekir. Yüzlerce işareti ve binlerce okunuşu olan karmaşık çivi yazılı hece alfabesini doğru ve zarif bir şekilde yazmayı öğrenmek için gençliğinin büyük bölümünü, o çağda geçerli olan ne kadar bilimsel ve yazınsal bilgi varsa hepsini inceleyip özümlediği Sümer okulunda, *edubba*’da geçirmesi gerekmişti. “Ders kitapları” öncelikle, sözcükler, sözcük kalıpları, paragraflar ve alıntı parçalarından oluşan derlemelerdi; öğrenciler, akademinin *ummia*’ları, yani profesörleri tarafından hazırlanan bu derlemeleri ezberleyene kadar tekrar tekrar kopyalamak zorundaydı. Yoğun, kısa ve süssüz olan bu derlemelere, büyük olasılıkla sözlü açıklamalar ya da dersler de eşlik ediyordu. Elimizdeki eskiçağa ait ilaç kodeksi, akademiye tıp “okutmanı” olan ve mesleğini de yürüten bir hekim tarafından hazırlanmış bu türden bir derleme de olabilir. Eğer bu varsayımın doğru olduğu ortaya çıkarsa, elimizdeki Sümer belgesinin tıp tarihinde bilinen en eski ders kitabından bir sayfa olarak tanımlanması hiç de yanlış olmayacaktır.

İkinci tıp tabletinin içeriği daha 1935'te yayımlanmış, fakat bir iş belgesi olarak değerlendirilmiş ve 1960 yılına kadar tanınmadan kalmıştı; o yıl Michel Civil, yukarıda ele alınan daha büyük bir tablet üzerinde yürüttüğü çalışmanın sonucunda içeriğini saptamış ve çevirisini şöyle yapmıştır:

Kaplumbağa kabuğuyla ... ezildikten ve ağzı (herhalde hasta organın ağzı) yağla yağlandıktan sonra, yüzükoyun (?) yatan kişiyi (ezilmiş kabuklarla) ovacaksınız. Ezilmiş kabuklarla ovduktan sonra iyi birayla (tekrar) ovacaksınız; iyi birayla ovduktan sonra suyla yıkayacaksınız; suyla yıkadıktan sonra (hasta yeri) ezilmiş köknar ağacıyla dolduracaksınız. Bu, *tun* ve *nu*'sundan hastalığa yakalanmış biri için uygun (bir reçetedir).

Tun ve *nu* herhalde cinsel organların henüz belirlenememiş iki bölümüdür; bu nedenle, tedavi bir zührevi hastalık türünün iyileştirilmesini amaçlıyor olabilir. Okuyucunun da fark edeceği gibi bu tablette betimlenen tedavi, yukarıda ele alınan daha büyük tabletteki Reçete No. 12'ye çok benzemektedir.

Tıp doktoru Sümercede *a-zu* olarak biliniyordu; bunun sözcüğü sözcüğüne çevirisi "su-bilicisi" olabilir. Kayda geçmiş ilk hekim Lulu ismindeki bir meslek sahibiydi. "Doktor Lulu" sözleri, müteveffa Sir Leonard Woolley tarafından Ur'da yapılan bir kazıda çıkarılmış, İÖ 2700 gibi erken bir tarihten kalma bir tablette bulunmuştur. Silindir mührü ve adak yazıtı muhafaza edilmiş olan Urlugaledinna isminde Lagaşlı bir doktorun, Gudea'nın oğlu Ur-Ningirsu yönetimi sırasında önemli bir konumda bulunduğu olgusundan yola çıkacak olursak, doktorlar görece yüksek bir toplumsal statüye sahip olmalıydı. Ayrıca "öküzlerin doktoru" ya da "eşeklerin doktoru" olarak bilinen veterinerler de bulunuyordu; fakat bunlardan yalnızca sözlüksel metinler-

de söz edilmektedir ve şu an için haklarında Sümer döneminden kalma hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Sanat alanında ise Sümerler heykelcilikteki becerileriyle özellikle dikkat çekiyordu. İlk heykeltraşlar soyut ve izlenimci olma eğilimindeydi. Yaptıkları tapınak heykelleri, biçim verme becerisinden ziyade büyük bir duygusal ve tinsel yoğunluk göstermektedir. Fakat yavaş yavaş bu beceri de gelişti; her ne kadar oluşturdukları imgeler esinlendirme ve etkileme gücünden bir şeyler yitirmişse de daha sonraki heykeltraşlar teknik olarak daha üstündür. Sümer heykeltraşları dikilitaşlara ve levhalara ve hatta vazo ve çanaklara şekiller oymakta gayet ustaydı. Sümerlerin görünüşü ve giysileri hakkında bu heykellerden epeyce bilgi ediniyoruz.

Erkekler ya traşlıydı ya da sakal bırakıyordu ve uzun saçlarını ortadan ayırıyordu. En yaygın giysi bir tür fırfırlı etekti; bunun üzerine bazen keçeden yapılmış uzun pelerinler giyiliyordu. Daha sonraları, fırfırlı eteğin yerini kiton, yani uzun etek aldı. Eteğin üzerine, sol omuzda taşınan, sağ kolu serbest bırakan, kenarları işlemeli büyük bir şal giyiliyordu. Kadınlar genellikle, bedeni baştan ayağa kadar kadar örten, yalnızca sağ omuzu açıkta bırakan, uzun püsküllü şallara benzeyen giysiler giyiyordu. Saçları genellikle ortadan ikiye ayrılıyor ve büyük bir atkuyruğu halinde bağlanarak başın çevresine sarılıyordu. Kurdelalar, boncuklar ve pendantsiflerden oluşan ayrıntılı saç süslemeleri yaptırıyorlardı.

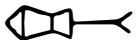
Gerek çalgılarla gerekse insan sesiyle yapılan müzik Sümer yaşamında büyük bir rol oynuyordu. Müzisyenlerin kimisiyse tapınaklarda ve sarayda önemli kişiler haline gelmişti. Ur'daki kraliyet mezarlarından çok güzel yapılmış arplar ve lirler çıkarılmıştır. Davul ve tef gibi vurmali çalgıların yanı sıra kamıştan ve metalden yapılmış flütler de yaygındı. Şiir ve şarkı Sümer okullarında serpilip gelişti.

yordu. Ele geçen yapıtların çoğu, tapınaklarda ve sarayda söylenmek üzere tanrılar ve krallar için yazılmış ilahilerdi. Fakat müzik, şarkı ve dansın evlerde ve pazar yerlerinde de önemli bir eğlence kaynağı olduğuna inanmak için pek çok neden vardır.⁷

Sümerlerin sanata yaptığı en özgün katkılardan biri silindir mühür idi; üzerine bir desen oyulmuş küçük bir taş silindir olan bu mühür, bir kil tabletin ya da bir küpün kil muhafazası üzerinde yuvarlandığında belirgin ve anlamlı hale geliyordu. Her ne kadar kullanımı Anadolu, Mısır, Kıbrıs ve Yunanistan'da da kullanılmaya başlanmışsa da silindir mühür Mezopotamya'nın bir tür simgesi olmuştur. Sümer sanatçıları, özellikle mühür ilk icat edildiğinde, uygun desenler tasarlamakta çok yaratıcıydı. İlk silindirler, üzerinde hayvanlardan, masal yaratıklarından ve ejderlerden oluşan sıralarla savaş alanındaki kral ya da sürüsünü vahşi hayvanlara karşı savunan çoban gibi sahneler bulunan özenle oyulmuş değerli taşlardı. Daha sonraları tasarımlar daha dekoratif ve biçimsel bir hale geldi. Sonunda bir tasarım, neredeyse bütün ötekileri ortadan kaldıracak kadar yaygın duruma geldi. Takdim sahnesinin yer aldığı bu tasarımda, bir ibadetçi kendi "iyilik meleşti" tarafından bir tanrıya takdim edilmektedir.

Sümer'in metal ve taştan yoksun ve kereste yönünden yoksul olmasına karşın Sümer zanaatkârları eskiçağ dünyasının en usta el işçileri arasında bulunuyordu; ama yine de en azından başlangıçta, çoğunun, tapınakların yapımıyla bağlantılı olarak, mesleklerini icra etmek üzere yabancı diyarlardan gelmiş olmaları olasılıkdışı değildir. Leonard Woolley tarafından Ur'da çıkarılan büyük bir tablettten, işbaşındaki Sümerli zanaatkâr ve ustalar hakkında oldukça canlı ve aydınlatıcı bir fikir ediniyoruz; bu tablette tapınak imalathanelerinin ya da atölyele-

⁷ Örneğin, "Aşk Yolunu Bulur," bkz. s.329-333.

Erken Dönem Resim Yazısı	Eski Çiviyazısı İşaretleri	Çizgisel Temsiller ya da Rekonstrüksiyonlar	Nesneler
			Pulluk
			Kızak
			Tekne (Yelkenli?)
	sürdürülmemiş		Tekne
			Keski
			Balta
	sürdürülmemiş		Testere
			Savaş Topuzu

Tablo 3. – İlk resimyazılarda temsil edildiği şekliyle
aletler ve araçlar

rinin iki yöneticisi, yaklaşık İÖ 1975 civarında hüküm sürmüş olan Ibbi-Sin'in hükümdarlığının onikinci yılında tamamlanan bir iş hakkında özet bilgi vermektedir. Bu tablette sekiz atölye sıralanmıştır: "Keski işçisi" ya da heykeltraş, kuyumcu, taş kesici, marangoz, demirci, derici, çırpıcı ve sepetçi "evleri."

İlk sırada yer alan keski işçisinin işi, fildişinden ya da nadir ağaçlardan heykelcikler ve başka küçük nesneler yontmaktır. Söz konusu yılda on kilogram fildişi işlenerek erkek ve kadın heykelcikleri, küçük kuşlar, kutular ve yüzükler yapılmıştır.

Kuyumcu çoğunlukla altın ve gümüş işliyor, ama laciverttaşı, akik taşı ve topaz gibi yarı değerli taşlar da yerleştiriyordu. İki ya da üç parçalı kalıplarla muhteşem döküm işleri yapıyor, tahtadan bir iç kısım üzerinde metal yapraklarını çekiçle döverek biçimlendiriyor, işi bitirince bunları damgalıyordu. Altın ve gümüş parçalarını çiviler ve perçinler kullanarak ve lehimleyerek nasıl tutturacağını biliyordu; telkâri ve grenli işler yapmakta da uzmandı. Tabletteki taş kesiciler yalnızca kuyumcu için yarı değerli taşlar üzerinde çalışıyordu, fakat büyük olasılıkla inşaatlar için taş da kesiyorlardı.

Sümer'de her zaman çok sayıda marangoz bulunuyordu, çünkü ağaç kıt olmasına karşın her türden mobilya kadar tekne, araba ve savaş arabası yapımında da çok miktarda kullanılıyordu. Tablette kaydedilmiş olan atölyede marangozlar, ağırlığı yirmi kilogramı bulan fildişi bir kürsü ve ayrıca meşe, köknar, abanoz ve söğütten sayısız eşya yapmıştı. Tablette sözü edilmemekle birlikte marangozlar tarafından kullanılmış olan ağaçlar arasında sedir, dut, ılgın ve çınar da bulunuyordu. Sümer'de en yaygın ağaç olan palmye, tahtası pek kaliteli olmadığı için marangozlar tarafından çok az kullanılıyordu. Tahta elde etmenin güçlüğüne bir dereceye kadar gidermek için eski mobilyalar tekrar tekrar kullanılıyordu. Nitekim Ibbi-Sin tabletinde betim-

lenen atölyede bir masa, iki yatak ve bir küçük kutu yapmak için üç tane eski masa üstü kullanılmıştı. Tablette kaydedilen yılda, marangozlar yalnızca çeşitli türden sandalyeler, yataklar ve kutular yapmıştı. Sümerli marangozun kullandığı aletler arasında testere, keski, çekiç ve burgu bulunuyordu.

Tablette kaydedilen demircinin dökümhanesinde kullanılan metallerin listesi, o zaman bilinen hemen hemen bütün metalleri içermektedir. Altın, gümüş, kalay, kurşun, bakır, tunç ve alaşımlarda az miktarlarda kullanılan sagan (herhalde antimon) adlı bir metal. Bakır işlemeciliği daha İÖ üçüncü binyılın başlarında iyice gelişmişti; bakırın yalnızca dökümü değil, çekiçle dövme, tavlama, telkâri işleme ve grenleme gibi teknikleri de iyi biliniyordu. Demirci ya da metalurjist, fırınının ısınısını bakırın eriyeceği dereceye kadar yükseltmek için elle ya da ayakla işletilen özel tipte bir körük kullanıyordu. Yakıt olarak odun ya da kamış kullanılıyordu. Çeyrek kilogram bakır eritmek için bir kilogram odunla üç “demet kamış,” eğer hiç odun kullanılmayacaksa altı demet kamış gerekiyordu. Bakır ve tunçtan yapılmış en yaygın ürünler kazma, balta, keski, bıçak ve testere gibi aletler; mızrak ucu ve ok başı, kılıç, hançer ve zıpkın gibi silahlar; küçük ve büyük kaplar; çivi, iğne, yüzük ve aynaydı.

Tabletteki deri işlemecisine o yıl çok sayıda boğa, buzağı, domuz ve özellikle koyun derisi gelmişti. Bu ham ve işlenmiş derilerden birçok nesne üretilmişti: Su kırbaları, çantalar, dizginler ve eğerler, savaş arabası tekerlekleri için kaplamalar, kayışlar ve en çok da ayakkabı ve sandal. Deri işlemecisi, deri tabaklamak için alkaliler, sumak ve şimdiye kadar halâ teşhis edilemeyen başka maddeler kullanıyordu. Derileri esnek ve su geçirmez hale getirmek içinse yağ kullanılıyordu. Ur tabletinde sözü edilen deri işlemecisi, bazı özel derileri perdelamak için un ve imal edilmiş bazı parçaları süslemek içinse “altın

tozu" kullanmıştır.

Görünüşe göre yalnızca küçük bir dükkânı olan tabletimizdeki çırpıcı hakkında çok az şey söylenmektedir. Sözü edilen zanaatkârların sonuncusu sepetçidir. Sepet ve kayık yapmak için Sümer'de çok önemli bir mal olan saz ve ziftten çok miktarda almıştır.

Ur tabletinde sözü edilmeyen dokumacılık, herhalde ülkedeki en büyük ve ticaret açısından en önemli üretim alanıydı. Yalnızca Ur'da her yıl binlerce ton yün işleniyordu. Yün elde etmek için muazzam büyüklükte keçi, koyun ve kuzu sürüleri yetiştiriliyordu. "Kırpma," tüylerin yolunmasıyla yapılıyordu. Yünü eğirmek için öreke kullanılıyor ve dokuma hem yatay hem dikey tezgâhta yapılıyordu; bu iki işlem genellikle, $3\frac{1}{2} \times 4$ metrelik bir malzemeyi hazırlamak için sekiz gün çalışması gereken üç kadından oluşan bir ekip tarafından yapılıyordu. Dokunmuş kumaş daha sonra çırpıcılara veriliyor, bunlar da kumaşı büyük tekneler içindeki alkali çözeltisine batırıyor ve üzerinde yürüyerek ayaklarıyla çiğniyorlardı. Her ne kadar giysi olarak kullanılan dokumaların en yaygını yünlüyse de keten bitkisi de üretiliyordu ve görünüşe göre keten giysiler özellikle bazı rahipler ve kutsal insanlar tarafından kullanılıyordu.

Sümer'de malzemeler ve mallar kızak, kağnı, araba ve tekne gibi araçların yardımıyla insanlar ve hayvanlar tarafından taşınıyordu. Kızaklar herhalde, özellikle kaya blokları gibi ağır yükleri taşımak için kullanılıyordu. Ya iki tekerlekli ya da dört tekerlekli olan kağnılar genellikle öküzler tarafından çekiliyordu. Epey ağır olmakla beraber boyu küçük olan arabalarsa yaban eşeklerince çekiliyordu. Tekneyle taşımacılık çok elverişli ve ekonomikti; beş tondan biraz fazla kapasitesi olan bir tekne yüz miskal ağırlığında bir yükü taşıyabiliyordu. Özel tersanelerde keresteden yapılan çok büyük gemiler de vardı ve bunlar Meluhha ve Dilmun gibi ülkelere yapılan uzun deniz yolculuk-

larında kullanılıyordu. En çok kullanılanı bugün Irak'ta *guffa* adıyla bilinen, eskiçağdaysa “şalgam” olarak adlandırılan tekneydi. Sazlardan yapılan ve sepet gibi biçimlendirilen bu tekne derilerle kaplanıyordu. Eridu'da bulunan bir tekne modeline bakılırsa, eski Sümer'de herhalde yelkenli tekne de biliniyordu. Kürekler ve itme sııkları çok eski zamanlardan beri kullanılıyordu. Bununla birlikte tekneler ırmak kenarları boyunca genellikle insanlar ya da öküzler tarafından çekiliyordu.

Sümerlerin en etkili teknik başarılarından bazıları sulama ve tarımla ilgilidir. Kanallardan, hendeklerden, bentlerden ve göletlerden oluşan karmaşık bir sistemin inşa edilmesi hiç de azımsanmayacak bir mühendislik becerisi ve bilgisi gerektiriyordu. Su terazilerinin, ölçüm cetvellerinin, çizimlerin ve haritaların kullanımını öngören incelemelerin ve planların yapılması zorunluydu. Çiftçilik de uzak görüşlülük, çalışkanlık ve beceri gerektiren yöntemli ve karmaşık bir teknik haline gelmişti. Bu nedenle, Sümerli pedagogların bir “Çiftçi Yıllığı” derlemiş olduklarını görmek hiç de şaşırtıcı değildir; çiftçilere yıllık tarımsal etkinlikleri boyunca rehberlik edecek bir dizi öğütten oluşan bu yıllık, tarlaların mayıs-hmaziran aylarında sular altında kalmasıyla başlıyor ve gelecek yılın nisan-mayıs aylarında yeni hasat edilen ürünün rüzgârda savrulup temizlenmesiyle sona eriyordu. Bir satırlık bir girişten, 107 satırlık öğütlerden ve üç satırlık bir künye bölümünden oluşan bu belgenin metni bir düzineden fazla tablete ve parçaya bölünmüştür; bunların en önemlisi henüz yayımlanmamış bir parça olup, çeyrek yüzyıl önce müteveffa Leonard Woolley tarafından Ur'da çıkarılmıştır. British Museum eski görevlilerinden ve şimdi de Londra Üniversitesi emeritus profesörlerinden olan Cyril J. Gadd bu parçayı kopyalamış ve metnin bir bütün olarak daha iyi ortaya konması için cömertçe kullanıma sunmuştur. Özellikle teknik terminolo-

1- Uzunluk Ölçüleri

	š u - si		"parmak"
	k ù š	= 30 s u - si	"arşın"
	g i	= 6 k ù š	"kamuş"
	g a r - (d u)	= 2 g i	
	è š	= 10 g a r - (d u)	"sıra"
	d a n n a	= 1800 g a r - (d u)	"fersah"

Bir k ù š yaklaşık 50 cm ya da 20 inçtir.

2- Hacim Ölçüleri

	s a r	= g a r - (d u) ²	"bahçe"
	i k u	= 100 s a r	"tarla"
	b ù r	= 18 i k u	
	š á r	= 1080 i k u	

Bir s a r 35 metre kare ya da 376 ayak karedir.

3- Ağırlık Ölçüleri

	g í n		
	s i l a ,	= 60 g í n	
	g u r	= 144 s i l a	
	g u r - l u g a l	= 300 s i l a	
	g u r ,	= 3600 s i l a	

Bir s i l a , 0,850 litredir (hemen hemen beşte bir galon).

4- Ağırlık Ölçüleri

	š e		"tahıl tanesi"
	g í n	= 180 š e	"şekel"
	m a - n a	= 60 g í n	"miskal"
	g ú	= 60 m a - n a	"talent"

Bir m a - n a yaklaşık 500 gramdır (1 pounda yakın).

Tablo 4. – Sümer Ölçüleri ve Eşdeğerleri
(bilinenlerin çevirileri verilmiştir)

jisi nedeniyle, metnin çevirisi güç ve risklidir ve bu kitapta sunulan çeviri (Ek I'da verilmiştir) tamamlanmamış ve geçici olarak kabul edilmelidir; bu çeviri Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü öğretim üyelerinden Thorkild Jacobsen ve Benno Landsberger ile o zaman Pennsylvania Üniversitesi'ne bağlı Üniversite Müzesi'nde görevli olan Miguel Civil'in işbirliğiyle hazırlanmıştır. Metnin uzun bir yeniden anlatımı aşağıdadır.

Elimizdeki çiftçilik elkitabı şu cümleyle başlar: “Eski günlerde bir çiftçi oğluna öğütler veriyordu.” Bunu izleyen öğütler, bir çiftçinin başarılı bir hasat kaldırmak için yapması gereken bütün önemli günlük işler ve zorunlu çalışmalarla ilgilidir. Sümer ülkesinin çorak toprakları için sulama temel unsur olduğundan, eskiçağdaki danışmanımız işe, taşan suların tarlanın çok üzerine yükselmemesine dikkat edilmesini tavsiye ederek başlamaktadır. Sular geri çekildiği zaman, nallanmış öküzlerin ıslak toprağı çığnemeleri ve böylece yabancı otları öldürüp tarlanın yüzeyini düzlemeleri için tarlaya salınması gerekir; bundan sonra tarla küçük, hafif baltalarla dümdüz oluncaya kadar düzeltilmelidir. Öküzlerin toynakları hâlâ ıslak olan yüzeyde iz bıraktığı için ellerinde kazma olan adamlar bütün tarlayı dolaşarak bunları düzeltmeli ve öküzlerin açtığı yarıklar bir tırmıkla kapatılmalıdır.

Tarla kururken, çiftçinin ev halkına gerekli aletleri hazırlatması tavsiye edilmektedir; hem emekçilerin hem de hayvanların gayretle ve sürekli olarak çalışmasını sağlayan kamçı, üvendire sopası ve öteki “disiplin” araçlarına özel bir vurgu yapılmaktadır. Çiftçiye aynı zamanda fazladan bir öküz bulundurması da tavsiye edilmektedir, çünkü uzun vadede bunun yararını görecektir –bir *bur*’luk bir tarlaya üç *gur* gibi oldukça büyük miktarda bir ekim yapmayı başaracaktır.

Toprağı gerçek anlamda işlemeye başlamazdan önce çiftçiye iki farklı derin sabanla (*şukin*-sabanı ve *bardil*-sabanı) toprağı iki defa iyi-

ce sürmesi, sonra da üç defa düzleyip tırmıklaması ve sonunda da kesikleri çekiçlerle ufalaması tavsiye edilmektedir. Bütün bu işler yapılırken çiftçinin, çalışmayı bir an için bile gevşetmemeleri için çalışanları sürekli olarak denetlemesi gerekiyordu. Öte yandan kendisi de bir öz-disiplin göstermeli ve her zamanki kişisel hizmetlerine koşmalarını talep etmemeliydi.

Artık gerçek sürme ve ekme işlemi başlayabilirdi; bu iki işlem, tohumluk, yani tohumları bir kaptan dar bir huniyle evleğe akıtan ilave bir araç takılmış bir saban aracılığıyla aynı anda yapılıyordu. Çiftçiye her bir *garuş*'a (altı ila yedi metre uzunluğunda bir toprak şeridi) sekiz evlek sürmesi söylenmektedir. Çiftçi tohumların iki "parmak"lık eşit derinliğe gömülmesine dikkat etmeliydi. Eğer tohum toprağa iyice gömülüyorsa, saban demirini, yani "sabanın dilini" değiştirmesi gerekirdi. Eskiçağdaki uzmanımıza göre birkaç tür evlek bulunuyordu; fakat düz ve çaprazlama evleklerden söz edişinin dışında metin bu noktada epeyce belirsizdir. Evleklerin ekilmesinden sonra, arpanın filizlenmesinin herhangi bir şekilde engellenmemesi için tarladaki bütün topakların temizlenmesi ve oyuklarla yükseltilerin düzeltilmesi gerekirdi.

Elkitabının devamında, "filiz tarlanın (yüzeyini) yardıktan sonra," çiftçinin, büyüyen ekine zarar vermemeleri için tarlafaresi ve zararlı hayvanlar tanrısı olan Ninkilim'e bir dua okuması gerektiği bildirilmektedir; uçan kuşları da korkutarak kaçırmalıydı. Arpa, evleklerin dar diplerini örtecek kadar büyüyünce sulama zamanı gelmiş demektir; arpa (sapları) "bir teknenin ortasındaki tıkaç kadar yüksek olunca" ikinci defa sulama zamanı gelmişti. Çiftçi tarlayı üçüncü defa, arpa "kral" arpası olunca, yani tam yüksekliğine erişince sulamalıydı. Eğer ondan sonra ıslak tahılda bir kırmızılık fark ederse, bu, ürünü tehlikeye atan korkunç *samana*-hastalığıdır. Ama eğer arpa iyi du-

rumdaysa dördüncü defa sulamalıydı; böylece yüzde 10 daha fazla hasat kaldırabilirdi.

Artık hasat zamanı gelmiştir. Çiftçi, arpa başaklarının kendi ağırlıkları altında eğilmeye başlayana kadar beklememesi, “olgunlaştığı gün geldiğinde,” yani tam zamanında biçmesi için uyarılmaktadır. İşçiler arpa sapları üzerinde, bir ekip halinde çalışmalıydı: Bir orakçı, bir demetçi ve bir de demetleri dizen kişi. Bundan sonra metinde, çevirisi doğru olarak yapıldıysa, etik bakımından ve Kitabı Mukaddes açısından büyük önem taşıyan bir pasaj gelmektedir. Burada çiftçiye, düşen bazı arpa başaklarını “gençler” ve “toplayıcılar” için tarlada bırakması öğütlenmektedir (bkz. Levililer 19:9-10 ve Rut 2:3 vd.);⁹ bu hayırseverliği için de tanrı ona daima hoşgörü gösterecekti.

Hasat işleminden hemen sonra gelen harman dövme iki aşamada yapılıyordu. Birinci aşamada arpa yığınları, beş gün ardarda üzerinden ileri geri arabalar geçirilerek çığnenir. Bundan sonra, “arpayı açmak” için deri şeritlerle bağlanıp ziftle sıkıca yapıştırılmış, üzerinde dişler bulunan direklerden oluşan dövenler kullanılır. Burada, Kitabı Mukaddes ile bir diğer benzerliği ortaya koyan bir öğüt gelmektedir: Harman dövme sırasında öküzler, baştan çıkarıcı, taptaze kokan arpa için adeta ağızları sulanıyorken, doyana kadar beslenmelidir (bkz. Tesniye 25:4).¹¹

Artık sıra arpanın savrulup tanelerinin ayrılmasına gelmiştir. Bu

⁹ Kitabı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde bu ayetler şöyledir: “9: Ve diyannızın ekinini biçtiğiniz zaman, tarlanın köşelerini büsbütün biçmeyeceksin, ve ekinden düşen başakları devşirmeyeceksin. 10: Ve bağ bozumunu büsbütün devşirmeyeceksin; onları fakir ve garip için bırakacaksın; ben Allahınız RAB'im.” –çn.

¹¹ Kitabı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde bu ayet şöyledir: “Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın.” –çn.

işlem iki “arpa kalburlayıcısı” tarafından yapılmalıdır. Bundan sonra metin tümüyle açık değildir, ama kalburlama işleminin, döven alanından geldiği haliyle arpa ve kabuklardan oluşan “kirli” karışımın yaba ya da küreklerle havaya atılıp arpanın, bir bakıma onu kirleten saman ve kabuklardan ayıklanması suretiyle yapıldığı sonucunu çıkarabiliriz. Belge, okuyucuyu ve öğrenciyi etkilemek amacıyla konulmuş üç satırlık bir ifadedeki şu iddiayla sona ermektedir: Çiftçinin oğluna verdiği öğütler, aslında Sümerli teologlara göre Sümer panteonunun başilahı “Enlil’in sadık çiftçisi” olan tanrı Ninurta’nın öğütleridir.

Bu eşsiz tarımsal belgenin yazarı, giriş bölümündeki dizelere karşın bir çiftçi değildi; çiftçiler herhalde okuma yazma bilmiyordu ve ne olursa olsun tarımsal bir elkitabı hazırlayacak zamanları ya da istekleri pek yoktu. Elkitabı kuşkusuz, Sümer okulu, *edubba* profesörlerinden, *ummi*a’dan biri tarafından yazılmıştır; yazınsal üslupçuluğu birçok yerde açıkça görülmektedir. Yazı pedagojik amaçlıydı; *edubba* öğrencilerine, özellikle de aralarında daha ileri düzeyde olanlara, başarılı çiftçilik sanatı ve becerisini öğretmek için yazılmıştı. Yazının birçok kopya ve alıntı parçası halinde yazılmış olarak bulunması da bunu kanıtlamaktadır; daha pek çoğunun büyük olasılıkla hâlâ Sümer kalıntıları içinde gömülü olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Bu nedenle elkitabının hem profesörler hem de öğrenciler arasında pek popüler olduğu sonucunu çıkarabiliriz; bunda da şaşılacak bir şey yoktur, çünkü herhalde *edubba* mezunlarına iyi bir iş bulup bu işi muhafaza etmekte yardımcı dokunuyordu. Bunu, şimdiye kadar hemen hemen hiç bilinmeyen, “Bir *Ugula* ile Bir Yazıcı Arasındaki Konuşma” diye adlandırılacak bir denemede görüyoruz; burada *edubba* mezunu, büyük bir yurtluğun başarılı ve iyi konuşan yöneticisi rolünde gösterilmektedir.

Sümerlerin yetiştirdiği tahıllar arpa –kesinlikle en önemli tahıldır– buğday, darı ve kababuşdaydı. Nohut, mercimek, burçak, soğan, samsak, marul, turp, tere, pırasa, hardal ve çeşitli türden salatalıklar da dahil olmak üzere pek çok sebze türü yetiştiriliyordu. Bahçeyi yakıcı güneşten ve kurutucu rüzgârlardan korumak için bir ağaç kuşağının kullanılması Sümerler tarafından biliniyordu ve hatta bir mit konusu haline getirilmişti (bkz. s. 215-217). Bahçıvanlıkta en yaygın olarak kullanılan alet çapaydı ve “bahçe tırmığı” adıyla bilinen özel türde bir tırmık vardı.

Sümer ekonomik yaşamında en önemli rolü oynayan ağaç hurma palmyesiydi; bu ağaçtan, *lal* (“bal”) olarak bilinen tatlı bir madde çıkarılıyordu. Dişi palmiyenin yapay olarak döllenmesi Sümer çağında biliniyor ve uygulanıyordu. Ayrıca İÖ ikinci binyıldan kalma Sümerce sözlük listelerinde, çeşitli türden palmyeler ve bunların farklı bölümleri için verilmiş yüzelliye yakın sözcük bulunuyordu.

Tarım gibi hayvan yetiştiriciliği de Sümer ekonomisi için çok önemliydi. Taşımacılığın, yiyecek ve giysi üretiminin kaynağı hayvancılıktı. Taşımacılıkta en çok kullanılan hayvan eşekti; at besbelli Sümer çağında biliniyordu, ama yaygın olarak hiçbir zaman kullanılmamıştı. Evcil hayvanlar içinde en yararlısı hiç kuşkusuz, o eski çağlarda gerektiği gibi koşuma vurulabilen tek koşum hayvanı olan öküzdü. Öküz tarla sürmekte, araba ve kızak çekmekte ve ağır yükleri taşımakta kullanılıyordu. Boğalar, inekler ve buzağılarsa etleri ve derileri için çok değerliydi.

Çeşitli tür ve biçimden koyunları adlandırmakta kullanılan ikiyüz kadar Sümerce sözcük, henüz anlamları saptanamamakla birlikte günümüze ulaşmıştır. Ekonomik açıdan en önemli hayvan –normal koyunların yanı sıra– besili koyunlar, kuyruğu yağlı koyunlar ve dağ koyunu, olasılıkla yabani dağ koyunu muflondur. Keçiler ve oğlaklar

da çok sayıda bulunuyordu; kilim ve küfe benzeri büyük taşıyıcıları dokumak için keçi kılı kullanılıyordu. Domuzlar, yağ ve derileri için olduğu kadar etleri için de (Sümerler domuz etini pek severdi) kullanılıyordu; özel domuz çobanları olduğu gibi domuzu kesip etini hazırlamakla görevli özel domuz kasapları da bulunuyordu.

Hayvan yetiştiriciliğine ek olarak avcılık da yapılıyordu; elimizde geyik, yaban domuzu ve ceylan teslimatlarını kaydeden metinler bulunmaktadır. Pek çok ağdan oluşan cephaneliğiyle kuş yakalayan kuş avcıları da vardı; ellidört kızarmış kuş teslimatını kaydeden bir belge vardır. Balıkçılık da çok önemli bir yiyecek üretim alanıydı; ama balıkçılık, eski dönemlerde, daha sonraki dönemlere göre daha önemli olmuştu; bunu, İÖ 2300'den önceye tarihlenen metinlerde elliden fazla değişik balık türünden söz edilmişken, daha sonraki metinlerde yalnızca yarım düzine balıktan söz edilmiş olmasına bakarak söyleyebiliyoruz. Tuzak ve oltadan da söz edilmekle birlikte balık yakalamak için en çok kullanılan alet ağıdır.

Sümerler arasındaki en popüler içki biraydı; bu içki, tıbbi değerinin yanı sıra gerek tanrıların gerekse insanların "yüreklerini" ve "yaşamlarını" neşeyle dolduruyordu. Bira yapım teknikleri hâlâ tam olarak aydınlatılamamıştır ve bilinen kadarı da Leo Oppenheim tarafından "Eskiçağ Mezopotamyasında Bira ve Bira yapım Teknikleri" adlı monografisinde hayranlık uyandırıcı bir şekilde ele alınmıştır.⁸ Bira yapımı, çimlendirilmiş arpadan tahıl maltı yapımıyla yakından ilişkiliydi; çok miktarda karbonhidrat ve protein içeren tahıla daha fazla besleyici değer veren de bu malt işlemiydi. Bira yapımından sorumlu Ninkasi adında özel bir tanrıça vardı; bu isim, görünüşe göre sözcük anlamıyla "ağız dolduran hanımefendi" demektir. Ninkasi, her ne ka-

⁸ *Journal of American Oriental Society*, Ek No.10 (1950).

dar “köpüklü tatlı sudan” doğmuş bir tanrıçaysa da ilk aşkı biraydı. Ninkasi, Inanna kültüne bağlı biri tarafından kendisine hitaben söylenen yüceltici bir ilahide, “çimlendirilmiş arpayı yüce kürekle pişiren,” “*bappir*-maltını tatlı kokularla karıştıran,” “*bappir*-maltını yüce fırında pişiren” ve “kokulu birayı *lahtan*-kabına sanki Dicle ile Fırat birleşmişcesine döken” tanrıların bira yapıcısı olarak betimlenmektedir. Sümer şairleri ve bilgeleri için bile biranın yüce nitelikleri olduğu çok açıktır.

DİN: Teoloji, Ayin ve Mit

Sümerler İÖ üçüncü binyılda, günümüz dünyası üzerinde, özellikle de Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamlık aracılığıyla silinmez izler bırakan dinsel fikirler ve tinsel kavramlar geliştirdi. Entelektüel düzeyde, Sümer düşünürleri ve bilgeleri, evrenin kökeni ve içeriğiyle *modus operandi*'si [işleyiş tarzı] üzerine düşüncelerinin bir sonucu olarak, eskiçağda Yakındoğu'nun büyük bölümünün temel akidesi ve dogması haline gelecek kadar yüksek bir inanç taşıyan bir kozmoloji ve teoloji geliştirdiler. Pratik ve işlevsel düzeyde, Sümer rahipleri ve kutsal kişileri, tanrıları hoşnut etmeye ve yatıştırmaya hizmet etmek kadar, insanoglunun gösterişli tören ve gösterilere duyduğu sevgi için duygusal bir subap sağlamak üzere de ayinler, ritüeller ve törenlerden oluşan renkli ve çok çeşitli bir toplam geliştirdiler. Estetik düzeyde, okuma yazma bilmeyen Sümer saz şairleri ve ozanlarıyla onların daha sonraki mirasçıları olan *edubba* şairleri ve yazıcıları eskiçağ Yakındoğusunun kesinlikle en zengin mitolojisini geliştirdiler; bu mitoloji tanrıları insan boyutlarına indiriyor, fakat bunu anlayışla, saygıyla ve her şeyden önce de özgün ve yaratıcı bir şekilde yapıyordu.

Kozmogoni ve teolojiyle başlayalım. Bilimsel açıdan, Sümer filozof ve düşünürlerinin elinde, evrenin içeriği ve işleyiş tarzıyla ilgili olarak yararlanabilecekleri ancak en temel ve yüzeysel fikirler bulunuyordu. Sümerli öğretmenlerin ve bilgelerin gözünde evreni oluşturan belli başlı öğeler (sözcüğün dar anlamıyla) gök ve yeryüzü idi;

nitekim evren için kullandıkları terim, “gök-yer” anlamında bileşik bir sözcük olan *an-ki*’ydi. Dünya düz bir disk şeklindeydi; üzerinde çok geniş bir boşluk bulunuyordu; bu boşluksa kubbe biçiminde katı bir yüzeyle kaplanmıştı. Bu göksel katı maddenin ne olduğu hâlâ belli değildir; Sümercede kalay için kullanılan terimin “gök metali” olmasına bakılırsa, bu madde kalay olabilirdi. Gök ile yeryüzü arasında *bil* adını verdikleri bir madde olduğunu kabul ediyorlardı; bu sözcüğün yaklaşık anlamı rüzgâr, hava, nefes, ruhtur. Görünüşe göre bu maddenin en önemli özelliği hareket ve yayılmadır; bu nedenle, kabaca bizim atmosfer terimimize karşılık gelmektedir. Güneş, ay, gezegen ve yıldızların atmosferle aynı maddeden yapılmış, ama ek olarak parlaklık niteliği verilmiş olduğu kabul ediliyordu. “Gök-yer”i bütün her taraftan, ayrıca üstten ve alttan sınırsız bir deniz çevreliyordu; evren bunun içinde her nasılsa sabit ve hareketsiz duruyordu.

Sümerli düşünürler, evrenin yapısıyla ilgili olarak –kendilerine apaçık ve su götürmez görünen– bu temel kanılardan uygun bir kozmogoni geliştirdi. İlk olarak, ilksel denizin var olduğu sonucuna vardılar; denizi bir tür ilk neden ve ana hareket ettirici olarak gördüklerini, zaman ve mekânda denizden önce ne geldiğiniyse kendilerine hiç sormadıklarını düşündüren nedenler bulunmaktadır. Bu ilksel denizde her nasılsa, düz bir yeryüzünün üzerine konmuş ve onunla bütünleşmiş kubbe biçiminde bir gökten meydana gelen evren (yani “gök-yer”) oluşmuştur. Fakat bunların arasında, gökle yeri ayıran, hareketli ve genişleyen bir “atmosfer” bulunuyordu. Bu atmosferden de ışıklı cisimler, yani ay, güneş, gezegenler ve yıldızlar yapılmıştı. Gökle yerin ayrılmasından ve ışık veren gök cisimlerinin yaratılmasından sonra bitki, hayvan ve insan yaşamı oluşmuştur.

Sümerli teologların varsayımınca, bu evrenin işlemlerini sağlayan şey, biçim olarak insana benzeyen, fakat insanüstü ve ölümsüz olan,

ölümlülerin gözüne görünmeksizin, kozmosu iyi hazırlanmış planlara ve uygun yasalara göre yönlendiren ve denetleyen bir grup canlının oluşturduğu bir panteonu. Gök, yer, deniz ve hava gibi büyük âlemler; güneş, ay ve gezegenler gibi belli başlı gök cisimleri; rüzgâr, fırtına ve kasırga gibi atmosfer güçleri; ve nihayet yeryüzündeki ırmak, dağ ve ova gibi doğa varlıkları, kent, devlet, hendek, kanal, tarla ve çiftlik gibi kültürel varlıklar ve hatta kazma, tuğla kalıbı ve saban gibi aletler – bunların her biri insanbiçimli, fakat insanüstü olan, eylemlerini yerleşik kurallara ve düzenlemelere göre yönlendiren şu ya da bu varlığın sorumluluğu altında olarak görülüyordu.

Sümerli teologların bu belitsel kabullerinin ardında, belki dile getirilmese de büyük olasılıkla bir mantıksal çıkarım vardı, çünkü insana benzeyen bu varlıkları kendi gözleriyle görmüş olamazlardı. Teologumuz örneğini herhalde, kendi bildiği haliyle insan toplumundan almış ve bilinenden bilinmeyene doğru mantık yürütmüştür. Ülkelere ve kentlerin, sarayların ve tapınakların, tarlaların ve çiftliklerin – kısacası akla gelebilecek bütün kurum ve girişimlerin– yaşayan insanlarca gözetilip bakıldığına, yönetilip denetlendiğine dikkat etmiştir; insanlar olmadan kentler yıkıma gidiyor, tapınak ve saraylar harap oluyor, tarla ve çiftlikler çöle ve bakımsız araziye dönüyordu. Bu nedenle, kozmosu ve her türlü görüngülerini de tabii ki insan biçiminde yaşayan varlıklar gözetip bakıyor, yönetip denetliyor olmalıydı. Fakat kozmos bütün insan yerleşimlerinin toplamından çok daha büyük ve örgütlenmesi çok daha karmaşık olduğundan, bu yaşayan varlıklar besbelli sıradan insanlardan çok daha güçlü ve etkili olmalıydı. Her şeyden önce ölümsüz olmaları gerekirdi; yoksa onlar ölünce kozmos bir kaosa dönüşür, dünyanın sonu gelirdi ve bunlar da açık nedenlerle Sümerli metafizikçiye uygun gelen seçenekler değildi. Bu görünmez, insanbiçimli ve aynı zamanda insanüstü ve ölümsüz olan

varlıkların her birini Sümerler, bizim “tanrı” sözcüğüyle çevirdiğimiz *dingir* sözcüğüyle adlandırıyordu.

Bu ilahi panteon nasıl işliyordu? İlk olarak, panteonu oluşturan ilahların tümünün aynı önemde ya da aynı derecede olmadığı varsayımı Sümerlere mantıklı görünüyordu. Kazmadan ya da tuğla kalıbından sorumlu olan tanrının güneşten sorumlu olan tanrıyla karşılaştırılması pek beklenemezdi. Hendek ve kanallardan sorumlu olan ilahın da, bir bütün olarak yeryüzünden sorumlu olan ilahla eşit düzeyde olması beklenemezdi. O zaman, insan devletinin siyasal örgütlenmesiyle benzeşim yaparak, panteonun başında bütün öteki ilahlarca kralları ve yöneticileri olarak kabul edilen bir ilah olduğunu varsaymak doğaldı. Böylelikle Sümer panteonunun, başında kral olan bir topluluk olarak düzenlendiği düşünülüyordu. Bu topluluktaki en önemli gruplar, “yazgıları belirleyen” yedi tanrı ile “büyük tanrılar” olarak bilinen elli ilahtan oluşuyordu. Fakat Sümerli teologlarca panteon içinde yapılan daha önemli bir sınıflandırma, yaratıcı ilahlarla yaratıcı olmayan ilahlar arasındaki ayrımdı; bu düşünceye kozmolojik görüşlerinin bir sonucu olarak varmışlardı. Bu görüşlere göre kozmosu oluşturan temel öğeler gök, yer, deniz ve havaydı; bütün öteki kozmik görüngüler ancak bu âlemlerden biri ya da diğerinin içinde var olabilirdi. Dolayısıyla, gök, yer, deniz ve havanın denetimini ellerinde bulunduran ilahların yaratıcı tanrılar olduğu ve bütün öteki kozmik varlıkları, hazırladıkları plan uyarınca bu dört ilahtan birinin yarattığı çıkarımını yapmak mantıklı görünüyordu.

Bu ilahlara yakıştırılan yaratma tekniğine gelince, Sümerli filozoflarımız bütün Yakındoğu’da dogma haline gelen bir öğreti geliştirmişlerdi; bu, ilahi sözün yaratıcı gücü öğretisiydi. Bu öğretiye göre yaratıcı ilahın bütün yapması gereken planlarını yapmak, sözcüğü söylemek ve ismini koymaktı. İlahi sözün yaratıcı gücü anlayışı, her-

halde insan toplumunun gözlemlenmesine dayanan benzeşim yoluyla yapılmış bir çıkarsamanın sonucuydu; eğer insan olan bir kral neredeyse istediği her şeyi, yalnızca ağzından çıkan sözden başka bir şey olmayan buyruklar vererek elde edebiliyorsa, evrenin dört âleminde sorumlu olan ölümsüz ve insanüstü ilahlar için çok daha fazlası olanaklı olabilirdi. Fakat kozmolojik sorunlara getirilen bu “kolay” çözüm belki de büyük ölçüde, hemen hemen bütün insanlara özgü olan sıkıntı ve felaket zamanlarında dileklerin yalnızca istemekle gerçekleşmesi umuduna kaçma güdüsünün bir yansımasıydı.

Aynı şekilde kozmik varlıkları ve kültürel görüngüleri, bir kez yaratılınca artık sürekli ve uyumlu olarak, çatışma ve karmaşa olmadan işler durumda tutan şeyin ne olduğunu açıklamak için Sümerli teologlar kendilerine doyurucu gelen metafizik bir çıkarımda bulunmuştu; bu, kesin anlamı hâlâ belli olmayan Sümerce *me* sözcüğüyle adlandırılan kavramdı. *Me* genelde, her kozmik varlığa ve kültürel görüngüye, onu yaratan ilah tarafından hazırlanmış planlar uyarınca sonsuza kadar işlemesi amacıyla atanan bir kurallar ve düzenlemeler dizisini ifade ediyordu. Kısacası bu, çözülemeyen kozmolojik soruna verilmiş yüzeysel, fakat tümüyle etkisiz de olmayan başka bir yanıtı; bu ise büyük ölçüde anlamsız sözcüklerden oluşan bir katman yardımıyla belli başlı güçlükleri gözden uzak tutuyordu yalnızca.

Me'ler hakkında en önemli bilgi kaynağımız şu mittir: “Inanna ve Enki: Uygarlık Sanatlarının Eridu'dan Ereğ'e Aktarılması” (bkz. s. 212-215). Şiirin yazarı, kendi bildiği haliyle uygarlığı yüzden fazla öğeye ayırıyordu; bu öğelerden her birinin ortaya çıkması ve işler durumda kalması için bir *me* gerekiyordu. Mit içinde yüz küsur *me* dört kez sıralanmaktadır; fakat bu tekrarlar karşın şimdilik yalnızca altmış kadarı anlaşılabilir; bir kısmı ise bağlam içinde görülemediğinden, gerçek anlamlarına ilişkin bir ipucundan başka bir şey ver-

meyen sözcükler olmanın ötesine gidemiyor. Yine de günümüzde kültür özellikleri ve yapıları diye adlandırılan kavramların kayda değer bir listesini veren bu ilk yazılı kültür çözümlemesi girişiminin niteliğini ve önemini göstermek için elimizde yeterince veri kalıyor; görüleceği gibi listedeki bu maddeler çeşitli kurumlar, rahiplik görevleri, ibadet araçları, zihinsel ve duygusal tutumlar ve ayrıca çeşitli inançlar ve dogmalardan oluşuyordu.

İşte Sümerli eskiçağ yazarının verdiği sıraya göre listenin en anlaşılabilir kısımlarından kesit:

- (1) *en*-lik, (2) tanrılık, (3) yüce ve sonsuz taç, (4) krallık tahtı, (5) yüce krallık asası, (6) kraliyet alametleri, (7) yüce kutsal mekân, (8) çobanlık, (9) krallık, (10) son bulmayan hanımlık, (11) (rahibelik makamı) "tanrısal hanım," (12) (rahiplik makamı) *işib*, (13) (rahiplik makamı) *lumah*, (14) (rahiplik makamı) *guda*, (15) hakikat, (16) ölümler diyarına iniş, (17) ölümler diyarından çıkış, (18) (hadım) *kurgarra*, (19) (hadım) *girdabara*, (20) (hadım) *sagursag*, (21) (savaş) sancağı, (22) su baskını, (23) silahlar (?), (24) cinsel ilişki, (25) fahişelik, (26) yasa (?), (27) iftira (?), (28) sanat, (29) kült odası, (30) göğün hizmetkârları, (31) (müzik aleti) *gusilim*, (32) müzik, (33) yaşlılık, (34) kahramanlık, (35) kudret, (36) düşmanlık, (37) dürüstlük, (38) kentlerin yok edilişi, (39) ağıt, (40) yüreğin sevinci, (41) yalan, (42) metal işleme sanatı, (47) yazıcılık, (48) demircilik zanaatı, (49) deri işleme zanaatı, (50) inşaatçılık zanaatı, (51) sepet örme zanaatı, (52) bilgelik, (53) dikkatlilik, (54) kutsal anıma, (55) korku, (56) dehşet, (57) didişme, (58) barış, (59) bezginlik, (60) zafer, (61) öğüt, (62) sıkıntılı yürek, (63) yargı, (64) karar, (65) (müzik aleti) *lilis*, (66) (müzik aleti) *ub*, (67) (müzik aleti) *mesi*, (68) (müzik aleti) *ala*.

Sümer mitlerinin çarpıcı bir şekilde gözler önüne serdiği gibi Sümer tanrıları tümüyle insanbiçimliydi; aralarında en güçlü ve en bil-

gili olanlarının bile biçim, düşünce ve eylemde insan gibi olduğu kabul ediliyordu. Tıpkı insanlar gibi tanrılar da planlar yapıp uyguluyor, yiyip içiyor, evlenip çocuk sahibi oluyor, geniş aileler geçindiriyor ve insani tutku ve zaafıya yakalanıyordu. Genellikle doğruluğu ve adaleti yalana ve zulme tercih ediyorlardı, ama eylemlerindeki itici güçlerin ne olduğu açık değildi ve insanlar bunları anlamakta çoğunlukla zorlanıyordu. Onların, büyük olasılıkla en azından sorumlu oldukları kozmik varlıklarda hazır bulunmaları gerekmediği zamanlarda, “gök ve yer dağında, güneşin doğduğu yerde” yaşadıklarına inanılıyordu. Bir yerden bir yere nasıl yolculuk ettikleri hiç de açık olmamakla birlikte elimizdeki verilerden ay-tanrısının bir kayıkla, güneş-tanrısının iki tekerlekli bir araba ya da başka bir versiyona göre yaya olarak ve fırtına tanrısının bulutlarda yolculuk ettiği sonucuna varabiliriz. Kayıklar çok sık kullanılıyordu. Sümerli düşünürler bu türden pratik ve gerçekçi sorunlarla pek uğraşmış gibi görünmediklerinden, tanrıların Sümer ülkesindeki çeşitli tapınaklarına ve kutsal mekânlarına nasıl ulaştıkları ve yiyip içme gibi insani etkinlikleri gerçekte nasıl yerine getirdikleri konusunda bilgimiz yoktur. Herhalde rahipler tanrıların yalnızca heykellerini görüyor, bunları kuşkusuz büyük bir özenle koruyup göz kulak oluyordu. Ama taştan, tahtadan ve metalden yapılmış nesnelerin nasıl kemik, kas ve yaşam soluğuna sahip olarak kabul edildikleri sorusu –bu türden bir soru– Sümerli düşünürlerin aklına hiç gelmemişti. Sümer düşünürleri ölümlülükle insanbiçimlilik arasındaki içsel çelişkiyi kendilerine pek dert etmiş gibi de görünmüyor. Tanrıların ölümsüz olduklarına inanılmasına karşın yine de beslenmeleri gerekiyordu; ölümcül biçimde hastalanabiliyorlardı; dövüşüyorlar, yaralıyorlar ve öldürüyorlardı; belki kendileri de yaralanıp ölüyorlardı. Sümerli bilgilerimiz büyük olasılıkla, çoktanrılı dinsel sistemin doğasında var olan tutarsızlıkları ve çe-

lişkileri çözmek amacıyla sonuçsuz kalan bir girişimde bulunarak birçok teolojik kavram geliştirmişlerdi. Fakat elimizdeki malzemeye bakılırsa, bunları hiçbir zaman sistematik bir biçimde yazıya geçirmemişlerdir; bu nedenle bunlar hakkında hiçbir zaman fazla bir bilgi edinemeyeceğiz. Zaten, tutarsızlıkların çoğunu çözmüş olmaları pek olası değildir. Herhalde onları tinsel ve entelektüel olarak hüsrana uğramaktan koruyan şey, bizim düşünce tarzımıza göre başlarına dert olabilecek pek çok sorunun onların hiç akıllarına gelmemiş olmasıdır.

En geç İÖ üçüncü binyılın ortalarında Sümerler arasında, en azından ismen, yüzlerce ilahın mevcut olduğunu biliyoruz. Bunların çoğunun isimlerini yalnızca okullarda derlenen listelerden değil, hem geçen yüzyıl boyunca toprak altından çıkarılan tabletlere yazılmış kurban listelerinden, hem de X'in bir tanrının ismini temsil ettiği "X bir çobandır," "X'in büyük bir yüreği vardır," "X gibi olan," "X'in hizmetkârı," "X'in adamı," "sevgili X," "X bana verdi," vb. gibi özel isimlerden biliyoruz. Bu ilahların çoğu ikincil derecededir, yani belli başlı ilahlara insan modeline göre yakıştırılan eşler, çocuklar ve hizmetkârlardır. Diğerleri belki hangileri olduğunu şu anda saptayamadığımız tanınmış tanrıların isimleri ve sıfatlarıdır. Yine de bütün yıl boyunca kurbanlarla, saygı gösterileriyle ve dualarla çok sayıda tanrıya ibadet edilirdi. Bu yüzlerce ilahtan en önemli dördü gök-tanrısı An, hava-tanrısı Enlil, su-tanrısı Enki ve büyük ana-tanrıça Ninhursag'dı. Tanrı listelerinin başında genellikle bu tanrılar yer alır ve önemli eylemleri birlikte yerine getiren bir grup olarak gösterilirdi; ilahi toplantılarda ve şölenlerde başköşede otururlardı.

Gök-tanrısı An'ın bir zamanlar Sümerler tarafından panteondaki en yüce hükümdar olarak kabul edildiğine inanmak için pek çok neden bulunmaktadır; ama yaklaşık İÖ 2500'e kadar giden mevcut kay-

naklarda, panteonun önderi olarak onun yerini hava-tanrısı Enlil almış gibi görünmektedir. An'ın asıl tapınma mekânının bulunduğu kent devletine Erek deniyordu; Sümer tarihinde baskın siyasal bir rol oynayan bu kentte, İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce bir Alman kazı ekibi, İÖ 3000 civarına, yani yazının icadından pek uzun olmayan bir zaman sonrasına tarihlenen yarı-resimyazısı işaretleriyle yazılmış yüzlerce kil tableti toprak altından çıkarmıştır. Sümer'de binyıllar boyunca An'a tapılmaya devam edildi, fakat giderek üstünlüğünden çok şey kaybetti. Panteonda oldukça belirsiz bir kişilik haline geldi ve daha sonraki zamanlara ait ilahi ve mitlerde adından pek söz edilmemeye başlandı; bu süre içinde onun sahip olduğu güçlerin çoğu tanrı Enlil'e geçti.

Sümer panteonunun büyük farkla en önemli ilahı, bütün Sümer ülkesinde ayinlerde, mit ve dualarda baskın bir rol oynayan hava-tanrısı Enlil'di. Onun Sümer panteonundaki baştanrı olarak kabul edilmesine yol açan olaylar bilinmemektedir; fakat anlaşılabilen en erken kayıtlarda Enlil, "tanrıların babası," "göğün ve yerin kralı," "bütün ülkelerin kralı" olarak tanıtılmaktadır. Krallar ve hükümdarlar onlara ülkelerinin krallığını verenin, ülkelerini onlar için gönençli hale getirenin, kendi güçleriyle fethetmeleri için onlara bütün ülkeleri verenin Enlil olmasıyla övünürlerdi. Kralın ismini bildiren, ona krallık asasını veren ve kayırcı bir gözle bakan Enlil'di.

Daha sonraki döneme ait mit ve ilahilerden Enlil'in, kozmosun en üretici özelliklerinin planlanıp yaratılmasından sorumlu olan en hayırsever ilah olarak kabul edildiğini öğreniyoruz. Günün doğmasını sağlayan, insanlara merhamet eden, bütün tohumların, bitkilerin ve ağaçların topraktan çıkmasını sağlayan tanrı Enlil'di; ülkeye bolluk, bereket ve gönenç getiren oydu. İnsanoğlunun kullanacağı tarımsal aletlerin ilkörnekleri olarak kazmaya ve sabana biçim veren oydu.

Enlil'in hayırsever özelliklerini, Sümer dini ve kültürünü ele alan hemen hemen bütün el kitapları ve ansiklopedilere sızan bir yanlış anlayış, Enlil'in, sözleri ve eylemleri hemen hemen hiçbir zaman kötülükten başka bir şey getirmeyen zalim ve yıkıcı bir fırtına tanrısı olduğu yolundaki inancı düzeltmek için vurguluyorum. Sık sık olduğu gibi bu yanlış anlayış da büyük ölçüde arkeolojik bir kazadan ileri gelmektedir; çünkü yayımlanan en erken Sümer yazılarında bulunan olağandışı yüksek orandaki ağıt türlerinde, tanrıların şu ya da bu nedenle kararlaştırdığı yıkımları ve felaketleri gerçekleştirmek gibi uğursuz bir görevin, zorunlu olarak Enlil'e düştüğü görülüyordu. Sonuçta Enlil ilk kuşak uzmanlar tarafından acımasız ve yıkıcı bir ilah olarak damgalandı ve bundan hiçbir zaman kurtulamadı. Aslında ilahileri ve mitleri çözümlediğimizde (bunlardan kimileri ancak yakın zamanlarda yayımlanmıştır) Enlil'in bütün insanların, tabii ki özellikle de Sümerlerin güvenliğini ve gönencini gözeten dost canlısı ve babacan bir ilah olarak yüceltildiğini görüyoruz.

Sümerlerin tanrı Enlil'e ve Nippur'daki tapınağı Ekur'a duyduğu derin saygı, bir bölümü aşağıda verilen şu ilahide hissedilebilir (metin ancak yakın bir zamanda kullanıma sunulmuştur):

Emirleri uzaklara erişen, sözü kutsal olan Enlil,
 Bildirileri değiştirilemeyen, yazgıları sonsuza dek belirleyen efendi,
 Yükselttiği bakışları ülkeyi baştan başa tarayan,
 Yükselttiği ışığı bütün ülkenin yüreğini okuyan,
 Ak kürsüde, yüce kürsüde sınırsızca oturan Enlil,
 Gücün, efendiliğin, prensliğin hükümlerini yerine getirir,
 Yer tanrıları onun önünde korkuyla eğilir,
 Gök tanrıları onun önünde saygıyla eğilir

Görünüşü korku ve dehşet veren, kent (Nippur),

Günahkâr, kötû, zorba,
 ..., muhbir,
 Küstah, anlaşmaları bozan,
 Kentte onların kötülüklerini hoş görmez,
 Büyük ağ,
 Sapkınların ve günahkârların ağın deliklerinden kaçmalarına izin ver-
 mez.

Nippur–babanın, “koca dağ”ın oturduğu kutsal alan,
 Bolluk kürsüsü, ... yükselen Ekur,
 Yüksek dağ, anı yer ...,
 Prensi, “koca dağ,” Enlil Baba,
 Yüce kutsal alan, Ekur kürsüsü üstünde kurdu yerini;
 Tapınak–onun kutsal yasaları gök gibidir, bozulamaz,
 Anı ayinleri yer gibidir, yıkılmaz,
 Tanrısal yasaları dipsiz derinliğin tanrısal yasaları gibidir, hiç kimse onla-
 ra bakamaz,
 Irak bir kutsal alan gibidir “yürek”i, göğün doruğu gibi bilinmez,
 Sözleri duadır,
 Söyleyişleri yakarıştır.....,
 Ritüeli değerlidir,
 Yağ ve sütün aktığı şölenleri bereketli, zengindir,
 Ambarları mutluluk ve neşe getirir,
 Enlil’in evi bolluk dağıdır,
 Ekur, laciverttaşından ev, huşu veren yüce oturma yeri,
 Verdiği korku ve dehşet göğe yakındır,
 Gölgesi bütün ülkelere yayılır,
 Yüceliği göğün yüreğine erişir,
 Bütün beyler ve prensler kutsal armağanlarını, sunularını oraya getirir,

Dualarını, yakanlarını ve dileklerini orada dile getirir.

Ey Enlil, sen çoban, kimin üstüne (lütüfkâr) bir bakış attıysan,
 Kimin adını söyleyip ülkede yücelttiysen, ...,
 Adımını attığı yer yabancı ülkeyi yerle bir eden,
 Şerefine her yerden içkiler saçarak,
 Ağır ganimetlerden kurbanları,
 Getirdi; ambarlarda,
 Görkemli avlularda sunularını bölüştürdü;
 Enlil, değerli çoban, her zaman hareket halinde olan,
 Bütün soluk alanların başı, yol göstericisi (kral),
 Prensiğini var etti,
 Kutsal tacı başına koydu

Gökyüzü–tek prensi odur; yeryüzü–en yücesi odur,
 Ulu Anunna-tanrılandır onların;
 Tüm haşmetiyle yazgıları belirlediğinde,
 Hiçbir tanrı ona bakmaya cesaret edemez.
 Yalnızca ulu veziri, mabeyinci Nusku'ya,
 Emirlerini, yüreğinden geçeni açtı,
 Onu bilgilendirdi,
 Her şeyi içeren buyruklarını yerine getirmekle görevlendirdi,
 Bütün kutsal kuralları, bütün kutsal yasaları ona emanet etti.

Ulu dağ, Enlil olmaksızın,
 Hiçbir kent kurulamaz, hiçbir ev yapılmazdı,
 Hiçbir ahır kurulamaz, ağıl çatılmazdı,
 Hiçbir kral yükselmez, hiçbir soylu rahip doğmazdı,
 Hiçbir mah-rahip, hiçbir soylu rahibe koyun-kehanetiyle seçilmezdi,
 İşçilerin ne idarecisi, ne denetçisi olmazdı ..

İrmakların coşkun suları dolup taşmazdı,
 Denizin balıkları sazlıklara yumurta bırakmaz,
 Göğün kuşları engin yeryüzüne yuva kurmazdı,
 Gökyüzünde sürüklenen bulutlar nemlerini indirmez,
 Ovaların gururu bitkiler ve otlar filizlenmezdi,
 Tarlalar ve çayırlarda zengin tahıllar yeşermez,
 Dağ ormanlarında yetişen ağaçlar yemişlerini vermezdi

Önde gelen Sümer ilahlarının üçüncüsü, dipsiz derinlikten ya da Sümerlerin deyişiyle *abzu*'dan sorumlu olan tanrı Enki'di. Enki bilgelik tanrısıydı ve yalnızca genel planları hazırlayan Enlil'in kararlarına uygun biçimde yeryüzünü düzenleyen aslında oydu. Uygulamanın gerçek ayrıntıları becerikli, hünerli, gözüpek ve bilge Enki'ye bırakılmıştı. "Enki ve Dünya Düzeni: Yeryüzünün ve Kültürel Süreçlerinin Düzenlenmesi" (bkz. s. 225-228) mitinden Enki hakkında çok şey öğreniyoruz. Bu mitte uygarlık için özsel olan doğal ve kültürel görüngüleri oluşturmada Enki'nin yaratıcı etkinlikleri anlatılmaktadır. Bu mit, Sümerlerin doğa ve gizlerine ilişkin yüzeysel düşünceleri hakkında canlı bir örnek oluşturur. Hiçbir yerde doğal ya da kültürel süreçlerin temel kökenine inme çabasına rastlanmaz; bunların tümü, genellikle yalnızca "Enki yaptı" anlamına gelen bir şey söyleyerek Enki'nin yaratıcı çabalarına bağlanır. Yaratıcı teknikten söz edildiği yerlerde ise tanrının sözü ve buyruğu dışında başka bir şey yoktur.

Yaratıcı ilahların dördüncüsü Ninmah, "ulu hanım" olarak da bilinen ana-tanrıça Ninhursag'dır. Daha eski çağlarda bu tanrıçanın yeri herhalde daha üst sıralardaydı ve dört tanrı şu ya da bu nedenle birlikte sıralandıklarında adı Enki'den önce yer alıyordu. Adı başlangıçta belki de "Yer (ana)" anlamına gelen Ki'di ve olasılıkla "Gök"ün, An'ın eşi olarak görülüyordu – böylece An ve Ki bütün tanrıların ebe-

veyni olarak düşünülüyor olabilir. Ayrıca Nintu, “doğuran hanım” olarak da tanınıyordu. İlk Sümer hükümdarları kendilerini “Ninhursag’ın sürekli sütle beslediği” diye betimlemeyi severlerdi. Ninhursag, bütün yaşayanların anası, seçkin ana-tanrıça olarak kabul edilirdi. Ona ait mitlerden birinde, insanların yaratılışında önemli bir rol oynar ve bir başkasındaysa, tanrıların cenneti Dilmun’da “yasak meyve” motifine yol açan tanrısal bir doğum zincirini başlatır.

Önde gelen bu dört ilaha ek olarak üç önemli göksel ilah daha vardı: Ay-tanrısı Nanna (olasılıkla Sami kökenli olan Sin ismiyle de tanınıyordu); Nanna’nın oğlu güneş-tanrısı Utu; ve Nanna’nın kızı tanrıça İnanna (Samilerce İhtar olarak tanınıyordu). “Yazgıları belirleyen” yedi tanrı olarak anılan topluluk, An, Enlil, Enki, Ninhursag, Nanna-Sin, Utu ve İnanna’nın oluşturduğu yedi tanrılık bu grup olabilir. Elli “büyük tanrı”nın isimleri hiçbir zaman verilmemiş olmakla birlikte görünüme göre bunlar, An’ın çocukları olan Anunna-tanrılarla, en azından bunların ölümler âlemiyle sınırlı olmayanlarıyla özdeşirler. Bu kitap boyunca sözü edilen birçok tanrının bir bölümü büyük olasılıkla, Anunna-tanrılara ya da en azından elli “büyük tanrı”ya mensuptur. Ayrıca Igigi adı verilen bir grup tanrı daha vardı, ama bize ulaşan yazınsal metinlerde nadiren anılmalarına bakılırsa, bunlar görece küçük bir rol oynamışa benzemektedir.

Tanrılardan insanlara dönecek olursak, Sümerli düşünürlerin, dünya görüşlerine uygun olarak insana ve yazgisına pek aşırı bir güven duymadığını görüyoruz. İnsanın çamurdan yoğrulduğuna ve yalnızca tek bir amaçla yaratıldığına emindiler: İlahi etkinliklerini rahatça gerçekleştirsinler diye tanrılara yiyecek, içecek ve barınak sağlayarak hizmet etmesi için. İnsanın yaşamı belirsizliklerle dolu ve güvensizlikle çevriliydi, çünkü amaçları kestirilemeyen tanrılarca kendisine biçilen yazgıyı önceden bilemezdi. Öldüğü zaman güçten düşmüş ru-

hu, dünyasal yaşamın kederli ve sefil bir yansımasından başka bir şey olmayan bir yaşamın sürdürüldüğü, karanlık ve kasvetli ölümler diyarına iniyordu.

Sümerli düşünürler Batılı düşünürler arasında pek revaçta olan temel ahlaksal sorunu, yani şu hassas ve bir parça ürkütücü özgür irade sorununu kendilerine hiç dert etmemiştir. İnsanın tanrılar tarafından yalnızca kendi çıkarları ve zevkleri için yaratıldığına hiç tartışma gerektirmeyecek şekilde öylesine inanmış olan Sümerler, tıpkı ölümün insanın yazgısı olduğunu ve yalnızca tanrıların ölümsüz olduğunu kabul ettikleri gibi kendi bağımlı statülerini de kabullenmişlerdi. Sümerlerin yüzyıllar boyunca kendi toplumsal ve kültürel deneyimlerinden yavaş yavaş ve binbir güçlkle geliştirdiği yüksel ahlaksal niteliklerin ve etik değerlerin bütün onuru da tanrılara yüklenmişti; bu şekilde olmasını tasarlayanlar tanrılardı ve insan yalnızca ilahi buyrukları yerine getirirdi.

Kendi yazdıklarına göre Sümerler iyilik ve gerçeğe, yasa ve düzene, adalet ve özgürlüğe, doğruluk ve dürüstlüğe, bağışlama ve acıma-ya çok değer veriyor ve doğal olarak bunların tersinden, kötülük ve yalandan, yasa tanımazlık ve düzensizlikten, adaletsizlik ve baskıdan, günahkârlık ve sapıklıktan, zulüm ve merhametsizlikten de tiksiniyordu. Özellikle krallar ve yöneticiler sürekli olarak ülkede yasa ve düzeni kurmakla, zayıfı güçlüden ve yoksulu zenginden korumakla, kötülük ve şiddetin kökünü kazımakla övünürdü. Örneğin Urukagina uzun zamandır acı çeken Lagaş yurttaşlarına adalet ve özgürlüğü geri getirdiğini, her yere sızmış olan açgözlü ve baskıcı memurları görevden uzaklaştırdığını, adaletsizlik ve sömürüye son verdiğini, dul ve yetimleri koruduğunu övünerek anlatır. Dört yüzyıldan az bir süre sonra, Üçüncü Ur Hanedanı kurucusu Ur-Nammu, önsözünde etik başanlarından bazılarını sıraladığı yasını yürürlüğe koydu: Kök sal-

miş bir dizi bürokratik yolsuzluğu ortadan kaldırmış, pazar yerinde dürüstlüğü güvence altına almak için ağırlık ve uzunluk ölçülerine düzenleme getirmiş, dul, yetim ve yoksulların kötü muamele ve istismardan korunmalarını sağlamıştı. İki yüzyıl kadar sonra, İsinli Lipit-İştar yeni bir yasa yürürlüğe koydu; bu yasada ülkeye adalet getirmek, şikâyetleri ortadan kaldırmak, düşmanlık ve isyanı silah gücüyle bastırmak, Sümerlere ve Akadlara gönenç getirmek için büyük tanrılar An ve Enlil tarafından "Ülkenin prensliğine" özellikle seçilmiş olmakla övünür. Sümer hükümdarları için yazılmış birçok ilahi buna benzer yüksek etik ve ahlaklı davranış iddialarıyla doludur.

Sümerli bilgelere göre tanrılar da etik ve ahlaksal olanı, etikdışı ve ahlakdışı olana tercih ediyordu ve Sümer panteonunun hemen hemen bütün büyük tanrıları kendilerine adanan ilahilerde iyilik ve adalet, doğruluk ve dürüstlük aşığı olarak yüceltiliyordu. Gerçekten de temel işlevi ahlaksal düzeni denetlemek olan birçok büyük tanrı vardı: Örneğin güneş-tanrısı Utu. Bir başkası olan Nanşe isimli Lagaş tanrıçası da insanların etik ve ahlaksal davranışlarında önemli bir rol oynuyordu. Kendisine adanmış ilahilerden birinde şöyle betimlenmektedir:

Yetimi bilen, dulu bilen,
 İnsanın insana zulmünü bilen, öksüzlerin anası,
 Dullara özen gösteren Nanşe,
 En yoksullara (?) adalet (?) getiren (?)
 Sığınana kucak açan kraliçe,
 Güçsüze barınak bulur.

Bu ilahinin başka bir pasajında Yılbaşı'nda insanoglunu yargılaben gösterilmiştir; yanında yazı ve hesap tanrıçası Nidaba ve kocası Haya'nın yanı sıra birçok tanık da vardır. Onun öfkesine hedef olan

kötü insan tipleri şunlardır:

Günah yolunda yürürken büyük farkla sınırı geçen (insanlar), ...,
 Konmuş kuralları çiğneyenler, anlaşmaları bozanlar,
 Kötü yerleri koruyup değer verenler, ...,
 Büyük ağırlık yerine küçük ağırlık koyanlar,
 Büyük uzunluk ölçüsü yerine küçük ölçü koyanlar, ...,
 (Kendisine ait olmayan bir şeyi) yiyip de "yedim" demeyenler,
 İçip de "içtim" demeyenler, ...,
 "Yasak olanı yerim" diyenler,
 "Yasak olanı içerim" diyenler.

Nanşe'nin toplumsal vicdanı şu dizelerde daha da açığa çıkar:

Yetimi avutmak, dul kadın bırakmamak için,
 Kudretlilerin yok edileceği bir yer kurmak için,
 Kudretlileri güçsüzlere teslim etmek için,
 Nanşe insanların yüreğini yoklar.

Ne var ki, baştanrıların davranışlarında etik ve ahlaklı oldukları kabul edilse de, Sümerlerin dünya görüşüne göre uygarlığın kurulması sürecinde kötülüğü ve yalanı, şiddet ve baskıyı –kısacası, insanların bütün ahlak ve etikdışı davranışlarını– tasarlayan da yine onlardı. Örneğin kozmosun pürüzsüz ve etkili olarak işlemesi için tanrılar tarafından tasarlanmış kural ve düzenlemeler olan *me*'ler listesinde, yalnızca "doğruluk," "barış," "iyilik" ve "adalet"i düzenleyen kurallar yer almaz; "yalan," "didişme," "ağıt" ve "korku" da bulunur. O zaman tanrıların, Sümerli bir kötümseme "Hiçbir anne günahsız bir çocuk doğurmamış mıdır?" dedirtecek kadar yaygın olan günahı ve kö-

tülüğü, acıyı ve felaketi tasarlayıp yaratmayı neden gerekli gördükleri sorulabilir? Elimizdeki malzemeye bakılırsa, Sümerli bilgiler bu soruyu kendilerine sorduysalar bile bu konudaki bilgisizliklerini itiraf etmeye hazırdırlar; tanrıların isteklerini ve onları harekete geçiren nedenleri bilmeye her zaman olanak yoktu. Sümerli bir Eyüb'ün tutması gereken doğru yol, haksızmış gibi görünen talihsizlikler karşısında tartışmak ve yakınmak değil, yakarmak ve gözyaşı dökmek, kaçınılmaz günahlarına ve hatalarına ağlayıp onları itiraf etmek olmaydı.

Fakat yürekten gelen dualarında yerlere kapanıp kibrini kırsa bile bu kimsesiz ve pek de etkili olmayan ölümlüye tanrılar aldırış ederler miydi? Sümerli öğretmenler herhalde hayır yanıtını verirlerdi. Onlara göre tanrılar da ölümlü hükümdarlar gibiydi ve elbette ilgilennmeleri gereken çok daha önemli işleri vardı. Dolayısıyla hükümdarlarda olduğu gibi tanrıların gözetdiği ve dinlemeye istekli olacakları birini aracı olarak koymak gerekiyordu. Sonuç olarak Sümerli düşünürler kişisel tanrı kavramını tasarlayıp geliştirdiler; bu, tek tek her birey ve aile reisi için adeta bir tür iyilik meleği, onu var etmiş olan ilahi babaydı. Acı çeken kişiler dua ve yakanışlarında yüreğini ona açıyor, kurtuluşunu onun aracılığıyla buluyordu.

Biz bütün bunları, parçaları kısa bir süre önce bir araya getirilen şiirsel bir denemeden öğreniyoruz. Bu deneme, dünya yazınında ve dinsel düşüncede Kitabı Mukaddes'in Eyüb Kitabı tarafından üne kavuşturulan acı çekme ve teslimiyet konusunu ele almaktadır. Sümer şiiri kapsam genişliği, anlayış derinliği ya da ifade güzelliği yönünden diğeriyle hiçbir şekilde karşılaştırılmaz. Onun önemi, insanoğlunun çok eski, fakat yine de çok güncel olan acı çekme sorununu ele alma yönünde –Eyüb Kitabı'nın yazılmasından bin yılı aşkın bir süre önce– yapılan kayda geçmiş ilk girişimi temsil etmesindedir.

Şairimizin ana tezi, görünüşte ne kadar haksız olursa olsun, acı ve felaketle karşılaşıldığında, kurbanın tutabileceği tek geçerli ve etkili yol olduğudur; bu da, tanrısını sürekli olarak yüceltmek ve lütufkârlık gösterip de dualarına kulak verene kadar onun önünde gözyaşı döküp ağlamaya devam etmektir. Burada söz konusu olan tanrı, acı çeken kişinin “kişisel” tanrısı, yani kabul edilmiş Sümer inancına göre tanrılar topluluğunda insanın temsilcisi ve aracısı olarak hareket eden ilahtır. Yazarımız tezini kanıtlamak için felsefi spekülasyona değil, pratik bir uygulamaya başvurmakta ve bir örnek aktarmaktadır: Burada, elbette ismi belirtilmeyen bir adam vardır; adam zengin, akıllı ve dürüştür ya da en azından görünüşe göre böyledir ve hem dostlar hem de akrabalarla kutsanmıştır. Bir gün hastalık ve acı onu pençesine alır. Tanrısız düzene karşı gelmiş ve tanrılara saygısızlık mı yapmıştır? Hiç de değil. Gözyaşları içinde ve ağlayarak tanrısının huzuruna çıkmış, dua ve yakarıyla kalbindekileri dökmüştür. Sonuçta tanrısı pek hoşnut olmuş ve merhamet etmiştir. Dualarına kulak vermiş, onu kötü talihinden kurtarmış ve acılarını sevince çevirmiştir.

Yapısal bakımdan, şiir geçici olarak dört bölüme ayrılabilir. İlk bölümde, giriş niteliğinde kısa bir öğüt bölümü gelmektedir. Bu bölümün ilk beş dizesi şöyledir:

Adam tanrısının yüceliğini sürekli dile getirsin,
Genç adam tanrısının sözlerini alçak gönüllülükle ululasın,
Dürüstlük ülkesinde yaşayan kişi inlesin,
Şarkı evinde (?) dostunu ve yoldaşını avutsun (?),
Yüreğini yatıştırın.

Şair bundan sonra hastalık ve talihsizliğe uğrayan adsız kişiyi tanıtarak, gözyaşları ve yakarılarla tanrısına seslenişini aktarır. Bunu,

şiiirin büyük bölümünü oluşturan acı çekenin yalvarışları izler. Bu bölüm, dost olsun düşman olsun, insanların ona layık gördüğü kötü davranışların betimlenmesiyle başlar; acı yazgısına karşı yaktığı, akrabalarından ve profesyonel şarkıcılardan kendisi gibi yapmalarını tumturaklı bir dille rica ettiği bir ağıtla devam eder ve bir suç itirafıyla yardım ve kurtuluş için doğrudan yakarıyla sona erer.

Anlayışlı bir insanım ben, oysa bana saygı duyan kaybediyor,
Doğru sözüm yalana dönüştürüldü,
Hilebaz adam beni Güney Rüzgân'yla örttü, onun hizmetine girmeye
zorlandım,
Bana saygı duymayan, beni senin önünde utandırdı.

Her zaman bana yeni azaplar verdin,
Eve girdim, ruhum ağır,
Ben, insan, sokaklara çıktım, yüreğim daralmış,
Yiğit olan bana, adil çobanım kızmış, düşmanca süzdü beni.
Düşmanı olmadığım çobanım bana karşı kötü güçler kullandı,
Yoldaşım bana tek bir doğru söz söylemiyor,
Arkadaşım doğru sözümü yalanlıyor,
Hilebaz adam bana tuzak kurdu,
Ve sen, tanrım, ona engel olmadın

(Üç dize eksik)

Bilge olan ben, niye cahil gençlerle kuşatıldım?
Anlayışlı olan ben, niye cahiller arasında sayıldım?
Her yer yiyecek dolu, benim yiyeceğimse açlık,
Herkes payının dağıtıldığı gün, benim payıma acı çekmek düştü.

(On dize eksik)

Tanrım, senin önünde [duracağım],

Seninle konuşacağım, sözlerim iniltidir,
 Sana şundan söz edeceğim, yolumun acılığından yakınacağım,
 karışıklığına [yanacağım].

(Üç dize eksik)

İşte, beni doğuran anamın senin önündeki ağdımı kesmesine izin
 verme,

Kızkardeşime mutlu şarkılar söylettirme,
 Senin önünde gözyaşları dökerek benim talihsizliklerimi anlatsın,
 Kanın kederle benim acılanımı dillendirsin,
 Usta şarkıcı benim acı yazgıma ağıt yaksın.

Tanrım, gün bütün ülkeye ışık saçıyor, benim için gün karadır,
 Parlıdayan gün, güzel gün, . . tıpkı
 Gözyaşları, keder, endişe ve sıkıntı içimi mesken tutmuş,
 Yalnızca gözyaşı dökmek için seçilmiş biri gibi acılara boğuldum,
 Kötü yazgının avucuna düştüm, yaşam soluğumu çalıyor,
 Uğursuz hastalık gövdemi sarıyor.

(tahminen 22 dize eksik)

Tanrım, beni var eden babam, yüzümü yerden kaldır,
 Masum bir inek gibi, merhametle ... inilti,
 Daha ne kadar yüzüstü bırakacaksın, korumasız bırakacaksın beni?
, bir öküz gibi
 Daha ne kadar kılavuzsuz bırakacaksın beni?

Onlar –yiğit bilgeler– pek doğru ve yerinde olarak şöyle der:
 “Anasından günahsız bir çocuk hiç doğmamıştır,
 ... eskiden beri masum bir genç varolmadı.”

(14 dize eksik)

Adamın duaları ve yakarışları bu kadar; “mutlu son” şöyle gelir:

[Adam]–[tanrısı] [acı gözyaşlarına ve sızlanmalarına] kulak verdi,
 [Genç adam] ağıtları ve inlemeleri tanrısının yüreğini yumuşattı,
 Dile getirdiği erdemli sözleri, saf sözleri tanrısı kabul etti,
 Adamın dualarla ettiği itiraflar,
 Memnun etti (?) ..., tanrısının etini (?) (ve) tanrısı kötü sözlerden elini
 çekti .. yüreği daraltan, kucaklıyor,
 Geniş kanatlarını açmış her yanı saran hastalık cinini def etti,
 Onu gibi yakalamış [illeti] yok etti,
 Kendi kararıyla biçilmiş kötü yazgısını bozdu,
 Adamın (?) acılarını sevince dönüştürdü,
 Gözetleyici ve koruyucu olarak yanına .. iyilikle .. ruhu yerleştirdi,
 Şirin görünüşlü .. melekler verdi ona,
 (Ve böylece) [adam] tanrısının yüceliğini sürekli dile getiriyor,
 [Genç adam] getiriyor, ... bildiriyor.

Fakat koruyucu meleği olsun olmasın, gerçekte, insan er ya da geç ölüyordu ve görmüş geçirmiş ve gerçekçi Sümerli düşünürlerin görebildiği kadarıyla, bir daha asla geri dönmemesine ölümler diyarına gidiyordu. Söylemeye bile gerek yok ki, bu bir kaygı ve sıkıntı kaynağıydı; ölüm ve ölümler diyarı sorunu muammalar, çelişkiler ve ikilemlerle doluydu ve ilgili malzemenin aşağıdaki çözümlemesinden de görülebileceği gibi Sümerlerin bunlara ilişkin fikirlerinin kesin olmamasında da tutarlı olmamasında da şaşılacak bir şey yoktur.

Sir Leonard Woolley tarafından Ur'da büyük bir dikkat ve beceriyle yapılan kazılarla açılan, çok kişinin gömülü olduğu kraliyet mezarları Sümer kültürel davranışı açısından çığır açıcı önemdeydi; Sümer'in ilk hükümdarlarına mezarlarında, yalnızca en değerli kişisel

eşyalarının değil, aynı zamanda insanlardan oluşan hatırı sayılır bir maiyetin de eşlik ettiğini akla yakın bir kesinlikle göstermektedir. Söylemeye gerek yok ki, bu oldukça şaşırtıcı keşfin hemen ardından, çiviyazısı uzmanları –özellikle de Sümerologlar– bunu şu ya da bu şekilde yazıtlarla kanıtlayacak belgeler aramaya başladılar, ama başarı sağlayamadı. Üstelik geçen yirmi yıl boyunca birçok Sümer miti, kahramanlık öyküsü, ilahisi, ağıtı ve tarihsel belgesi kullanıma sunulmuştu; bu belgelerden birinin ya da bir başkasının kraliyet mezarlarıyla ilgili Sümer gömü göreneklerine ışık tutacağını ummak akla yakın görünüyordu. Fakat bu umut da pek önemli sayılabilecek bir sonuca ulaşmadı. Kraliyet mezarlarının yaklaşık İÖ 2500'e tarihlenmesine karşılık, elimizde mevcut yazınsal belgelerin olasılıkla İÖ 2000 civarında yazılmış olduğu göz önünde tutulacak olursa bu da pek şaşırtıcı değildir.

Bugün için kadim hükümdarlara mezarlarında maiyetlerinin eşlik ettiğini ortaya koyan arkeolojik kanıtı doğrulayan biricik yazınsal belge küçük bir tablettir. Pennsylvania Üniversitesi'ne bağlı Üniversite Müzesi'nde bulunan bu tablete Gilgameş'la ilgili kahramanlık öyküsünün 42 dizesi yazılmıştır; büyük olasılıkla bu, geçici olarak "Gilgameş'ın Ölümü" adı verilen öyküdür; bu öyküden elimizde şimdilik yalnızca parça halinde kalıntılar bulunmaktadır. Bu metin şiirsel bir anlatımla Gilgameş'ın ölümler diyarındaki çeşitli ilahlara ve orada oturan önemli ölümlere, Erekteki "arınmış sarayında onunla birlikte yatan" herkes için –karısı, oğlu, cariyesi, müzisyeni, eğlendiricisi, başoda uşağı ve ev hizmetkârları– armağanlar ve kurbanlar sunduğunu bildirmektedir. Şairin, bu armağanları Gilgameş ve maiyeti ölümler diyarına indikten sonra sunulmuş olarak gösterdiğini kabul etmek pek mantıksız olmayacaktır. Eğer bu yorum doğrulanırsa, elimizde Woolley tarafından gün ışığına çıkan çok kişinin gömülü olduğu

kralliyet mezarlarını destekleyen yazınsal kanıt olacaktır; çünkü özellikle artık Tummal yazısından da (bkz. s. 69-73) bildiğimiz gibi Gılgamış Mesannepadda'nın çağdaşıydı ve aşağı yukarı mezarların temsil ettiği döneme aitti.

Kralların ölümüyle ilgili cenaze uygulamalarına epeyce ışık tutan başka bir belge de Üniversite Müzesi'nde bulunan, üzerine henüz sınıflandırılmayan bir yazınsal türe ait eşsiz bir Ur-Nammu yazısı yazılmış altı sütunluk bir tablettir. Tümüyle kopmuş olan birinci sütun Ur-Nammu'nun savaşta ve barıştaki seçkin başarıları ve ölümüne yol açan talihsiz olayları anlatan şiirsel bir betimlemeyi içeriyor olabilir. İkinci sütunla başlayan eldeki metin, görünüşe göre "kırılmış bir kap gibi savaş alanında terk edilen" Ur-Nammu'nun sarayında cenaze sedyesinin üzerinde nasıl yattığını, (herhalde) ailesiyle akrabalarının ve Ur halkının yas tuttuğunu anlatmaktadır. Bundan sonra Ur-Nammu'yu –Gılgamış gibi– ölümler âleminde buranın "yedi tanrısı"na armağanlar sunar, önemli ölümlere öküzler ve koyunlar keserken ve her biri kendi sarayında olan Nergal, Gılgamış, Ereškigal (?), Dumuzi, Namtar, Hubişag ve Ningişzida'ya silahlar, kaplar, giysiler, süsler, takılar ve başka alametler sunarken görüyoruz; Dimpimekug ve "ölüler âleminin yazıcısı"na da armağanlar sunmuştur. Şairimiz, Ur-Nammu'nun bütün bu zengin armağanlarla ve kurbanlarla ölümler diyarına nasıl gittiğini –eğer "ölüler âlemi geçidi"nden hemen önce gelen pek anlaşılmaz dizelerde sözü edilen "arabalar"ın bu amaçla kullanıldığı ortaya çıkmazsa– belirtmiyor. Buna karşılık, Ur-Nammu sonunda (herhalde) ölümler diyarının rahiplerince kendisine tahsis edilen yere gelmiştir. Burada ölümlerden bazıları, büyük olasılıkla hizmetkâr olarak ona verilmiştir ve sevgili kardeşi Gılgamış ona ölümler diyarının kurallarını ve düzenlemelerini açıklamıştır.

Fakat "yedi gün, on gün geçtikten sonra" "Sümer'in iniltileri" Ur-

Nammu'ya ulaşmıştır. Bitirilmeden bıraktığı Ur surları, arındırılmadan (?) bıraktığı yeni inşa edilmiş sarayı, artık kucağına alamayacağı karısı, artık dizlerine oturtup oynayamayacağı (?) oğlu – bunların hepsi gözlerini yaşlarla doldurdu ve uzun, acılı bir ağıta başladı. Fer-yadının konusu, tanrılara iyi hizmet etmiş olmasına karşın gereksinim duyduğu anda yardımına gelmeyişi gibi görünmektedir; artık ölmüştür, karısı, dostları ve yandaşları gözyaşı ve kedere boğulmuştur. Son sütun tamamen tahrip olduğu için yazının sonuç kısmı hiç bilinmiyor.

İçeriğinin yukarıda sunulan deneme niteliğindeki özetinden de görülebileceği gibi şiirin ait olduğu yazınsal türü sınıflandırmak güçtür; bazı bakımlardan, Sümer'de Ur-Nammu'nun ölümünün hemen ardından ortaya çıkan üzücü durumla ilgili olarak Sümerli bir şairin duygularını dile getirdiği "Agade'nin Laneti"ne (bkz. s. 90-94) benzeyen bir tür tarihsel anlatı olabilir. Ne olursa olsun, Ur-Nammu belgesi, Sümerli bilgelerin betimlediği haliyle aşağıdaki dünyada ölümlerin yaşamına hatırı sayılır ölçüde ışık tutmaktadır. Burada yatıştırılmaları gereken tanrıları, ayrıca ölmüş önemli rahipleri bir kez daha görüyoruz. Yeni gelen ölmüş kişiye, kendisine tahsis edilmiş özel bir yer verilmekte ve en azından eğer bir kralsa kendisine, ölümler diyarındaki yasalar öğretilmektedir. Ölü olsa bile ölmüş kişi açıklanmayan bir yoldan yukarıdaki dünyayla duygusal bir ilişki içinde bulunabilir, ıstırap ve utanç duyabilir ve güvenilmez tanrılara karşı fer-yat edebilirdi. Gelgelelim "Gılgamış'ın Ölümü" şiirinin tersine burada krala ölümler diyarında hizmet eden insan maiyetinden hiç söz edilmemektedir; nitekim eş ve çocuklar yukarıdaki dünyada yaşıyor olarak betimlenmektedir. Bu nedenle, en azından Ur-Nammu'nun zamanında, krallara ailesinden ya da hizmetkârlarından herhangi bir kişinin mezarda eşlik etmesinin artık görenek olmaktan çıktığını söyle-

mek yanlış olmayacaktır.

Kralları bırakıp daha sıradan ölümlülere dönecek olursak, Puşkin Müzesi tabletindeki iki ağıttan Sümer ölümler âlemi hakkında şimdiye kadar bilinmeyen pek çok ayrıntı öğreniyoruz. Sümerli düşünürlerin, güneşin battıktan sonra yolculuğuna geceleyin ölümler âleminde devam ederek oradaki geceyi gündüze çevirdiği ve ay'ın, "dinlenme gününü," yani her ayın son gününü ölümler âleminde geçirdiği görüşünü taşıdıklarını ilk kez bu tablette okuyoruz. Ayrıca ölümlerin güneş-tanrısı Utu tarafından yargılandığını ve ay-tanrısı Nanna'nın ölümlerin "yazgısını belirlediğini" de öğreniyoruz. Tablete göre ölümler diyarında "ekmek yiyen kahramanlar (?)” ve ölümlerin susuzluğunu tatlı suyla gideren "...içicileri” vardı. Ölümler diyarındaki tanrıların ölümler için dua etmeye çağrılabilceğini, ölen kişinin kişisel tanrısına ve kentinin tanrısına onun adına yalvarıldığını ve ölen kişinin ailesinin gönencinin cenaze dualarında hiçbir şekilde ihmal edilmediğini de öğreniyoruz.

Ölümler diyarı ve bu diyarın sınırları içinde süregiden yaşam hakkındaki en ayrıntılı bilgileri veren Sümer belgesi "Gılgamış, Enkidu ve Ölümler Diyarı" adlı şiirdir. Ölümler diyarını örtülü bir ifadeyle "Büyük Konut" olarak adlandıran bu şiire göre Erekte ölümler âlemine giden bir tür giriş bulunuyordu; bu kapıdan aşağıya, *pukku* ve *mikku* gibi tahtadan yapılmış nesneler düşebiliyor ve kapıya el ve ayakla dokunulabiliyordu. Ayrıca Erekte önünde oturulabilen ve ölümlü birinin –en azından Enkidu gibi bir kahraman ise– buradan ölümler âlemine inebileceği bir kapı bulunuyordu; ama bu inişin nasıl olduğu açık değildir. Bununla birlikte şiirin yazarına göre ölümler âlemine inmek isteyen birinin çiğnememeye dikkat etmesi gereken bazı yasaklar vardı: Temiz giysiler giymemeli, "iyi" yağ sürünmemeli, silah ya da sopa taşımamalı, sandalet giymemeli, gürültü yapmamalı ya da ailesinin üyelerine karşı olağan bir şekilde davranmamalıydı. Bu yasaklar-

dan herhangi birini çiğneyecek olursa, “görevliler” ve aşağı bölgelerde oturan gölgeler tarafından kuşatılır ve “ölüler diyarının haykırışı” tarafından sıkıca yakalanırdı. Bir kez bu “haykırış” tarafından yakalanınca da, bir ölümlünün, tanrılardan biri ya da öteki onun adına araya girmedikçe yeryüzüne geri dönmesine olanak yoktu. Enkidu’nun olayında imdada yetişen Enki olmuştu; Utu’ya ölüler diyarının *abdal*’ını açtırmış ve Enkidu yeryüzüne, görünüşe göre bir hayalet olarak değil “kanlı canlı” olarak geri dönmüştü. Şiire göre bundan sonra Gilgameş ile Enkidu arasında yürek sızlatan bir konuşma geçmiştir; bu konuşmada Enkidu ölümlerin ya da ölümlerden birkaç seçilmiş kategorinin durumunu betimlerken gösterilir.

Olağan ve olağanüstü ölümlüleri bırakıp ölümsüz tanrılara dönecek olursak, ölümler âlemi onların “ölmez” varlıklarının aranacağı son yer gibi görünmektedir. Ne var ki, burada çok sayıda ilah görüyoruz; bunlardan kimileri adeta buraya ait gibi görünürken, ötekiler Sümerli mityazıcıları tarafından teolojik spekülasyon ve yenilikler sonucunda ölümler âlemine mahkûm edilen başlangıçtaki gök tanrılarıdır. Gelgelelim bugün için ilgili mitlerden yalnızca birkaçı ele geçmiş olup, bir tek istisna ile hepsi ihtiraslı Inanna ile talihsiz eşi Dumuzi hakkındadır (bkz. s. 202-211). Bu tek istisna, “Enlil ve Ninlil: Ay-Tanrısının Doğumu” adlı mittir. Bu mit, Sümer tanrıalarının en güçlüsü ve Sümer panteonunun başı olan Enlil’in ölümler âlemine sürülüşünü ve eşi Ninlil’in onun ardından oraya gidişini anlatır. Bu mit aynı zamanda, ölümler tarafından geçilmesi gereken “insan yutan” ırmak ile ölümleri varacakları yere geçiren kayıkçı hakkındaki Sümer inanışıyla ilgili tek kaynak olarak da önemlidir; bu inanış bütün eskiçağ Yakındoğusunda ve Akdeniz dünyasında yaygındı.

Ölüm ve ölümler âlemiyle ilgili epeyce bilgi verici bir mit de “Inanna’nın Ölümler Âlemine İnisi” isimli mittir. Bu mit artık hemen

hemen tümüyle elimizdedir. Bu şiire göre ölümler âlemi, hiçbir yerde açık seçik belirtilmemişse de herhalde Erekte bulunan bir giriş ya da bir kapıdan geçerek oraya inilebilecek ve oradan çıkılabilecek bir yerdir. Ölümler âleminde, kilitlenmiş ve sürgülenmiş kapıları başkanları Neti'nin denetimi altındaki kapı bekçilerince korunan "laciverttaş dağı" adlı bir yer vardır. Ölümler âlemi ilahi düzenleme ve kurallarla yönetilmektedir. Bunlardan en önemlisi, görünüşe göre orada oturanların çırılçıplak olmasını öngören kuraldır. Dumuzi için ölümcül olduğu ortaya çıkan bir başka kural da, bir kez ölümler âlemine girince, yerine koyacağı bir kişi bulmadıkça, bir tanrı bile olsa hiç kimsenin yukarıdaki dünyaya çıkamayacağı kuralıdır. Örneğin Enki'nin kurnazca çabalalarıyla diriltlen İnanna'nın kendi yerini alacak uygun bir kişi bulacağından emin olmak için Dumuzi'yi onlara teslim edinceye kadar yedi *galla* İnanna'nın yanından ayrılmamıştır.

Bir bütün olarak bakındığında, Sümerlerin ölüm ve ölümler dünyasıyla ilgili olarak çizdiği tablo epey bulanık ve çelişkilidir. Genel olarak, ölümler diyarının, yeryüzünün altında, kabaca gökyüzüne karşılık gelen, muazzam bir kozmik boşluk olduğuna inanılıyordu. Ölümler ya da en azından ölümlerin ruhu, buraya herhalde mezardan iniyordu; fakat görünüşe göre Erekte ve büyük olasılıkla bütün önemli kent merkezlerinde özel giriş ve kapılar da bulunuyordu. Ölümlerin kayıkla geçmeleri gereken bir ırmak vardı, ama bunun dünyanın ya da ölümler diyarının neresinde bulunduğu elimizdeki mitlerde belirtilmemektedir. Ölümler âlemi Ereškigal ile Nergal tarafından yönetiliyordu; bunların, yedi Anunna-tanrılar ve birçok talihsiz gök-tanrısı ile *galla* adıyla bilinen polis benzeri birçok görevli de dahil olmak üzere tanrılardan oluşan bir maiyeti vardı. *Galla*'lar dışında tümü, tıpkı gökteki tanrılar ya da yeryüzündeki ölümlüler gibi anlaşılan yiyeceğe, giysilere, silahlara, çeşitli türden kaplara, takılara vb. gereksinim duyuyordu.

Ereşkigal'in maiyetini topladığı yedi kapılı bir saray vardı, ama nerede bulunduğunun düşünöldüğü belli değildir.

Görünüşe göre tıpkı yaşayanlar gibi ölümler de bir hiyerarşi içinde sıralanmıştı ve büyük olasılıkla en yüksek mevkiler, Gilgamiş ve Ur-Nammu gibi özel kurbanlarla ilgilenilmeleri gereken ölmüş krallara ve yüksek rahiplik görevlilerine ayrılmıştı. Ölümler âleminde her türlü kural ve düzenleme vardı ve ölümler âleminde oturanların doğru davranmasını sağlayan kişi tanrılaştırılmış Gilgamiş'ti. Her ne kadar ölümler âlemi insana karanlık ve kasvetli bir yer gibi gelse de bu yalnızca gündüz için geçerliydi; gece olunca güneş buraya ışık getiriyor, ayın yirmisekizinci günü ay da güneşe katılıyordu. Ölümlerin hepsine aynı yaklaşım gösterilmiyordu; güneş-tanrısı Utu ve bir dereceye kadar da ay-tanrısı Nanna ölümleri yargılıyordu ve eğer yargı lehineyse ölü kişinin ruhu herhalde mutlu ve hoşnut bir yaşam sürer, bütün istediklerini elde ederdi. Ne var ki, Sümerlerin ölümler âleminde iyiler ve hak edenler için bile mutlu bir yaşam umuduna fazla güven duymadıkları anlaşılmaktadır. Genel olarak Sümerler, ölümler âlemindeki yaşamın, yeryüzündeki yaşamın kederli ve sefil bir yansımasından başka bir şey olmadığı kanısındaydı.

Bireysel adanmışlık ve kişisel dindarlık önemsiz olmamakla birlikte Sümerlerin dünya görüşü dolayısıyla, dinlerinde egemen rolü ayinler ve ritüeller oynuyordu. İnsanoglu tanrılara hizmet etmekten başka bir amaçla yaratılmadığı için en önemli ödevinin bu hizmeti efendilerini hoşnut ve tatmin edecek bir şekilde yerine getirmek ve bu hizmeti mükemmelleştirmek olduğu açıktı. Neden Ziusudra tufanın yıkımından kurtarılmıştı? Çünkü tanrılara günlük ibadetini alçakgönüllölükle ve dindarca yapmıştı. Sümer hükümdarları kült görevlerini öngörölen kurallara ve düzenlemelere göre yerine getirdiklerini tekrar tekrar belirtmekten hiç bıkmıyordu.

Kült merkezi kuşkusuz tapınaktı. İlk tapınaklardan biri, koruyucu tanrısı en azından daha sonraki zamanlarda Enki olan Eridu'da ortaya çıkarılmıştır. Bu, her ne kadar dört metreye beş metre boyutlarında çok basit biçimli bir kutsal mekân da olsa, binyıllar boyunca Sümer tapınağını karakterize eden iki özelliğe başından beri sahipti: Tanrının simgesi ya da heykeli için bir niş ve bunun önünde de kerpiçten bir sunak. Eridu'daki bu kutsal mekân, daha sonra yapılan onarımlarda genişletilmiş ve geliştirilmiştir. O zaman merkezde bir kutsal emanet odası ile bunun çevresinde bir dizi ikincil önemde oda bulunuyor, önünde bir sunu masası duran sunaksa kısa duvarlardan birinin karşısında yer alıyordu. Tapınağın iç açıcı olmayan kerpiç duvarları düzenli aralıklarla yapılan girinti ve çıkıntılarla süsleniyordu. Bütün yapı bir platform üzerine kuruluyor, bu platforma, binanın uzun kenarında yer alan girişe çıkan bir dizi basamakla ulaşıyordu.

Biraz daha kuzeyde, Ereğ'te, olasılıkla An'a adanmış olan ve İÖ 3000 civarına tarihlenen bir tapınak vardır. Genel olarak Eridu'daki tapınakla aynı çizgilere göre yapılmış olan bu tapınağın tek farkı, platform yerine ovoiden yaklaşık on metre kadar yükselen yapay bir tepe üzerine kurulmuş olmasıdır. Tapınağın kuzeydoğu cephesine yapılan bir merdivenle, beyaz badanalı küçük bir kutsal mekânın bulunduğu zirveye çıkılıyordu. Benzer bir tapınak da Ukair'de ortaya çıkarılmıştır; her ne kadar üzerine kurulduğu platform yalnızca beş metre yüksekliğindeyse de iki kat halinde yükseliyordu. Bu nedenle, Mezopotamya tapınak mimarisinin belirgin özelliği haline gelmiş olan ve hem gerçek hem de simgesel anlamda gökteki tanrılarla yeryüzündeki ölümlüler arasında bir bağlantı olması amaçlanan zigguratın ilkörneği olarak kabul edilebilir. Ukair tapınağı, öteki Sümer tapınaklarında devam ettirilmemiş benzeyen başka bir mimari yenilik nedeniyle de dikkat çekicidir: İç duvarlar, renkli boyamalardan ve boyalı süslerden

oluşan fresklerle kaplanmıştı. Düzenleme şöyledir: Önce genellikle kırmızının bir tonuyla yapılmış düz renkten oluşan bir şerit gelir, bu şerit yaklaşık bir metre yüksekliğinde olup bütün duvarları kuşatır. Bu şeritin üzerine, otuz santimetre yüksekliğinde geometrik süslerden oluşan bir şerit boyanır. Bundan sonra duvarın yukarı kısımları, düz beyaz zemin üzerine insan ve hayvan figürleriyle süslenir.

Başka bir mimari yenilik, Eanna tapınağını inşa edenler binanın sıkıcı görünüşlü kerpiç duvarlarını ve sütunlarını, üstleri kırmızı, siyah ya da soluk sarı olacak şekilde farklı renklere batırılmış onbinlerce küçük kil koniyle kaplayarak süsleme gibi eşsiz bir yöntem geliştirdikleri zaman Ereğ'te yapılmıştı. Bu renkli koniler çok renkli üçgenler, baklava biçimleri, zigzaglar ve başka geometrik desenler oluşturacak şekilde kalın çamur sıvaya yan yana yerleştiriliyordu.

İÖ üçüncü binyıl boyunca tapınaklar aynı genel modeli izlemeye devam ettiler, ama daha büyük ve daha karmaşık hale gelme eğilimi gösterdi. Ön avlu kalıcı bir özellik haline geldi. Binaların planı artık dörtgen biçimli olabileceği gibi oval de olabiliyordu. Yeni ve görünüşe göre pek uygun olmayan bir inşaat malzemesi kullanılmaya başlandı; bu, bir tarafı düz öteki tarafı eğimli olan düz-dışbükey tuğlaydı. Temeller artık genellikle yüzeyi pürüzlü kireçtaşı bloklarından yapılıyordu.

Üçüncü Ur Hanedanı zamanında büyük kentlerdeki tapınaklar geniş yapı kompleksleri haline gelmişti. Nitekim Ur kentindeki Nanna'ya adanmış olan Ekişnugal tapınağı, zigguratın yanı sıra çok sayıda kutsal mekân, dükkân, ardiye, avlu ve tapınak görevlileri için konut alanlarını da içeren kabaca 400 x 200 metre ölçülerinde bir alanı kaplıyordu. En dikkat çekici yapı olan ziggurat, tabanının boyu 60 metre, eni 45 metre olan dörtgen bir kuleydi; yüksekliğiye başlangıçta 20 metre kadardı. Bütün yapı, tuğladan yapılmış masif bir küt-

leydi; bunun dışı kaba kerpiçle kaplanıyor, en dışta da harcı zift olan pişmiş tuğladan bir katman bulunuyordu. Eşit olmayan üç kattan oluşan yapıya her biri yüz basamaklı üç merdivenle çıkılıyordu. Üstünde herhalde, tümüyle mavi mineli tuğlalardan yapılmış küçük bir kutsal mekân bulunuyordu. Ziggurat, çifte duvarla çevrelenmiş yüksek bir teras üzerinde duruyordu. Kısmen bu teras üzerinde, kısmen de eteklerinde ay-tanrısı Nanna'ya adanmış büyük bir tapınak yer alıyordu. Bu tapınağın, çok sayıda ardiye ve ofisle çevrelenmiş geniş bir dış avlusu vardı. Buradan fazla uzak olmayan bir yerde hem Nanna'ya hem de karısı Ningal'e adanmış başka bir tapınak yer alıyordu. Bundan sonra, bir tür mahkeme olarak kullanılan *dublal* adındaki bina ve son olarak da *giparku* adlı Ningal'e adanmış tapınak geliyordu.

Bir tapınağın yapılmasına ve onarılmasına sayısız ayin ve farklı farklı ritüeller eşlik ediyordu. Bunun kanıtı, Lagaş'ta toprak altından çıkarılan iki Gudea silindiri üzerine yazılmış, metni 54 sütun ve 1400 "satır aralığı" içeren, ilahi niteliğindeki uzun ve dikkat çekici şiirsel bir anlatı tarafından sunulmaktadır. Bu dönemden kalma hemen hemen tek korunmuş yazınsal yapıt olan bu belge, herhalde Lagaş'taki Eninnu tapınağı şairlerinden biri tarafından tapınağın dindar Gudea tarafından yaptırılmasının anısına yazılmıştır. Yazınsal üslubu oldukça tumturaklı, şatafatlı ve dağınık olan şiirin, Eninnu'nun yapımına eşlik eden ayin ve törenlerle ilgili olarak çizdiği tablo, görünüşe göre olgudan çok düş ürünü içermektedir. Böyle olsa bile içeriğinin aşağıdaki özetinin de göstereceği gibi epey önemli ve bilgilendiricidir.

Şairin anlatımına kulak vermek gerekirse, her şey yazgıların belirlenmesinden ve Lagaş kentinin Dicle'nin zengin seliyle bereketlendirilmesinden sonra başladı. İşte o zaman Lagaş'ın koruyucu tanrısı Ningirsu kendisi için Gudea'ya gösterişli bir üslupta Eninnu'yu yap-

tırtmaya karar verdi. Bu nedenle bir rüyada Gudea'ya göründü. Olayları sanki gerçekten olmuş gibi anlatsa da, bu rüya, şair tarafından yalnızca bu amaç için yapılan su katılmamış bir uydurma gibidir.

Gudea rüyada başında tanrısal bir taç bulunan, aslan başlı bir kuşun kanatları takılı ve bedeninin alt kısmı "sel dalgası" şeklinde olan, sağında ve solunda aslanlar oturmuş muazzam irilikte bir adam görüldü. Bu devasa adam Gudea'ya kendisi için bir tapınak inşa etmesini buyurdu, ama Gudea onun sözlerinin anlamını kavrayamadı. Gün ışıdı –rüyada– ve elinde altın bir kalem tutan, üzerine yıldızlı gökyüzü çizilmiş bir tableti inceleyen bir kadın görüldü. Sonra, elinde üzerine bir evin planını çizdiği laciverttaşından bir tablet tutan bir "kahraman" belirdi; ayrıca bir taşıma sepetiyle birlikte Gudea'nın önünde duran bir tuğla kalıbının içine tuğlalar yerleştirdi. Aynı zamanda özel olarak yetiştirilmiş bir erkek eşek sabırsızca yeri eşeliyordu.

Gudea rüyanın anlamı kendisine pek açık gelmediğinden, tanrılar için rüya yorumlayan tanrıça Nanşe'ye akıl danışmaya karar verdi. Fakat Nanşe Lagaş'ın Nina adlı bir bölgesinde yaşıyordu; buraya da en iyi kanaldan ulaşılabilirdi. Bu nedenle Gudea onun yanına kayıkla gitti; yol boyunca birçok önemli kutsal mekânda durup, desteklerini elde etmek amacıyla bu mekânların ilahlarına kurbanlar sunmayı ve dualar etmeyi ihmal etmedi. Sonunda kayık Nina rıhtımına vardı ve Gudea başı yukarıda olarak tapınağın avlusuna gidip kurbanlar kesti, içkiler döktü ve dualar etti. Sonra tanrıçaya rüyasını anlattı, o da rüyayı onun için madde madde şöyle yorumladı:

Başında tanrısal bir taç bulunan, aslan başlı bir kuşun kanatları takılı ve bedeninin alt kısmı "sel dalgası" şeklinde olan, sağında ve solunda aslanlar oturmuş, muazzam irilikteki adam, Gudea'ya Eninnu tapınağını inşa etmesini buyuran, tanrıçanın erkek kardeşi Ningirsu'dur. Ufukta ışıyan gün, bir güneş gibi yükselen, Gudea'nın kişisel

tanrısı Ningiſzida'dır. Elinde altın bir kalem tutan, üzerine yıldızlı gökyüzü çizilmiş bir tableti inceleyen kadın, evi "kutsal yıldızlar"a uygun olarak inşa etmen için seni yönlendiren (yazı tanrıçası ve *edub-ba*'nın koruyucu ilahı) Nidaba'dır. Elinde laciverttaşından bir tablet tutan kahraman, tapınağın planını çizen (mimar) tanrı Nindub'dur. Taşıma sepeti ve içine "yazgı tuğlası"nın yerleştirildiği tuğla kalıbı, bunlar Eninnu tapınağının tuğlalarının yerini tutar. Yeri sabırsızca eſeleyen erkek eſek, kuşkusuz bu da görevini yerine getirmek için sabırsızlanan Gudea'nın kendisidir.

Nanſe bunun ardından Gudea'ya, Ningirsu için yeni ve güzelce süslenmiş bir savaş arabası yapmasını ve koşulacak erkek eſekler, tanrının amblemi ve silahlarıyla birlikte davul sesleri eşliğinde ona sunmasını öğütledi. Bunu yaptıktan sonra Ningirsu başka bir rüyada ona daha ayrıntılı talimatlar verdi, Lagaş'ı bolluk ve bereketle kutsadı ve Gudea'ya, dünyanın çeſitli yerlerinden getirilmiş her türden kereste ve taşlarla Eninnu'yu yapmak için halkının büyük bir gayretle çalışacağı güvencesini verdi.

Gudea uykusundan kalktı ve bir kurban sunduktan ve işaretlerin olumlu olduğunu gördükten sonra, alçakgönüllülükle Ningirsu'nun talimatlarını yerine getirmeye koyuldu. Kentinin halkına buyruklar verdi, halk da bu buyruklara coşkuyla ve tek bir yürek gibi karşılık verdi. Gudea önce kenti ahlaksal ve etik olarak arındırdı: Hiçbir şikâyet ve suçlama ya da cezalandırma olmayacaktı; ne anne çocuğunu azarlayacaktı, ne de çocuk annesine karşı sesini yükseltecekti; köle hatta yaptı diye cezalandırılmayacaktı; köle kız saygısızlık etti diye hanımı tarafından dövülmeyecekti. Temiz olmayan herkes kentten sürüldü. Başka bir fal ve kehanet, kurban ve tören dizisinin ardından, Gudea yigıtçe Eninnu'yu inşa etme görevine koyuldu. Şair bundan sonrasını incelikli, tekrarlanan ve ne yazık ki çoğunlukla belirsiz olan

ayrıntılarla betimlemektedir.

Birinci silindire yazılmış olan şiir Eninnu kompleksinin inşaatının tamamlanmasıyla sona eriyor. İlahi şeklindeki anlatı daha sonra ikinci silindirde devam ediyor. Gudea'nın Anunna-tanrılara duasıyla başlayan bu silindir, Ningirsu ve karısı Bau'ya tapınağın tamamlanmış ve oturulmaya hazır olduğunu bildirmesiyle devam ediyor. Daha sonra Gudea bir dizi ilahın yardımıyla tapınağı temizledi ve tanrıların evlerine girişini kutlayan törende kullanılacak bütün yiyecekleri, adak içkilerini ve tütsüleri hazırladı. Bir kere daha kenti etik ve ahlaksal açıdan arındırdı. Bunun ardından, tapınağın gereksinimlerini karşılayacak bir grup tanrıyı atama işine geçti: Bir kapı bekçisi, bir kâhya, iki silahtar, bir ulak, bir mabeyinci, bir arabacı, bir keçi çobanı, iki müzisyen, bir tahıl denetçisi, bir dalyan denetçisi, bir kuşbaz ve bir mübaşir. Bu atamalar, "Enki ve Dünya Düzeni" (bkz. s. 236-242) adlı mitte Enki'nin çeşitli denetçi tanrıları atamasını anımsatan bir üslupla betimlenmektedir. Ningirsu ile Bau evlilik mutluluğunda birleştikten sonra, yedi günlük bir kutlama yapıldı ve bu kutlama büyük tanrılar An, Enlil ve Ninmah için verilen bir şölenle taçlandırıldı.

Bir tapınağın ve kültünün bu son derece idealleştirilmiş tablosundan günlük ayin ve ibadetlere dönersek, büyük her kentin tapınağında her gün hayvansal ve bitkisel yiyeceklerden, su, şarap ve bira saçılardan, tütsü yakılmasından oluşan kurbanlar sunulduğunu doğal olarak kabul edebiliriz. Kuşkusuz, özel bayramlarda ve tatillerde törenler çok daha gösterişli ve etkileyici oluyordu. "Ningirsu'nun Arpasını Yeme Ayı," "Ceylan Yeme Ayı" ve "Şulgi Bayramı Ayı" gibi ay isimlerine bakılırsa, her yıl tekrarlanan birçok bayram da vardı. Bu bayramların bazıları günlerce sürüyor ve özel kurbanlar ve geçit törenleriyle kutlanıyordu. Ayrıca yeni ayın doğduğu günle her ayın yedisin-

de, onbeşinde ve son gününde düzenli aylık bayramlar vardı.

Bütün tatillerin en önemlisi, belki de günlerce süren özel bayramlar ve törenlerle kutlanan Yeni Yıl tatiliydi. Yeni Yılın en önemli ayını, *hieros-gamos*, yani Sümer ülkesinin ve halkının gönencini ve bolluğunu etkili bir şekilde güvence altına almak amacıyla tanrı Dumuzi'yi temsil eden kralla tanrıça İnanna'yı temsil eden rahibelerden biri arasında gerçekleştirilen kutsal evlilik ayiniydi. Bu ayinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı belli olmamakla birlikte belki olayları aşağıdaki gibi yeniden kurabiliriz:

İÖ üçüncü binyılın başlarında, Dumuzi Sümerdeki önemli kent devletlerinden Ereğ'in seçkin bir hükümdarıydı; yaşamı ve eylemleri dönemindeki ve sonraki kuşaklar üzerinde derin bir etki bırakmıştı. Ereğ'in koruyucu ilahı İnanna'ydı. İnanna, bütün Sümer tarihi boyunca, öncelikle cinsel aşk, doğurganlık ve üretkenlikten sorumlu tanrıça olarak görülmüştür. Kuşkusuz Dumuzi ve İnanna'nın isimleri Ereğ'in erken dönemine ait mitlerle ve törensel ayinlerle iç içe geçmiştir. Ne var ki, Sümerlerin giderek daha fazla ulusal yönelimli olduğu ve teologların Sümer panteonunu buna uygun olarak sistematize edip sınıflandırdığı üçüncü binyılın ortalarına doğru, görünüşte oldukça akla yakın ve pek çekici bir fikir ortaya çıktı; bu fikre göre Sümer kralı, kim olursa olsun ya da hangi kentten gelirse gelsin, eğer ülkesinin ve halkının gönencini ve bolluğunu etkili bir şekilde güvence altına alacaksa, yaşam verici aşk tanrıçasının, yani Ereğli İnanna'nın kocası olmalıydı. Bu ilk fikir kabul edilmiş dogma haline geldikten sonra ritüel uygulamalarında yürürlüğe kondu; ritüel, kral ile İnanna'nın Ereğ'teki tapınağından özel olarak seçilmiş bir cariye arasında büyük olasılıkla her Yeni Yılda tekrarlanan evlilik töreninin cinsel birleşmeyle tamamlanması biçiminde yapıliyordu. Gelgelelim hem inanca hem de ayine önem ve saygınlık kazandırılması için bunların kökeni-

nin daha eski zamanlara götürülmesi gerekiyordu; böylece Ereğ'in en çok saygı duyulan ilahı İnanna'nın kocası olan ilk ölümlü hükümdar olma onuru, doğal olarak, yüzyıllar boyunca Sümer efsanelerinde ve halk inançlarında unutulmaz bir kişilik haline gelen Ereğ hükümdarı Dumuzi'ye nasip oldu.

Bu kùltten sorumlu olan rahiplerle ilgili olarak, görevlerinin isminden başka çok az şey biliyoruz. Tapınağın yönetsel başkanı *sanga* idi; büyük olasılıkla görevi tapınağın binalarını ve maliyesini düzen içinde yönetmek ve tapınak personelinin ödevlerini verimli bir şekilde yerine getirmelerini sağlamaktı. Tapınağın tinsel başkanı, tapınağın *gipar* adıyla bilinen bölümünde yaşayan *en*'di. Görünüşe göre ayinlerin adandığı ilahın cinsiyetine bağlı olarak, erkekler kadar kadınlar da *en* olabilir. Nitekim başlıca ilahı tanrıça İnanna olan Ereğ'in ana tapınağı Eanna'daki *en* erkekti. Her ne kadar kral olmaları olası ve büyük askeri önderler oldukları kesinse de Enmerkar ve Gılgamış adlı kahramanlar başlangıçta *en* olarak adlandırılıyordu. Başlıca ilahı ay-tanrısı Nanna olan Ur'daki Ekişnugal tapınağının *en*'i, bir kadın ve genellikle Sümer'in tahttaki hükümdarının kızıydı. (Aslında Büyük Sargon zamanından beri Ekişnugal *en*'lerinin, tümü olmasa bile hemen hemen tümünün isimleri elimizdedir.)

En'in altında bir dizi rahip sınıfları vardı. Bunlar arasında *guda*, *mah*, *işib* ve *nindingir* bulunuyordu. Bu rahiplerin görevleri hakkında çok az bilgimiz vardır. Yalnızca *işib*'in kutsal saçlardan ve arındırma törenlerinden sorumlu ve *gala*'nın da bir tür tapınak şarkıcısı ve şairi olabileceğini biliyoruz. Ayrıca şarkıcılarla müzisyenlerden ve –özellikle İnanna'ya adanmış tapınaklarda– çok sayıda hadımla tapınak cariyesinden oluşan büyük bir topluluk da bulunuyordu. Eski Sümer tapınaklarındaki kazılardan çıkarılan yönetimle ilgili çok sayıda belgeyle de kanıtlandığı gibi dinsel ayinlerde şu ya da bu şekilde görev

alanlara ek olarak, tapınak personeli arasında dindışı görevliler, işçiler ve tapınağın çeşitli tarımsal ve ekonomik işlerini yürütülmesine yardımcı olan köleler de yer alıyordu.

Kederli tapınak şairleri ve ozanlarınca yazılan acı ağıtların da ortaya koyduğu gibi bir Sümer tapınağının tahrip olması, bir kentin ve halkının başına gelebilecek en ağır felaketti. Bir örnek vermek gerekirse, Elamlıların Ur'a saldırıp Üçüncü Ur Hanedaru'nın son hükümdarı İbbi-Sin'i yakalayarak götürmelerinden sonra Ur'un ve tapınağı Ekişnugal'in uğradığı büyük yıkımın bir tablosunu çizen "Ur'un Yıkılışına Ağıt"tan bir parça şöyledir:

Ey kraliçe, nasıl avuttu yüreğin seni, nasıl kalabilirsin ölmeden sen!

Ey Ningal, nasıl avuttu yüreğin seni, nasıl kalabilirsin ölmeden sen!

Ey kenti yıkılan dürüst kadın, nasıl var olabilirsin sen!

Ey ülkesi yok olan Ningal, nasıl avuttu yüreğin seni!

Yıkıldıktan sonra kentin, nasıl var olabilirsin sen!

Yıkıldıktan sonra evin, nasıl avuttu yüreğin seni!

Garip bir kent oldu kentin; nasıl var olabilirsin sen!

Gözyaşı evi oldu evin, nasıl avuttu yüreğin seni!

Yıkıntı oldu kentin—hanımı değilsin artık onun sen,

Kazmaya terk edildi evin—içinde oturmuyorsun artık onun sen,

Boğazlandı halkın—kraliçeleri değilsin artık sen,

Garip gözyaşları oldu gözyaşların, ağlamıyor ülken,

Yabancı ülkelerde oturuyor, "yakarma gözyaşları" dökmeden,

Üreyen biri gibi ülken ... sımsıkı kapatıyor ağzını.

Kentin yıkıntı oldu; nasıl var olabilirsin sen!

Bomboş kaldı evin, nasıl var olabilirsin sen!

Ur, kutsal mekân, rûzgâra terk edildi; nasıl var olabilirsin artık sen!

Guda-rahibi yürümüyor artık gönençle; nasıl avuttu yüreğin seni!

En'i oturmuyor *gıpar*'da; nasıl var olabilirsin sen!
 Arındırma törenlerini seven ... arındırmıyor seni,
 Nanna baba, senin *işib*-rahibin, kutsal kapları yetkinleştirmede senin
 için,
 Kutsal *giguna*'daki *mah*'ın bürünmedi ketene
 Seçilmiş dürüst *en*'in ..., Ekişnugal'de,
 Sevinçle yürümüyor kutsal mekândan *gıpar*'a,
 Senin bayram evin *ahu*'da kutlamadılar bayramları;
Ub ve *ala*'da çalmadılar yüreklere sevinç dolduran *tigî*-müziğini.
 Yıkanmıyor karabaşlı insanlar senin bayramın için,
 Keten kiri sanki onlara biçilmiş yazgı gibi; değişti görünüşleri.
 Feryada dönüştü şarkın ,
 Ağıta dönüştü *tigî*-müziğin

Getirilmedi öküzün ahırına, hazırlanmadı yağı senin için,
 Kalmıyor koyunun ağılında, sunulmuyor sütü sana,
 Yağını getiren, getirmiyor artık ahırdan sana, ...'i,
 Sütünü getiren, getirmiyor artık ağıldan sana, ...'i.
 Sana balık getiren balıkçı kurban gitti talihsizliğe,
 Sana kuş getiren kuş avcılarını kapıldı ...'e, güçlkle var olabilirsin artık
 sen,
Magur-teknelere çok uygun olan ırmağın ortasında, ...-bitkisi büyüyor,
 Dağ dikenini büyüyor arabalar için hazırlanan yollarında.
 Ey kraliçem, kentin anası olarak senin önünde ağlıyor;
 Anyor seni Ur, yıkılmış bir sokağın çocuğu gibi,
 Ellerini uzatıyor sana ev, her şeyini yitirmiş bir adam gibi,
 Haykırıyor dürüstlük evinin tuğlaları "Nerede, tannı aşkına?" diye, tıpkı
 bir insan gibi,

Ey kraliçem, terk ettin evi; terk ettin kenti.

Tanrı aşkına, daha ne kadar sırt döneceksin kentte, tıpkı bir düşman gibi?

Ey Ningal Ana, (daha ne kadar) tehditler savuracaksın kentte, tıpkı bir düşman gibi?

Kentinin sevgilisi bir kraliçe olsan da terk ettin . . . kentini;

Halkının sevgilisi bir kraliçe [olsan da] terk ettin . . . halkını.

Ey Ningal Ana, ahırının bir öküzü gibi, ağılının bir koyunu gibi!

Eski günlerdeki ahırının bir öküzü gibi, ağılının bir koyunu gibi!

Küçük bir çocuğu gibi senin odanın, ey dadı, senin evinin!

Tannıların kralı An, "Yetti artık" desin sana.

Tüm ülkelerin kralı Enlil yazgını (iyi) yazsın.

Kenti geri getirsin yerine senin için, kraliçeliğini yapasın!

Ur'u geri getirsin yerine ki, kraliçeliğini yapasın!

Sümer mitolojisine dönecek olursak, her şeyden önce Sümer mitlerinin ayin ve ibadetlerle herhangi bir ilişkisi varsa bile ibadetlerin Sümer dinsel uygulamalarında çok önemli bir rol oynamış olmasına karşın bu ilişkinin çok az olduğunun belirtilmesi gerekir. Elimize ulaşan hemen hemen bütün Sümer mitleri yazınsal ve etiolojik niteliklidir; bunlar, mitin genellikle yanlış olarak karakterize edildiği gibi ne "sözlü ayinler" ne de ritüel uygulamalarına yapılmış sözlü eklerdir. Mitler öncelikle evrenin yaratılması ve düzenlenmesi, tanrıların doğumu, aşkları ve nefretleri, kinleri ve entrikaları, kutsamaları ve lanetlemeleri, yaratma ve yok etme eylemleri çevresinde dönmektedir. Bunlarda tanrılar arasındaki iktidar mücadelesi hakkında çok az şey vardır; bu olduğu zaman bile asla acı, kinci ve kanlı bir çatışma olarak betimlenmez.

Entelektüel açıdan, Sümer mitleri tanrılara ve onların ilahi etkinliklerine pek olgun ve incelikli bir yaklaşım sergiler; mitlerin ardın-

da dikkate değer bir kozmolojik ve teolojik düşünce kendini gösterir. Ne var ki, Sümer mityazıcıları genellikle daha önceki zamanlardaki okuma yazma bilmeyen şairlerin ve ozanların doğrudan mirasçısıydı ve ilk amaçları tanrılar hakkında çekici, esinlendirici ve eğlendirici şiirsel anlatılar yazmaktı. En önemli yazınsal araçları mantık ve akıl değil, imge ve düş gücüydü. Öykülerini anlatırken, akılcı ve mantıksal düşüncede belki de herhangi bir temeli olamayacak, insan eylemlerine göre tasarlanmış motifler ve olaylar icat etmekte hiç tereddüt etmezlerdi. Kozmolojik araştırma ve çıkarsamayla hiçbir ilgisi olmayan efsane ve folklor motiflerini de kendilerine mal etmekten kaçınmazlardı.

Şu ana dek elimize, evrenin yaratılmasını doğrudan ve açık seçik ele alan hiçbir Sümer miti geçmiş değildir. Sümer kozmogonik fikirleri hakkında bilinen az şey de bütün yazınsal belgelere dağılmış durumda bulunan kısa ve özlü ifadelerden çıkarılmıştır. Fakat elimizde, evrenin ve kültürel süreçlerinin düzenlenmesi, insanın yaratılması ve uygarlığın kurulmasıyla ilgili birçok mit vardır. Bu mitlerde yer alan en önemli kahramanlar sayı bakımından görece azdır: Hava-tanrısı Enlil, su-tanrısı Enki, ana-tanrıça Ninhursag (Nintu ve Ninmah adlarıyla da tanınır), güney rüzgârı tanrısı Ninurta, ay-tanrısı Nanna-Sin, Bedevi tanrısı Martu ve özellikle talihsiz eşi Dumuzi'yle ilgili olarak karşımıza çok sık çıkan İnanna.'

Bu bölümde daha önce de belirtildiği gibi Sümer panteonunun en önemli tanrısı, "tanrıların babası," gök ve yeryüzü kralı," "tüm ülkelerin kralı" Enlil'di. "Enlil ve Kazmanın Yaratılışı" adlı mite göre Enlil, göğü yeryüzünden ayıran, "toprağın tohumu"nu yeryüzünden yuvarları çıkaran, "gerekli olan ne varsa" yaratan, tarım ve inşaat amacıyla kullanılmak üzere kazmayı yapan ve "karabaşlar"a, yani Sümerlere, hatta belki de bir bütün olarak insanlara sunan tanrıydı. "Yaz ve Kış"

adlı tartışmaya göre Enlil, bütün ağaçları ve tahılları yaratan, “Ülke”de bolluk ve gönenç üreten, yaşam veren sulardan ve toprakta yetişen her şeyden sorumlu olan “Tanrıların Çiftçisi” olarak “Kış”ı atayan tannıydı. Tanrılar –en önemlileri bile– onun kutsamasını elde etmeye çok istekliydi. Bir mit, tanrı Enki’nin Eridu’daki “deniz evi”ni inşa ettikten sonra onayını ve kutsamasını elde etmek için nasıl Enlil’in Nippur’daki tapınağına yolculuk yaptığını anlatır. Ur’un koruyucu ilahı olan ay-tanrısı Nanna-Sin ülkesinin gönencini ve zenginliğini güvence altına almak istediği zaman, armağanlarla yüklü bir tekneyle Nippur’a gitmiş ve böylece Enlil’in cömert kutsamasını elde etmişti.

Enlil her ne kadar Sümer panteonunun başıysa da, gücü hiç de sınırsız ve mutlak değildi. Sümer mitlerinden daha insani ve yumuşak olanlarından biri, Enlil’in aşağıdaki olayın sonucunda ölümler diyarına sürgün edilmesiyle ilgilidir:

İnsanın henüz yaratılmadığı ve Nippur kentinde yalnız tanrıların oturduğu zamanlarda, kentin “delikanlısı” tanrı Enlil, “genç kızı” tanrıça Ninlil’di; “ihtiyar kadını” da Ninlil’in annesi Nunbarşegunu’ydu. Günlerden bir gün, Ninlil’i Enlil’le evlendirmeyi aklına ve yüreğine koyan ihtiyar kadın kızına şöyle öğüt verir:

Duru ırmakta, ey kız, duru ırmakta yıkan,
 Ey Ninlil, Nunbirdu ırmağının kıyısı boyunca yürü,
 ışıltılı gözlü, efendi, ışıltılı gözlü,
 “Yüce dağ,” Enlil baba, ışıltılı gözlü, görecekt seni,
 Çoban . . . yazgıları belirleyen, ışıltılı gözlü görecekt seni,
 Derhal kucaklayacak (?), öpecek seni.

Ninlil neşe içinde annesinin öğütlerini yerine getirir:

Duru ırmakta, kız, duru ırmakta yıkandı,
 Ninlil, Nunbirdu ırmağının kıyısı boyunca yürüdü
 ışıltılı gözlü, efendi, ışıltılı gözlü,
 “Yüce dağ,” Enlil baba, ışıltılı gözlü, gördü onu,
 Çoban . . . yazgıları belirleyen, ışıltılı gözlü gördü onu,

Efendi ona sevişmekten (?) söz etti, kız gönülsüzdü,
 Enlil ona sevişmekten (?) söz etti, kız gönülsüzdü,
 “Benim döl yatağım çok ufak, birleşmeyi bilmez,
 Dudakların çok küçük, öpmeyi bilmez”

Bunun üzerine Enlil veziri Nusku'yu çağırır ve ona sevimli Ninlil'e duyduğu arzudan söz eder. Nusku büyük bir kayık getirir ve Enlil ırmakta Ninlil'e tecavüz edip onu ay-tanrısı Sin'e gebe bırakır. Tanrılar bu ahlaksızca davranış karşısında dehşete düşerler ve kralları olmasına karşın Enlil'i yakalayıp kentten ölüler diyarına sürer. Panteonun düzeni ve işleyiş yöntemine biraz dolaylı ışık tutan pek az kaynaktan biri olan söz konusu pasaj şöyledir:

Enlil Kiur'da (Ninlil'in özel kutsal mekânı) gezinir,
 Enlil Kiur'da gezinirken,
 Büyük tanrılar, ellisi birden,
 Yazgıyı-belirleyen tanrılar, yedisi birden,
 Enlil'i Kiur'da yakaladılar (şöyle diyerek):
 “Enlil, seni ahlaksız, kentten defol,
 Nunamnir (Enlil'in bir sıfatı), seni ahlaksız, kentten defol.”

Böylece Enlil, tanrılar tarafından belirlenen yazgıya boyun eğerek Sümerlerin Hades'ine doğru yola çıkar. Ama büyümüş karnıyla Ninlil

geride kalmayı reddeder ve ölümler diyarına zoraki yolculuğunda Enlil'in peşinden gider. Enlil bu durumdan rahatsız olur, çünkü bu, başlangıçta parlak cisimlerin en büyüğü olan aydan sorumlu olması kararlaştırılan oğlu Sin'in gökte değil karanlık, kasvetli ölümler diyarında oturmak zorunda kalacağı anlamına gelmektedir. Bunu önlemek için Enlil oldukça karmaşık bir hile düşünür. Nippur'dan Hades'e giden yol üzerinde yolcular herhalde küçük tanrılar olan üç kişiyle karşılaşmaktadır: Nippur kapılarından sorumlu kapı bekçisi, "ölümler diyarı ırmağının adamı" ve ölümleri Hades'e geçiren Sümer "Kharon"u, yani kayıkçı. Enlil sırayla bu kişilerin kılığına girer –ilahi başkalaşımın bilinen ilk örneği– ve Ninlil'i, ağabeyleri Sin'in yerini almaları için üç ölümler diyarı tanrısına gebe bırakır; böylece Sin göğe çıkmak için serbest kalır.

Ayrıntılı ve bilgilendirici Sümer mitlerinden biri, Sümer su ve bilgelik tanrısı Enki tarafından evrenin düzenlenmesiyle ilgilidir. Bu mitin yeni, eksiksiz bir çevirisi Beşinci Bölümde ("Yazın: Sümer Gökçe yazını) bulunabilir. Bir başka Enki miti, belki kısmen eskiçağ Hindistan'ıyla özdeşleştirilebilecek olan cennet ülkesi Dilmun'a ilişkin karışık ve henüz tam aydınlatılamamış bir masal anlatmaktadır. İnsanları değil, tanrıları ele alan bu Sümer "cennet" mitinin olay örgüsü, çok kısa bir özetle şöyledir:

Dilmun "saf," "temiz" ve "parlak" bir ülke, ne hastalığın ne de ölümün bilinmediği bir "yaşayanlar" diyandır. Gelgelelim Dilmun'da hayvansal ve bitkisel yaşam için elzem olan tatlı su yoktur. Bu nedenle Sümer'in büyük su-tanrısı Enki, güneş-tanrısı Utu'ya, burayı topraktan çıkardığı suyla doldurmasını buyurur. Böylece Dilmun meyve yüklü tarlalarla ve çayırarla yemyeşil, tanrısal bir bahçe haline gelir.

Bu tanrı cennetinde, belki başlangıçta Toprak Ana olan Sümerlerin büyük ana-tanrıçası Ninhursag sekiz bitki filizlendirir. Ninhursag,

ancak hepsi de su-tanrısı tarafından döllenmiş ve en ufak bir acı ya da sancı olmadan doğan (şiirde bu ısrarla vurgulanıyor) üç tanrıça kuşağına yaşam verdikten sonradır ki, bu bitkileri var etmeyi başarır. Fakat herhalde Enki bunların tadına bakmak istediği için onun ulağı olan iki-çehreli tanrı Isimud bu değerli bitkileri birer birer koparır ve efendisine getirir, o da hepsini sırayla yer. Bunun üzerine öfkelenen Ninhursag Enki'ye ölüm laneti okur. Sonra da, besbelli ki karından dönmeyeceğini ve yumuşamayacağını göstermek için tanrıların arasından kaybolur.

Enki'nin sağlığı bozulmaya başlar; organlarından sekizi hastalanır. Durumu hızla ağırlaşırken büyük tanrılar yas tutar. Görünüşe göre Sümer tanrılarının kralı hava-tanrısı Enlil de bu duruma bir çare bulamaz. O zaman bir tilki ortaya çıkarak, eğer hak ettiği şekilde ödüllendirilirse Ninhursag'ı geri getireceğini söyler. Tıpkı söz verdiği gibi tilki bir şekilde (burada ilgili pasaj ne yazık ki tahrip olmuştur) ana-tanrıçayı tanrılara geri getirmeyi ve ölmekte olan su-tanrısını Ninhursag'a tedavi ettirmeyi başarır. Ninhursag Enki'yi vulvasının yanına oturtur ve bedeninin hangi sekiz organının ağrıdığını sorduktan sonra sekiz şifa tanrısını yaratır, Enki de sağlığına kavuşup yaşamaya geri döner.

Gerçi mitimiz insanların değil de tanrıların cennetini ele alıyor, ama yine de Kitabı Mukaddes'teki cennet öyküsüyle birçok koşutluk gösteriyor. Aslında bir cennet, bir tanrılar bahçesi düşüncesinin Sümer kökenli olduğuna inanmak için bazı nedenler vardır. Şiirimize göre Sümerlerin cenneti, Sümer'in doğusunda bir yerlerde bulunan Dilmun ülkesindeydi. Sümerleri yenen Sami kökenli bir halk olan Babililer, daha sonraları kendi ölümsüzlerinin yurdu olan "yaşayanlar diyarı"nı da işte bu aynı Dilmun'a yerleştirmişti. Dicle ve Fırat da dahil olmak üzere dört dünya ırmağının kaynağı olan Eden'in doğu-

sunda kurulmuş Kitabı Mukaddes cennetinin de başlangıçta Sümerlerin cennet ülkesi Dilmun'la aynı yer olabileceğini göstermeye yetecek belirtiler vardır.

Yine şiirimizde güneş-tanrısının topraktan çıkardığı tatlı suyla suladığını anlatan pasaj, Kitabı Mukaddes'teki ayeti anımsatmaktadır: "Ve yerden buğu (?) yükseldi ve bütün toprağın yüzünü suladı" (Tekvin 2:6). Tanrıçaların ağrısız ve sancısız doğurmaları, Havva'ya edilen lanetin arkaplanına ışık tutmaktadır; onun yazgısı çocuklarını zahmetle taşıyıp ağrıyla doğurmak olacaktır. Ve besbelli, Enki'nin sekiz bitkiyi yemesi ve bu hatası yüzünden lanetlenmesi, Adem ile Havva'nın bilgi ağacının meyvesini yemelerini ve bu günahkâr eylem yüzünden onlara edilen laneti çağrıştırmaktadır.

Fakat yaptığımız karşılaştırmalı çözümlemelerden çıkan en ilginç sonuç, Sümer şiirinin Kitabı Mukaddes'te yer alan cennet öyküsündeki en şaşırtıcı motiflerden birine getirdiği açıklamadır; bu ünlü pasajda "bütün yaşayanların anası" Havva'nın, Adem'in kaburga kemiğinden yaratıldığı anlatılır – fakat neden kaburga kemiği? Kitabı Mukaddes'e göre adı aşağı yukarı "yaşatan dişi" anlamına gelen Havva adlı kadının yaratılmasında, İbrani öykü anlatıcıları neden bedeninin başka bir organını değil de kaburga kemiğini daha uygun bulmuştur? Eğer Kitabı Mukaddes'teki cennet öyküsünün temelinde Dilmun şiirinin gösterdiği türden bir Sümer yazınsal etkisi bulunduğu varsayımı kabul edilirse, bunun nedeni iyice açıklığa kavuşur; çünkü elimizdeki Sümer şiirinde, Enki'nin hasta organlarından biri kaburga kemiğidir. Kaburga kemiğine Sümercede *ti* denir. Bu nedenle Enki'nin kaburga kemiğini iyileştirmek için yaratılan tanrıçaya Sümerce Nin-ti, "kaburga kemiği hanımı" adı verilmiştir. Fakat Sümercedeki *ti* sözcüğü aynı zamanda "yaşatmak" anlamını da taşır. Böylece Nin-ti "yaşatan hanım" olduğu kadar "kaburga kemiğinin hanımı" anlamına da gelebi-

lir. Sümer yazınında da bir tür sözcük oyunuyla “kaburga kemiğinin hanımı” ile “yaşatan hanım” özdeş hale gelmiştir. Gerçi İbranicede “kaburga” ve “yaşatan” sözcükleri arasında hiçbir ortaklık bulunmadığı için sözcük oyunu geçerliliğini elbette yitirmektedir, ama yine de Kitabı Mukaddes’teki cennet öyküsüne taşınıp ölümsüzleştirilmiş en eski sözcük oyunu bu olmuştur.

İnsanın “deniz dibindeki kilden” yaratılmasıyla ilgili bir Enki-Ninhursag miti daha vardır. Bu öykü, tanrıların ekmeklerini sağlar-ken, özellikle de tahmin edilebileceği gibi dişi ilahlar varlık bulduktan sonra çektikleri güçlüklerin betimlenmesiyle başlar. Tanrılar yakınırlar, ama Sümerlerin bilgelik tanrısı olarak yardımına gelmesi beklenebilecek olan Enki derin bir uykuda olduğundan onları duymaz. Bunun üzerine annesi olan ilksel deniz, “bütün tanrıları doğuran ana” tanrıların gözyaşlarını Enki’nin önüne getirerek şöyle der:

Ey oğul, kalk yatağından, senin . . . bilgelliğini göster,
Tanrıların hizmetkârlarını şekillendir, benzerlerini (?) üretsiner.

Enki konu üzerinde düşünür, “iyi ve soylu şekillendiricilerin” başına geçer ve annesi Nammu’ya, ilksel denize şöyle der:

Ey ana, adını koyduğun yaratık, var edildi,
Onun üzerine tanrıların imgesini (?) yerleştir;
Deniz dibinin yüzeyindeki kilden yüreğini yoğur,
İyi ve soylu şekilleyiciler kili berkitecekler,
Sen, sen onun uzuvlarını ortaya çıkar;
Ninmah (Ninhursag’ın başka bir adı) senin üstünde çalışacak,
(Doğum) tanrıçaları . . . sen biçimlerken yanında olacaklar,
Ey ana (yeni doğanın) yazgısını belirle,

Ninmah onun üstüne tanrıların kalıbını (?) yerleştirecek,
Bu insandır

Şiir bundan sonra bir bütün olarak insanın yaratılışından, açıkça anormal varlıkların var olduğunu açıklamayı denemek üzere, kimi kusurlu insan tiplerinin yaratılışına geçer. Enki'nin herhalde insanın yaratılışını kutlamak amacıyla tanrılar için düzenlediği bir eğlenceyi anlatır. Bu eğlenceye Enki ve Ninmah çok şarap içer ve bir parça aşırıya kaçarlar. Ninmah deniz dibinin yüzeyindeki kilden biraz alır ve altı tane değişik türde anormal kişi şekillendirir, Enki ise bunların yazgılarını belirler ve yemeleri için ekmek verir. Ninmah bu altı insan tipini yarattıktan sonra Enki bir tane de kendisi için yaratmaya karar verir. Neler yaptığı pek anlaşılır değildir, fakat her nedense, sonuçta ortaya çıkan yaratık tam bir başarısızlıktır; hem beden hem de ruh olarak zayıf ve güçsüzdür. Enki şimdi Ninmah'ın bu boynu bükük yaratığa yardım etmesi için çırpınmaktadır; bu nedenle ona şöyle seslenir:

Senin elinle şekillenenin yazgısını belirledim,
Ona yiyecek ekmek verdim;
Sen de benim elimde şekillenenin yazgısını belirle,
Sen de ona yiyecek ekmek ver.

Ninmah yaratığa karşı iyi davranmaya çalışır, fakat bir işe yaramaz. Onunla konuşur, ama bir yanıt alamaz. Yemesi için ekmek verir, fakat o uzanıp almaz. Ne oturabiliyor, ne ayakta durabiliyor, ne de dizlerini bükebiliyordur. Enki ile Ninmah arasında geçen uzun, fakat şimdiye kadar anlaşılamayan bir konuşmanın ardından, Ninmah, yarattığı hasta, cansız yaratık yüzünden Enlil'e lanet okur, o da bu la-

neti hak ettiğini düşünerek kabullenir.

Fırtınalı güney rüzgârının tanrısı Ninurta'yla ilgili, ejderha öldürme motifli bir mit vardır. Tanrıya adanmış ilahi niteliğindeki kısa bir pasajın ardından, Ninurta'nın kişileştirilmiş silahı Şarur'un seslenişiyle olay örgüsü başlar. Mekânı *kur*, yani ölümler diyarı olan hastalık ve illet cini Asag'a belirtilmeyen bir nedenle düşmanlık beslemektedir. Ninurta'nın kahramanca niteliklerini ve eylemlerini öven ifadelerle dolu bir konuşmada Şarur onu ejderhaya saldırıp ortadan kaldırması için kışkırtır. Ninurta söyleneni yapmaya girişir. Gelgelelim önce başa çıkamayacağı bir rakibe çatmış gibidir ve "bir kuş gibi kaçır." Şarur bir kere daha güven verici ve yüreklendirici sözlerle ona seslenir. Ninurta bu defa kullanabildiği bütün silahlarla Asag'a şiddetle saldırır ve cini yok eder.

Ne var ki, Asag'ın yok edilmesiyle Sümer'in üzerine bir felaket çöker. Kur'un ilksel suları yeryüzünü basar ve onun şiddetinden tarlalara ve bahçelere hiç tatlı su ulaşamaz. Sümer'in "kazmasını ve sepetini taşıyan," yani Sümer'in sulanmasından ve ekim için hazırlanmasından sorumlu olan tanrılar çaresizlik içindedir. Dicle artık akamaz; yatağında "iyi" su taşımaz.

Açlık korkunçtu, hiçbir şey üretilmiyordu,
 Küçük derelerde, kimse "ellerini yıkamıyordu,"
 Sular yükselmiyordu,
 Tarlalar sulanmıyordu,
 (Sulama) hendekleri kazılmıyordu,
 Toprağın hiçbir yerinde bitki yoktu,
 Yalnızca zararlı otlar büyüyordu.

Bunun üzerine efendi yüce zekâsını işletti,

Enlil'in oğlu Ninurta büyük işler başardı.

Ninurta Kur'un üstüne taşlar yığar ve bunlarla Sümer'in önüne büyük bir duvar örür. Bu taşlar "kudretli sular"ı engeller ve sonuçta Kur'un suları artık yeryüzüne yükselmez. Ülkeyi kaplamış olan sulara gelince, Ninurta bunları bir araya toplar ve Dicle'ye akıtır, böylece ırmağın taşmasıyla tarlalar sulanır.

Yayılmış olanları bir araya getirdi,
Kur'un yaydıklarını,
Topladı ve Dicle'ye attı,
Ondan taşan sular tarlalara aktı.
Şimdi yeryüzündeki her şey,
Ülkenin kralı Ninurta'yla neşelendi.
Tarlalar bol tahıl yetiştirdi,
Bağlar, bahçeler meyveyle doldu,
Ürün ambarlara ve tepelere yığıldı;
Efendi yeryüzünden kederi sildi,
Tannların ruhlarını neşelendirdi.

Oğlunun kahramanca başarılarını işiten annesi Ninmah'ın yüreği ona karşı şefkatle dolar; yüreği öylesine kabarı ki, yatak odasında gözünü uyku tutmaz. Bundan dolayı onu ziyaret etmek ve yüzüne doya doya bakabilmek için oğlundan izin ister. Ninurta ona "yaşam gözü"yle bakar ve şöyle der:

Ey hatun, sen Kur'a gelmek istediğin için,
Ey Ninmah, benim uğruma bu düşman ülkeye gelmek istediğin için,
Beni kuşatan savaşın dehşetinden korkmadığın için,

Ben yigidin, yığıldığı tepenin adı,
Hursag (dağ) olsun ve sen de onun kraliçesi ol.

Daha sonra Ninurta her türden bitki, şarap ve bal, çeşitli cinsten ağaçlar, altın, gümüş ve tunç, sığır, koyun ve “dört ayaklı yaratıklar”ı versin diye Hursag’ı kutsar. Sonra taşlara döner, cin Asag’a karşı savaşırken kendisine düşmanlık edenleri lanetler, dostluk edenleri kutsar.

Sümer mitlerinin birçoğu hırslı, saldırgan ve iddialı aşk tanrıçası İnanna (Akadların İstar’ı) ile kocası çoban-tanrı Dumuzi (Kitabı Mukaddes’teki Tammuz) çevresinde dönmektedir. Dumuzi’nin tanrıçaya kur yapışı iki versiyonda anlatılmaktadır. Birincisinde, Dumuzi İnanna’nın teveccühünü kazanmak için çiftçilik tanrısı Enkimdu ile rekabet eder ve ancak şiddet kullanma tehditlerine kadar varan uzun çekişmelerden sonra başarılı olur. Ötekindeyse Dumuzi İnanna’nın sevgilisi ve kocası olarak hemen kabul görmüş gibidir. Fakat İnanna’yla evliliğinin cehennem azabıyla sonuçlanacağını ve sözcüğün birebir anlamında Cehenneme atılacağını pek sanmamaktadır. Bu öykü, en iyi korunmuş Sümer mitlerinden biri olan “İnanna’nın Ölüler Âlemine İnişi”nde anlatılır. Geçen yirmibeş yıl boyunca üç kez yayımlanıp gözden geçirilmiş olan bu mit, şimdiye kadar bilinmeyen birçok tablet ve parça yardımıyla dördüncü kez gözden geçirilmek üzeredir. Kısaca özetlemek gerekirse mit aşağıdaki öyküyü anlatmaktadır:

Çoban Dumuzi’nin kur yaptığı ve eş edindiği hırslı aşk ve savaş tanrıçası, “Göklerin Kraliçesi” İnanna, ölümler diyarına giderek buranın kraliçesi olmaya ve belki de ölüyü diriltmeye karar verir. Uygun tanrısal yasaları derler ve kraliçelere özgü giysileri ve takılarıyla süslenerek “dönüşü olmayan ülkeye” girmeye hazırlanır.

Ölümler diyarının kraliçesi, İnanna’nın ablası ve amansız düşmanı

olan Sümer'in ölüm ve karanlık tanrıçası Ereškigal'dir. Haklı olarak, ablasının hüküm sürdüğü diyarda kendisini öldürteceğinden korkan İnanna, hizmetine koşmaya her an hazır olan veziri Ninşubur'a üç gün sonra geri dönmezse, tanrıların toplantı salonundaki yıkıntıların yanında kendisi için bir ağıt yakmasını söyler. Sonra da Sümer panteonunun baştanrısı Enlil'in kenti Nippur'a gidecek ve İnanna'yı koruması, ölümler diyarında öldürülmesine izin vermemesi için ona yalvaracaktır. Eğer Enlil reddedecek olursa, bilgelik tanrısı, "yaşamın yiyeceğini bilen," "yaşamın suyunu bilen" Enki'nin kenti Eridu'ya gidecekti; o zaman Enki muhakkak gelirdi imdadına.

Bundan sonra İnanna ölümler diyarına iner ve Ereškigal'in lacivert-taşından yapılmış tapınağına yaklaşır. Kapıda, kim olduğunu ve neden geldiğini soran başkapıcıyla karşılaşır. İnanna, ziyareti için sahte bir bahane uydurur ve kapıcı hanımından aldığı talimatlar üzerine onu ölümler diyarının yedi kapısından geçirir. Kapılardan bir biri ardınca geçtikçe, karşı çıkmasına bakılmaksızın giysileri ve takıları birer birer alınır. Nihayet en son kapıdan geçince çınlıçıplak ve diz çökmüş olarak, Ereškigal ile ölümler diyarının herkesi korkutan yedi yargıcı Anunna-tanrıların önüne getirilir. Anunna-tanrıların yedisi ölüm bakışlarını üzerine dikince İnanna bir cesete döner ve bir kazığa asılır.

Böylece üç gün üç gece geçer. Dördüncü gün hanımının geri dönmediğini gören Ninşubur, onun verdiği talimatlar uyarınca tanrıları sırayla dolaşmaya başlar. Tıpkı İnanna'nın öngördüğü gibi hem Enlil hem de Nanna yardım etmeyi reddeder. Bununla birlikte Enki onu yaşama geri döndürmek için bir plan tasarlar. İki cinsiyetsiz yaratık olan *kurgarra* ve *kalaturra*'yı yaratır ve "yaşam yiyeceği" ile "yaşam içeceği"ni vererek, "doğuran ana" Ereškigal'in "çocukları yüzünden" hasta yattığı ölümler diyarına gitmelerini buyurur; çıplak ve örtülme-

miş Ereškigal sürekli olarak “Vay benim içim” ve “Vay benim dışım” diye inlemektedir. *Kurgarra* ile *kalaturra* da onun acısını paylaşırcasına, feryatlarını “Benim ‘içimden’ senin ‘içine,’ benim ‘dışımdan’ senin ‘dışına’ ” sözleriyle birlikte tekrarlayacaktır. Bundan sonra kendilerine armağan olarak ırmakların suyu ve tarlaların tahılı sunulacaktır, ama Enki bunları almamaları için onları uyarır. Bunun yerine “Bir çivide asılı olan cesedi verin bize” diyecekler ve onlara verdiği “yaşam yiyeceği” ile “yaşam içeceği”ni onun üzerine serpecekler, böylece ölmüş olan İnanna’yı dirilteceklerdir. *Kurgarra* ile *kalaturra* Enlil’in buyurduklarını eksiksiz olarak yerine getirir ve İnanna canlanır.

İnanna tekrar yaşama dönmüştür, ama dertleri henüz bitmemiştir; çünkü kapısından içeri giren hiç kimsenin kendi yerine bırakacağı birini getirmediği için yukarıdaki dünyaya dönemeyeceği, ölümler diyarının çığnemesi kuralıydı. İnanna için kuralda istisna yapılamazdı. Nitekim yeryüzüne çıkmasına izin verilmiştir, ama yerini alacak başka bir ilah bulmayı başaramazsa İnanna’nın aşağıya geri getirilmesi talimatını almış birçok kalpsiz cin de ona eşlik etmektedir. Bu gulyabani takipçilerle kuşatılmış olan İnanna, önce Umma ve Bad-tibira adlı iki Sümer kentini ziyaret etmek üzere yola çıkar. Bu kentlerin koruyucu tanrıları olan Şara ve Latarek dünyadışından gelen bu ziyaretçiler karşısında dehşete kapılarak çuvallara bürünür ve tozun içinde İnanna’ya secde eder. İnanna onların bu alçakgönüllülüğünden hoşnut kalmış gibidir; cinler onları ölümler diyarına sürüklemekle tehdit edince cinlere engel olur ve böylece iki tanrının yaşamı kurtulur.

Yolculuklarına devam eden İnanna ve cinler, Sümer kent devleti Ereğ’te bir bölge olan Kullab’a varır. Bu kentin kralı çoban-tanrı Dumuzi’ydi; karısı işkence ve ölüm gördüğü ölümler diyarına gittiği için üzülecek yerde, “soylu bir giysi giyerek bir tahta kurulmuştu,” yani aslında karısının başına gelen talihsizliği kutluyordu. Öfkelenen İnanna

na ona “ölüm gözü”yle bakar ve Dumuzi’yi alıp ölümler diyarına götürmeleri için istekli ve acımasız cinlere verir. Dumuzi’nin beti benzi atar, ağlamaya başlar. Dumuzi elini bir yılan eline ve ayağını bir yılan ayağına çevirerek cinlerden kaçıp kurtulmasına yardımcı olması için Utu’ya yalvarır.

Fakat öykünün bu noktasında –Dumuzi’nin duasının ortasında– elimizdeki tabletler sona erer ve okuyucu da yakın zamanlara dek öylece kala kalırdı. Ne var ki hüznü son artık elimizdedir: Utu’nun üç kez araya girmiş olmasına karşın Dumuzi, öfkeli ve kızgın karısı İnanna’nın yerine ölümler diyarında ölmesi için alınıp götürülür. Bunları, aslında “İnanna’nın Ölümler Diyarına İnişi”nin bir parçası olmamakla birlikte onunla yakından ilişkili olan ve dahası Dumuzi’nin yılanlara değil de ceylana dönüşmesinden söz eden, şimdiye dek büyük ölçüde bilinmeden kalmış bir şiirden öğreniyoruz. Bulunan bu yeni şiir, yaklaşık İÖ 1750’den kalma yirmisekiz tablet ve parça üzerine yazılı olarak bulunmuştur. Parçalardan kimileri onyıllarca önce yayımlanmışsa da, metnin tümü ancak yakınlarda bir araya getirilmiş ve en azından geçici çevirisi yapılmıştır. Aslında bu mite ait ilk parçalar daha 1915’te Hugo Radau tarafından yayımlanmıştır; ama bu yayın, şiirin yalnızca son dizelerini içeriyordu. 1930’da Fransız akademisyen Henri de Genouillac, şiirin ilk ellibeş dizesini içeren iki parçasını daha yayımladı. Fakat ortadaki bölümün tamamı hâlâ bilinmediği için Radau ve de Genouillac parçalarının aynı şiire ait olup olmadığını bilmeye olanak yoktu. 1953’te şiirin yayımlanmış ve yayımlanmamış altı parçası daha kullanıma sunuldu ve Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü öğretim görevlisi Thorkild Jacobsen şiirin olay örgüsü hakkında bilgi veren ve birçok parçasının çevirisini yapan ilk kişi oldu.¹ Ben o zamandan beri ondokuz tablet ve parça daha saptadım;

¹ Jacobsen ve Kramer, “Inanna ve Bilulu Miti,” *Journal of Near Eastern Studies*,

bunlardan on tanesi İstanbul'daki Eski Şark Eserleri Müzesi'ndedir (bunların kopyaları benim tarafımdan ve tablet koleksiyonu uzmanları Muazzez İlmiye Çığ ile Hatice Kızılyay tarafından çıkarılmıştır). Bütün bu yeni belgelerin bir araya gelmesi sonucunda, nihayet şiirin metninin hemen hemen tümüyle tamamlanması ve geçici bir çevirisinin hazırlanması olanaklı oldu. Aşağıdaki özet bu çeviriye dayanmaktadır.

"Dumuzi'nin Ölümü" adı verilebilecek olan mit, yazarın anlatacağı öykünün hüzünlü havasını verdiği bir giriş pasajıyla başlamaktadır. Ereklî çoban Dumuzi, ölümünün yakın olduğu içine doğunca gözyaşları içinde ve acı bir ağıt yakarak ovaya çıkar:

Gözyaşlarıyla dolmuştu yüreği,
Ovaya çıktı,
Gözyaşlarıyla dolmuştu yüreği çobanın,
Ovaya çıktı,
Gözyaşlarıyla dolmuştu yüreği Dumuzi'nin,
Ovaya çıktı,
Astı boynuna kavalını (?),
Tutturdu bir ağıt:

Ağıt yak, ağıt yak,
Ey ova, bir ağıt yak!
Ey ova, bir ağıt yak, bir feryat tuttur (?)!
Çağanozları arasında ırmağın, bir ağıt yak!
Kurbâgaları arasında ırmağın bir ağıt yak!
(Ağıt) sözleri dökülsün dudaklarından anacığımın,

(Ağıt) sözleri dökülsün dudaklarından anacığım Sirtur'un.

(Ağıt) (?) sözleri dökülsün dudaklarından beş ekmeği (?) olmayan (?)
anamın,

(Ağıt) (?) sözleri dökülsün dudaklarından on ekmeği (?) olmayan (?)
anamın,

Öldüğüm gün kimsesi kalmayacak ona bakacak (?),

Ovada, anacığım gibi, yaşlar döksün (?) benim gözlerimden de,

Ovada, kızkardeşim gibi, yaşlar döksün (?) benim gözlerimden de,

Şiirin devamında, Dumuzi yatıp uyur ve kötü olayların habercisi
olan uğursuz bir rüya görür:

Tomurcuklar (?) arasında yere yattı, tomurcuklar (?) arasında yere yat-
tı,

Çoban, tomurcuklar (?) arasında yere yattı,

Tomurcuklar (?) arasında yatarken çoban, bir rüya gördü,

Kalktı –bir rüyaydı bu, titredi (?)– bir hayaldi bu,

Gözlerini oğuşturdu elleriyle, afallamıştı.

Şaşkınlığa düşen Dumuzi, tanrısal şair, şarkıcı ve rüya yorumcu-
su olan kızkardeşi Geştinanna'yı yanına çağırır ve gördüğü uğursuz
rüyayı ona anlatır:

Rüyam, ey kızkardeşim, rüyam,

İşte bu rüyamın canevi!

Sazlar yükseliyor etrafımda, sazlar filizleniyor her tarafımda,

Yapayalnız duran bir kamış, başını eğiyor benim için,

Çift çift duran kamışlardan, ayrılıyor biri oradan benim için,

Ağaçlıklı koruda, uzun (?) ağaçlar yükseliyor korkuyla etrafımda,

Su dökülüyor kutsal yüreğimin üstüne,
 Çıkarılmış tabanı (?) kutsal güğümünden,
 Düşmüş kancadan, kancaya asılı duran kutsal maşrapam,
 Kaybolmuş çoban değneğim,
 Bir puhukuşu tutturmuş bir . . . ,
 Bir kuzu tutuyor pençelerinde bir şahin,
 Tozlarda sürünüyor lacivert sakalları genç keçilerimin,
 Ağıldaki koyunların eşeliyor yerleri bükülmüş ayaklarıyla,
 (Paramparça) güğüm devrilmiş, hiç süt dökülmemiş,
 (Paramparça) maşrapa devrilmiş, Dumuzi yaşamıyor artık,
 Rüzgârın eline verilmiş koyun ağılı.

Ağabeyinin rüyası Geştinanna'yı da derinden sarsar:

Ey ağabeyim, hayırlı değil bana anlattığın rüyan!
 Ey Dumuzi, hayırlı değil bana anlattığın rüyan!
 Sazlar yükseliyor etrafında, sazlar filizleniyor her tarafında.
 Haydutlar diklenip saldıracaklar sana (demektir bu).
 Yapayalnız duran bir karnış, başını eğiyor senin için,
 Seni karnında taşıyan anan egecek senin için başını (demektir bu).
 Çift çift duran karnışlardan ayrılıyor biri,
 Sen ve ben, ikimizden biri ayrılacak buradan (demektir bu) . . .

Geştinanna ağabeyinin gördüğü tekinsiz ve kötü olayların habercisi rüyayı madde madde yorumlamaya devam eder ve sonunda, ölümler diyarındaki cinlerin, yani *galla*'ların onu bulmak üzere oldukları ve hemen saklanması uyarısında bulunur. Dumuzi kabul eder ve saklandığı yeri *galla*'lara söylememesi için kızkardeşine yalvarır:

Dostum, bitkiler arasında saklanacağım ben
 Kimseye söyleme (saklandığım) yeri,
 Küçük bitkiler arasında saklanacağım,
 Kimseye söyleme (saklandığım) yeri,
 Büyük bitkiler arasında saklanacağım,
 Kimseye söyleme (saklandığım) yeri,
 Arallu'nun hendekleri arasına saklanacağım,
 Kimseye söyleme (saklandığım) yeri,

Geştinanna buna şöyle yanıt verir:

Kimseye söylersem (saklandığın) yeri, parçalayıp yesin köpeklerin beni,
 Kara köpekler, senin “çobanlık” köpeklerin,
 Vahşi köpekler, “efendilik” köpeklerin,
 Parçalayıp yesin beni senin köpeklerin.

Sonra, saklanan Dumuzi'yi merhametsiz *galla*'lar aramaya başlar.
Galla'lar şöyle tanıtılır:

Yemezler hiç yemek, bilmezler hiç su,
 Yemezler serpilmiş kutsal unu,
 İçmezler hiç saçılmış kutsal suyu,
 Almazlar hiç yatıştırıcı armağanlar,
 Zevke doyurmazlar hiç karlarının göğsünü,
 Öpmezler hiç çocukları, tatlı,

Galla'lar Dumuzi'yi bulamaz. Geştinanna'yı yakalarlar ve Dumuzi'nin nerede olduğunu söylemesi için rüşvet vermeye kalkarlar, fakat o sözüne sadık kalır.

Ne var ki, herhalde cinlerin kızkardeşini öldürmelerinden korktuğu için Dumuzi kente döner. Burada *galla*'lar onu yakalar, yumrukla, tekmeyle, kamçıyla saldırırlar ve ellerini ayaklarını bağlayarak ölümler diyarına taşımak için hazırlanırlar. Bunun üzerine Dumuzi, karısı Inanna'nın ağabeyi olan güneş-tanrısı Utu'ya dönerek, *galla*'lardan kaçabilmesi için kendisini bir ceylana dönüştürmesini ve ruhunu Şubirila adlı (henüz neresi olduğu anlaşılamamıştır) bir yere götürmesini niyaz eder ya da Dumuzi'nin kendi sözleriyle:

Utu, kanımın ağabeyisin sen,
 Kızkardeşinin kocasıyım ben,
 Eanna'ya (Inanna'nın tapınağı) yiyecek taşıyan benim,
 Erekte evlenme armağanlarını ben getirdim,
 Kutsal dudakları (?) ben öptüm,
 Kutsal uylukları (?) okşadım, Inanna'nın uyluklarını,
 Çevir benim ellerimi ceylan ellerine,
 Çevir benim ayaklarımı ceylan ayaklarına,
 Kaçayım *galla* cinlerimden,
 Taşıyayım ruhumu Şubirila'ya

Güneş-tanrısı, Dumuzi'nin niyazına kulak verir. Şair bunu şöyle anlatır:

Bir armağan olarak aldı gözyaşlarını onun Utu,
 Merhamet etti ona, merhametli bir adam gibi,
 Çevirdi ellerini onun ceylan ellerine,
 Çevirdi ayaklarını onun ceylan ayaklarına,
 O da kaçtı *galla* cinlerinden,
 Götürdü ruhunu Şuburila'ya

Ne yazık ki, peşine düşen cinler Dumuzi'yi bir kez daha yakalar ve önceki gibi döverek işkence eder. Bu nedenle Dumuzi ikinci kez Utu'ya dönerek kendisini ceylana çevirmesi için yalvarır; bu kez, ruhunu "bilge yaşlı hatun Belili" diye bilinen bir tanrıçanın evine götürmeyi diler. Utu duasına yanıt verir ve Dumuzi Belili'nin evine varır. Burada şöyle yakarır:

Bilge hatun, ben bir adam değilim, bir tanrıçanın kocasıyım,
Kutsal saçın suyundan, bırak içeyim biraz (?),
Serpilmiş kutsal undan, bırak yiyeyim biraz (?).

Sunulan yiyecek ve içeceği bitirmesine kalmadan *galla*'lar ortaya çıkar ve onu üçüncü defa dövüp hırpalar. Utu onu tekrar ceylana çevirir, o da kızkardeşi Geştinanna'nın koyun ağılına kaçar. Ama hepsi boşunadır; *galla*'lardan beşi koyun ağılına girer ve Dumuzi'nin yanına bir çivi ve sopayla vururlar, Dumuzi ölür. Şiirin hüzünlü son dizeleri şöyledir:

Giriyor birinci *galla* koyun ağılına,
Vuruyor Dumuzi'nin yanağına delici (?) bir çiviyle (?),
Giriyor ikincisi koyun ağılına,
Vuruyor Dumuzi'nin yanağına çoban değneğiyle,
Giriyor üçüncüsü koyun ağılına,
Çıkarılıyor askısı (?) kutsal güğümün,
Giriyor dördüncüsü koyun ağılına,
Düşüyor kancadan, kancaya asılı duran kutsal maşrapa,
Giriyor beşincisi koyun ağılına,
Güğüm (parçalanmış) duruyor, hiç süt dökülmüyor,
Maşrapa (parçalanmış) duruyor, Dumuzi yaşamıyor artık,

Rüzgâra veriliyor koyun ağılı.

Böylece İnanna'nın aşkının ve nefretinin kurbanı olan Dumuzi trajik bir akibete uğrar.

Ne var ki, İnanna mitlerinin tümü Dumuzi'yle ilgili değildir. Örneğin bir tanesinde, tanrıçanın insanın ve uygarlığının kurumlarının bağlı olduğu yasaları, yani me'leri hileyle nasıl ele geçirdiği anlatılır. Bu mit antropolojik açıdan hayli önemlidir, çünkü yazarı, öyküyle bağlantılı olarak, me'lerin tam bir listesini vermeyi ve kendi algıladığı haliyle uygarlığı yüzden fazla kültür özelliğine ve komplekse ayırmayı gerekli görmüştür. Bunlar, insanlığın siyasal, dinsel ve toplumsal kurumlarıyla, müzik ve müzik aletleriyle ve çok çeşitli entelektüel, duygusal ve toplumsal davranış modelleriyle ilgilidir (bkz. s. 156-157). Kısaca özetlenecek olursa, bu bilgilendirici mit şöyledir:

Göğün kraliçesi, Ereğ'in koruyucu tanrıçası İnanna, kentinin refah ve zenginliğini artırmayı, onu Sümer uygarlığının merkezi yapmayı ve böylece kendi ismini ve ününü yüceltmeyi çok istemektedir. Bu nedenle, "tanrıların yüreğini bilen" bilgelik tanrısı Enlil'in oturduğu su dolu dipsiz derinliklerin, yani Abzu'nun bulunduğu, Sümer kültürünün eski merkezi Eridu'ya gider; çünkü uygarlık için temel olan bütün ilahi buyruklar Enki'nin sorumluluğu altındadır. İster dürüstlükle ister hileyle olsun, bunları ele geçirip Ereğ'e götürebilirse, hem kentin hem de kendisinin şanını gerçekten de artık hiç kimse geçemeyecektir. Eridu'daki Abzu'ya yaklaşırken, büyük olasılıkla İnanna'nın çekiciliğine kapılan Enki ulağı Isimud'u çağırarak şöyle der:

Gel ulağım Isimud, kulak ver buyruklanma,
Sana bir söz söyleyeceğim, dinle sözüm.
Genç kız, tek başına, yöneltti adımını Abzu'ya,

İnanna, tek başına, yöneltti adımını Abzu'ya,
 Buyur et genç kızı, Eridu Abzu'suna,
 Yesin diye tereyağlı arpa çöreği verdir ona,
 Yürek serinleten soğuk su döktür ona,
 İçsin diye "aslanın karşısında" bira verdir ona,
 Kutsal sofrada, "göğün sofrası"nda,
 Selamlama sözleri söyle ona.

İsimud, efendisinin buyruklarını eksiksiz yerine getirir. İnanna ile Enki şölen sofrasında yiyip içmek üzere otururlar. İçki yüreklerini neşelendirince Enki haykırır:

Kudret adına, kudretim adına,
 Kutsal İnanna'ya, kızıma, sunacağım kutsal buyrukları.

Bunun üzerine, her defasında birkaç tane olmak üzere, yazarımıza göre uygarlığımızın kültür örüntüsünü denetleyen yüzden fazla tanrısal buyruğu verir. İnanna, sarhoş Enki'nin kendisine verdiği armağanları sevinçle kabul eder. Armağanları alır ve "gök gemisi"ne yükleyerek değerli yüküyle Ereke doğru yola çıkar. Fakat şölenin etkileri geçip ayılınca Enki me'lerin her zaman durdukları yerde olmadığını fark eder. İsimud'a seslenir, o da Enki'ye, onları kızı İnanna'ya kendisinin verdiğini söyler. Çok canı sıkılan Enki yaptığı cömertlikten pişman olur ve ne pahasına olursa olsun "gök gemisi"nin Ereke ulaşmasını engellemeye karar verir. Bu nedenle İnanna'nın ve gemisinin peşine düşmesi için ulağını bir grup deniz ejderhasıyla birlikte Eridu Abzu'suyla Ereke arasında bulunan yedi duraktan birincisine gönderir. Burada deniz ejderhaları "gök gemisi"ni İnanna'nın elinden alacaktır; ama İnanna'nın kendisine, Ereke doğru yolculuğuna yaya

olarak devam etmesi için izin verilecektir.

İsimud buyurulanı yapar. İnanna'yla "gök gemisi"ne yetişir ve Enki'nin fikrini değiştirdiğini, kendisi Ereke'ye gitmeye devam edebileceğini, ama gemiyi ve değerli yükünü ondan alarak geri götürmek zorunda olduğunu bildirir. Bunun üzerine, İnanna, sözünden ve yemininden döndüğü için Enki'yi adamakıllı haşlar. Veziri tanrı Ninşur'u yardımına çağırır, vezir İnanna'yı ve gemiyi İsimud ve deniz ejderhalarından kurtarır. Ama Enki vazgeçmez. İsimud'u çeşitli deniz canavarlarıyla birlikte "gök gemisi"ni ele geçirmek için tekrar tekrar gönderir. Sonunda İnanna ve gemisi güvenlik içinde Ereke'ye ulaşır, burada sevinen kent sakinlerinin sevinç gösterileri ve kutlamaları arasında değerli tanrısal me'leri teker teker gemiden indirir.

Bir başka İnanna mitinde, bir ölümlü, önemli bir rol oynamaktadır. Bu mitin olay örgüsü şöyledir: Bir zamanlar Şukalletuda adında, bahçesi için çok çalışan, ama çabalarının karşılığını alamayan bir bahçıvan yaşardı. Karıklarını ve evleklerini özenle suladığı halde bitkileri solup gidiyordu. Öfkeli rüzgârlar "dağların tozunu" yüzüne çarpıyordu. Üzerine titrediği her şey harap oluyordu. Bunun üzerine gözlerini yıldızlı göğün doğusuna ve batısına kaldırdı, kehanetleri inceledi, tanrısal buyrukları gözlemledi ve öğrendi. Yeni bilgilerle donanmış olarak, bahçesine geniş gölgesi gündoğumundan günbatımına kadar süren *sarbatu* ağacını (hangi ağaç olduğu henüz belirlenememiştir) dikti. Bu bahçecilik deneyinin sonucunda Şukalletuda'nın bahçesi yeşilin her türüyle doldu.

Bir gün tanrıça İnanna gökyüzünde ve yeryüzünde dolaştıktan sonra yorgun bedenini dinlendirmek için Şukalletuda'nın bahçesinin yakınlarında yere uzandı. Bahçesinin bir köşesinde onu gözetleyen bahçıvan, tanrıçanın yorgun olmasından yararlanarak onunla cinsel ilişkide bulundu. Sabah olup da gün ışıyınca, İnanna şaşkınlıkla içinde

bulunduğu durumu gördü ve böylesine utanmazca ırzına geçen ölüm-lüyü ne pahasına olursa olsun bulmaya karar verdi. Bunun için Sü-mer'e üç felaket gönderdi. İlk olarak, ülkenin bütün kuyularını kanla doldurdu, böylece bütün hurmalıklar ve bağlar kana boğuldu. İkinci olarak, ülkeye yıkıcı rüzgârlar ve fırtınalar gönderdi. Üçüncü felake-tin niteliği, ilgili dizeler çok hasarlı olduğundan belli değildir. Fakat bu üç felakete karşın iffetini bozanı bulmayı başaramaz. Şukalletuda her felaketten sonra babasının evine gidip içinde bulunduğu tehlike hakkında bilgi verir. Babası, oğluna, adımlarını kardeşlerine, "kara-başlara," yani Sümer halkına yöneltmesini ve kent merkezlerinin ya-kınlarında bulunmasını öğütler. Şukalletuda babasının öğüdünü tutar ve sonuçta İnanna onu bulmayı başaramaz. Üçüncü başarısızlığından sonra, İnanna acıyla, kendisine karşı yapılan çirkin davranışın öcünü alamayacağını anlar. Bu nedenle, öğüt ve yardımlarını almak üzere Sümer bilgelik tanrısı Enki'nin evine, Eridu kentine gitmeye karar verir. Ne yazık ki, tablet bundan sonra kırık olduğu için öykünün so-nunu bilemiyoruz.

Bir bütün olarak insanlığa yapılan göndermelerin dışında, ölümlü-ler Sümer mitlerinde çok az rol oynar. İnanna-Şukalletuda mitinden başka, bir ölümlünün dahil olduğu, bilinen yalnızca tek bir mit var-dır. Bu, karşılaştırmalı Kitabı Mukaddes araştırmalarında çok önemli olan, eskiden beri bilinen Tufan öyküsüdür. Ne yazık ki, şimdiye ka-dar bu mitin yazılı olduğu yalnızca bir tek tablet toprak altından çık-a-rılmış, bu tabletin de yalnızca üçte biri korunabilmiştir. Başlangıcı kırılmış olan mitin okunabilen ilk dizeleri insanların, bitkilerin ve hayvanların yaratılışıyla, krallığın göksel kökeni, Tufan öncesi beş kentin kurulması, adlandırılması ve beş koruyucu tanrıya sunulma-sıyla ilgilidir. Bundan sonra, Tufan gönderip insanlığı yok etmeyi öngören göksel karardan bazı tanrılarının hoşlanmadıklarını ve üzüntü

duyduklarını öğreniyoruz. Sonra da, Kitabı Mukaddes'teki Nuh'un karşılığı olan Ziusudra'yla tanışırız; bu dindar ve tanrı korkusu taşıyan kral, sürekli olarak ilahi düşleri ve vahiyleri gözetir. Ziusudra bir duvarın dibinde dururken, bir ilahın sesini duyar (herhalde Enki); ilah ona, tanrılar meclisinde tufan gönderme ve "insanlığın tohumunu kurutma" kararının alındığını bildirir.

Mit herhalde, Ziusudra'ya dev bir gemi yapması ve böylelikle kendisini yok olmaktan kurtarması için verilen ayrıntılı talimatlarla devam ediyor olmalı. Fakat epeyce büyük bir bölüm kırık olduğu için bütün bunlar kayıptır. Metin yeniden okunabilir hale geldiğinde, görüyoruz ki tufan bütün şiddetiyle yeryüzüne gelmiş ve yedi gün yedi gece sular altında bırakmıştır. Bu sürenin sonunda, güneş-tanrısı Utu ortaya çıkarak yeryüzünü aydınlatır ve ısıtır. Ziusudra onun önünde secde edip öküzler ve koyunlar kurban eder. Metnin elimize ulaşan son dizeleri Ziusudra'nın tanrılaştırılmasını betimlemektedir: An ve Enlil'in önünde secde eden Ziusudra "tanrı gibi yaşam" elde etmiş ve "güneşin doğduğu yer" olan ilahi cennet Dilmun'a götürülmüştür.

Son olarak, yalnızca tanrılarla ilgili olmakla birlikte Martu adıyla bilinen Sami kökenli Bedeviler hakkında bir parça ilginç antropolojik bilgi veren bir Sümer miti vardır. Öyküdeki olay "kentlerin kenti, prensliğin ülkesi" Ninab'da (Mezopotamya'da nerede olduğu henüz belirlenememiştir) geçer. Kentin koruyucu tanrısı, görünüşe göre Sümer'in batısında ve güneybatısında yaşayan göçebe Samilerin tanrısı Martu'dur. Olayların geçtiği zaman şifreli, birbirine karşıt ve belirsiz ifadelerle betimlenmektedir:

Ninab vardı, Aktab varolmamıştı,

Kutsal taç vardı, kutsal hükümdarlık tacı varolmamıştı,

Kutsal otlar vardı, kutsal tuz varolmamıştı

Öykünün başında tanrı Martu evlenmeye karar verir. Annesinden kendisine bir eş bulmasını ister, ama annesi ona gidip kendi istediği gibi bir eş bulmasını öğütler. Bir gün Ninab'da büyük bir şölen kuru-lur ve Sümer'in kuzeydoğusunda bir kent devleti olan Kazallu'nun ko-ruyucu tanrısı Numuşda karısı ve kızıyla birlikte şölene katılır. Bu şölen sırasında Martu, Numuşda'nın yüreğini neşeyle dolduran bazı kahramanca gösteriler yapar. Numuşda ödül olarak Martu'ya gümüş ve laciverttaşı verir. Ama Martu kabul etmez. Ödül olarak Numuş-da'nın kızıyla evlenmek ister. Numuşda memnuniyetle kabul eder. Kız arkadaşları Martu çadırda oturan, çiğ et yiyen ve "öldüğü zaman mezara götürülmeyen" barbar bir Bedeviden başka bir şey değil diye-rek kızı onunla evlenmekten caydırmaya çalışır, ama kız da evlenme-ye razı olur.

YAZIN: Sümer Gökçeyazını

Arkeoloji ve özellikle de insanlığın uzun zamandır toprak altında kalmış kentlerde ve köylerde yapılan kazılarla ortaya çıkan uzak geçmiş, doğası gereği, genellikle en çok insanların maddi kültürü konusunda açık ve kesindir; çünkü arkeolojik buluntular öncelikle tuğlalar ve duvarlardan, araçlar ve silahlardan, çömlekler ve vazolardan, takı ve süslemelerden, heykeller ve heykelciklerden, kısacası insanlığının sanat ve becerilerinin bütün değişik ürünlerinden oluşur. Toplumsal yaşamı, ekonomik ve yönetsel örgütlenmesi ve özellikle de dinsel görüşlerinde, etik ideallerinde ve tinsel özlemlerinde dile gelen dünya görüşüyse genellikle nesnelerden, mimariden ve cenaze göreneklerinden çıkarsama ve kestirim yoluyla, olsa olsa bulanık ve zayıf genellemeler biçiminde öğrenilebilir.

Ne var ki, Sümer söz konusu olunca durum oldukça farklıdır; çünkü burada kazı ekipleri toprak altından onbinlerce yazılı kil tablet çıkarmıştır ve bunlar bu eskiçağ kültürü konusundaki anlayışımıza derinlemesine bir boyut katmıştır. Gerçi bunların yüzde 90'ından fazlası ekonomi ve yönetimle ilgili belgelerden oluşmaktadır ve bunlar, birçok bakımdan önemli olmakla birlikte eskiçağdaki Mezopotamyalıların tinsel yaşamı hakkında görece az bilgi vermektedir. Fakat toprak altından çok çeşitli yazınsal yapıtların yazılı olduğu beşbin kadar tablet ve parçadan oluşan bir grup da çıkarılmıştır ve bunlar belli bir dereceye kadar bu insanların yüreğine ve ruhuna inebilmemize olanak sağlamaktadır.

Sümer yazınsal belgeleri, üzerinde sıkışık yazılmış yüzlerce dize-lik metinlerin yer aldığı oniki sütunluk büyük tabletlerden, birkaç kırık dizeden başka bir şey içermeyen küçücük parçalara kadar çok çeşitli boyutlardadır. Bu tabletlere ve parçalara yazılmış yüzlerce yazınsal metin uzunluk olarak, elli dizeden az ilahilerden, binlerce dizeye yakın mitlere kadar değişiklik göstermektedir. Yazınsal ürünler olarak Sümer gökçeyazını, uygar insanın estetik yaratımları arasında yüksek bir yer tutmaktadır. Bu yapıtlar kolayca Yunan ve İbrani yapıtlarıyla boy ölçüşebilir ve tıpkı onlar gibi eski bir kültürün tinsel ve entelektüel yaşamını yansıtır; bu yapıtlar olmasaydı bütün bunlar bilinmeden kalırdı. Bunların, bütün eski Yakındoğu'nun kültürel ve tinsel gelişiminin doğru biçimde değerlendirilmesindeki önemi çok büyüktür. Akadlar, yani Asurlar ve Babilliler bunları hemen hemen *in toto* [bütünüyle] benimsedi. Hititler, Hurriler ve Kenanlılar bazılarını kendi dillerine çevirdiler ve büyük olasılıkla geniş ölçüde taklit ettiler. İbranilerin ve hatta belli bir dereceye kadar eski Yunanlıların yazınsal yapıtlarının biçimi ve içeriği bunlardan derinden etkilenmiştir. Şimdiye kadar gün ışığına çıkarılmış olan önemli yazınlar arasında neredeyse en eskisi olarak –ve Sümer dışında daha eski herhangi bir yazınsal belgenin gün ışığına çıkarılması çok küçük bir olasılıktır– uygarlık tarihi ve özellikle bu tarihin entelektüel ve tinsel yönleriyle ilgili araştırmalar yapan herkes için yeni, zengin ve umulmadık kaynak malzemesi sağlamaktadır. Bu eski ve uzun süre unutulmuş yazının yeniden toparlanıp canlandırılmasının eskiçağ yazınına yüzyılımızın yaptığı önemli bir katkı olacağı öngörüsünde bulunmak abartma olmayacaktır.

Ne var ki, bu ödevin eksiksiz yerine getirilmesi hiç de basit bir iş değildir; önümüzdeki yıllar boyunca çiviyazısı uzmanı birçok akademisyenin özverili çabalarını gerektirecektir. Çünkü belgelerin çoğu

yarım yüzyılı aşkın bir süre önce çıkarılmış olmakla birlikte parçaların bir araya getirilmesi ve üzerlerinde yazılı olan metinlerin çevirisinin yapılması, bulunmalarını izleyen onyıllarda görece pek az bir ilerleme kaydetmiştir. Her şeyden önce tabletlerin büyük çoğunluğu topraktan kırık ve parçalı olarak çıkmıştır; bu nedenle, her birinde özgün içeriklerinin yalnızca küçük bir bölümü korunabilmiştir. Eskiçağ yazıcılarının herhangi bir metni genellikle birden çok kopya halinde hazırlamış olmaları bu güçlüğü telafi etmektedir. Bu nedenle bir tablet ya da parçadaki kırıklar ve eksikler, çoğunlukla kendileri de parçalı bir durumda olabilen başka kopyalardan tamamlanabilmektedir. Ne var ki, bu kopyalardan tümüyle yararlanabilmek ve eksikleri tamamlayabilmek için elde olabildiğince çok sayıda yayımlanmış kaynak malzemesinin bulunması gerekir. Bu, çoğunlukla küçücük yazılarla yazılmış yüzlerce tablet ve parçanın elle kopyalanmasını gerektirir; usandırıcı ve çok zaman tüketen bir ödevdir. Bu nedenle Hermann Hilprecht, Hugo Radau, Stephen Langdon, L. W. King, Heinrich Zimmern, Cyril Gadd, Henri de Genouillac, Arno Poebel ve Edward Chiera gibi birçok çiviyazısı uzmanının özverili çabalarına karşın 1935'te bile Sümer yazınsal belgelerinin yalnızca görece küçük bir bölümünün kullanıma hazır duruma gelebilmiş olması hiç şaşırtıcı değildir.

Bir dereceye kadar da olsa bu duruma bir çare bulunmasına yardımcı olmak için geçen yirmibeş yılın büyük bölümünü, bütün dünyadaki müzelere dağılmış olan yayımlanmamış Sümer yazınsal metinlerini inceleyip kopyalamaya adanmışım. Fakat yıllar geçtikçe, bunun tek bir kişinin altından kalkabileceği bir ödev olmadığı daha çok belli oldu. Çok şükür, geçen birkaç onyıl boyunca birçok başka akademisyen de bu çalışmaya büyük bir istek ve coşkuyla katıldı: Sümer atasözleri ve fablları üzerinde yaptığı çalışmalarda dünya bilgelik yazını alanın-

daki karşılaştırmalı incelemelerde yeni bir çıkış açan Edmund Gordon; İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi tablet arşivleri uzmanları Muazzez İlmiye Çığ ve Hatice Kızılyay; Jena, Friedrich Schiller Üniversitesi, Hilprecht Koleksiyonu uzman yardımcısı Inez Bernhardt; Roma'daki Papalık Kitabı Mukaddes Enstitüsü görevlilerinden Eugen Bergmann; ve Roma Üniversitesi öğretim üyelerinden George Castellino. Aynı zamanda, De Liagre Böhl ve Adam Falkenstein'in eski öğrencilerinden olan J. A. van Dijk de Bağdat'taki Irak Müzesi'nde ve Leiden'deki Böhl koleksiyonunda bulunan Sümer yazınsal metinlerini kopyalayıp yayımlamıştır. En önemlisi de, 1923 ile 1934 arasında Ur'da yapılan kazılarda yüzlerce Sümer yazınsal tableti çıkarılmıştır ve bunlar yakın gelecekte yayımlanacaktır. Bu nedenle, bir bütün olarak bakıldığında, yıllardır müze dolaplarında yatan Sümer yazınsal tabletlerinin ve parçalarının hatırı sayılır bir bölümünün önümüzdeki on yıllarda yayımlanmasına tanık olunacağını ummak için pek çok neden vardır.

Fakat deneyimlerin gösterdiği –ve birçok Sümerologun tanıklık edebileceği– gibi bir Sümer yazınsal yapıtının bütün metni elde olsa bile çevirisinin ve yorumunun yapılması güç ve bazen de yürek paralayıcı bir ödevdir. Sümerce dilbilgisi sorunları elbette artık eski günlerde olduğu kadar ağır değildir. Bu alanda sağlanan sevindirici ilerlemeleri büyük ölçüde Delitzsch, Thureau-Dangin, Zimmern, Landsberger ve özellikle Poebel gibi seçkin çiviyazısı uzmanlarının geçmişteki çabalarına borçluyuz. Poebel'in yaklaşık kırk yıl önce yayımlanan *Grundzüge der sumerischen Grammatik* adlı kitabı Sümerce dilbilgisinin bilimsel bir temele oturtulmasını sağlamıştır. Hatta Sümerce sözlükbilimi gibi güç ve karmaşık bir alanda bile yalnızca devlerin adından söz etmek gerekirse, Falkenstein, Jacobsen ve Landsberger gibi akademisyenlerin katkıları, en çok güçlük çıkaran engeller-

den bazısının aşılması umudunu vermektedir. Bu nedenle, genel olarak bakılınca, bütün dünyadaki çiviyazısı uzmanlarının giderek artan ve işbirliği içinde gelişen çabalarının sonucunda, önümüzdeki on yıl içinde en önemli yazınsal metinlerin görece güvenilir çevirilerinin yapılması hiç de olanakdışı değildir. Gelişmeler nasıl olursa olsun, şu anda Sümer yazınına bir bütün olarak yeni bir gözle bakabilecek durumda bulunuyoruz. Aşağıdaki genel açıklamanın amacı da budur.

Terimin bu bölümde kullanıldığı anlamda, Sümer yazını, mitlerle ve kahramanlık öyküleriyle, ilahiler, ağıtlar ve tarihsel belgelerle, uzun ve kısa denemelerle, davranış kuralları ve atasözleriyle sınırlıdır; kimileri hiçbir yazınsal değere sahip olmayan adak yazıtları (örneğin bkz. s.410-412'daki Entemena tarihsel yazıtları), Urukagina reform metinleri (bkz. s. 412-415) ve bazıları belirgin bir yazınsal taşıyan siyasal mektupları (bkz. s. 430-434) buna dahil edilmeyecektir. Sümerler yazınsal yapıtlarını yazıya geçirmeye büyük olasılıkla ilk kez İÖ 2500 civarında başlamıştır; ama şimdiye kadar ele geçen en eski yazınsal belgeler yaklaşık İÖ 2400'e tarihlenmektedir. Nitekim öncelikle tanrı Enlil ve kızkardeşi Ninhursag'la ilgili olan ve Inanna, Enki ve Ninurta gibi öteki tanınmış Sümer ilahlarından söz eden bir mitten oluşan yirmi sütunluk bir metnin yazılı olduğu, yaklaşık olarak İÖ 2400'den kalma, sert kilden yapılmış bir silindir mevcuttur. Bu mitin olay örgüsü anlaşılabilir durumda değildir, ama motifler çok daha sonraki zamanlara ait olan mitlerinkine benzer bir üslup ve yapı göstermektedir; bu da yüzyıllar boyunca süren kesintisiz ve tutarlı bir yazınsal gelişme olduğuna işaret etmektedir. Bu görüş, Enlil'in oğlu fırtına tanrısı İşkur'un ölümler diyarında ortadan kayboluşuyla ilgili, İÖ yirmidördüncü yüzyıla kadar giden başka bir parçalı mit tarafından da desteklenmektedir. Büyük üzüntüye kapılan Enlil yardımlarını istemek üzere Anunna-tanrılarını bir araya toplar;

İşkur'u ölümler diyarından geri getirmeye gönüllü olan, büyük olasılıkla tilkidir – bir dereceye kadar Cennet mitinde görülen motifi anımsatmaktadır (bkz. s. 194-196).

Yüzyıllar geçtikçe Sümerlerin yazınsal üretiminin de arttığını düşünmek için pek çok neden vardır ve şüphesiz, üçüncü binyılın sonuna doğru Sümer okulu, *edubba* önemli bir eğitim ve öğrenim merkezi haline gelince oldukça üretken olmuşlardır. Sümer'de konuşulan dil olarak Sümercenin yerini yavaş yavaş Sami kökenli Akadcanın almasına karşın ikinci binyılın ilk yarısı boyunca Sümer yazınsal etkinlikleri hiç azalmadan sürmüştür. Isin Hanedanı dönemi boyunca ve hatta daha sonraları da faal olan *edubba*'larda daha önceki dönemlere ait yazınsal yapıtlar büyük bir istek ve coşkuyla inceleniyor, kopyalanıyor ve düzenleniyordu. Bize kadar ulaşan hemen hemen bütün yazınsal yapıtlar yalnızca, Sümer sonrası *edubba*'ları olarak tanımlanabilecek kurumlarda hazırlanan kopya ve düzenlemelerden bilinmektedir. Hatta *edubba* çalışanlarını oluşturan ve büyük olasılıkla Akadca konuşan öğretmenler, şairler ve yazarlar yeni Sümer yazınsal yapıtları yaratmıştır; ama doğal olarak, bunlar daha eski belgelerin biçim ve içeriğini, üslup ve örüntüsünü yakından izliyordu.

Genellikle Sümer yazınsal yapıtlarının hepsinin dinsel nitelikli olduğu ve tapınak kültlerinde kullanılmak üzere rahipler tarafından yazılıp düzenlendiği sanılmıştır. Ne var ki, ilahiler ve ağıtlar ayrı tutulacak olursa bu görüş pek akla uygun değildir. En belirgin örneklerle başlamak gerekirse, Sümer atasözlerinin ve davranış kurallarının ya da *edubba*'yı ele alan denemelerin rahipler tarafından ya da rahipler için yazıldığını veya bunların tapınak kültürüyle herhangi bir ilişkisi bulunduğunu varsaymak saçmadır. Enmerkar, Lugalbanda ve Gilgameş gibi kahramanların çevresinde dönen kahramanlık öykülerinin rahipler tarafından yazıldığını ve tapınaklarda okunduğunu varsay-

mak için de geçerli bir neden yoktur. Mitler örneğinde bile bunların en azından Sümer döneminde ve erken dönem Sümer sonrasında, tapınaklardaki ibadetlerde ve dinsel bayramlarda okunduğunu gösteren herhangi bir belirti bulunmamaktadır. Fakat kısa bir süre önce Nipur'da yapılan kazılardan öğrendiğimiz üzere, tıpkı başka türdeki yazınsal yapıtların yazılı olduğu tabletler gibi ilahi ve ağıtların yazılı olduğu tabletler de tapınaklarda değil, yazıcılar bölümünde bulunduğu için bunlar da rahipler tarafından değil, *edubba*'da bu kurumun görevlileri tarafından yazılmış olmalıdır; aslında hiçbir yerde rahiplerden *edubba* çalışanlarının bir parçası olarak söz edilmemektedir.

Sümer yazınının ortaya çıkışı ve gelişmesinde en önemli kişilerden biri de ilahilerde *dubsar*, yani yazıcıyla birlikte anılan *nar*, yani ozandı. Nitekim *edubba* mezunlarından kimileri dinsel metinlerde uzmanlaşmış ve tapınağa girerek buradaki şarkıcılara ve müzisyenlere ders vermiş, kült liturjilerini denetleyip yönetmişken, mitlerde ve kahramanlık öykülerinde uzmanlaşmış olan diğerlerinin sarayın hizmetine girerek saray şarkıcılarını ve eğlendiricilerini çalıştırıp yönetmiş olması olasılıkdışı değildir. Fakat elimizde şu an için bununla ve benzer ayrıntılarla ilgili hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca, kendileri için Sümer yazınsal yapıtlarının hazırlandığı dinleyiciler ya da "okuyan kamuoyu", hakkında da bir şey bilmiyoruz. Okuma yazma bilenler yalnızca *edubba* mezunlarıydı ve "yazın adamları"nın bile kendi kişisel eğlence ve öğrenimleri için özel kütüphaneler oluşturmuş olmaları pek olası değildir. Gerçi tapınak ve saray da kendi gereksinimleriyle ilgili metinlerin kopyalarına sahip olmuş olabilir, ama yine de kütüphane büyük olasılıkla yalnızca *edubba*'da vardı. Sümer yazınsal yapıtlarının *edubba* "rafları"nda yalnızca öğrenim amaçlı olarak durmuş olması pek olası değildir; bu yapıtlar ister tapınakta, ister sarayda, isterse pazar yerinde yapılsın halka açık toplantılarda

şöyle ya da böyle kullanılmış olmalıdır.

Sümer yazınsal yapıtlarının büyük çoğunluğu şiir biçiminde yazılmıştır. Ölçü ve uyak kullanımı hiç bilinmiyordu; ama yinelemeler ve koşutluklar, eğretilmeler ve benzetmeler, koro parçaları ve nakaratlar gibi hemen hemen bütün öteki şiirsel gereçler ve teknikler azımsanmayacak bir beceri ve yaratıcılıkla kullanılmıştır. Sümer şiirsel anlatıları, örneğin mitler ve kahramanlık öyküleri, değişmeyen sıfatlar, bitmez tükenmez tekrarlar, sık sık yinelenen formüller, gereksiz ayrıntılara giren betimlemeler ve uzun konuşmalarla doludur. Sümerli yazarlar sıkıca işlenmiş olay örgüsü yapısından pek hoşlanmazlar; anlatıları vurgu ve ton bakımından yalnızca ufak tefek değişiklikler göstererek oldukça bağlantısız ve tekdüze olarak gelişigüzel bir şekilde akma eğilimindedir. Sümer şairleri her şeyden önce doruk noktası anlayışından yoksun gibidir. Mitler ve epik masallar, öykü ilerledikçe duygu yoğunlaşması ve gerilim özelliğini çok az gösterir ve çoğunlukla son bölüm ilk bölümden daha etkileyici ya da heyecanlandırıcı değildir. Karakter yaratma ya da psikolojik betimleme yapma yönünde de hiçbir girişimde bulunulmamıştır; Sümer anlatılarındaki tanrılar ve kahramanlar tanınabilir kanlı canlı bireylerden çok ortalama tipler olma eğilimindedir.

Şu an için tümüyle ya büyük bölümüyle ele geçmiş bulunan Sümer mitleri şunlardır: başrolünü tanrı Enlil'in oynadığı iki mit ("Enlil ve Ninlil: Ay-Tanrısının Doğumu" ve "Enlil ve Kazmanın Yaratılışı"); başkahramanı tanrı Enki olan dört mit ("Enki ve Dünya Düzeni: Yeryüzünün ve Kültürel Süreçlerinin Düzenlenmesi," "Enki ve Ninkhursag: Sümer Cennet Miti," "Enki ve Ninmah: İnsanın Yaratılışı" ve "Enki ve Eridu"); ay-tanrısı Nanna-Sin'le ilgili bir mit ("Nanna-Sin'in Nippur'a Yolculuğu"); Ninurta hakkında iki mit ("Ninurta'nın İşleri ve Yiğitlikleri" ve "Ninurta'nın Nippur'a Dönüşü"); başrolünü tanrıça

Inanna'nın oynadığı beş mit ("Inanna ve Enki: Uygarlık Sanatlarının Eridu'dan Ereke'ye Aktarılması," "Inanna ve Ebih Dağı'nın Fethi," "Inanna ile Şukalletuda: Bahçıvanın Ölümcül Günahı," "Inanna'nın Ölüler Diyarına İnişi" ve "Inanna ile Bilu'u"); başrolünü Dumuzi'nin oynadığı dört mit ("Dumuzi ile Enkimdu: Inanna'nın Gönülünün Çalınması," "Dumuzi ile Inanna'nın Evlenmesi," "Dumuzi'nin Ölümü" ve "Dumuzi ve Galla'lar"); Sümer'in batısında yaşayan Sami kökenli Bedevi Martuların tanrısıyla ilgili bir mit ("Martu'nun Evlenmesi"); başkahramanı olan ilahın (ya da ilahların) kimliğinin henüz belli olmadığı Tufan miti. (Bu mitlerin hemen hemen tümünün olay örgüleri Dördüncü Bölümde özetlenmiştir.)

Günümüze ulaşmış Sümer şiirsel anlatılarının en uzun ve en iyi korunmuşlarından biri olan "Enki ve Dünya Düzeni," Sümer mitolojik yaratıcılığının mükemmel bir örneğidir. Bu mitin yaklaşık 446 dizeden oluşan metninin 375 dizesi tümüyle ya da büyük ölçüde korunmuştur. En ciddi boşluk başlangıçla sonda ve 146 ile 181. dizeler arasındadır. Burada ilk kez sunulan eldeki metin, oniki tablet ve parçadan bir araya getirilmiştir. Bunların en önemlisi (şiirin tamamlanmasında en gerekli bölüm olduğu anlaşılan parça) ilk haliyle mitin bütün metninin yazılı olduğu sekiz sütunluk bir tablettir. Ne yazık ki, bu tablet eski Nippur kazılarında toprak altından çıkarıldığı zaman ikiye kırılmış olarak bulunmuş, bir yarısı Philadelphia'daki Pennsylvania Üniversitesi'ne bağlı Üniversite Müzesi'ne, öteki yarısı da Jena'daki Friedrich Schiller Üniversitesi Hilprecht Koleksiyonu'na gitmiştir. İkinci yarının metni daha yakın zamana kadar yayımlanmamıştı; şimdi yapılan tamamlama işlemleri de uzun zaman birbirinden ayrı kalan iki parçanın uzun mesafelerden bir araya getirilmesiyle olanaklı olmuştur.

Şair öyküye Enki'ye hitaben övücü bir ilahiyle başlar; ilahının bir

bölümü hasarlı ve okunmaz durumdadır, fakat genel anlamda söylemek gerekirse, Enki'yi evreni gözeten, tarla ve çiftliklerin, koyun ve sığır sürülerinin verimliliğinden sorumlu olan tanrı olarak ululamaktadır. Bundan sonra, Enki'nin ağzından kendi kendini yücelten bir ezgi gelir; ezgi öncelikle Enki'nin panteonun önde gelen ilahlarıyla – An, Enlil ve Nintu– ve topluca Anunna-tanrılar adıyla tanınan küçük tanrılarla olan ilişkisi hakkındadır. Anunna-tanrılarının Enki'ye saygılarını sunmasını anlatan beş dizelik kısa bir pasajın ardından, Enki ikinci kez kendi kendini yücelten bir ezgi söyler, Ezgiye sözünün gücüyle yeryüzüne gönenç ve bolluk getirme yetisini överek başlar, kutsal mekânı Abzu'nun görkemini betimleyerek devam eder ve “Abzu'nun Dağkeçisi” adlı *magur*-teknesiyle bataklıklara yaptığı neşeli yolculuğu anlatarak bitirir. Onun bu yolculuğu yapmasından sonra Magan, Dilmun ve Meluhha ülkeleri, Nippur'a, Enlil'e verilecek armağanlarla iyice yüklenmiş tekneler göndermiştir. Bu pasajın sonuç bölümünde Anunna-tanrılar Enki'ye bir kez daha, özellikle *me*'leri “kollayan” ve yöneten tanrı olarak saygılarını sunar.

Bundan sonra şair, Enki'nin kutsal mekânı Abzu'da Sümer'in en önemli rahipleri ve tinsel önderleri tarafından yaptırılan çeşitli ayin ve ibadetlerin bir betimlemesini yapar (ne yazık ki, bu pasajın ikinci yarısı hemen hemen tümüyle hasarlıdır). İçeriği tümüyle belirsiz olan başka bir parçalı pasajın ardından Enki'yi bir kez daha gemisinde görürüz. Deniz yaratıklarının onu ve evrende egemen olan bolluğu selamlamalarıyla artık Enki “yazgıları belirlemeye” hazırdır. Beklenebileceği gibi işe Sümer'den başlayarak, önce Sümer'i “yüce” ve “dokunulamaz” *me*'leri olan, tanrıların yurt tuttuğu seçilmiş, kutsanmış bir ülke olarak över, sonra da ülkenin koyun ve sığır sürülerini, tapınak ve kutsal mekânlarını bereketlendirir. Sümer'den Ur'a geçerek yüksek ve eğretilmeli bir dille över ve zenginlik ve seçkinlikle kutsar.

Ur'dan Meluhha'ya giderek ülkeyi ağaçlar ve kamışlar, öküzler ve kuşlar, altın, kalay ve tunçla cömertçe bereketlendirir. Sonra Dilmun'un bazı gereksinimlerini karşılar. İki düşman ülke olan Elam ve Marhaşi'ye karşı çok olumsuz duygular beslemektedir ve bu ülkeleri yıkarak bütün zenginliklerini alıp götürür. Öte yandan, göçebe Martulara "armağan olarak büyükbaş hayvanlar sunar."

Şimdi Enki Sümerlerin oturduğu dünyayı oluşturan çeşitli ülkelerin yazgılarını bir yana bırakır ve yeryüzünün verimliliği ve üretkenliği için yaşamsal önemde olan bir dizi eylem gerçekleştirir. Önce yeryüzünün fiziksel özelliklerine dönerek, Dicle'yi, yaşam veren, tatlı, taze suyla doldurmakla işe başlar; şairimizin somut eğretilmeli imgeleminde, Enki bir yaban ineği olarak imgelenmiş olan ırmakla çiftleşen azgın bir boğadır. Sonra, Dicle ve Fırat'ın düzgün bir şekilde iş görmesini güvence altına almak için "kanal denetçisi" tanrı Enbilulu'yu ırmakların sorumluluğunu yüklenmekle görevlendirir. Bunun ardından, Enki bataklığı ve sazlığı "çağırır," buraları balık ve kamışlarla doldurarak sorumluluğunu "balık seven" bir tanrıya (adı okunamamaktadır) verir. Ondan sonra denize dönerek burada kutsal mekânını inşa eder ve "Sirara'nın hanımı" tanrıça Nanşe'yi sorumluluğuna atar. Nihayet Enki yaşam veren yağmuru "çağırır," yeryüzüne inmesini sağlar ve fırtına tanrısı İşkur'a emanet eder.

Enki sonra yeryüzüne ve onun gereksinimlerine döner. Saban, boyunduruk ve evlekle ilgilenir ve Enlil'in çiftçisi Enkimdu'yu onların tanrısı olarak atar. Bundan sonra ekili tarlayı "çağırır" ve çeşitli tahıllarıyla sebzelerinin ürün vermesini sağlayarak tahıl tanrıçası Aşnan'ı bunların sorumluluğuna getirir. Kazma ve tuğla kalıbıyla da ilgilenerek tuğla tanrısı Kulla'yı bunlardan sorumlu kılar. Temeller atar, tuğlalar dizip "evi" inşa eder ve "Enlil'in büyük inşaatçısı" Muşdamma'yı sorumlu tutar.

Enki çiftlik, tarla ve evi bırakıp bu kez de yaylaya döner, burayı yeşil bitki örtüsüyle kaplar, hayvan sürülerini çoğaltır ve “dağların kralı” Sumurgan’ı bunlardan sorumlu yapar. Bundan sonra ahırlar ve koyun ağılları yapar, bunları en iyi cins yağ ve sütle doldurur ve çoban-tanrı Dumuzi’yi bunların sorumluluğunu üstlenmekle görevlendirir. Bunun ardından “sınırları” –herhalde kentlerin ve devletlerin sınırlarını– saptar, sınır taşları diker ve güneş-tanrısı Utu’yu “bütün evrenin sorumluluğu”na getirir. Son olarak, “kadının ödevi olan” işle, özellikle de giysi dokumacılığıyla ilgilenir ve sorumluluğu giysi tanrıçası Uttu’ya verir.

Bundan sonra mit beklenmedik bir dönüş yaparken, şair, ihmal edildiğini ve hiçbir özel güç ve ayrıcalığı kalmadığını hisseden hırslı ve saldırgan Inanna’yı tanıtır. Inanna, Enlil’in kızkardeşi Aruru (diğer ismiyle Nintu), kendisinin kızkardeşleri olan tanrıçalar Ninisinna, Ninmug, Nidaba ve Nanşe’ye birer birer güç ve iktidar alametleri verilmişken, kendisinin ayrımcılığa uğradığından, ihmalkâr ve özensiz bir muamele gördüğünden acı acı yakınır. Görünüşe göre Enki Inanna’nın yakınmaları karşısında savunma konumunda kalır ve onu yatıştırmaya çalışarak “çoban değneği, sopası ve çobanlık asası,” savaş ve çarpışmalarla ilgili kehanetler, giysi dokunması ve dikilmesi, “tahrip edilemeyi” tahrip etme ve “yok edilemeyi” yok etme gücü gibi birçok iktidar alametine ve ayrıcalığa sahip olduğunu belirtir; ayrıca özel bir kutsamada bulunur. Enki’nin Inanna’ya yanıtının ardından şiir büyük olasılıkla ilahi niteliğindeki dört dizelik bir pasajla sona erer.

Şiirin elimize ulaşan metninin (parçalı ve anlaşılmaz durumdaki ilk elli satır dışında) çevirisi şöyledir:

Yaklaşınca tohum ekilmiş Ülkeye Enki baba, bereketli tohum verir o,

Yaklaşınca doğurgan koyunuma Nudimmud, kuzu doğurur o,
 Yaklaşınca “döllenmiş” ineğime, sağlıklı buzağı doğurur o,
 Yaklaşınca doğurgan keçime, sağlıklı oğlak doğurur o,
 Yaklaşınca sen tarlaya, ekili tarlaya,
 Yıgarsın yüksek ovada tahıl öbeklerini ve tepelerini,
 'sin [sen] kavrulup kuruyan (?) toprağın 'ini.

Ezici haşmetiyle Abzu'nun kralı Enki, konuşur yetkiyle:

“Babam, evrenin kralı,
 Evrende var etti beni,
 Atam, bütün ülkelerin kralı,
 Topladı bir araya bütün *me*'leri, koydu *me*'leri elime.
 Enlil'in evi Ekur'dan,
 Taşdım zanaatları Eridu'daki Abzu'ma.
 Doğurgan dölüm ben, büyük yaban öküzünün yarattığı, ilk doğan oğ-
 luyum ben An'ın
 'Aşağıdaki büyük'ten çıkan 'büyük fırtına'yım ben, Ülke'nin efendisi-
 yım,
 Reislerin *gugal*'ıyım ben, bütün ülkelerin babasıyım,
 Tanrıların 'ağabeyi'yim ben, eksiksiz gönenci getirenim,
 Göğün ve yeryüzünün kaydını tutanım ben,
 Bütün ülkelerin kulağı ve aklyım (?),
 An'ın yanında, An'ın kürsüsünde adaleti yönetenim ben,
 Enlil'in yanında, 'bilgelik dağında,' yazgıları belirleyenim,
 Yazgıları belirlemeyi o koydu ellerime benim 'güneşin doğduğu yerde,'
 Benim Nintu'nun içten saygı sındığı,
 Benim Ninhursag'ın iyi bir ad verdiği,
 Benim Anunna-tanrıların önderi,
 Benim kutsal An'ın ilk doğan oğlu.”

İlan ettikten sonra yüceliklerini efendi,
 Övdükten sonra yüce prens kendini,
 Önüne geldi Anunna-tannılar dualarla, yakanşlarla:
 “Zanaatları yöneten efendi,
 Karar veren, şanlı Enki, şükürler olsun sana!”

Duyduğu büyük sevinçten, ikinci kez,
 Ezici haşmetiyle Abzu'nun kralı Enki, konuşur yetkiyle:
 “Efendiyim ben, buyrukları tartışılmayan, her şeyde birinciyim,
 Buyruğumla yapıldı ahırlar, çevrildi ağıllar,
 Yaklaşınca göğe ben, bir bereket yağmuru döküldü gökten,
 Yaklaşınca yeryüzüne ben, geldi sel,
 Yaklaşınca yeşil otlaklarına,
 [Yığıl]dı sözümle öbekler ve tepeler.
 [Evi]mi, kutsal mekânımı kurdum anılmış bir yerde, iyi bir ad verdim
 ona,
 Abzu'mu, kutsal mekânı kurdum bir . . . 'de, iyi bir yazgı belirledim
 ona.
 Evim, 'yılan bataklığı'na ya[yılır] gölgesi onun,
 Evim, başakları dalgalanır 'ballı'-bitkiler (?) arasında (?) . . 'sinin onun,
 Sa[zanlar] kuyruk salları ona küçük gizi-kamışları içinde (?),
 Serçeler ötüşür . . . 'larında,
 Silah taşıyan . . . ,
 Geldiler bana, Enki'ye,
 Abgal'lar.
 . . [benim] . . . 'me . . . ,
 Enkum (ile) [ninkum] . . . ,
 Doldurdu kutsal şarkılar ve büyüler Abzu'mu.
 Magur-teknem benim, taç, 'Abzu'nun dağkeçisi’-

Büyük bir neşe var içinde onun,
 Yüce bataklık, gözde yerim benim,
 Uzatır kollarını bana, eğer boynunu (?) bana.
 Çekti (?) *kara*'lar kürekleri hep birlikte,
 Tatlı şarkılar söyleyerek, sevindirip ırmağı,
 Nimgirsig, *ma*[*gur*-tekne]min *ensi*'si,
 Tut[tu] altın asayı [benim için],
 Ben, Enki [. . . dim] 'Abzu'nun dağkeçisi' teknesini,
 Ben, efendi ,
 Ben, Enki, ...

(Yaklaşık beş satır kayıptır)

. . . . yeşil sedir ağaçlarını (?) gözeteceğim onun,
 Magan ve Dilmun ül[keleri]
 Bana, En[ki'ye] çevirdiler gözlerini,
 Yanaştırdılar (?) Dilmun teknesini kıyıya (?),
 Yüklediler Magan-teknesini göğe kadar;
 Meluhha'nın *magilum*-teknesi,
 Altın taşır, gümüş taşır,
 Getirir onları Nippur'a bütün ülkelerin [kralı] Enlil için"

Kenti olmayana, atı olmayana,
 Martulara sığır ve[r]di Enki armağan olarak,

[Ülke]sine varan [büyük] prenze,
 İçten saygılarını sunar Anunna-tanrılar:
 "Büyük *me*'leri, anırmış *me*'leri yöneten efendi,
 Uçsuz bucaksız evrenin sorumlusu,
 Yüce 'güneş diskini' alan Eridu'da, o anırmış yerde, e[n de]ğ[er]li yerde,
 Enki, evrenin efendisi, şükürler olsun sana!"

Ülkesine varan büyük prens için,
 Tüm hükümdarlar, tüm reisler,
 Büyücü rahipleri Eridu'nun,
 "Keten giyenleri" Sümer'in
 Büyü ayinlerini yapar onlar Abzu'nun,
 Kutsal yerdeki Enki babaya yöneltirler adım(larını) onlar,
 Yatak odasında, prensin evinin, ... onlar,
 Çalıştıkları yerde [onun] adını çağırır onlar,
 Yüce kutsal mekânda, Abzu'da onlar,
 (Yaklaşık otuzaltı dize büyük ölçüde hasarlıdır)

Nimgirsig, *magur*-teknesinin *ensi*'si,
 Tut[tu] kutsal asayı efendi için,
 Denizin *lahama*'ları, ellisi, say[gı sundular ona],
Kara'lar göğün . . -kuşu gibi . . dılar.
 Ülkede–gururla ayakta duran kral, Enki baba için,
 Ülkesine varan büyük prens [için],
 Bereket yayıldı evrene.

Enki yazgılar[ı] belirler:

"Sümer, 'büyük dağ,' 'evrenin ülkesi,'
 Solmaz ışıkla doldu, gündoğumundan günbatıma dek dağıtarak halka
me'leri,
Me'lerin yüce *me*'dir senin, ulaşılmaz,
 Yüreğin derindir senin, sırtına erilmez.
 Solmaz . . , tanrıların doğurduğu yerin senin, gök gibi dokunulmaz.
 Doğmuş kral, solmaz hükümdarlık tacını takan–
 Doğmuş efendi, başına taç giyen–
 Efendin saygın bir efendi senin, oturur kral An'ın yanında An'ın kürsü-
 sünde,

Kralın–Enlil Baba “büyük dağ” senin,
 Bütün ülkelerin babası, . . . dı senin için onu ... ile (?), bir sedir ağacı gibi.
 Anunna-tannılar, büyük tannılar,
 Yurt tuttular içinde senin,
 Yer (onlar) yiyeceklerini, ağaç dikilmiş *giguna*’nda senin,
 Ev, Sümer, pek çok ahının kurulsun senin, sayısızca çoğalsın koyunla-
 nn,
 Göğе ersin *giguna*’n senin,
 Göğе kaldırsın elini solmaz . . . ’n senin.
 Belirlesin yazgıları Anunna-tannılar içinde senin.”

Kutsal mekân Ur’a geçti o,
 Enki, Abzu’nun kralı belirler (onun) kaderini:
 “Kendine uygun her şeye sahip olan kent, suyla yıkanmış, sağlam yapılı
 bir öküz,
 Dağların bolluk kürsüsü, dizler açık, bir dağ gibi yeşil,
 Geniş gölgeli *haşur*–koruluğu–bileğinin gücüyle (?) efendi olan
 Yönetti mükemmel *me*’lerini senin,
 Enlil, ‘büyük dağ,’ duyurdu evrende yüce adını senin,
 Yazgısı Enlil’ce belirlenen kent,
 Kutsal mekân Ur, göğе yükselesin sen.”

Meluhha ülkesine geç[ti] o,
 Enki, Abzu’nun kralı [belirler] (onun) kaderini:
 “Kara ülke, iri ağaçlar olsun ağaçların senin, [dağların] ağacı [olsunlar],
 Onlar[dan yapılan] tahtlar [doldursunlar] krallık sarayını,
 Kamışların iri kamış olsun senin, [dağların] kamışı [olsunlar],
 Savaş meydanındaki kahramanlar [onlardan yapılmış] silahlar [kullan-
 sın],
 Boğaların iri boğa olsun senin, “dağların” boğası [olsunlar],

Böğürüşleri yaban ['dağ'] boğaları[nın] böğürüşü [olsun],
 Tannların büyük me'leri mü[kemleştiril]sin [senin için],
 Dağların bütün dar-kuşlarının aki[k] tüyleri [olsun],
 Kuşların haia- kuşu [olsun] senin,
 Ötüşü dolsur[sun] krallık sarayını,
 Gümüşün altın olsun,
 Bakının kalay olsun, tunç (olsun),
 Ülke, her şeyin [artsın] senin,
 Halkın [çoğal]sın senin,
 ...'in bir boğa gibi gitsin ...'ine senin. "

... kenti ...

Davrandı o tıpkı ...,
 Pakladı, arttı [Di]lmun [ülkesini],
 Verdi sorumluluğunu Ninsikilla'ya,
 ...'ı ... olarak verdi, ...-balığını yer onun,
 ...'ı ekili tarla (?) olarak verdi, [hur]ma[larını yer onun].

.... Elam ile Marhaşi

Yutulması (kararlaştırıldı) tıpkı ...-balığı gibi;
 Enlil'in güç verdiği kral (tahminen Enki)
 Yıktı evlerini, yıktı duvarlarını.
 Ambarlarındaki (her şey ve) (değerli) madenleriyle laciverttaşlarını on-
 larn,
 Getirir Nippur'a bütün ülkelerin kralı-Enlil-için.

Kent kurmayan, [ev] kurmayana-
 Martulara-sığır verdi Enki armağan olarak,

Ayırdıktan sonra gözünü o noktadan,
 Diktikten sonra gözünü Fırat'a Enki baba,
 Doğruldu gururla azgın bir boğa gibi,
 Kaldırıp penisi fışkırttı,
 Köpüren suyla doldurdu Dicle'yi.
 Çayırdaki yavrusuna böğüren yabani inek, akrep [bürümüş] ahır,
 Verdi Di[cle] kendini ona azgın bir boğaya [verircesine].
 Kaldırdı penisini, getirdi düğün armağanını,
 Zevk verdi Dicle'ye, [sevindi (?)] doğumuna kocaman bir yabani boğa
 gibi.
 Köpüklüdür akıttığı su onun, tatlıdır "şarabı,"
 Getirdiği tahılı onun, alacalı tahılı, yer insanlar,
 Enlil'in evi Ekur'u doldurdu eşyayla,
 Enki ile sevinçlidir Enlil, [coşkuludur] Nippur.

Giy[di] hükümdarlık tacını efendi,
 [Giydi] solmaz krallık tacını,
 Bastı toprağa solundaki,
 Fışkırdı topraktan gönenç onun için.
 Sağ eline alınca asayı,
 Dicle ile Fırat "birlikte yesin" diye,
 Söyleyen . . sözünü . . 'si uyanınca,
 Kolayca alıp götüren "kralca adımlarını" saraydan,
 Yazgıları belirleyen efendi, Abzu kralı Enki,
 Kanalların denetçisi Enbilulu'yu
 Getirdi [Enlil] sorumluluğuna onların.

Çağ[ırdı bataklığı], koydu içine onun sazan (ve) . . -balığını,
 Çağ[ırdı sazlığı], koydu içine onun . . -kamuşları (ve) yeşil kamuşları.

(İki dize kayıptır)

Meydan [okudu].

[Ağı]ndan hiçbir balığın kaçamadığı,

Tuzağından hiçbir . . 'ın kaçamadığı,

Kapanından hiçbir kuşun kurtulamadığı,

. . . . 'nın oğlu

Balık seven . . (bir tannı),

Verdi ona Enki sorumluluğunu bunların.

Kutsal bir mekân (?) kurdu efendi, kutsalların kutsalı mekân–derindir
yüreği onun,

Kutsal bir mekân (?) kurdu denizde, kutsalların kutsalı mekân–derin-
dir yüreği onun,

Kutsal mekân–içinde bir ... vardır, kimsenin bilmediği,

[Kutsal mekân]–yeri . . *iku* takımyıldızıdır onun,

Yüce [mekân], yerinin üstünde “arabacı” takımyıldızı durur (?) onun,

Sarsılan 'dan *melam*’ları . . ,

Geldi Anunna-tannlar [dua]lar ve yakınlarla,

Yüce bir kürsü [kurdu onlar] E[engurra]’da Enki için.

. . . . efendi için,

Büyük prens . . , doğ[an]

U-kuşu ,

(Tahminen üç dize kayıptır)

Derinlerin büyük taşkınidir o,

Izi kuşudur ve *lil*-balığıdır o, ... o,

Zipag’dan gelendir o, ... o,

Sırar[al]’nın Hanımı, [Nanşe Ana],

Denizin, onun yerlerinin,

Verdi sorumluluğunu Enki ona.

Uğradı “iki” yağmura, göğün suyuna,
 Yerleştirdi onları yüzen bulutlar gibi,
 Sürer (?) (yaşam) soluklarını onların (?) ufka doğru,
 Çevirir (?) engebeli toprağı tarlalara.
 Fırtınalara binendir o, şimşekle (?) saldırandır,
 Göğün “yüreği”ndeki kutsal kilidi kapayandır o,
 An’ın oğlu, evrenin *gugal*’i
 İşkur . . , An’ın oğlu,
 Verdi bunların sorumluluğunu Enki ona.

Yönetti sabanı ve . . boyunduruğu,
 Koştı . . . ’e büyük prens Enki “boynuzlu öküzleri,”
 Açtı kutsal evlekleri,
 Ekili tarlada büyüttü tahılı.
 Yüksek ovanın süsü tacı giyen efendi,
 Güçlü kuvvetli, çiftçisi Enlil’in,
 Enkimdu, hendeklerin ve kanalların adamı,
 Verdi bunların sorumluluğunu Enki ona.

Uğradı efendi ekili tarlaya, koydu alacalı tahılı oraya,
 Yıgıdı öbek öbek . . tahılını onun, alacalı tahılı, *innuba* tahılını,
 Çoğalttı Enki öbekleri, yığınları,
 Yaydı Enlil’le birlikte bolluğu boydan boya Ülkeye,
 Başıyla gövdesi benekli olan, yüzünden bal damlayan,
 Doğurgan Hanım, Ülkenin gücü kuvveti, karabaşların “yaşam”ı,
 Aşnan, besleyici ekmek, herkesin ekmeği,
 Verdi bunların sorumluluğunu Enki ona.

Koydu kazmanın üstüne “ağ”ı büyük prens, yönetti sonra tuğla kalıbını,

Gübreledi *agarin*’i, iyi bir tereyağ gibi,

Sivri uçlu kazması ceset yutan bir yılan olan, ...,

. . kalıbı yol gösterendir’e,

Kulla, tuğla yapıcısı (?) Ülkenin,

Verdi bunların sorumluluğunu Enki ona.

Ahırlar yaptı o, arındırma ayinlerini yönetti,

Koyun ağılları kurdu o, koydu oraya en iyi cins yağla sütü,

Neşe getirdi o, yemek salonlarına tannıların,

Yaydı gönenci o, bitki örtüsüyle kaplı ovaya.

Sadık tedarikçisi “An’ın dostu” Eanna’nın,

Sevgili damadı yiğit Sin’in, kocası kutsal İnanna’nın,

Bütün büyük *me*’lerin kraliçesi Hanım’ın,

Kullab’ın . . ’nın üremesini hep denetleyen,

Dumuzi, ilahi “*uşumgal*”ı göğün,” “dostu An’ın,”

Verdi bunların [sorumluluğu]nu Enki ona.

Enlil’in evi Ekur’u doldurdu eşyayla,

Enki ile sevinçliydi Enlil, coşkuluydu Nippur.

Saptadı sınırları, belirledi sınır taşlarıyla,

Enki, Anunna-tannılar için,

Yaşanacak yerler kurdu kentlerde,

Tarlalar açtı kırlarda onlar için,

Kahraman, *haşur* (ormanından) dışarı fırlayan boğa, aslan (gibi) kükre-yen,

Yiğit Utu, sağlam duran, gücü[nü] gururla sergileyen boğa,

Büyük kentin, güneşin doğduğu yerin babası, Kutsal An’ın büy[ük ul]lağı,

Yargıç, tanrıların karar vericisi,
 Laciverttaşından sakalı olan, kutsal gökten çıkan, ... gökten,
 Utu, Ninga[ll]'den doğan oğul,
 Verdi bütün evrenin sorumluluğunu ona Enki.

Enki *mug*-giysisini dokudu, yönetti *temenos*'u
 Kadın ödevi olanı yetkinleştirdi,
 Enki için [. . du] insanlar . . . -giysisi,
 Tacı (?) sarayın, mücevheri kralın,
 Uttu, sadık kadın, neşeli (?),
 Verdi bunların sorumluluğunu Enki ona.

Sonra kaldı [kendi] başına, bırakınca krallık esasını,
 Kadın, ..., genç kadın Inanna, bırakınca krallık esasını,
 Inanna, [babası] Enki'ye,
 Gir[er] eve ve alçakgönüllüce ağlayarak bir yakınma koyuverdi:
 "Anunna-tanrılar, büyük tanrılar, yazgılarını onların, '
 Koydu Enlil sıkıca senin [eline]
 Bana, kadına, [ned]en farklı davrandın?
 Ben, kutsal Inanna, nerede ayrınc[alıklarım benim]?
 Aruru, [Enlil'in kızkarde]şi,
 Nintu, dağ[ın] kraliçesi,
 A[ldı kendine] kutsal . . . 'sını efendiliğin,
 Alıp götürdü kendisi için . . . [ve] pırasaları,
 Aldı kendisi için laciverttaşı kaplanmış (?) *sila*-kabını,
 Alıp götürdü kendisi için kutsal, arınmış *ala*-kabını,
 Ebesi oldu Ülkenin
 Koydun doğan kralları eline onun, doğan efendiyi.
 Benim kızkardeşim, kutsal Ninisinna,

Günümüzde Nippur çevresi: Kumullar ve terk edilmişlik. (Şarkiyat Enstitüsü ve Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun ortak kazı seferi.)

Enki'nin şehri Eridu'daki ziggurat (kazısı kısmen yapılmıştır). Tapınağın kalıntıları zigguratın alt kısmında görülebilir. (Fotoğraf, Irak Müzesi.)

Lagaş kralı Ur-Nanşe çocukları ve nedi-meleriyle birlikte (kireçtaşı levha). Sol üst köşede, Ur-Nanşe bir tapınak inşası için toprak dolu bir sepet taşımaktadır; sağ alt köşede ise tapınağın tamamlanmasını kutlamaktadır. (Louvre Müzesi.)

Akbabalar Dikilitaşı (kireçtaşı).

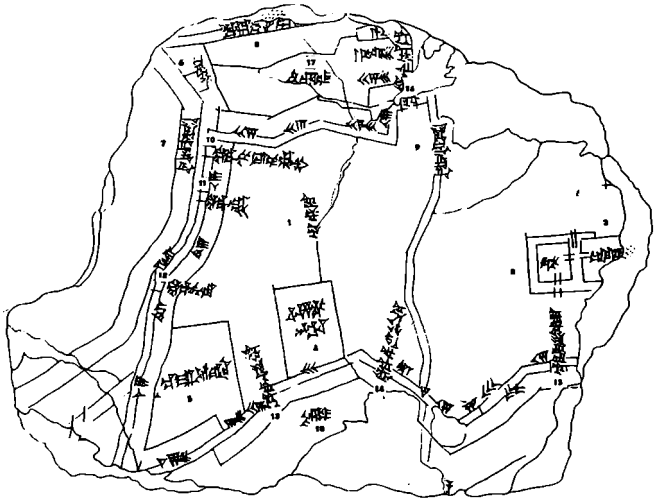
Eannatum, savaşta Lagaşlıların önünde yürüyor. Askerlerin başı üzerindeki yazılar Ummahılara karşı kazanılan zaferi kaydetmektedir. (Louvre Müzesi.)

Ur-Nammu'nun başı. Nippur'daki İnanna tapınağına Ur-Nammu tarafından yerleştirilen temel sandığının içinde bulunanlar arasında yer alan bir bakır heykeltikten büyütülmüştür. (Şarkiyat Enstitüsü ve Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun ortak kazı seferi.)

Lagaş ensi'si Gudea (yeşiltaş).
(Pennsylvania Üniversitesi,
Üniversite Müzesi.)

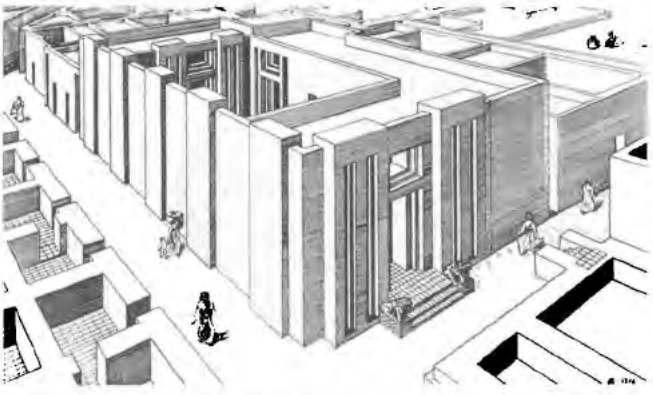
Nippur kenti haritasının el çizimi kopyası. Ortadaki kentin ismidir (1). Haritada gösterilen binalar şunlardır: Sümer'in en ünlü tapınağı *Ekur* (2); *Ekur*'un bitişiğinde yer alan *Kiur* (3); bir tür külliye, *Anniginna* (4); kentin dış kesimlerinde bulunan "Yüce Kutsal Mekân" *Eşmah* (6); güneydoğu surlarıyla güneybatı surlarının oluşturduğu köşede, Nippur'un "Merkez Parkı" *Kirişaru* (5); kentin güneybatı sınırını oluşturan Fırat ırmağı (7); kuzeybatıda kentin sınırını *Nunbirdu* kanalı oluşturur (8). Kentin ortasından "Merkez Kanalı" *Idşauru* akar (9); güneybatı surunda üç kapı vardır (10, 11, 12); güneydoğu surunda üç kapı vardır (13, 14, 15); kuzeybatı surunda yalnızca bir kapı vardır (16). Son olarak kuzeybatı suru boyunca uzanan bir kale hendeği (17), güneydoğu suruna paralel bir başka kale hendeği (18) bulunur. (Hilprecht Koleksiyonu. El çizimi kopya, Koleksiyon'un uzman yardımcısı Inez Bernhardt tarafından yapılmıştır.)

Nippur kentinin kil tablet üzerine yapılmış, İÖ 1500'e tarihlenen bir haritası. Harita üzerindeki yazılar çeşitli binaların, ırmakların ve kapıların ismini Sümerce ve Akadca olarak vermektedir. (Hilprecht Koleksiyonu, Jena, Friedrich Schiller Üniversitesi.)

Ur-Nammu Dikilitaşı (kireçtaşı). En alttaki iki bölüm tapınağın yapımını göstermektedir. (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Harmal tapınağının (yaklaşık İÖ 1900) temsili resmi. Tapınak giriş, avlu, ön oda ve iç odadan oluşuyordu. Bunlar aynı doğrultu üzerinde yer alan bağlantı kapılarıyla birbirine açılıyordu; böylece, büyük olasılıkla içinde bir ilahın heykelinin bulunduğu kutsal emanet odasındaki niş, kapılar açıkken sokaktan görülebiliyordu. Gerçek boyutlardaki terrakotta aslanlar kapı girişlerini bekliyordu. (Çizim, Muhammed Ali Mustafa, Irak Müzesi.)

Tıp tableti (yaklaşık İÖ 2200). Üzerinde onbeş reçete vardır. (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

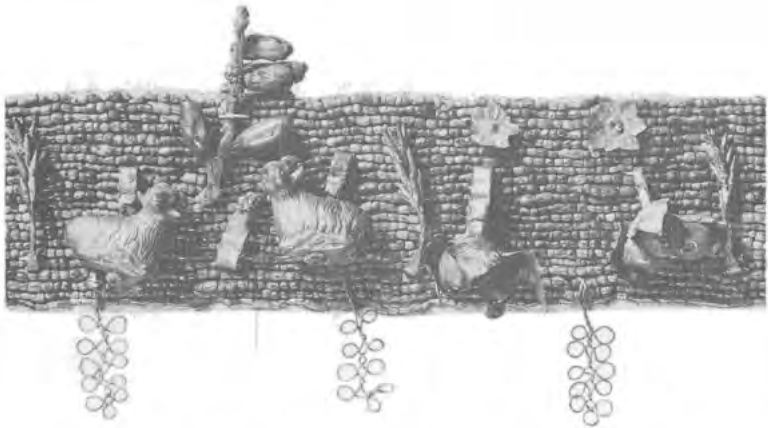
Nippur'daki Inanna tapınağının VII. katmanındaki ibadethanede gömülü olarak bulunmuş bir kadın heykelinin başı (yaklaşık İÖ 2500). (Şarkiyat Enstitüsü ve Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun ortak kazı seferi.)

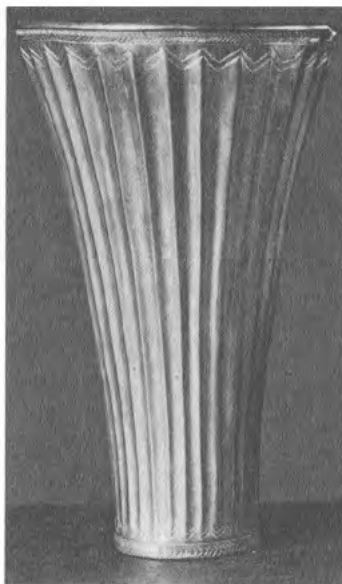
Hafaje'de bulunmuş sakallı heykelcik (yaklaşık İÖ 2600). (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi).

Laciverttaşı ve altından yapılmış boğa başı. Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan bir lirden ayrıntı (yaklaşık İÖ 2500). (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Kraliçe Şubad'ın alınlıktacı (ayrıntı). Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda bulunmuştur (yaklaşık İÖ 2500). Laciverttaşı boncukların üzerine küçücük yapraklar, meyveler, çiçekler ve altından yapılmış figürler yerleştirilmiştir. (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Ur'daki Kraliyet Mezarlığı'nda bulunan yivli vazo ve saplı altın kap (yaklaşık İÖ 2500). (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Dört eşek tarafından çekilen savaş arabası ve sürücüsü (bakır); Tel Agrab'daki Şara Tapınağı'nda bulunmuştur (yaklaşık İÖ 2700). Savaş arabası hafif olacak şekilde yapılmıştır. Sürücü dingil üzerine yerleştirilmiş iki tahta üzerinde durmakta ve koyun postuyla kaplanmış ortadaki parçayı bacaklarıyla sıkıca kavramaktadır. Hayvanlar üst dudaklarına takılmış birer halka ve bir kamçı yardımıyla yönetilmektedir. Heykel şu anda kayıptır (OIP, LX, Levha 58, No. 310).

Çiftçi Yılığı. Tabletin, yıllık tarımsal etkinlikler düzeni hakkında öğütler veren arka tarafı (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Bir sığır sürüsünü ve çeşitli mandıra etkinliklerini gösteren, El Ubaid tapınağında bulunmuş yarım-kabartma (yaklaşık İÖ 2500). Altta, ahırın sağ tarafında bir adam inek sağıyor; ahırın hemen sol tarafında bir adam tereyağı çıkartıyor; daha solda üç adam, Irak'ın göçebe halkının hâlâ esas ürünü olan süzme tereyağı hazırlıyor ve ambara koyuyor. (Özgünü, Irak Müzesi; kalıp kopyası, Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Silindir mühürlerden çeşitli mitolojik sahneler. (a) Güneş-tanrısı dağdan yükseliyor. Ortada güneş-tanrısı Utu, omuzundan çıkan ışınlarla ve elinde bir testereyle dağdan yükseliyor. Utu'nun sağında, su ve bilgelik tanrısı Enki bulunuyor. Enki'ye iki-çehreli veziri Isimud eşlik diyor. Utu'nun solunda bir bitki tanrısı, onun yanında da bir avcı yer alıyor (yaklaşık İÖ 2200). (British Museum); (b) Deniz evi Abzu'daki su-tanrısı (yaklaşık İÖ 2200). En sağda Enki, deniz evinde tahta oturmuş olarak görülüyor. Solda, omuzundan çıkan ışınlar ve elinde testereyle güneş-tanrısı Utu bulunuyor. Ortadaki ilah saptanamamıştır. (British Museum); (c) İlahi yolculuk (yaklaşık İÖ 2200). Kimliği saptanamayan, elinde saban bulunan bir ilah, pupası bir yılan, pruvası da gemiyi ileri doğru hareket ettiren bir tanrı şeklindeki teknede yolculuk yapıyor. (Irak Müzesi.)

Yazınsal katalog. Tablet ve elinizdeki kitabın yazarının el çizimiyle çıkardığı kopya altmışiki yazınsal yapının başlığını vermektedir. (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

İnsanoğlunun yaratılışı. Üç parçadan birleştirilen tablet, insanoğlunun “deniz dibindeki kilden” yaratılışını anlatmaktadır. (Pennsylvania Üniversitesi, Üniversite Müzesi.)

Nippur'da bulunmuş dilbilgisel metin. Bu tablet özgün haliyle, her biri ikiye bölünmüş onaltı sütun içeriyordu. Sol yan, isim ya da fiil bileşigi gibi Sümerce dilbilgisel birimler, sağ yan ise Samice karşılıklarnı içermektedir.

Oturan çift. Ailevi sevecenliği ve evliliğin hoşnutluğunu ifade eden alçıtaşı heykel. (Şarkiyat Enstitüsü ve Amerikan Şarkiyat Araştırmaları Okulu'nun ortak kazı seferi.)

Aldı kendisi için parlak unu'yu, kölesi oldu An'ın.
 Yanına yerleşti An'ın, gökleri dolduran (?) sözler söyler
 Benim kızkardeşim, kutsal Ninmug,
 Aldı kendisi için keskiyi [ve] gümüş çekici (?),
 Met[al işçi]si oldu Ülke'nin,
 Solmaz tacı takan [doğmuş] kralı,
 Başına tacı koyan doğmuş efendiyi, koydun [eline onun].
 Benim kızkardeşim, kutsal Nidaba,
 Aldı kendisi için ölçü çubuğunu,
 Bağladı koluna laciverttaşı sicimi (?),
 Bildirir bütün büyük me'leri,
 Saptar sınırları, belirler sınır çizgilerini—yazıcısı oldu ülkenin,
 Koydun tanrıların yiyeceğini eline onun.
 Nanşe, hanım, efendi—kutsal . . . düştü ayaklarına onun,
 Dalyan denetçisidir den[iz]in şimdi,
 Balık, lezzetli, [ve] . . . ,
 Sunar [baba]sı Enlil'e.
 Bana, [kadına], neden farklı davrandın?
 Ben, kutsal İnanna, nerede ayrınc[alıklarım benim]?
 (Yaklaşık üç dize kayıptır)
 onun ,
 "[E]nlil (?) ,
 Süsledi (?) senin için 'i,
 Giysiyi (?) giyiyorsun, 'delikanlının gücü'nü,
 Belirledin söylediği sözleri 'delikanlının,'
 Aldın sorumluluğunu değneğin, sopanın ve çobanlık asasının,
 Genç kadın İnanna daha ne verelim sana?
 Savaş (ve) çarpışmalar—onlarla ilgili kehanetlere (?) sen verirsin (?) yanı-
 tı,

Arabu kuşu değilsin onların içinde sen, ama verirsin (?) olumsuz yanıtlar
(?),

Düz ipliği düğüm edersin sen,

Genç kadın Inanna, düğümlenmiş ipliği düzeltirsin sen,

Giysiler yaptın sen, giysiler giydin,

Mug-giysisi dokudun sen, ip eğirdin öreke de,

Renkli renkli . . iplikler boyadın sen, senin ...'nde.

Inanna, sen . . . ,

Inanna, tahrip edilemeyeni tahrip ettin sen, yok edilemeyeni yok ettin,

Susturdun (?) sen . . 'i, "ağıt defi (?) " ile,

Genç kadın Inanna, geri getirdin sen *tigi* ve *adab-ilahilerini* evlerine,

Hayranlarının bakmaktan bıkmadığısın sen,

Genç kadın Inanna, derin kuyulan bilirsin sen, bağlayan ipleri (?),

Bak taşkın geldi işte, Ülke yaşam buldu yeniden,

Enlil'in taşkını geldi, Ülke yaşam buldu yeniden."

(Geri kalan ondokuz dize tahrip olmuştur)

Mitten destana dönersek, şiirsel biçimde anlatısal kahramanlık masallarından oluşan ilk destan yazını geliştirenlerin Sümerler olduğuna kuşku yoktur. Tıpkı eski Yunanlılar, Hindular ve Tötonlar gibi Sümerler de tarihlerinin erken döneminde bir kahramanlık çağından geçmiş, bu çağın ruhu ve anlayışı kahramanlık destanlarına yansımıştır. Bir kahramanlık çağında egemen sınıfın karakteristik özelliği olan üne ve şana susamışlığın harekete geçirdiği krallar ve prensler, sarayla bağlantılı ozanlara ve aşıklara, kendi serüvenlerini ve başarılarını öven anlatısal şiirler ya da öykülü ezgiler yaktırırdı. Asıl amacı sık sık düzenlenen saray şölenlerinde ve şenliklerinde eğlence sağlamak olan bu destansı ezgiler büyük olasılıkla arp ve lir eşliğinde okunuyordu.

Kahramanlık ezgilerinin hiçbirisi bize özgün biçimleriyle ulaşmamıştır, çünkü bunlar yazının ya hiç bilinmediği ya da biliniyorsa bile okur yazar olmayan ozanların pek umursamadığı bir çağda bestelenmişlerdi. Yunan, Hint ve Töton kahramanlık çağlarının destanlarıysa çok daha sonra yazıya aktarılmış olup, son derece karmaşık yazınsal düzenlemelerden oluşur; daha önceye ait ezgilerden yalnızca seçilmiş birkaç tanesi, o da oldukça değiştirilmiş ve genişletilmiş olarak bu düzenlemelere yerleştirilmiştir. Sümer'de de ilk kahramanlık ezgilerinden bazılarının, kahramanlık çağının sona erişinden beş ila altı yüzyıl sonra tabletlere yazıldığına ve rahiplerle yazıcıların elinde pek çok değişikliğe uğradıklarına inanmak için pek çok neden vardır.

Üç Hint-Avrupa kahramanlık çağının yazılı destanları biçim ve içerik açısından bir dizi çarpıcı benzerlik gösterir. Her şeyden önce bütün şiirler özellikle bireyleri konu eder. Şairin başlıca ilgi alanını, devletin ya da toplumun yazgısı ve şanı değil, tek tek kahramanların eylemleri ve yiğitlikleri oluşturmuştur. Şiirlerde övülen serüvenlerden bazılarının tarihsel temelleri olduğu pek kuşku götürmezken, şairler, kahramanın güçlerini abartan kavramlar, gelecekte haber veren rüyalar ve ilahi varlıkların bulunması gibi tarihsel temeli olmayan motifler ve gelenekselleşmiş kalıplar kullanmaktan çekinmez. Üslup açısından bakıldığında, kahramanlık şiirleri değişmeyen sıfatlar, bitmez tükenmez tekrarlar, sık sık yinelenen formüller ve gereksiz ayrıntılara girme eğilimi gösteren betimlemelerle doludur. Bütün destanlarda söylevlere geniş yer ayrılması özellikle dikkat çeker. Bütün bu açılardan, Sümer kahramanlık şiirinin örüntüsü Yunan, Hint ve Töton destan malzemesinin örüntüsüyle benzeşir.

Sümer destan malzemesiyle Yunan, Hint ve Töton destanlarının malzemesi arasında elbette dikkat çekici farklılıklar da vardır. Örneğin Sümer destan şiirleri, her biri tek bir konuyla sınırlı, değişen

uzunluklarda, birbiriyle bağlantılı olmayan, tek tek öykülerden oluşur. Bu öyküleri daha büyük bir birim içinde birbirine bağlama ve bütünleştirme yönünde herhangi bir çaba yoktur. Sümer malzemesinde, karakter yaratımı ya da psikolojik betimleme görece daha azdır. Kahramanlar oldukça kişiselleşmiş bireylerden ziyade, az çok birbirinin aynısı olan ortalama tipler olma eğilimindedir. Üstelik, olaylar ve olay örgüsü motifleri gayet durağan ve kalıplaşmış bir tarzda anlatılır; Homeros'un *Ilyada* ve *Odyseia*'sında olduğu gibi şiirleri karakterize eden esneklik ve canlılığa pek az rastlanır. Sümer destan yazınında ölümlü kadınlar hemen hemen hiçbir rol oynamazken, Hint-Avrupa destan yazınında çok seçkin bir rol oynar. Son olarak, teknik söz konusu olunca, Sümer şairleri ritm etkisini öncelikle yineleme örüntülerinde çeşitlendirme yaparak sağlar. Hint-Avrupa destanlarında çok karakteristik olan ölçüden ya da benzeşimli dizeden hiç yararlanmazlar. Bütün bu farklara karşın şiirsel anlatı gibi üslup ve teknik olarak bu kadar bireysel olan bir yazın türünün, Sümer, Yunanistan, Hindistan ve Kuzey Avrupa'da birbirinden bağımsız olarak ve uzun zaman aralıklarıyla yaratılıp geliştirilmiş olması pek olası değildir. Dördü arasında destan türünün büyük farkla en eski örneği Sümerlerin şiirsel anlatısı olduğu için destan türünün ilkin Sümer'de doğmuş ve başka ülkelere oradan yayılmış olması olanaksız değildir.

Şu an için uzunluğu yüz küsur satırdan altıyüz küsur satıra kadar değişen dokuz tane Sümer destanı saptayabiliyoruz. Bunlardan Enmerkar adlı bir kahramanın çevresinde dönen iki tanesine "Enmerkar ve Aratta Ülkesi" ile "Enmerkar ve Ensukuşsiranna" isimleri verilebilir (bkz. s. 355-359). Öteki iki tanesi, Enmerkar'ın da bir rolü bulunmakla birlikte kahraman Lugalbanda'nın çevresinde döner; bunlar "Lugalbanda ve Enmerkar" ile "Lugalbanda ve Hurrum Dağı" şeklinde adlandırılabilir (bkz. s. 360-364). Geriye kalan beş tanesi Sümer kah-

ramanlarının en tanınmış, bütün eskiçağ Yakındoğusunda eşi benzeri olmayan Gilgamesh'ın çevresinde döner. Bunlardan "Gilgamesh ve Gök Boğası" ile "Gilgamesh'ın Ölümü" adlı iki tanesi oldukça parçalıdır. Son üç tanesiye hemen hemen tümüyle korunmuştur. Bunlar, şu destanlardır: Gilgamesh'ı bir yurtsever ve "ülkenin savunucusu" olarak öven "Gilgamesh ve Kiş Kralı Agga;" Gilgamesh'ın ejderha öldüren bir serüvenci, adeta insanlığın ilk St. George'u rolünü oynadığı "Gilgamesh ve Yaşayanlar Ülkesi;" ve Gilgamesh'ı şaşırtıcı bir şekilde karmaşık bir birey (şövalye, cesur, zorba, sadık, sızlanan, kâhin ve meraklı) olarak betimleyen "Gilgamesh, Enkidu ve Ölüler Diyarı."

Sümer kahramanlık öykülerinin en kısa olanı "Gilgamesh ve Agga"dır; yalnızca yüzonbeş dizeden oluşmaktadır. Ama kısa olmakla birlikte olağanüstü ilginçtir. Olay örgüsü yalnızca insanlarla ilgilidir; bütün öteki Sümer kahramanlık öykülerinin tersine Sümer ilahlarının çevresinde dönen hiçbir mitolojik motiftan söz etmez. Şiir tarihsel açıdan önemlidir; Sümer kent devletleri arasındaki mücadelenin erken dönemlerine epeyce yeni ışık tutmaktadır. Son olarak, neredeyse beşbin yıl önce insanlığın ilk siyasal toplantısı olan "iki meclisli kongre"nin toplanişını kayda geçirir.

İkinci Bölümde özetlenen Sümer tarihinde de görüldüğü üzere, tıpkı çok daha sonraların Yunanistan'ı gibi Sümer de ülkenin tamamlanmasında egemenliği ele geçirmek için rekabet eden bir dizi kent devletinden oluşuyordu. Bunların en önemlilerinden biri, bir Sümer efsanesine göre Tufan'dan hemen sonra gökten "krallık" alan Kiş kentiydi. Fakat zaman içinde, başka bir kent devleti olan Ereğ, Kiş'in Sümer üzerindeki egemenliğini tehdit edecek kadar etkisini ve gücünü artırdı. Kiş hanedanının sonuncu hükümdarı olan Agga tehlikenin farkına vardı ve Gilgamesh'ın "efendi" olduğı Ereğ'e bir ultiatom vererek ya Kiş'e boyun eğmesini ya da sonuçlarına katlanmasını bildirdi. Şiir,

Agga'nın Gilgamiş'a ve Ereklilere gönderdiği ultimatomu getiren elçinin varışıyla başlar.

Gilgamiş Agga'ya boyun eğmektense savaşıma karar verir, fakat önce Erek yurttaşlarının onayını almalıdır. Bu nedenle, Kiş'e boyun eğmeyerek silaha sarılma ve zafer için savaşıma çağrısıyla "kentinin toplantı halinde olan yaşlılar meclisi"nin huzuruna çıkar. Ne var ki, "senatörler" farklı görüştedir; onlar Kiş'e boyun eğip barışın tadını çıkarmaktan yanadır. Bu karar Gilgamiş'ı hayal kırıklığına uğratar. Bu nedenle, "kentinin toplantı halinde olan (genç) erkekler meclisi"nin huzuruna çıkar ve çağrısını yineler. Gilgamiş'ın övülmesiyle ve zafer için söylenen yüreklendirici sözlerle biten uzun bir bildiriyle, "erkekler" meclisi savaş ve bağımsızlık ilan eder. Gilgamiş artık pek hoşnuttur; dürüst hizmetkârı ve sadık yoldaşı Enkidu'ya Agga'ya karşı zafer kazanacağından çok emin olarak görünür.

Ne var ki, kısa bir süre içinde ya da şairin sözleriyle, "beş gün geçmeden, on gün geçmeden," Agga Erek'i yener ve yürekli sözler etmelerine karşın Erekliler bozguna uğrar. Bunun ardından Gilgamiş Erekli "kahramanlar"a döner ve Agga'nın karşısına çıkacak bir gönüllü ister. Birhurturre adlı biri hemen gönüllü olur; Agga'yı şaşkına çevireceğinden kuşkusu yoktur.

Fakat Birhurturre daha kent kapısından çıkar çıkmaz yakalanır, dövülür ve Agga'nın huzuruna çıkarılır. Birhurturre, Agga'yla konuşmaya başlar, ama daha sözünü bitirmeden Zabardibunugga adlı başka bir kahraman surun üzerine çıkar. Onu gören Agga, Birhurturre'ye onun kralı Gilgamiş olup olmadığını sorar. Birhurturre olumsuz yanıt verince, Agga ve adamları orali olmazlar ve Erek'i kuşatmaya, Birhurturre'ye de işkenceye devam ederler.

Ama bu kez, Agga'yla yüz yüze karşılaşmak için Gilgamiş'ın kendisi sura tırmanır; Erekliler dehşet içindedir. Birhurturre'den nihayet

bu kişinin onun kralı olduğunu öğrenince, gerçekten etkilenen Agga kuşatmayı kaldırır. Bunun üzerine Gilgamiş bu cömertçe davranışından dolayı Agga'ya teşekkür eder ve şiir Ereğ'in kurtarıcısı olarak Gilgamiş'in övüldüğü bir şükran şarkısıyla biter.

Bu destan öyküsünün deneme niteliğinde bir çevirisi aşağıdadır; büyük bir bölümü hâlâ belirsizlikten ve açıklıktan uzaktır, ama şu anda yapılabileceklerin en iyisi budur:

Enmebaraggesi oğlu Agga'nın elçileri
Kiş'ten Ereğ'teki Gilgamiş'a doğru çıktılar yola,
Efendi Gilgamiş kentinin yaşlılarına
Sundu konuyu, sordu kararlarını;

"Tamamlamak için kuyuları, tamamlamak için bütün kuyularını ülkenin,

Tamamlamak için kuyuları, küçük çukurlarını ülkenin,
Kazmak için kuyuları, tamamlamak için bağlayan ipleri,
Boyun eğmeyelim Kiş hanedanına, vuralım ona silahlarla."

Kentinin toplantı halinde olan yaşlılar meclisi

Yanıtlar Gilgamiş'i:

"Tamamlamak için kuyuları, tamamlamak için bütün kuyularını ülkenin,

Tamamlamak için kuyuları, küçük çukurlarını ülkenin,
Kazmak için kuyuları, tamamlamak için bağlayan ipleri,
Boyun eğelim Kiş hanedanına, vurmayalım ona silahlarla."

Gilgamiş, Kullab'ın efendisi,

Inanna için kahramanca işler yapan,

Hoşlanmadı kentinin yaşlılarının sözlerinden

İkinci kez Kullab'ın efendisi Gilgamiş,

Efendi Gilgamiş kentinin “erkeklerine” sundu konuyu, sordu kararlan-
nı;

“Tamamlamak için kuyuları, tamamlamak için bütün kuyularını ülke-
nin,

Tamamlamak için kuyuları, küçük çukurlarını ülkenin,
Kazmak için kuyuları, tamamlamak için bağlayan ipleri,
Boyun eğmeyelim Kiş hanedanına, vuralım onlara silahlarla.”

Kentinin toplantı halindeki “erkekleri,” yanıtlar Gilgamiş'i:

“Ayakta duranların, oturanların,

Kral şarkılarıyla yetişenlerin,

Eşeğin sırtına binenlerin,

Cesareti olanların!

Boyun eğme Kiş hanedanına, vuralım ona silahlarla,

Tannıların el emeği Erek,

Gökten inen ev Eanna–

Büyük tannılardır bölümlerini yapan onun–

Bulutlara değen büyük surları,

Yüce konutları, kuruldu An tarafından,

Baktın onlara sen–sen, kral ve kahraman.

Fatihsin, An'ın sevgilisisin,

Neden korkacakmışsın gelişinden onun!

Küçüktür o ordu, titrer gerisi,

Yukanı kaldırmaz gözlerini askerleri.”

O zaman Kullab'ın efendisi Gılgamış'ın,
Kentinin “erkekleri”nin sözleriyle sevinç doldu yüreğine, neşesi geldi
yerine.

Şöyle der hizmetkârı Enkidu'ya:

“Artık o zaman bırakılsın (başsıcıl amaçlarla kullanılan) araçlar savaşın
şiddeti için,

Savaş silahları yerini alsın bedeninde,

Korku ve dehşet yaratsınlar,

O, gelince o—benim korkum düşecek yüreğine onun,

Aklı başından gidecek, neye uğradığını şaşırarak.”

Beş gün geçmeden, on gün geçmeden,

Kuşattı Ereğ'i Enmebaraggesi oğlu Agga,

Aklı başından gitti—Ereğ'in.

Kullab'ın efendisi Gılgamış,

Şöyle der kahramanlarına:

“Yüzleri kararan kahramanlarım,

Kimin yüreği varsa, çıksın ortaya, göndereceğim onu Agga'ya.”

Reis Birhurturre, kralına,

Överek kralını (şöyle der):

“Ben gideceğim Agga'ya,

Aklı başından gidecek, neye uğradığını şaşırarak.”

Birhurturre çıktı dışarı kent kapısından—

Birhurturre çıkınca dışarı kentin kapısından,

Yakaladılar onu kentin kapısında,

Birhurturre—ezdiler onun bedenini,

Getirdiler Agga'nın önüne,
Konuştu Agga onunla.

Daha bitirmemişti ki sözlerini, çıktı surun üzerine Zabardibunugga.
Agga gördü onu,
Sordu Birhurturre'ye:
"Köle, bu adam mı kralın senin?"

"Bu adam değil kralım benim,
Kralım bu adam olsaydı benim,
Güçlü alnı olurdu onun,
Öküz gibi yüzü olurdu onun,
Laciverttaşı gibi sakalı olurdu onun,
Zarif parmakları olurdu onun."

Kalkmadı kalabalık, gitmedi kalabalık,
Toza bulanmadı kalabalık,
Çoğu kapılmadı korkuya yabancıların,
Mahvoldu yerliler,
Kesilmedi yelkenli teknelerin pruvası,
Kiş kralı Agga, tutmadı askerlerini,
Vurdular ona, dövdüler onu,
Birhurturre'nin ezdiler bedenini.

Zabardibunugga'nın ardından Gilgamiş çıkar surun üstüne,
Dehşete kapıldı Kullab'ın gençleri ve yaşlıları,
Kentin giriş kapılarına–yerleştirdiler kendilerini giriş yollarına,
Kentın kapısından dışarı çıktı Enkidu,
Baktı surun üzerinde Gilgamiş sertçe,

Agga gördü onu:

“Köle, bu adam mı kralın senin?”

“Bu adam işte kralım benim.”

Bunu söyler söylemez o,

Kalktı kalabalık, gitti kalabalık,

Toza bulandı kalabalık.

Çoğu kapıldı korkuya yabancıların,

Mahvolmadı yerliler,

Kesildi yelkenli teknelerin pruvası,

Kiş kralı Agga, tuttu askerlerini.

Kullab'ın efendisi Gılgamış,

Şöyle der Agga'ya:

Tegmenim Agga, yüzbaşım Agga,

Orgeneralim Agga,

Agga, tahılla besledin sen korkudan kaçan kuşu,

Agga, soluk verdin bana sen, yaşam verdin,

Agga, kucağına oturttun sen kaçağı.”

Tannıların el emeği Erek,

Gökten inen ev Eanna,

Büyük tanrılardır bölümlerini yapan onun,

Bulutlara değen büyük surları,

Yüce konutları, kuruldu An tarafından,

Baktın onlara sen—sen, kral ve kahraman.

Fatihsin, An'ın sevgilisisin,

Serbest bıraktı Agga seni Kiş uğruna,

Kavuşturdu Utu'nun huzurunda seni eski günlerin lütfuna,

Kullab'ın efendisi Gilgamiş,
Şanın iyidir senin.

Gilgamiş destanının ikinci öyküsü “Gilgamiş ve Yaşayanlar Ülkesi”nin asıl teması, insanın ölüm korkusu ve bu korkunun ölümsüz bir isim bırakma düşüncesi içinde yüceltiliştir. Olay örgüsü, öykünün belirgin özelliği olan kederli havaya uygun motif ve temalar çevresinde kurulmuştur. Üslup yönünden hüzünlü tonu, yineleme ve koşutlukla sağlanan değişken örüntülerden ustalıkla yapılmış bir seçimle sürdürülür ve yoğunlaştırılır. En önemli pasajlardan birçoğu hâlâ açıklıktan uzaktır. Bugün için öykü aşağıdaki gibi yeniden kurulabilir:

Ölüm düşüncesi efendi Gilgamiş'a büyük ıstırap ve sıkıntı vermektedir. Erekte insanların ölüp yok olduğunu, “ırmağın sularında cesetlerin yüzdüğünü” gördükçe yüreği sızlar, ruhu kararır. Bütün ölümlüler gibi kendisinin de er ya da geç öleceğini acı bir şekilde anlayan Gilgamiş, bu kaçınılmaz sona varmadan önce hiç olmazsa ismini kalıcılaştırmaya karar verir. Bu nedenle, ünlü sedir ağaçlarını kesip Ereke getirmek için uzaklardaki “Yaşayanlar Ülkesi”ne gitmeyi aklına koyar.

Kararını verince, sadık hizmetkârı Enkidu'yu bu tasarısından haberdar eder. Enkidu tasarısını önce güneş-tanrısı Utu'ya açmasını öğütler, çünkü “Yaşayanlar Ülkesi”nden sorumlu olan odur. Bu öneriye uygun olarak hareket eden Gilgamiş Utu'ya adaklar sunup tasarladığı yolculuk için desteğini rica eder.

Utu önce Gilgamiş'in niteliklerinden kuşku duyar, fakat Gilgamiş ısrar eder ve ricasını daha ikna edici bir dille yineler. Bunun üzerine Utu ona acır ve yolculuğu sırasında Gilgamiş'i tehdit edebilecek olan yedi hava cinini etkisiz hale getireceğine söz verir. Sevinçten uçan

Gilgamiş Ereğ'ten elli gönüllü toplar; bunlar ne "evi" ne de "anası" olan evsiz barksız, nereye giderse gitsin onu izlemeye hazır kişilerdir. Kendisi ve yoldaşları için tunç ve ağaçtan silahlar hazırlattıktan sonra, Gilgamiş ve izleyicileri Ereğ'ten "Yaşayanlar Ülkesi"ne doğru yola çıkarlar.

Yolculukları boyunca yedi dağ aşarlar, ama Gilgamiş ancak yedinci dağı geçtikten sonra "yüreğinin sedir ağacını" bulur. Baltasıyla ağacı kesip devirir, Enkidu dallarını keser, yanındakilerse bu dalları tepeme yığar. Fakat bu hareket, "Yaşayanlar Ülkesi"nin bekçisi olan Huvava adlı ejderhayı rahatsız ederek uyandırır. Huvava, Gilgamiş'in ağır bir uykuya dalmasını ya da komaya girmesini sağlar. Gilgamiş bu uykudan ancak epey uzun zaman sonra ve büyük çabalarla uyandırılabilir.

Bu beklenmedik gecikmeye adanmış kızan Gilgamiş, ister insan olsun isterse tanrı olsun canavar Huvava'nın hakkından gelmeden Ereğ'e dönmeyeceğine annesi tanrıça Ninsun ve babası ilahi kahraman Lugalbanda adına ant içer. Enkidu geri dönmeleri için ona yalvarır, çünkü bu korkunç canavarı görmüştür ve onun saldırılarına kimsenin karşı koyamayacağından kuşkusu yoktur. Sırt sırta verirlerse hiçbir zarar görmeyeceklerinden emin olan Gilgamiş, Enkidu'ya korkusunu yenmesini ve kendisiyle birlikte gelmesini buyurur.

Ne var ki canavar sedir evinde onları gözetlemektedir ve Gilgamiş'i kaçırmak için çılgınca çabalara girişir. Fakat Gilgamiş korkmaz ve görünüşe göre ona armağanlar getireceğini söyleyerek Huvava'yı kandırmaya çalışır. Her ne olduyorsa, bundan sonra Gilgamiş'i Huvava'nın iç odasına girişi engelleyen yedi ağacı keserken ve yoldaşlarını da ağaçların dallarını kesip dağın eteğinde demet yaparken görüyoruz.

Gilgamiş artık Huvava'yla yüz yüze gelmiştir. Huvava'nın yüzüne

hafif bir tokat vurur, üzerine bir burun halkası atar ve iple bağlar. Bunun üzerine Huvava gözyaşları içinde güneş-tanrısı Utu'ya yalvarır ve özgürlüğünü elde etmek amacıyla Gilgamiş'in önünde gururunu ayaklar altına alır. Gilgamiş ona gerçekten de acır ve bilmecemsi ifadelerle Enkidu'ya Huvava'yı serbest bırakmayı önerir. Ama Enkidu böylesi cömertçe davranışlar akılsızca ve tehlikeli olacağı için buna karşı çıkar. Öfkelenen Huvava Enkidu'ya aşağılayıcı bir karşılık verince Enkidu onun başını keser.

İlahi övgü ve ödül kazanmak isteyen iki kahraman Huvava'nın kesik başını tanrıların kralı Enlil'in önüne getirir. Fakat Enlil Huvava'nın kesik başını görünce, görünüşte iki kahramanı yakıcı güneşin kavurduğu dağlarda ve ovalarda sonsuza kadar dolaşmaya mahkûm eden bir lanet okur. Ardından belki de dağlara, ormanlara ve buralarda sinsice gezinen vahşi hayvanlara karşı bir koruma önlemi olarak Gilgamiş'a, Sümercede *melam*'lar olarak bilinen, olasılıkla yedi ilahi ışın olan bir şey armağan eder. Şiir bu kesinlikten ve belirginlikten uzak havada sona erer. Şiirin çevirisi aşağıdadır:

Efendi "Yaşayanlar Ülkesi"ne gitmeyi aklına koydu,

Efendi Gilgamiş "Yaşayanlar Ülkesi"ne gitmeyi aklına koydu,

Hizmetkân Enkidu'ya şöyle dedi:

"Ey Enkidu, tuğla ve mühür kaderde yazılı olan sonu henüz getirmedi-
ler,

'Ülke'ye girmek isterim, adımlı duyurmak isterim.

Adların yükseldiği yerlerinde, adımlı yükseltmek isterim,

Adların yükselmediği yerlerinde, tanrıların adlarını yükseltmek isterim."

Hizmetkân Enkidu onu yanıtladı:

"Ey efendim, 'ülke'ye girmek istersen, Utu'ya danış,

Utu'ya danış, kahraman Utu'ya,

'Ülke' Utu'nun gözetimindedir,
Kesilen sedirlerin ülkesini gözeten kahraman Utu'dur,
Utu'ya danış."

Gılgamış bembeyaz bir oğlak yakaladı,
Göğsüne sunu olarak alacalı bir oğlak bastırdı,
Eline egemenliğinin gümüş esasını aldı,
Göğün Utu'suna şöyle dedi:
"Ey Utu, 'ülke'ye girmek isterim, destek ol bana,
Kesilen sedirler ülkesine girmek isterim, destek ol bana."

Göğün Utu'su onu yanıtladı:
"Savaşçı bir prens olduğun doğru, ama 'ülke' için nesen sen?"

"Ey Utu, sana bir söz diyeceğim, kulak ver sözüme,
Sana ulaştırmak isterim, kulak ver ona.
Kentimde insan ölür, yürek sıkışır,
İnsan telef olur, yürek ağırlaşır,
Duvann üzerinden baktım,
İrmağın suyunda yüzen cesetler gördüm,
Bana gelince, beni sonum da aynısı olacak, aynen böyle!
En uzun boylu insan göğe erişemez,
En geniş insan yeryüzünü kaplayamaz.
Tuğla ve mühür kaderde yazılı olan sonu henüz getirmedi,ler,
'Ülke'ye girmek isterim, adımı duyurmak isterim,
Adların yükseldiği yerlerinde, adımı yükseltmek isterim,
Adların yükselmediği yerlerinde, tanrıların adlarını yükseltmek isterim."

Utu onun gözyaşlarını sunu olarak kabul etti,
Merhametli bir insan gibi, ona merhamet gösterdi,

Yedi hava yiğidini, aynı ananın oğullarını,
Dağların mağaralarına götürdü.

Sedirleri kesip deviren, neşeyle seyirtti,
Efendi Gılgamış, neşeyle seyirtti,
Kentini tek adam gibi seferber etti,
İkiz yoldaş gibi topladı (adamlarını);
“Evi olan evine gitsin!
Anası olan anasına gitsin!
Benim yaptığımı yapacak bekar erkekler yanımda kalsın!”

Evi olan evine gitti!
Anası olan anasına gitti!
Onun yaptığını yapacak elli bekar erkek onun yanında kaldı.

Adımlarını demirciler evine yöneltti,
Kılıcını, ezici baltasını, “ilahi kudret”ini dövdü ateşte,
Adımlarını ovanın kara ormanlarına yöneltti,
Söğüt ağacını, elma ağacını, şimşir ağacını kesip devirdi,
Kentin ona eşlik eden oğulları ellerine aldı onları,
Yedi hava cini dağların mağarasına götürüldü,

Birinci dağı aştılar,
Yüreğinin sedirini bulamadı,
Yedinci dağı geçtikten sonra,
Yüreğinin sedirini buldu.

(Burada kimi dizeler hasarlıdır ve ne olduğu tam olarak açık değildir. Belki Huvava sedirlerin kesildiğinin farkına varmış ve Gilga-

mış'a derin bir uyku göndermiştir. Her ne olmuşsa, metin tekrar okunabilir hale geldiği zaman, birini, olasılıkla Enkidu'yu, Gılgamış'ı uykudan uyandırmaya çalışırken görüyoruz.)

Ona dokundu, kalkmadı o,
Onunla konuştu, yanıt vermedi,
"Uzanmış uyuyan, uzanmış uyuyan,
Ey Gılgamış, efendi, Kullab'ın oğlu,
Daha ne kadar uyuyacaksın?
Ülke karanyor, üzerine gölgeler düştü,
Alacakaranlık kendi (loş) ışığını getirdi,
Utu, kaldırdığı başıyla anası Ningal'in bağrına döndü,
Ey Gılgamış, daha ne kadar uyuyacaksın?
Kentinin sana eşlik eden oğullarını,
Dağ eteğinde uyanman için bekletme,
Seni doğuran ananın
Kent meydanına sürülmesine izin verme."

(Gılgamış) sözlere kulak verdi,
"Yiğitlik sözü"nü giysi gibi sarındı üzerine,
Elinde taşıdığı otu şekellik giysisini göğsüne doladı,
"Koca yeryüzü"nün üzerinde doğruldu bir boğa gibi,
Kokladı yeri, sıktı dişlerini,
"Yaşamı adına beni doğuran anam Ninsun'un,
Babam kutsal Lugalbanda'nın,
Beni doğuran anam Ninsu'nun dizi dibinde oturup, herkesin şaşıtı bir mi olacağım?"

Üstelik bir kez daha şöyle dedi ona:

“Yaşamı adına beni doğuran anam Ninsun’un,
 Babam kutsal Lugalbanda’nın,
 Eğer insansa, öldürünceye kadar o ‘insanı’ı,
 Eğer tanıysa, öldürünceye kadar onu,
 ‘Ülke’ye yönelttiğim adımlarımı kente çevirmeyeceğim.”

Ölmek istemeyen sadık hizmetkâr yalvardı,
 Efendisine yanıt verdi:
 “Ey efendim, o ‘insan’ı görmemiş olan sen, dehşete kapılmadın,
 O ‘insan’ı görmüş olan ben dehşete kapıldım.
 Bu savaşçının dişleri, ejderha dişleri
 Yüzü bir aslanın yüzüdür,
 Kükreyişi saldıran taşkın suları gibidir,
 Kamışlık yutan alnından kimse kaçamaz.
 Ey efendim, sen ‘ülke’ye doğru yol al, ben kente döneceğim,
 Senin şanını anana anlatacağım,
 Haykırsın kahkahayla,
 Sonra anlatacağım ölümü,
 Acı gözyaşları döksün.”

“Benim için bir başkası ölmeyecek,
 Yüklü tekne batmayacak,
 Üç katlı bez kesilmeyecek,
 Surun üzerinde kimse yenilmeyecek,
 Ateş, ev ve kulübeyi mahvetmeyecek,
 Bana yardım edersen, ben de sana ederim,
 Başımıza ne gelebilir ki!
 Battıktan sonra o, battıktan sonra o,
 Battıktan sonra Magan-teknesi,

'Magilum'un Gücü' teknesi battıktan sonra,
 Oturur bütün yaşayanlar 'yaşayanların gemisi'nde,
 Gel ilerleyelim, gözümüz onda olacak!
 Eğer biz ilerlerken,
 Korku gelirse, korku gelirse, alt et onu!"

"Gönlünün istediği gibi olsun! Gel, ilerleyelim!"

Daha çeyrek fersah bile gitmemişlerdi ki,
 Huvava yakınında durdu sedir ağacından evinin,
 Ona dikti gözlerini, ölüm bakışını,
 Attı ona doğru başını, suçlu başını,
 Haykırdı ona doğru dehşet veren bir haykırış.
 Gilgamiş–titredi kasları, ayakları,
 Korkmuştu,
 Dönmedi ama yolundan.

Ayağa kalktı (Huvava) kocaman pençeli ayaklarıyla,
 Oradan oraya attı kendini.
 "Gür yeleli, *uluhha*-giysisi giyen,
 Kral kişi, tanrıların sevinci,
 Öfkeli boğa, savaşta azimli,
 Gururlandıran seni doğuran anayı,
 Gururlandıran seni küçükken emziren dadıyı,
 Korkma, yere el koy."

Yere el koymayan Gilgamiş şöyle dedi:
 "Yaşamı adına beni doğuran anam Ninsun'un,
 Babam kutsal Lugalbanda'nın,

Çok iyi biliyorsun kimin yaşadığını 'ülke'de,
 Senin küçük ayakların için, küçük pabuçlar yaptım,
 Büyük ayakların için büyük pabuçlar yaptım.”

(Gilgamiş) kendisi ilk ağacı kökünden söküp çıkardı,
 Kentinin ona eşlik eden oğulları,
 Dallarını kesip demetlediler,
 Dağın eteğine koydular onları,
 Kendisi yedincinin de bitirdikten sonra işini, yaklaştı onun odasına,
 Dayadı onu duvara “şarap rıhtımı” yılanı gibi
 Öpücük kondururcasına tokatladı yanağını onun,
 Bir burun halkası taktı ona tutsak bir öküz gibi,
 Kollarını bir iple bağladı tutsak bir savaşçı gibi.

Huvava–titredi dişleri,
 Eline sarıldı efendi Gilgamiş'in:
 “Bir söz söyleyeceğim Utu'ya.”
 “Utu, tanımam beni doğuran anayı,
 Tanımam beni yetiştiren babayı,
 Beni toprak doğurdu, beni sen yetiştirdin.”

Gök aşkına, Yeryüzü aşkına, Ölüler Diyanı aşkına, yalvardı Gilgamiş'a
 Elini tuttu, yerlere kapandı önünde.

O zaman merhametli Gilgamiş acıdı ona–
 Hizmetkân Enkidu'ya şöyle dedi:
 “Enkidu, bırak gitsin tutsak kuş yuvasına,
 Bırak dönsün tutsak savaşçı anasının bağrına.”

Enkidu yanıtladı Gılgamış'ı:

"En uzun boylu bile olsa, eğer akılsızsa,
Yutacaktır onu yazgı, ayrılmı bilmeyen yazgı.
Eğer tutsak kuş giderse yuvasına,
Eğer dönerse tutsak savaşçı anasının bağrına,
Dönemeyeceksin sen, seni doğuran ananın kentine."

Huvava şöyle dedi Enkidu'ya:

"Ey kiralık adam, aç, susuz ve yaltakçı,
Neden kötü konuştun hakkımda ona!"

O böyle konuşunca,
Öfkelenen Enkidu, kesti başını onun,
Attı bir çuvalın içine,
Getirdiler onu Enlil'in önüne,
Açtılar çuvalı, çıkardılar kesik başını,
Koydular Enlil'in önüne.

Enlil baktı Huvava'nın başına,
Kızdı Gılgamış'ın sözlerine:
"Neden böyle davrandınız!
Ona el sürdüğünüz için,
Yok ettiğiniz için adını,
Sizin yüzleriniz kavrulsun,
Yediğiniz yiyeceği ateş yesin,
İçtiğiniz suyu ateş içsin."

(Bundan sonra Enlil yedi *melam*'ı Gılgamış'a tanıtır ve anlamı açık olmayan üç dizelye şiir sona erer.)

Destanın “Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı” adlı üçüncü öyküsünde kahraman sırasıyla soylu bir şövalye, zalim bir kabadayı, çaresizlik içinde sızlanan biri, öğüt veren bir bilge, vefalı bir efendi ve ölüler diyarındaki yaşam hakkında bilgi edinmek için çırpınan bir ölümlü olarak betimlenir. Hizmetkârı Enkidu sadık ve cesur olan, ama can alıcı bir anda efendisinin uyarılarına kulak asmayıp sonuçta yaşamını yitiren bir dost rolü oynar. Arkaplandaysa dayanılmaz göz yaşları ve talihsiz, ölüm getiren armağanlarıyla Sümerlerin Aphrodi-te’i İnanna’yı görürüz.

Şiir, Gılgamış’la ve öykünün olay örgüsüyle hiç ilgisi olmayan iki kısa pasajdan ibaret bir girişle başlar. İlk pasaj, göğün ve yerin birbirinden ayrılması da dahil olmak üzere ilahi yaradılış eylemleriyle ilgilidir ve bu nedenle Sümer kozmogonisi ve kozmolojisi için büyük önem taşır. Girişin ikinci bölümü, Sümerlerin Poseidon’u Enki ile korkunç bir canavarda vücut bulan ölüler diyarı arasındaki mücadeleyi anlatır. Görünüşe göre bu mücadele gökle yerin birbirinden ayrılmasından, tanrıça Ereşkigal’in zor kullanılarak ölüler diyarına kaçırılmasından (bütün bunlar Persephone’nin ırzına geçilmesiyle ilgili Yunan mitini akla getirir) kısa bir süre sonra meydana gelir. Mücadelenin sonucuna gelince, Gılgamış öyküsüne başlamak için acele eden şair bu konuyu karanlıkta bırakır. Şu anda anlaşılabildiği kadarıyla, öykü şöyledir:

Bir zamanlar Fırat kenarına dikilmiş ve bu ırmağın sularıyla yetişen bir *huluppu*-ağacı (olasılıkla söğüt) Güney Rüzgârı tarafından sökül-müş ve Fırat sularıyla uzaklara sürüklenmişti. Ağaç sürüklendiği yerde, oralarda dolaşan tanrıça İnanna tarafından görüldü; İnanna açıklanmayan bir nedenle, Sümer panteonunun önde gelen iki tanrısı An ve Enlil’in “sözü” yüzünden dehşet içindeydi. İnanna ağacı eline alarak kenti Ereğ’e getirdi ve bol meyveli bahçesine dikti. Tanrıça,

tahtasından kendisine bir taht ve araba yapabileceğini umarak ağaca bahçesinde büyük bir özenle baktı.

Aradan yıllar geçti. Ağaç olgunlaştı ve büyüdü, ama ne dal ne de yaprak biten gövdesi çıplak kaldı. Çünkü büyü nedir bilmeyen yılan yuvasını dibinde kurmuş; tepesine korkunç *İmdugud*-kuşu yavrusunu yerleştirmiş; ortasına da vampir Lilith evini yapmıştı. Her zaman gülen, her zaman neşeli olan İnanna, acı acı gözyaşı döküyordu.

Şafak sökerken güneş-tanrısı ağabeyi “krallar diyarı”ndan çıktı, İnanna gözyaşları içinde *huluppu*-ağacının başına gelenleri ona anlattı. Ama Utu ona yardım etmek için hiçbir şey yapmadı.

Bunun ardından İnanna yakınmasını “ağabeyi” Gilgamiş’a yineledi, o da yardım etmeye karar verdi. Elli miskal çeken zırhını kuşandı, eline “yolun baltası”nı aldı ve ağacın dibindeki büyü nedir bilmeyen yılanı öldürdü. Bunu gören *İmdugud*-kuşu yavrusunu alıp uzak dağlara kaçtı, Lilith ise ağacın ortasındaki evini yıkarak ıssız harabeliklere kaçtı. Bundan sonra Gilgamiş ile ona eşlik eden Erek erkekleri ağacı keserek taht ve araba yapması için İnanna’ya verdiler.

Ya İnanna ne yaptı? Ağacın dibinden bir *pukku* (olasılıkla davul), tepesinden de bir *mikku* (olasılıkla davul tokmağı) yaparak bunları Gilgamiş’a armağan eder. Fakat Gilgamiş bunları, özellikle genç erkekleri savaşa çağırıp böylelikle karılarını dul bırakarak Erek yurttaşlarına zulüm yapmak için kullanır. Her durumda şairin sözleriyle, “genç kadınların ağlamaları nedeniyle” *pukku* ve *mikku* “büyük diyara,” yani ölümler âlemine düşer. Gilgamiş bunları geri almak için elinden geleni yapar, ama başarılı olamaz. Böylece ölümler diyarının “gözü” olarak nitelenen *ganzir*’de oturarak kaybına yas tutar.

Gilgamiş’ın hizmetkârı Enkidu efendisinin üzüntüsünü görünce, ölümler diyarına inip *pukku* ve *mikku*’yu geri getirmek için cesurca gönüllü olur. Bunun üzerine Gilgamiş, “ölümler diyarının çılgılığı,” özel-

likle de ölümler diyarında çırlıçıplak ve örtüsüz yatıp uyuyan şifa tanrısının annesi Ninazu'nun ıgıgı onu yakalamasın diye, ölümler diyarındaki yasaklar konusunda onu uyarır. Fakat Enkidu efendisinin uyarılarına aldırış etmez ve ölümler diyarında yakalanır ve yeryüzüne çıkmaz.

Bu yeni talihsizlikle allak bullak olan Gılgamış hemen tanrıların kralı Enlil'in yurdu Nippur'a gider. Gözyaşları içinde Enlil'e Enkidu'nun başına gelenleri anlatır. Fakat Enlil oralı bile olmaz ve yardım etmeyi reddeder.

Bundan sonra Gılgamış bilgelik tanrısı Enki'nin yurdu Eridu'ya giderek ricasını yineler. Enki, en azından koşulların elverdiği ölçüde, Gılgamış'a yardım etmeye karar verir. Enki'nin buyruğıyla güneş-tanrısı Utu ölümler diyarında Enkidu'nun ruhunun (çünkü Enkidu'dan geriye artık yalnızca ruhu kalmıştı) yeryüzüne çıkabileceği bir delik açar. Efendiyle hizmetkârı ya da daha doğrusu hizmetkârın ruhu kucaklaşır ve Gılgamış Enkidu'ya aşağı bölgelerde neler gördüğünü sormaya başlar. Yaradılışın mutlu günleriyle başlayan şiir bu hüzünlü konuşmayla sona erer. Şu an için elde bulunduğı kadarıyla şiirin metni şöyledir:

Geçmiş günlerde, geçmişin o çok uzak günlerinde,
Geçmiş gecelerde, geçmişin o çok uzak gecelerinde,
Geçmiş günlerde, geçmişin o çok uzak günlerinde,

Geçmiş günlerde bütün gerekli şeyler var edildikten sonra,
Geçmiş günlerde bütün gerekli şeyler ısmarlandıktan sonra,
Ülkenin kutsal mekânlarında ekmegin tadına bakıldıktan sonra,
Ülkenin fırınlarında ekmek pişirildikten sonra,
Gök yeryüzünden uzaklaştırıldıktan sonra,

Yer gökten ayırıldıktan sonra,
 İnsanın adı saptandıktan sonra,
 An göğü elde ettikten sonra,
 Enlil yeryüzünü elde ettikten sonra,
 Ereşkigal'a ödül olarak ölümler diyarı verildikten sonra.

Yelken açtıktan sonra, yelken açtıktan sonra,
 Baba ölümler diyarına yelken açtıktan sonra,
 Krala fırlatıldı küçükleri,
 Ele sığan küçük taşları,
 Enki'ye fırlatıldı büyükleri,
 Dans eden kamışların büyük taşları,
 Omurgası Enki'nin gemisinin,
 Ezip geçer saldıran fırtına gibi,
 Krala karşı, geminin başındaki sular,
 Yutar kurt gibi,
 Enki'ye karşı geminin ardındaki sular,
 Vurur aslan gibi.

Bir zamanlar, bir ağaç, bir *huluppu*, bir ağaç–
 Dikildi Fırat kenarına,
 Sulandı Fırat tarafından,
 Güney Rüzgân'ın şiddeti söktü köklerini onun,
 Koparıp attı tepesini,
 Fırat sürükleyip götürdü onu sularıyla.

Kadın, dolaşırken An'ın sözünden korkuyla,
 Dolaşırken korkuyla Enlil'in sözünden,
 Aldı eline ağacı, götürdü Ereğ'e:

"Götüreceğim onu saf İnanna'nın meyve dolu bahçesine."

Kadın baktı ağaca elleriyle, koydu ayağının dibine,
 İnanna baktı ağaca elleriyle, koydu ayağının dibine,
 "Ne zaman yararlı bir taht olacak oturmam için," dedi,
 "Ne zaman yararlı bir yatak olacak yatmam için," dedi.

Ağa büyüdü, gövdesinde yaprak çıkmadı,
 Köklerine büyü nedir bilmeyen yılan yuva yapmıştı,
 Tepesine *Imdugud*-kuşu yavrusunu koymuştu,
 Ortasına genç kadın Lilith evini kurmuştu,
 Hep gülen, hep neşeli genç kadın,
 Genç kadın İnanna—nasıl da ağlıyor!

Gün ışıyınca, ufuk parlayınca,
 Utu "krallar diyarı"ndan çıkınca,
 Kızkardeşi, kutsal İnanna,
 Şöyle der ağabeyi Utu'ya:
 "Ağabeyim benim, geçmiş günlerde yazgılar belirlendikten sonra,
 Ülke bolluğa doyduktan sonra,
 An göğü elde ettikten sonra,
 Enlil yeryüzünü elde ettikten sonra,
 Ereşkigal'a ödül olarak ölümler diyarı verildikten sonra.
 Yelken açtıktan sonra, yelken açtıktan sonra,
 Baba ölümler diyarına yelken açtıktan sonra . . .

(İnanna bütün bu pasajı yineler, sonunda şu dizelerle bitirir:)

Hep gülen, hep neşeli genç kadın,
 Ben İnanna, nasıl da ağlıyorum!"

Ağabeyi, yiğit, kahraman Utu,
Yardım etmedi bu konuda ona.

Gün ışıyınca, ufuk parlayınca,
Utu "krallar diyarı"ndan çıkınca,
Kızkardeşi, kutsal Inanna,
Şöyle der kahraman Gilgamiş'a:
"Ağabeyim benim, geçmiş günlerde yazgılar belirlendikten sonra,
Ülke bolluğa doyduktan sonra,
An göğü elde ettikten sonra,
Enlil yeryüzünü elde ettikten sonra,
Ereşkigal'a ödül olarak ölümler diyarı verildikten sonra.
Yelken açtıktan sonra, yelken açtıktan sonra,
Baba ölümler diyarına yelken açtıktan sonra . . .

(Inanna bütün bu pasajı bir daha yineler, sonunda şöyle bitirir:)

Hep gülen, hep neşeli genç kadın,
Ben Inanna, nasıl da ağlıyorum!"

Ağabeyi, kahraman Gilgamiş,
Yardım etti bu konuda ona,
Kuşandı beline elli miskal çeken zırhını–
Elli miskali sanki otuz şekelmış gibi tutuyordu–
"Yolun baltası"nı–
Yedi talant yedi miskal çeken–aldı eline onu,
Kökündeki büyü nedir bilmeyen yılanı vurup öldürdü,
Tepesindeki *Imdugud*-kuşu aldı yavrusunu, tırmandı dağlara,
Ortasındaki genç kadın Lilith yıktı evini, kaçtı harabelere.

Ağacın–söktü köklerini kopardı tepesini,
 Ona eşlik eden kentin oğulları, kesti dallarını,
 Verdi kutsal İnanna'ya, tahtı için,
 Verdi ona, yatağı için,
 O (İnanna) köklerini bir *pukku*'ya çevirdi onun (Gılgamış) için,
 Tepesini bir *mikku*'ya çevirdi onun için.

Çağıran *pukku*–çaldırdı *pukku*'yu caddelerde ve sokaklarda,
 Sesli davulun–çaldırdı davulu caddelerde ve sokaklarda,
 Genç erkeklerini kentin, çağırdı *pukku*–
 Acı ve gözyaşı–ıstırabıdır onların dullarının,
 “Ey eşim, ey kocam” diye ağlaştılar,
 Bir anası olan–götürür oğluna ekmek,
 Bir kızkardeşi olan–götürür ağabeyine su.

Akşam yıldızı kaybolduktan sonra,
Pukku'sunun bulunduğu yerleri işaretledi,
 Taşdı *pukku*'yu önünde, evine getirdi onu,
 Şafakta, işaretlediği yerlerde acı ve gözyaşı vardı!
 Tutsaklar! Ölüler! Dullar!

Genç kadınların ağlayışı yüzünden,
Pukku'su ve *mikku*'su onun düştü “büyük diyara,”
 Ekini soktu, ulaşamadı onlara,
 Ayağını koydu, ulaşamadı onlara,
 Oturdu büyük kapı *ganzir*'de, ölüer diyarının “gözü”nde,
 Ağladı Gılgamış, soldu benzi:
 “Ey *pukku*'m, ey *mikku*'m,
 Gücüne karşı konulmaz *pukku*'m, ritmine karşı konulmaz *pukku*'m–

Bari bir kerecik olsaydı marangozun evinde *pukku*'m,
 Bari bir kerecik olsaydı marangozun kansının yanında, beni doğuran
 ana gibi,
 Bari bir kerecik olsaydı marangozun çocuğunun yanında, küçük kız-
 kardeşim gibi—
Pukku'm, kim getirecek onu ölümler diyarından yukarı!
Pukku'm, kim getirecek onu ölümler diyarından yukarı!"

Hizmetkân Enkidu şöyle der ona:
 "Efendim, neden ağlıyorsun!
 Yüreğin neden kan ağlıyor!
 Ben getireceğim *pukku*'nu ölümler diyarından yukarı,
 Ben getireceğim *pukku*'nu ölümler diyarının 'gözü'nden!"

Şöyle der Gilgamiş Enkidu'ya:
 "Eğer şimdi ölümler diyarına ineceksen,
 Diyecek bir sözüm var, dinle sözümü,
 Sana bir öğüt vereceğim, tut öğüdümü:

"Giyme temiz giysiler,
 Görevliler düşman gibi gelir üstüne yoksa,
 Sürünme kâsenin tatlı yağını,
 Üşüşürler başına kokusuyla yoksa,
 Fırlatma mızrağını ölümler diyarında,
 Çarptığı her şey sarar etrafını yoksa,
 Taşıma sopa elinde,
 Kuşatır gölgeler çevreni yoksa,
 Sandalet giyme ayaklarına,
 Çılgık atma ölümler diyarında,

Öpme sevdiğin kannı,
 Vurma nefret ettiğin kanna,
 Öpme sevdiğin çocuğu,
 Vurma nefret ettiğin çocuğa,
 Yakalar hızla seni ölümler diyarının çığlığı yoksa—
 O çığlık ki, uyuyan kadın için atılan, uyuyan için,
 Ninazu'nun uyuyan anası için,
 Kutsal vücudunu hiçbir giysi örtmeyen
 Kutsal göğsünü hiçbir örtü örtmeyen .”

İndi Enkidu ölümler diyanna,
 Umursamadı efendisinin sözlerini,
 Giydi temiz giysilerini,
 Görevliler düşman gibi geldi üstüne,
 Süründü kâsenin tatlı yağını,
 Üşüştüler başına kokusuyla,
 Fırlattı mızrağını ölümler diyarında,
 Çarptığı her şey sardı etrafını,
 Taşdı sopa elinde,
 Kuşattılar gölgeler çevresini,
 Sandalet giydi ayaklarına,
 Çığlık attı ölümler diyarında,
 Öptü sevdiği karısını,
 Vurdu nefret ettiği karısına,
 Öptü sevdiği çocuğu,
 Vurdu nefret ettiği çocuğa,
 Yakaladı onu ölümler diyarının çığlığı,
 O çığlık ki, uyuyan kadın için atılan, uyuyan için,
 Ninazu'nun uyuyan anası için,

Kutsal vücudunu hiçbir giysi örtmeyen
 Kutsal göğsünü hiçbir örtü örtmeyen.
 Çıkamıyordu Enkidu ölümler diyarından yukan
 Yazgı değildir tutan onu,
 Hastalık değildir tutan onu,
 Ölümler diyarıdır tutan onu.
 Acımasız cin Nergal değildir tutan onu,
 Ölümler diyarıdır tutan onu.
 Düşmedi savaşta, "erkeklik meydanında,"
 Ölümler diyarıdır tutan onu.

Sonra gitti Gılgamış Nippur'a
 Çıktı tek başına Nippur'da Enlil'e, ağladı:
 "Enlil baba, ölümler diyarına düştü *pukku'm*,
Ganzir'e düştü *mikku'm*,
 Enkidu'yu gönderdim getirsin diye,
 Ölümler diyarıdır tutan onu.
 Yazgı değildir tutan onu,
 Hastalık değildir tutan onu,
 Ölümler diyarıdır tutan onu.
 Acımasız cin Nergal değildir tutan onu,
 Ölümler diyarıdır tutan onu.
 Düşmedi savaşta, 'erkeklik meydanında,'
 Ölümler diyarıdır tutan onu."

Enlil Baba yardım etmedi bu konuda ona,
 Gitti (Gılgamış) Eridu'ya,
 Çıktı tek başına Eridu'da Enki'ye, ağladı:
 "Enlil baba, ölümler diyarına düştü *pukku'm*,

Ganzir'e düştü *mikku*'m,
 Enkidu'yu gönderdim getirsin diye,
 Ölüler diyandır tutan onu.
 Yazgı değildir tutan onu,
 Hastalık değildir tutan onu,
 Ölüler diyandır tutan onu.
 Acımasız cin Nergal değildir tutan onu,
 Ölüler diyandır tutan onu.
 Düşmedi savaşta, "erkeklik meydanında,"
 Ölüler diyandır tutan onu.

Enki Baba yardım etti bu konuda ona,
 Şöyle dedi yiğit, kahraman Utu'ya,
 Ningal'ın doğurduğu oğula:
 "Aç deliğini ölüler diyarının,
 Çıkar Enkidu'nun ruhunu ölüler diyarından."

Açtı deliğini ölüler diyarının,
 Çıkardı Enkidu'nun ruhunu ölüler diyarından.
 Kucaklaştılar, öpüştüler,
 İç çektiler, dertleştiler:
 "Anlat bana, ne gördün ölüler diyarında?"
 "Anlatayım sana, dostum, anlatayım sana."

Şiir, iki dost arasında ölüler diyarında ölümlere nasıl davranıldığı konusunda sorulu-yanıtlı bir konuşmayla sona ermektedir. Bu bölüm oldukça hasarlıdır.

Destanlardan ilahilere dönecek olursak, ilahi yazıcılığı Sümer'de özenle işlenmiş ve son derece incelmış bir sanattı. Uzunluğu elli dize-

yi bulmayanından hemen hemen dört yüz dizeyi bulanına kadar, çok sayıda ilahi günümüze ulaşmıştır ve bunların Sümer'de yüzyıllar boyunca yazılan ilahilerin ancak küçük bir bölümü olduğuna inanmak için pek çok neden vardır. İçeriklerine bakılırsa, günümüze ulaşan Sümer ilahileri belli başlı dört kategoriye ayrılabilir: (1) Tanrıları öven ilahiler; (2) kralları öven ilahiler; (3) tanrılara yapılan övgülerin, kralların kutsanması ve onlar için edilen dualarla çeşitlendirildiği ilahi niteliğindeki dualar; ve (4) Sümer tapınaklarını yücelten ilahiler.

Tanrı ilahileri ya şairin bir tanrıya seslenişi ya da bir tanrının ve başarılarının üçüncü kişi olarak yüceltilmesi biçiminde oluyordu. Bunlar arasında en uzun ve en önemlileri şunlardır: (1) uygarlığın Enlil'in lütufkârlığına olan borcunu şiirsel bir dille özetlemesiyle dikkat çeken bir Enlil ilahisi; (2) tanrıça Ninurta'ya yalnızca bu isimle değil, Pagibilsag ve Ningirsu isimleriyle de seslenen bir Ninurta ilahisi; (3) uzun bir süredir Büyük Sargon'un kızı olarak bilinen Enheduanna tarafından yazılmış bir tanrıça İnanna ilahisi; (4) Yeni Yıl'da Isin kralı Iddin-Dagan ile tanrıça İnanna'nın birleşmesini kutlayan *hieros-gamos* törenini betimlemesiyle dikkat çeken, Venüs yıldızı olarak İnanna ilahisi; (5) savaş ve öfke tanrıçası olarak İnanna ilahisi; (6) dünya düzenini belirleyen ve denetleyen adalet tanrısı olarak Utu ilahisi; (7) insanın etik ve ahlakının bekçisi olarak tanrıça Nanşe ilahisi; (8) insanın günah ve sevaplarını değerlendirmek üzere Nanşe tarafından özel olarak seçilmiş vezir Hendursag ilahisi; (9) "karabaşların büyük hekimi," yani tıp ve tedavi sanatının koruyucu tanrısı olarak tanrıça Ninisinna ilahisi; (10) sarhoş edici içkiler tanrıçası olarak Ninkasi ilahisi; (11) yazı, hesap ve bilgelik tanrıçası olarak Nidaba ilahisi; ve (12) "karabaşlar"ın yargıcı ve koruyucusu olarak Ereškigal'in kızı tanrıça Nungal ilahisi.

Kralları öven ilahiler arasında en önemli grup, Üçüncü Ur Hanedanı'nın ikinci hükümdarı Şulgi'ye ait olanıdır; bu ilahilerin beş tanesi artık tümüyle ya da büyük ölçüde yeniden oluşturulabilir durumdadır. İki ilahi Şulgi'nin babası Ur-Nammu'ya övgüler düzer. Üçüncü Hanedan hükümdarlarından sonra tahta geçen kralları, özellikle İddin-Dagan, İşme-Dagan ve Lipit-İştar'ı öven çok sayıda ilahi bulunmaktadır. Kral ilahilerinin çoğu kendi kendine aşırı bir övgü niteliğindedir; kralların kendileri, yine kendileri hakkında hiçbir çekinme ve sınırlama gereği hissetmeksizin tumturaklı, abartılı ve kibirli övgü ezgileri söyler gibi yansıtılmaktadır. Kralların bu olağandışı ve bizim görüşümüzce pek değersiz olan davranışı, psikolojik bakımdan hiç de önemsiz değildir; genel olarak Sümer davranış tarzının karakteristik özelliği olan saygınlık ve üstünlük dürtüsüne uygun düşmektedir (bkz. Yedinci Bölüm).

Övgü ezgilerinin krallar için edilen dualarla ve kutsamalarla süslendiği yazı türü Sümer ilahi yazıcıları arasında pek revaçtaydı. Pek umulmadık bir şekilde tek istisnası ana-tanrıça Ninhursag olmak üzere An, Enlil, Enki, Nanna, Utu, Ninurta, Nergal, Inanna, Bau ve Nini-sinna gibi belli başlı tanrıların hemen hemen tümü bu kategorideki ilahiler içinde sunulur. Kutsanan ve dua edilen krallara gelince, Üçüncü Ur Hanedanı'nın bütün hükümdarlarının yanı sıra Birinci İsin Hanedanı'nın ilk kralları bu ilahilerde görülür. Bu ilahilerden biri, Lagaş Kralı Eannatum'un dostu ve destekçisi olarak tanrıça Bau'ya seslenmektedir. Bu da, bu tür ilahilerin Sümer'de daha Sargon öncesi dönemde yaygın olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Son olarak, tapınak ilahileri, Enlil'in Nippur'daki tapınağı Ekur'a bir övgü ezgisiyle; tanrıça Ninhursag'ın Keş'teki tapınağı için yazılan bir ilahiyle; ve tümünün en güzeli olarak da, Sümer ve Akad'ın bütün önemli tapınaklarına adanmış küçük ilahileri içeren dörtyüzü aşkın

dizeden oluşan bir yapıyla temsil edilmektedir. Günümüze ulaşan bütün tapınak ilahileri içinde en dikkat çekici olanlarından bir tanesi, uzun süredir bilinen Gudea silindiri üzerine yazılıdır; bindörtüyüz dizeye yakın bir metinden oluşan bu ilahi, Lagaş'taki Eninnu tapınağının yeniden inşa edilmesini kutlamaktadır.

Sümer ilahi yazıcılığının kurallarla ilgili yönüne geçecek olursak, şunun belirtilmesi yerinde olur: İlahi yazıcılığı Sümer'de o kadar incelmış bir yazınsal sanat haline gelmişti ki, bu sanat eskiçağ şairlerinin kendileri tarafından çeşitli alt kategorilere bölünmüş ve metnin altına konan özel bir notla, günümüze ulaşan ilahilerin çoğunun, ait oldukları kategori belirtilmiştir. Sümercede ilahi için kullanılan sözcük *sir* idi; bu sözcüğün İbranice *şir* [shir] sözcüğüyle bir ilgisi olup olmadığı belli değildir. *Sir* kategorilerinden bazıları şunlardır: Olasılıkla “armoni ilahileri” olan *sir-hamun*; “müzikli ilahiler” olan *sir-namnar*; “gala’lık ilahileri” olan *sir-namgala*; “kahramanlık ilahileri” *sir-namursagga*; (tanrıça) İnanna’ya ait “çobanlık ilahileri” *sir-namsi-pad-inanna-ka* (buradaki çoban elbette tanrı Dumuzi’dir). Söylenirken eşlik eden müzik aletinin ismini almışa benzeyen ilahiler şunlardır: Olasılıkla lir eşliğinde *tigi* ilahisi; belki davul eşliğinde söylenen *ir-şemma* ilahisi; ve henüz belirlenemeyen telli bir çalgı eşliğinde söylenen *adab* ilahisi. *Tigi* ve *adab* ilahileri eskiçağ şairleri tarafından *sagarra* ve *sagidda* notasyonlarını taşıyan bölümlere ayrılmıştır; bunlar sözcük anlamı olarak, sırasıyla “tutturulmuş teller” (?) ve “uzun teller” demektir – bu ise söz konusu ilahilerin müzik aletleri eşliğinde söylendiğini gösteren bir başka kanıttır. *Adab* ağıtları ayrıca *barsud* ve *şabatuku* notasyonlarını taşıyan iki özel bölüm içeriyordu; anlamları hâlâ bilinmemektedir. Bunlar genellikle kral için edilen üç dizelik bir duayla bitiyor ve ne anlama geldiği henüz bilinmeyen *urunbim* adını taşıyordu. Hem *adab* hem *tigi* kategorilerinde, birden dörde ka-

dar değişen sayıda dizeden oluşan bir karşılıklı okuma bölümü de kullanılıyordu; koro nakaratları gibi olan bu bölümler, henüz kesinleştirilememiş olan ve şimdilik *izhig* şeklinde okunan bir notasyon taşıyordu. Son olarak, “diz çökme” (?) anlamına gelen *kirugu* notasyonlu kıtalara bölünmüş bir dizi ilahi vardı; bu kıtaların ardından da çoğunlukla *izhig* şeklinde adlandırılmış nakarat benzeri bir pasaj geliyordu.

Sümer ağıtları öncelikle iki türdür: Sümer kentlerinin ve kent devletlerinin tahrip edilmesinden duyulan üzüntüyü dile getirenlerle tanrı Dumuzi ya da başka tanrılardan birinin ölümünden duyulan üzüntüyü dile getirenler. İlk türde, en iyi korunmuş olanlardan iki tanesi Ur’un tahrip edilmesiyle ilgilidir. Bir üçüncüsüyse Nippur’un yıkılmasına ilişkindir; bir ağıtla başlayan bu şiir, kentin Isin Kralı İşme-Dagan tarafından onarılmasından duyulan sevinçli havayla sona erer. Dumuzi ağıtlarına gelince, bunlar uzunluk olarak ikiyüz dizeyi aşan uzun şiirlerden elli dizeden az kısa ağıtlara kadar değişiklik gösterir. Bu Dumuzi metinlerinin çoğu şu anda yayımlanmış durumdadır. Fakat çoğu, özellikle de tarihsel yazımla değil, fonetik yazımla kaleme alınanlar için elimizde hâlâ güvenilir çeviriler yoktur.

Ağıtlarla ilgili olan bir tür de mersiyeler ya da cenaze şarkılarıdır. Sümerlerin bu yazınsal türü 1957 yılına kadar hiç bilinmiyordu. O yıl Sovyetler Birliği’ne yaptığım bir gezi sırasında, Puşkin Müzesi’nde bu türden iki mersiye’nin yazılı olduğu iki tablete rastladım. Metnin ayrıntılı bir edisyonu Puşkin Müzesi’yle işbirliği içinde hazırlandı ve 1960 yılında yayımlandı. İki şiirin içeriğinin burada sunulan özeti bu çalışmaya dayanmaktadır.

Büyük olasılıkla eski Nippur kentinde, yaklaşık İÖ 1700 civarında yazılmış olan –kuşkusuz, ilk kez çok daha önce dile getirilmiş de olabilir– tablet, eskiçağ yazıcısı tarafından dört sütuna bölünmüştür. Bir

çizgiyle ikiye ayrılmış olan farklı uzunlukta iki metin içermektedir. Metinlerden daha uzun olan birincisi 112 dizeden oluşurken, ikincisi yalnızca 66 dizeliktir. İki mersiye'nin metninin ardından bir künye gelmektedir; üç satırlık bu künye, bir çifte çizgiyle ayrılmış olarak, her bir şiirin başlığıyla tek tek ve toplam olarak içerdikleri dize sayısını verir. Şiirlerin her ikisi de büyük ölçüde Ludingirra adındaki tek bir kişi tarafından söylenen cenaze ağıtlarından oluşmaktadır. Birincisinde Ludingirra, ilgili pasajı doğru olarak anlamışsam, fiziksel bir mücadelede aldığı yaralar nedeniyle ölen babası Nanna için ağıt yamaktadır. İkincisinde de aynı Ludingirra, görünüşe göre doğal bir ölümle ölen sevgili karısı Navirtum'un ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir.

Her iki şiirde de ağıtlardan önce sahneyi hazırlayan giriş bölümleri gelir. Birinci ağıtın yirmi dizeden oluşan girişi, şiirin geri kalanıyla karşılaştırıldığında görece kısadır. Fakat ikinci ağıtın kırkyedi dizelik girişi, şiirin geri kalanından ikibuçuk kat daha uzundur. Üslup bakımından, her iki ağıt da, çeşitli türden yinelemeler, koşutluklar, koro nakaratları, benzetmeler ve eğretilmelerle karakterize edilen son derece şiirsel bir söyleyiş tarzı kullanır. Ölenin eylemleri ve erdemleriyle geride kalanların üzüntüsü ve acısı tumturaklı ve abartılı ifadelerle söylenmektedir; fakat bu, cenaze şarkılarının ve söylevlerinin bütün dünyada ve bütün zamanlarda geçerli olan anlaşılabilir bir özelliğidir.

İlk ağıtın girişi, görünüşe göre uzak bir ülkeye giden bir oğulun, babasının ölüm döşeginde yattığı Nippur'a çağırılışını anlatan iki dizelik pek yavan bir ifadeyle başlar. Bunun ardından gelen altı dizinin her biri babayı son derece övücü ifadelerle betimlemekte ve "hastalanmıştı o" nakaratıyla başlamaktadır. Bu dizelerin ardından gelen pasajda babanın hastalığının ve çektiği acıların ne kadar yoğun olduğu ve

sonunda nasıl öldüğü betimlenmektedir. Felaketin haberi oğula “uzun bir yolculuktayken” ulaşır; bunun üzerine tahmin edebileceğimiz gibi oğul Nippur'a döner ve üzüntüye boğulmuş olarak ağıtı yazar.

Ağıtın kendisi, ölenin karısının –herhalde Ludingirra'nın annesi– tanrıça Ninurta'ya bağlı ismi belirtilmeyen bir *lukur*-rahibesinin, tanrı Nusku'ya bağlı ismi belirtilmeyen bir *en*-rahibesinin ve ölünün oğullarıyla gelinlerinin derin üzüntülerinin betimlenişiyle başlar. Nanna'nın gönenci için edilen duaya benzer bir şeyin ardından, ağıt ölenin kızları ve köleleriyle Nippur'un yaşlı erkek ve kadınlarının tuttuğu yasın betimlenişiyle devam eder. Bu noktada, epeyce şaşırtıcı bir şekilde, araya ölenin en büyük oğlunu konu edinen tek dizelik dua gibi bir şey girer. Bu duanın ardından, Nanna'nın katiline ve onun soyundan geleceklere edilen birçok laneti içeren bir pasaj gelir. Ağıt, ölen kişinin ölüler diyarındaki gönenci, kişisel tanrısı ile kentnin tanrısının ona iyi davranması ve karısının, çocuklarıyla akrabalarının gönenci için edilen bir dizi dua ile sona erer.

İkinci ağıtta daha önce belirtildiği gibi şiirin büyük bölümünü oluşturan giriş bölümüdür. Ağıt, Navirtum'un ölümünün koşut ifadelerle dile getirilmiş benzetmeler ve eğretilemeler kullanarak duyurulmasıyla başlar ve Nippur sakinlerinin bu ölümden duyduğu üzüntünün betimlenmesiyle sürer. Sonra çok bulanık anlamlı iki pasaj gelir. Bunlardan biri, görünüşe göre Navirtum'un ölümü nedeniyle Nippur'da önemli dinsel ayinlerin yarıda kesilişini anlatır. Bunların ardından Navirtum'un kocası Ludingirra sahneye gelerek yaşlı ağıtını söyler. Ağıtın kendisi iki bölüme ayrılabilir. Birinci bölümde art arda gelen koşut yancümleri tekrarlanan nakaratlar izler; ikinci bölümdeyse ölen kadınla kocası, çocukları ve ev halkı için edilen bir dizi dua vardır.

Bu iki ağıtın anlam ve önemine gelince, bunların yazınsal çabalar

olarak içlerinde hatırı sayılır bir değer taşıdığını söylemeye gerek bile yoktur; bunlar, en yakın ve en değerli akrabaların ölüm nedeniyle yitirmesinden doğan yoğun insani acı ve üzüntüyü yaratıcı şiirsel bir biçimle aktarmaya çalışmaktadır. Yazın tarihi açısından, bunlar cenaze ağıtı türünün elimizde bulunan ilk değerli örnekleridir; Hazreti Davud'un Saul ve Yonatan'a ağıtları ile Homeros'un *Ilyada*'sını hüznünlü bir havayla sona erdiren Hektor ağıtından yüzyıllarca daha eski olan bu cenaze ağıtları, karşılaştırmalı araştırmalar için son derece değerlidir. İki şiirden birincisi aynı zamanda Sümer kozmolojisini anlamamız için de belli bir değer taşımaktadır. Çünkü Sümer bilgelelerinin –ya da en azından bazısının– güneşin, battıktan sonra, yolculuğuna geceleyin ölümler diyarında devam ettiğine ve ay-tanrısı Nanna'nın “uyku gününü,” yani her ayın son gününü, ölümler diyarında geçirdiğine inandığını bunlardan öğreniyoruz. Aynı şekilde, örneğin “ölülerin yargı günü” olduğunu ve hüküm verenin, beklenebileceği gibi –insanlığın eşsiz yargıci– güneş-tanrısı Utu olduğunu ilk kez bunlardan öğrenmiş bulunuyoruz; ay-tanrısı Nanna'nın ölümler diyarını ziyaret ettiği günlerde bir şekilde ölümlerin yazgısını belirlediğini de yine bunlardan öğreniyoruz.

Bu iki cenaze ağıtının yazarına ve yazılış nedenine gelince, şiirlerin yazarının Sümer *edubba*'sında çalışıp ders veren *ummi*a'lardan biri olduğu ve şiirlerin *edubba* öğrencilerinin okuyup kopyalamakta kullandığı metinler olduğu hemen hemen kesindir. Nitekim birinci ağıtın dizelerinden biri, Nippur'da çıkarılan bir tablette hem öğretmen hem de öğrencinin elyazısıyla yazılmış olarak bulunmuştur. Yüzeyde, yazar sanki iki şiirin yalnızca girişlerini yazmış gibidir; ağıtların kendileriye güya Ludingirra'nın *ipsissima verba*'sı [kendi sözleri] olarak verilmektedir. Ayrıca en azından birinci şiirde, yazar bu ağıtı Ludingirra'nın kaleme aldığını belirtmektedir; bu ise aslında yazarın

önünde Ludingirra'nın ağıtlarının bir kopyası olduğunun varsayılmasını gerektirir. Fakat bu, özellikle girişin ve ağıtların karakteristik özelliği olan üslup tekdüzeliği göz önünde bulundurulunca pek olası gözükmemektedir. Genel olarak bakıldığında, bu iki ağıtın, sözelimi sanki mitolojik ya da destansı bir şiir yazmaya esinlenmişcesine, etkileyici ve dokunaklı bir cenaze şarkısı yazma gibi estetik bir dürtüyle hareket eden yazarın tümüyle kendi düş ürünü olduğu izlenimini ediniyoruz.

Aşağıda iki ağıtın, can sıkıcı olsa da bir yığın soru işareti ve boşluklarla birlikte yapılan sözcüğü sözcüğüne bir çevirisi verilmiştir; ne yazık ki, metnin kimi bölümleri çok güç ve anlaşılması zordur.

Birinci Ağıt

Uzak bir yere oğlu için haber gönderdi [bir baba],
 Uzak yere giden oğul [kulak ardı et]memişti "o günlerin" öğütlerini.
 Hastalanmıştı kentte oturan baba,
 Hastalanmıştı o (yalnızca) uzak dağlarda bulunan pırlanta,
 Hastalanmıştı o hoş (ve) çekici (?) bir konuşması olan kişi,
 Hastalanmıştı o çekici bir bedeni kadar (?) (çekici) bir başı da olan kişi,
 Hastalanmıştı o tasarılan bilgece olan, mecliste pek aranan kişi,
 Hastalanmıştı o doğruluk adamı olan, tanrı korkusu taşıyan kişi,
 Hastalanmıştı o—hiçbir şey yemiyor—eriyip gidiyordu (?)
 Yiyecek koymuyordu sımsıkı kapalı ağzına (?), yatıyordu aç karnına,
 Tıpkı bir tablet (?) gibi, bir oğlak (?) gibi, o . . . ,
 Bir ayağını (?) bile [oynatamıyordu (?)] o kahraman, o önder,
 Tükeniyordu çocukları için hasta . . . (?) inle[yerek (?)],
 Inleyerek kederliydi [sarsılmıştı (?)] yürek,
 Nippur'da ölüyordu o bilgin, bir saldırıda (?) (aldığı yaralardan),

Uzun bir yolculukta ulaştı oğluna bu haber,
 Babasından ayrılmamış (?) bir oğul gibi,
 Geri vermedi (?) ona gönderilmiş (?) olan giysileri,
 Gözyaşları döktü oğul, toza toprağa attı kendini, bir “şarkı ilahisi” söyledi onun için,
 Yanan (?) yüreğinden bir ağıt söyledi Ludingirra:
 “Ey bir saldırıda (?) ölen babam,
 Ey şeytanca bir tuzakla ölümler diyanna göçen Nanna,
 Kann, ah eskiden kanındı, şimdi bir dul artık o,
 Dört dönerdi senin için . . . sevinç . . . ,
 Bir . . . gibi davranırdı senin için, (evet) senin için—aklı başından gitti
 [Acı çılgılığı] atıyor sanki doğuracakmış gibi,
 Döndürüyor . . . , [inliyor (?)]) bir inek gibi,
 Çıkardı bir (acı) çılgılığı . . . , döküyor gözyaşı,
 Örttü . . . 'ini (?) . . . , ve aldı (?) karanlıkta . . . olan . . . ,
 Toplayan (?) . . . ,
 Dokunuyor sana, ağırdır (?) yürek

“Kalkan (?) . . . şafakta (?),
 Attı kendini [toprağa (?)] . . . oturanlar arasından . . . Ninurta'nın *lukur*-
 rahibesi (?),
 Yas tutan (?) bir tanrı gibi, o . . . ,
 Bağırıyor (?) (kederle) . . . kötü,
 Manastırın (?) ortasında (?), o (?) . . . , . . . ,
 Yaptı (?) genişçe (dağılmış) [in]sanları (?) . . . tahıl, su (?).

“Nusku'nun *en*-rahibesinin (?) . . . karışması (?) savaşların (?),
 . . . parçalıyor (?) senin için (?), . . . 'i senin için, . . . ,
 . . . ,

... kucagından ...,

...,

“Kralın oğulları gibi bakıl[an (?)]oğulların,

Ne yediyse onlar (?) . . . ,

Ne i[ç]tiyse onlar (?) . . . ,

Yağla balla onlar (?) . . . ,

Senin (için) yağla (?) yükledikleri (?) masa,

Acı (?) gözyaşlarıdır onun için döktükleri yaşlar,

Onun için tuttukları yas (?) sevenlerin, saf yürekliğin (yasıdır),

Kurumuş tahıl gibi onlar . . .

Dönüyor (?) yavru kuşlar . . . , kalkıyor (?),

Şöyle diyen senin için oğullarının eşleri : ‘Nerede, ah nerede şimdi o?’–

Üzerlerine düştü (?) senin . . . ,

Onların . . . 'nde sessiz kaldı (?) senin için –

Kucaklarında ev (halkının üyeleri) (tutuyordu) (?) senin için . . . ,

Senin . . . tatlı sesli . . . uyuyor . . . ,

. . . . gibi . . . olmuş . . . ,

Sana yakılan . . . ağıt (?) . . . hiç durmuyor.

Ey babam, yüreğin [rahat olsun],

Ey Nanna, ruhun [hoşnut olsun],

En’ler (ve) *ensi*’ler . . . ,

Ölümün elinden kurtulanlar . . . –

Ölümün eli onların (?) . . . 'nde . . . 'di . . . , [hiç] kimse . . . ,

Ölüm tanrıların lütfudur (?), yazgıların belirlendiği yerdir . . .

Senin soyundan gelenler . . . senin dizlerin (?).

Senin kızların . . . senin için . . . 'lerinde . . . ,

Senin kentinin yaşlı erkekleri yas (?) [tuttular (?)] [senin için],
 Senin kentinin yaşlı kadınları . . . 'diler senin için,
 Değirmen taşındaki köle . . . [dök]tü (?) gözyaşları senin için,
 Konulduğu (?) evin halkı . . . ,
 Gümüş (?) . . . 'i var, tahıl edindi (?), malları [çoğal]dı (?).

"En büyük oğul [atsın] senin için . . . temeller.
 "Tıpkı . . . yüreği . . . [olan (?)] seni öldüren adam . . . ,
 Kaba kuvvetle sana saldıran (?), (evet) sana –
 Gerçek (?) öç krala (?) aittir, çobana, senin (kişisel) tanrına,
 Gerçek (?) bilgelik Utu'ya aittir –
 O adam, lanetli bir adam ol[sun], ölüm [olacak yazgısı onun],
 Kemiklerini [hiç] kimse yak[masın (?)],
 Soyundan gelenler . . . , isimleri silin[sin (?)],
 Malları uçan (?) ... serçeler gibi

"Ülkenin (?) . . . 'si . . . 'sin,
 Getirsin (?) senin sevdiğin . . . sözleri, hoşnut etsinler seni,
 Ey Nanna, ruhun (?) hoşnut olsun, yüreğin rahat etsin,
 Ölüler diyarının büyük efendisi Utu,
 Karanlıkları aydınlattıktan sonra, (olumlu) hüküm verecek senin hak-
 kında,
 "Uyku günü"nde Nanna yazgını (olumlu) belirlesin,
 Ölüler diyarının Enlil'i Nergal . . . 'sin önüne (?) onun (?),
 Ekmek yiyen kahramanlar (?) söylesinler adını, . . . yiyecek,
 Ölüler diyarının . . . 'i acısın . . . ,
 . . . -içenler [gidersinler (?)] susuzluğunu taze suyla,
 . . . [sinler (?)],
 Gücüyle . . . 'sin Gılgamış senin (?) yüreğini (?),

Nedu ile Etana senin yandaşın [olsun],
 Ölüler diyarının tanrıları [ed]ecekler dua senin için,
 Senin (kişisel) tanrın 'Yeter!' desin, yazgını (olumlu) [belirlesin (?)],
 Kentinin tanrısı . . . 'sin senin için . . . bir yürek,
 [Kaldır]sın (senin) yeminlerini (?) (ve) borçlarını,
 [Sil]sin ev (halkının) suçlarını hesaplar[dan] (?),
 [Geçersiz kılsın] sana karşı tasarlanan kötülükleri,
 Mutlu olsunlar geride bıraktıkların, . . . 'sinler,
 Alsın (?) . . .
 [Korusun (?)] (iyi) ruhlar (ve) cinler senin . . . 'ni,
 Yazılsın (?) babası olduğun çocuklar önder[lik (?)] için,
 Evlensin (bütün) kızların,
 Sağlıklı kalsın kanın, çoğalsın soyun,
 Kuşatsın (onları) zenginlik ve gönenç durmadan,
 Hiç bitmesin senin . . . 'inde bira, şarap (ve bütün) iyi şeyler,
 Ev (halkının) yakanları (?) sonsuza kadar (?) senin (?) (kişisel) tanrına
 edilmiş yakanlar (?) olsun!"

İkinci Ağt

[Değdi (?)] kötü bir gün anaya . . . ,
 Kem göz [değdi (?)] güzel kadına, çok sevilen kadına,
 Ağ [atıldı(?)] yuvasından çıkan (?) yavru kuşa,
 Tutuldu ökseye (?) doğurgan ana, (pek çok) çocuğun anası,
 Sarı inek, bereketli (?) yaban ineği, şimdi [yatıyor kırılmış (?)] bir *gakkul-*
kabı gibi,
 Navirtum, bereketli (?) yaban ineği şimdi [yatıyor (?) kırılmış (?)] bir
gakkul-kabı gibi,
 Asla "Hastayım!" demeyen kadın esirgenmedi,
 Asla . . . 'meyen kadın . . . ilahi yer (?),
 Onların dinlenme yeri gibi (?), onların . . . 'i . . . değildi,

Nippul bulutla kaplandı (?), kentte . . . ,
 Kalabalığın üzerine çöktü bir keder (?) çığılığı (?) . . . ,
 . . . ,
 . . . ,
 Eziyor (?) onları yaşamı sona erene duydukları üzüntü,
 Kederleniyor onlar altın bir heykel gibi yatışına (?)-
 Ona bakan, (nasıl) yas (?) tutmasın?
 Ağlayan kadınlar . . . ,
 Tatlı sözlü ozanların (?) en güzel (?) şarkıları,
 Döndü her yerde ağıta ve feryada (?).

Geri döndüğü (?) için (?) . . . [söyledi onlar (?)] onu (?) bir şarkı olarak
 onun için,
 Küçük . . . 'nden . . . için (?),
 . . . -taşı . . . ,
 Kocasının kucagında (onun) günleri uzamadığı (ve bu nedenle) feryat-
 lar dinlediği için (?),
 Ninurta yanıtlamadığı için (?) sevinçli bir haykırışla onun . . . 'nden,
 Girmedigi için (?) *gipar*'a onun sevgili *en*-rahibesi,
 Bir eş (?) olarak (?) seçilmiş (?) olan dişi eşek kurban (?) olarak kabul
 edilmedi,

. . . onun yanında sona erdiği (?) için (?),
 Büyüklük (ve?) lütufla kalkıyor o (?), bir ağıt söylüyor onun için,
 Onu (?) doğuran anaya o . . . , o . . . , onun için,
 Onların payını, onların (?), onun için bir . . . 'e çeviriyor o,
 Onların ruhu (?) önüne (?) çıktı onun, onların kötü (?) bedenleri (?)
 parçalanıyor (?),
 Onların (?) . . . işçileri (?), (ve (?)) akrabaları . . . , onların (?) . . . dirler . . . ,
 Dizden (?) . . . 'diği için . . . ,

Onlar dura[ma]dılar (?) ayakta ,
 Onların (bütün) dadıları . . . idi,
 ,
 Öfkeli adamlar gibi, taşlar . . . hasta (?),
 Yukarıdan (?) gelen ışık onun kentinde . . . artmadı (?).

Sonra [onun] sev[gili] kocası tek başına ,
 Kentinde, Nippur'da, kent (?) ,
 Ludingirra [onun] sev[gili] kocası tek ba[şına] ,
 Kentinde, Nippur'da, kent (?) ,
 Yaklaştı ona acılı (?) yürekle (?) . . . oturan büyük yer[de (?)],
 Elini (?) tuttular (?) onun (?), onların (?) yürekleri ezildi (?),
 Onun . . . kesildi yemeden içmeden, soluğu tutuldu (?),
 İnekler gibi [iniltir] çıkardı, ... -giysileri (?) olmayan o,
 Onların (?) . . . 'ini giyiyor o, ağlıyor önünde onun:

"Ey, nerededir şimdi . . . ! Haykıracağım sana,
 Nerededir şimdi (tanrıça) Meme (ve) cinler, akıl çelenler (?)! Haykıraca-
 ğım sana,
 Nerededir şimdi güzel ağız (?), alımlı (?), tatlı ağız (?)! Haykıracağım sa-
 na,
 Nerededir şimdi benim alımlı (?) silahım (?), şanla (?) yapılan ok sada-
 ğım! Haykıracağım sana,
 Nerededir şimdi yüzü (?) aydınlatan, benim krallara layık bilgem! Hay-
 kıracağım sana,
 Nerededir şimdi benim . . . değerli pırlantam! Haykıracağım sana,
 Nerededir şimdi benim yüreği sevinçle dolduran şarkılanım! Haykıraca-
 ğım sana,
 Nerededir şimdi benim alımlı (?) silahım (?), şanla (?) yapılan ok sada-
 ğım! Haykıracağım sana,

Nerededir şimdi benim danslarım, 'el kaldırışım' (ve) hoplayıp zıplayışım (?) ! Haykıracağım sana.

"Silinmesin (anılardan) senin (yaşam) tarzın, söylensin adın (gelecek günlerde),

Silinsin ev (halkının) suçları, yok sayılsın borçların,

Sağlıklı kalsın kocan, iyi olsun hem yigilikte hem yaşlılıkta (?),

Çocuklarının yazgısı uğurlu olsun, gönenç hiç eksik olmasın onlardan,

Ev (halkın) öne çıksın, geleceği parlak olsun,

Ölüer diyarından ışık getirsin sana Utu-. . . 'en o,

Ninkurra yanında . . . 'sin, yükseltsin seni,

Acı fırtına sana karşı döndüğü (?) için, geri döndürsün (?) ufuk onu,

Elini sana uzatan demon, zalim bir lanet okunsun (?) ona,

İyi yürekli ana, görkemiyle (?) yattığı için bir öküz gibi-(acı)dır sana yakılan ağıt!"

Bu kitapta daha önce de belirtildiği gibi tarihyazıcılığı Sümer yazın adamları arasında pek revaçta olan bir yazınsal tür değildi; sıralayacağımız yapıtlar da ancak sözcüğün kabul edilmiş anlamının cömertçe genişletilmesiyle "tarihsel" olarak nitelenebilir. Sümer "tarihsel" yapıtlarının en uzununu ve en iyi korunmuş olanı, kentin barbar Guti güruhlarınca tahrip edilişi felaketini açıklamaya çalışan "Aga-de'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur"dur (bkz. s. 69-73). İyi korunmuş başka bir tarihsel belge, aynı Gutilerin Sümer'in "kurtarıcısı" Utuhegal tarafından mağlup edilmesi çevresinde döner. Üçüncü ve epey kısa, fakat tarihsel açıdan oldukça önemli bir belge, öncelikle Ninlil'in Nippur kentindeki kutsal mekânı Tummal'in birbiri ardınca yapılan onarımlarıyla ilgilidir. Büyük Sargon ve özellikle zamandaşları olan Ur-Zababa ve Lugalzaggesi'yle ilgili eylemleri çevresinde yoğunlaşan bir dizi efsanevi öykünün bulunduğu gösteren tabletler ve parçalar

da vardır; fakat şimdiye kadar bu malzemenin, içeriği hakkında bize açık bir tablo sunmaya yetecek kadarlık bir bölümü elde edilememiştir. Son olarak, Ur-Nammu'nun ölümler diyarındaki yaşamıyla ilgili, tarihsel amaçlı olabilecek bir yapıt bulunmaktadır (bkz. 174-176).

Bu bölümde ele alınan Sümer yazınsal belgeleri içindeki son grup, tartışmalar, uzun ve kısa denemeler, davranış kuralları ve atasözü derlemelerinden oluşan “bilgelik” yapıtlarıdır. Sümerli yazın adamları arasında çok revaçta olan tartışma, Avrupa'da geç antik dönemde ve ortaçağda çok popüler olan “atışma” adlı yazınsal türün ilk örneği ve atasıydı. Bu türün en önemli ögesi, genellikle birbirine karşıt olan hayvanların, bitkilerin, madenlerin, mesleklerin, mevsimlerin, hatta insan yapımı araç ve gereçlerin oluşturduğu bir çiftle kişileştirilen iki rakip kahraman arasındaki bir söz savaşı, bir tartışmaydı. İki rakip arasında söz sırasının birçok kez değişmesiyle süren tartışma, her şeyden önce kendini değer ve önem bakımından en övücü sözlerle yüceltme, rakibiye yerin dibine batırmaktan oluşuyordu. Ne var ki, bütün bunlar şiirsel biçimde yazılıyordu; çünkü Sümer yazın adamları çok daha eski günlerdeki okuma yazma bilmeyen ozanların doğrudan mirasçısıydı ve şiir onlara düzyazıdan daha doğal geliyordu. Tartışma yapıtları çoğunlukla, kahramanların yaratılışını anlatan konuya elverişli bir mitolojik girişle ve tartışmanın ilahi bir kararla rakiplerden biri ya da öteki lehine sonuca bağlandığı uygun bir bitişle biçimsel olarak sona erdiriliyordu.

Bugün için bu tür tartışmalardan yedi tanesi bilinmektedir: (1) “Kış ile Yaz Arasındaki Tartışma;” (2) “Sığır ile Tahıl Arasındaki Tartışma;” (3) “Kuş ile Balık Arasındaki Tartışma;” (4) “Ağaç ile Kamış Arasındaki Tartışma;” (5) “Gümüş ile Güçlü Bakır Arasındaki Tartışma;” (6) “Balta ile Saban Arasındaki Tartışma;” ve (7) “Değirmentası ile Gulgul-taşı Arasındaki Tartışma.” Bu yapıtlar, sonuncusu dışında,

uzunluk olarak ikiyüze yakın dizeden üçyüzü aşkın dizeye kadar değişmektedir. İçlerinde en uzun ve en iyi korunmuş iki tanesi, “Kış ile Yaz Arasındaki Tartışma” ve “Sığır ile Tahıl Arasındaki Tartışma”dır. Aşağıdaki özetleri, bu türün bir bütün olarak üslubunu ve yapısını, havasını ve tadını gözler önüne serecektir.

“Kış ile Yaz Arasındaki Tartışma,” Sümer panteonunun baştanrısı Enlil’in bütün ağaç ve tahıl türlerini ortaya çıkarmaya ve ülkeye bolluk ve gönenç getirmeye karar verdiğini bildiren mitolojik bir girişle başlar. Bu amaçla, yarı tanrısal nitelikte iki kardeş olan Emeş (“Yaz”) ile Enten (“Kış”) yaratılır ve Enlil her birine kendi özel görevlerini verir. Onlar da bu görevlerini şöyle yerine getirir:

Enten dişi koyunlara kuzular, dişi keçilere oğlaklar doğurttu
Inek ve buzağıyı çoğalttı, kaymağı ve sütü bollaştırdı,
Ovada, yaban keçisi, koyun ve eşeğin yüreğini sevinçle doldurdu,
Gökyüzünün kuşlarına, engin yeryüzünde yuva kurdurdu,
Denizin balıklarına, sazlıklara yumurtalarını koydurdu,
Hurmalıkta ve bağda balı ve şarabı bollaştırdı,
Yetiştikleri her yerde, ağaçlara meyve verdirtti,
Bahçeleri yeşilliklerle kapladı, bitkilerini zenginleştirdi,
Evleklerde tahılı bollaştırdı,
İyi huylu bakire Aşnan (tahıl tanrıçası) gibi gürbüzleşmelerini sağladı
Emeş ağaçlarını ve tarlaları var etti,
Ahırları ve ağılları genişletti,
Çiftliklerde ürünleri çoğalttı, toprağı donattı,
Evlere bol ürün girmesini, ambarlara tepeleme yığılmasını sağladı,
Kentler ve yerleşim birimleri kurdurup ülkede evler inşa ettirdi,
Dağlar boyunca tapınaklar yükseldi.

Görevlerini tamamlayan iki kardeş Nippur'daki "yaşam evi"ne gidip, babaları Enlil'e şükran armağanları sunmaya karar verirler. Emeş çeşitli yabanıl ve evcil hayvanlar, kuşlar ve bitkiler götürürken, Enten armağan olarak değerli maddeler ve taşlar, ağaçlar ve baklıklar seçer. Ama tam "yaşam evi"nin kapısına geldiklerinde kıskanç Enten kardeşiyle kavgaya tutuşur. Aralarındaki tartışma uzadıkça uzar ve sonunda Emeş, Enten'in "tanrıların çiftçisi" olma iddiasına meydan okur. Böylece Enlil'in büyük tapınağı Ekur'a vardıklarında, her ikisi de kendi konumunu anlatır. Enten Enlil'e şöyle yakınır:

Enlil baba, bana kanalların sorumluluğunu verdin,
 Bol su getirdim,
 Çiftlik üstüne çiftlik koydum, ambarları tepeleme doldurdum,
 Evleklerdeki tahılı bollaştırdım,
 İyi huylu bakire Aşnan gibi gürbüzleşmelerini sağladım,
 Şimdi, ... , tarlalardan bihaber olan Emeş,
 . . . kolumu ve . . . omuzumu itip kakıyor,
 Kralın sarayında

Enlil'in lütfunu kazanmak için dalkavukça cümlelerle söze girişen kurnaz Emeş'in kavgaya ilişkin söyledikleri kısadır, ancak henüz anlaşılamamıştır. Sonra

Enlil, Emeş ile Enten'i yanıtlar,
 "Bütün ülkelere yaşam veren sular-Enten'in gözetimindedir,
 Tanrıların çiftçisi-her şeyi o üretir,
 Emeş, oğlum, kendini kardeşin Enten ile nasıl bir tutarsın?"
 Enlil'in yüce, derin anlamlı sözleri,
 Kararı değişmezdir, karşı çıkmak kimin haddine!

Emeş, Enten'in önünde diz çöküp, dua etti ona,
 Evine nektar, şarap, bira getirdi,
 Yüreği neşelendiren nektar, şarap ve biradan çatlayıncaya kadar kadar
 içtiler,
 Emeş, Enten'e altın, gümüş ve laviverttaşı armağan etti,
 Kardeşlik ve dostluk içinde, neşeyle içki saçtılar

Emeş ile Enten arasındaki kavgada,
 Tanrıların sadık çiftçisi Enten, Emeş'ten üstün olduğunu kanıtlar,
 . . . Ey Enlil baba, şükürler olsun sana!

"Sığır ile Tahıl Arasındaki Tartışma"da iki kahraman, sığır tanrısı Lahar ile kızkardeşi tahıl tanrıçası Aşnan'dır. Mite göre bu iki tanrı, gök-tanrısı An'ın çocukları olan Anunna-tanrıların yiyecek ve giysi gereksinimlerini karşılamaları için yaratılış odasında yaratılmıştı. Fakat Anunna-tanrılar, insanlar yaratılıncaya kadar sığır ve tahıldan verimli bir şekilde yararlanamazlar. Bütün bunlar aşağıdaki giriş pasajında anlatılmaktadır:

Gök ile yer dağından sonra,
 An (gök-tanrısı) Anunna-tanrıların (yandaşları) doğumuna neden oldu,
 Aşnan (tahıl tanrıçası) adı henüz doğmadığından, henüz oluşturulmadığından,
 Uttu (giysi tanrıçası) henüz oluşturulmadığından,
 Uttu için hiçbir *temenos* kurulmadığından,
 Hiç koyun yoktu, hiç kuzu inmemişti,
 Hiç keçi yoktu, hiç oğlak inmemişti,
 Koyun iki kuzusunu yavru lamıyordu,

Keçi üç oğlağını yavru lamıyordu.

Çünkü bilge Aşnan'ın ve Lahar'ın (sığır tanrısı) adını,

Anunna-tanrılar, büyük tanrılar bilmiyordu,

Otuz günlük şeş-tahılı henüz yoktu,

Kırk günlük şeş-tahılı henüz yoktu,

Küçük tahıllar, dağ tahılı, saf canlı yaratıkların tohumu henüz yoktu.

Uttu henüz doğmadığından, (bitkilerin) tacı henüz yetişmediğinden,

. . . efendi henüz doğmadığından,

Ova tanrısı Sumugan henüz ortaya çıkmadığından,

İnsanoğlunun ilk yaratıldığı zaman gibi,

Onlar (Anunna-tanrılar) ekmek yemeyi bilmiyorlardı,

Giysi giymeyi bilmiyorlardı,

Koyunlar gibi ağızlarıyla ot yiyorlardı,

Hendeklerden su içiyorlardı.

O günlerde, tanrıların yaratma odasında,

Duku evlerinde, Lahar ve Aşnan biçimlendirildi;

Lahar ve Aşnan'ın ürünlerini,

Duku'nun Anunna-tanrıları yiyor, ama doymuyorlardı;

Has ağıllarında iyi şum-sütünü,

Duku'nun Anunna-tanrıları içiyor, ama doymuyorlardı,

İyi, has ağıllarının hatınna,

İnsana soluk verildi.

Girişi izleyen pasaj Lahar ile Aşnan'ın gökten yeryüzüne inişini ve insanlığa sağladıkları kültürel yararları betimlemektedir:

O günlerde Enki, Enlil'e dedi ki:

“Enlil Baba, Lahar ile Aşnan'ı,
Duku'da yaratılanları,
Duku'dan indirelim.”

Enki ve Enlil'in kutsal buyruğu üzerine,
Lahar ve Aşnan Duku'dan indirildiler.
Lahar için (Enki ve Enlil) ağıl kurdu,
Bol bitki ve ot armağan ettiler ona.

Aşnan için bir ev kurdular,
Saban ve boyunduruk armağan ettiler ona.
Lahar ağılında duruyor,
Ağılının bolluklarını çoğaltan bir çobandır o;
Aşnan duruyor ekinlerin ortasında,
İçten ve eli açık bir bakiredir o.

Gökten gelen bolluğu,
Lahar ve Aşnan (yeryüzüne) taşıdı,
Toplululuğa bolluk verdiler,
Ülkeye yaşam soluğunu getirdiler,
Tannların me'lerini yönettiler,
Ambarların içindekini çoğalttılar,
Ardiyeleri doldurdular.

Yoksulların toz toprak dolu evine,
Girip bolluk getirirler;
Her ikisi de ayak bastıkları yere,
Evlere bolluk bereket getirirler;
Yerleştikleri yeri doyururlar, oturdukları yeri beslerler,

An ile Enlil'in yüreğini sevinçle doldurur onlar.

Ama sonra Lahar ve Aşnan öyle çok şarap içerler ki, çiftliklerde ve tarlalarda ağız dalaşına girerler. Uzun tartışmalarda, her tanrı kendi başarılarıyla övünür ve diğerininkileri aşağılar. Sonunda Enlil ile Enki araya girip, tartışmanın galibinin Aşnan olduğunu bildirir.

Tartışma türünde, Sümer okulu, çalışanları ve mezunlarıyla şu ya da bu şekilde ilgili dört yazı vardır. Bunların iki tanesi, "Enkimansi ile Gimişag Arasındaki Tartışma" ve "Bir Ugula ile Bir Yazıcı Arasındaki Tartışma" eğitimle ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu ikisine "Enkita ile Enkihegal Arasındaki Tartışma" ve "İki Okul Mezunu Arasındaki Tartışma" eklenebilir.

Yaklaşık ikiyüzelli dizeden oluşan "Enkita ile Enkihegal Arasındaki Tartışma," "Arkadaşlar, bugün çalışmıyoruz" şeklinde hayli şaşırtıcı bir ifadeyle başlar ve yaklaşık yirmi paragraftan oluşan bir diziyle devam eder; çoğu dört beş dizelik olan bu paragraflar iki kahramanın birbirlerine savurdıkları aşağılama ve alaylarla doludur. Örneğin kahramanlardan birini iğneleyici bir dille diğerine şunları söylerken görüyoruz:

Hani nerede, nerede o soyunu benim soyumla karşılaştıran (adam)! Ne kadın tarafından ne de erkek tarafından soyunu benim soyumla karşılaştıramaz o. Ne efendi tarafından ne köle tarafından benzemez senin soyun benimkine.

Öteki de şöyle karşılık verir:

Dur bakalım, yüksekte atma öyle, hiçbir geleceğin yok senin.

Bu ateşi iyice körükler:

Ne demek hiçbir geleceğim yok benim! Benim geleceğim senin geleceğinden hiç de aşağı kalmaz. Hem zenginlik bakımından, hem soy bakımından benim geleceğim en az seninki kadar iyi.

Ya da bir kişinin ötekini müzikten hiç nasibini almamış bir adam olarak alaya aldığı şu haşın paragrafa bakalım:

Arpın var, müzik bilmezsın,
Arkadaşlarının “su çocuğu”sun sen,
Tek bir nağme bile çıkaramaz gırtlak(ın senin) (?),
Kekeleyerek Sümerce(ni) konuşursun, konuşamazsın doğru düzgün,
İlahi söyleyemezsin, açamazsın ağzını,
Marifetli bir adam mısın sen!

Nihayet tartışmacılardan biri, aile üyeleriyle ilgili olarak rakibine kara çalınca, “kent”lerine gitmeyi ve hükmü arkadaşlarının vermesini kararlaştırırlar. Fakat bu noktada pek anlaşılmaz ve bulanık olan metni doğru anladıysam, *edubba*’daki *ugula*’ya (“denetçi (?)”) gitmeleri öğütlenir; *ugula* her ikisinin de hatalı olduğu hükmünü verir ve zamanlarını kavga ve tartışmalarla boşa harcadıkları için onları azarlar.

Yaklaşık yüz kırk dizelik bir yazı olan “İki Okul Mezununu Arasındaki Tartışma,” tartışmacılardan birinin “Eski mezun, haydi gel tartışalım” cümlesiyle söze girdiği son derece övünge bir seslenişle başlar. Rakibi de aynı şekilde yanıt verir ve karşılıklı aşağılamalar yazının sonuna kadar sürüp gider ve rakiplerden birinin kırıcı hakaretlerinden oluşan yirmisekiz dizelik iğneleyici sövgülerle sona erer.

Son olarak, isimleri belirtilmeyen iki hanım arasındaki bir tartışma vardır. Sümercenin asıl lehçesinde değil de Sümer yazınsal metin-

lerinde her bir türün dışısına ayrılan Emesal lehçesinde yazılmış olan bu tartışma, sövgü ve hınç yönünden iki okullu arasındaki tartışmadan hiç de aşağı kalmaz. İkiyüzelli dizeyi aşan metin, iğneleyici sataşmalar ve küfürlü, alaylı hakaretlerle dolu yirmibeş paragrafa ayrılmıştır.

Tartışma türündeki yazıların tersine deneme türü Sümer yazın adamları arasında pek rağbet görmemişse benzermektedir. En azından şu an için elimizde deneme olarak sınıflandırılabilir çok az yazı bulunmaktadır. İnsanın acı çekmesi ve boyun eğmesiyle ilgili Eyübvârî (bkz. s. 169-173) iki şiirsel belge vardır (bunların ikisi de Altıncı Bölümde ele alınmıştır). Bunlardan kısmen diyalog biçiminde yazılmış olanı, *edubba*'daki yaşam ve eğitimin değeriyle ilgilidir. Diğeriyse Jena'daki Hilprecht Koleksiyonu'ndaki bir tablet üzerine yazılmış kısa bir denemedir. Görünüşe göre bu deneme şiddet uygulayan, doğruluk ve hakikatten nefret eden, mecliste keyfine göre davranan ve her yerde kızgınlık uyandıracak şekilde hareket eden Tani isimli kötü ve tiksindirici bir adamı betimlemektedir. Belki çeşitli konular üzerine yazılmış çok kısa ya da minyatür denemeler de vardır, ama şu an için bunların içeriğinin gerçek niteliği hakkında pek bir şey söylenemez.

Davranış kurallarından ve öğütlerden oluşan üç Sümer derlemesi vardır: "Çiftçi Yıllığı" (bkz. s. 441-444); bilgece ve etkili davranış için pratik uyarılardan oluşan "Şuruppak'ın Oğlu Ziusudra'ya Öğüdü;" ve yalnızca parçaları korunmuş olmakla birlikte görünüşe göre ahlak ve etikle ilgili uyarılardan oluşan bir üçüncüsü. "Şuruppak'ın Oğlu Ziusudra'ya Öğüdü," bütün bilgelik derlemelerini uzak geçmişin bilge hükümdarlarına bağlayan (Kitabı Mukaddes'teki Süleyman'ın Meselleri kitabının karakteristik özelliği) üslup ustalığı nedeniyle oldukça ilginçtir. Çünkü bu davranış kuralları İÖ 2000 civarında bir zamanda yazıldıkları halde Kral Şuruppak'a bağlanıyordu. Şuruppak,

Sümer Nuh'u Ziusudra'nın babasıydı; Ziusudra'nın ise en yetkin bilgelik örneği konumuna uygun bir aday olarak görüldüğü açıktır. Bu yazıdaki Kitabı Mukaddes'e özgü tat daha ilk dizelerinden bellidir. Bu dizeler şöyledir:

Şuruppak öğütler verdi oğluna,
Ubartutu oğlu Şuruppak,
Öğütler verdi oğlu Ziusudra'ya:

"Oğlum, sana öğüt vereceğim, tut öğütlerimi,
Ziusudra, sana bir söz edeceğim, kulak ver ona;
İhmal etme öğüdümü,
Söylediğim sözü çiğneme,
Babanın değerli öğüdünü, yerine getir gayretle."

Bilgelik türündeki son yazı çeşidi olan atasözlerine gelmiş bulunuyoruz. Günümüze ulaşmış olan Sümer atasözü malzemesinin tamamı, büyük çoğunluğu 1953 yılına kadar belirlenememiş olan kabaca yediyüz kadar tablet ve parçadan oluşmaktadır. Özgün hallerinde tabletlerin büyük bölümü atasözleri derlemelerini ve bu derlemelerden alınan parçaları içeriyordu. Geri kalanı, okulda kullanılan alıştırma tabletleriydi; bunlar ya derlemelerden alıntılanan çok kısa parçaları ya da çoğunlukla tek bir atasözünü içeriyordu. Eski öğrencim ve asistanım Edmund Gordon günümüze ulaşmış bütün atasözleri malzemesini dikkatle incelemiştir. Onun vardığı sonuca göre eski Sümer yazıcıları en azından onbeş yirmi tane farklı standartta atasözü derlemesi hazırlamıştı. Bunlardan oniki tanesi şimdi büyük ölçüde yeniden kurulabilir. Bunlar toplam olarak binden fazla atasözünü içermektedir. Derlemelerin yaklaşık yarısında, atasözleri ilk işaretlerine göre grup-

lar halinde düzenlenmiştir. Ötekilerdeyse atasözleri anahtar sözcüklere dayalı olarak düzenlenmiş ve konusu benzer olan atasözleri bazen yanyana görölse de düzenlemede kullanılan ölçüt belli değildir. Her ne olursa olsun, Sümer atasözleri insan yaşamının, güdü ve itkilerinin, umut ve özlemlerinin ve bunlara hâkim olan çelişme ve çatışmaların, her zaman gönül okşayıcı olmasa bile akıllıca değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Burada, atasözlerinin daha anlaşılabilir olanlarından seçtiğimiz birkaç tanesini, İngilizce çevirisi büyük ölçüde Edmund Gordon tarafından yapılmış haliyle sunuyoruz:

- 1 Benim olan kullanılmadan dursun, senin olanı kullanayım—
bu, bir insanı arkadaşının evinde (pek) sevdirmez.
- 2 Bana ne bulduğunu söylemiyorsun da,
yalnızca ne yitirdiğini söylüyorsun.
- 3 Mal mülk uçan serçelerdir, konacak yer bulamazlar.
- 4 Şimdi koparma, yarın meyve verir.
- 5 Çok yiyen uyuyamaz.
- 6 Düşmanlığa yol açan yürek değildir;
düşmanlığa yol açan dildir.
- 7 Bir yalan söyle, sonra doğruyu söyleyen bile yalan sayılır.
- 8 Açık ağıza sinek girer.

9 Uzak yerden gelen yolcu durmadan yalan söyler.

10 Bey gibi gibi bina yapan-köle gibi yaşar,
köle gibi gibi bina yapan-bey gibi yaşar.

11 El ele verince-yuva kurulur;
kann kanna verince-yuva yıkılır.

12 Yoksul gibi beslenmiş- bey gibi yaşıyor!

13 Yürürken ayağını yere bas.

14 Dostluk bir gün sürer;
akrabalık hep sürer.

15 Çok gümüşü olan mutlu olabilir;
çok tahılı olan hoşnut olabilir;
hiçbir şeyi olmayan da uyuyabilir.

16 Tatlı söz herkesin dostudur.

17 Seven yürek yuva kurar;
nefret eden yürek yuva yıkar.

18 Çöl matarası insanın yaşamıdır;
pabuç insanın gözüdür;
kansı insanın geleceğidir;
oğul insanın sığınağıdır;
kız evlat insanın kurtuluşudur,

gelin insanın baş belasıdır.

19 Kendi tercihine göre bir kadınla evlenen;
yüreğine göre çocuk sahibi olur.

20 “Suçlu kişiyi” anası hiç doğurmamalıydı;
tanrısı hiç yaratmamalıydı.

21 Sûmerceyi bilmeyen yazıcı, nasıl bir yazıcıdır?

22 Gerçek yazıcı eli ağzı kadar hızlı işleyen yazıcıdır.

23 Sesi tatlı olmayan şarkıcı, yoksul şarkıcıdır gerçekten.

24 (Bekçi) köpeği olmayan kentte, denetçi tilki olur.

25 Tilki öküzün toynağına basmış da, “Acımadı mı?” demiş.

26 Düşünceleri için–kedi!

Eylemleri için–firavunfaresi!

Sonuç olarak kuşkusuz, üzerine yüzlerce yazınsal derlemenin yazılı olduğu çeşitli biçim ve boyutta binlerce tableti işlemekten geçirme, depolama ve kaydını tutma gereksiniminden dolayı gelişen eski Sümer yazınsal katalogları hakkında da bir şeyler söylememiz gerekir. Bugün için İÖ ikinci binyıla tarihlenen yedi katalog bulunmuş durumdadır ve bunlar şuralarda bulunmaktadır: Bir tanesi Bağdat’taki Irak Müzesi’nde; bir tanesi Louvre’da; bir tanesi Pennsylvania Üniversitesi’ne bağlı Üniversite Müzesi’nde; bir tanesi Berlin Müzesi’nde; iki

tanesi Jena'daki Friedrich Schiller Üniversitesi Hilprecht Koleksiyonu'nda; ve bir tanesi de geçici olarak British Museum'da. Hepsi bir arada alınınca, bu yedi katalog ikiyüzden fazla Sümer yapıtının ya da "kitabının" başlığının listesini vermektedir. Başlık genellikle ilk dizenin ilk bölümünden oluşur. Kataloglardan iki tanesinin listeleri yalnızca ilahilerle sınırlıdır. Geri kalan beş tanesi o kadar sınırlı olmayıp çeşitli yapıt türlerinin başlıklarını içerir. Bunların yazarlarının izlediği ilkeler açık olmaktan uzaktır; mantıksal çıkarsama yapılacak olursa, belirleyici ölçütün, yapıtların içeriğinin niteliği olması beklenebılır, fakat ancak nadiren böyledir. Kataloglardan Irak Müzesi'nde olanı, belirli sandıklar içinde toplanan tabletlerin bir listesi olduğunu özellikle belirtmektedir; bu, diğer katalogların bazıları için de geçerli olabilir.

Kısa bir süre önce diğer yedi tanesinden oldukça farklı türde sekizinci bir yazınsal katalog, Chicago Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nce yayımlanan *Asurca Sözlük*'ün editörleri tarafından saptanmış ve birkaç dizesinin çevirisi yapılmıştır. Bu metin özel bir önem taşımaktadır; çünkü yazıya bakılırsa, Üçüncü Ur Hanedanı gibi erken bir tarihten kalmaz. Bu dönemden kalma hemen hemen hiçbir yazınsal belge bugüne kadar ele geçmemiştir. Ne yazık ki, daha sonraki döneme ait hiçbir benzeri olmadığı için metnin yorumlanması çok güçtür. Büyük ölçüde eski asistanım Miguel Civil'e borçlu olduğumuz aşağıdaki çeviri öncü ve hazırlık niteliğinde bir çalışma olarak kabul edilmelidir:

"Enki Yemek Salonuna Çıktı" (başlıklı yapıtın yazılı olduğu) birinci tablettten "Gökyüzünün en yüksek noktası" (sözcükleriyle başlayan tablete) kadar, şu sözlerle başlayan tabletler bulunmaktadır:

Ay ve güneş tutulmasını bilen, anası şarkıları bilen,
Baş sallayan sazlıkta,

. . . savaş tanrıları,
Hasım, savaştan ikizler;

(Bu tabletlerin tümü) "Enki Yemek Salonuna Çıktı" başlıklı yapıtın birbirini izleyen bölümlerini içermektedir ve bir "kuyu" içinde (bulunmuştur).

"Tann Lilia" (başlıklı yapıtın) birinci tabletinden "Yolculuğun . . . 'i yedi tanedir" (sözcükleriyle başlayan tablete) kadar (şu sözlerle başlayan üç tablet bulunmaktadır):

Yedi . . . 'de giriş yaptım,
Genç adamın kolları bağlansın,
Büyük . . . 'nin . . . ;

(Bu tabletlerin tümü) "Tann Lilia" (başlıklı yapıtın birbirini izleyen bölümlerini içermektedir ve bir "kuyu" içinde (bulunmuştur).

"Sözü Güvenilir olan . . . Adamın Ayakları" (başlıklı yapıta gelince), bunun birbirini izleyen bölümlerinin (yazılı olduğu tabletler) bulunmamıştır.

"Rakip Kente Karşı Ortaya Çıkan" (başlıklı yapıtın) birbirini izleyen bölümlerinin yazılı olduğu tablet.

Bu özel kataloğun, şu ya da bu nedenle saklanmış oldukları kuyulardan çıkarılan tabletleri listelemek için hazırlanmış olması olanaksız değildir. Eğer çeviri doğru yapılmışsa, sonlara doğru yer alan yapıtlardan birinin bulunamamış olduğu ifadesi bu çıkarsamayı destekler gibi görünmektedir. Son iki dizeye gelince, görünüşe göre bu yarım kalmış bir cümledir ve eskiçağ yazıcısının bununla ne kastettiğini bilmenin olanağı yoktur.

EĞİTİM: Sümer Okulu

Uygarlık tarihi açısından bakılınca, Sümer'in kazandığı en üstün başarılar, çiviyazısının gelişmesi ve bunun doğrudan uzantısı olan resmi eğitim sistemiydi. İÖ üçüncü binyılın başlarında yaşayan isimsiz, uygulamaya eğilimli Sümer bilgeleri ve öğretmenlerinin yaratıcılığı ve azmi olmasaydı, günümüzün entelektüel ve bilimsel başarılarının pek olanaklı olamayacağını söylemek bir abartma değildir. Elbette, ilk Sümer işaretleri olan resimyazısını icat edenler, daha sonraki zamanlarda geliştiği haliyle okul sistemini kolay kolay öngöremezlerdi. Fakat öncelikle üzerlerinde ekonomi ve yönetimle ilgili yazılar bulunan binden fazla resimyazılı küçük tableten oluşan, bilinen en eski yazıyla yazılmış belgeler –Erek'te bulunanlar– arasında bile okuma ve alıştırma yapma amaçlı sözcük listeleri içeren pek çok tablet bulunmaktadır. Bu da, daha İÖ 3000'lerde bile bazı yazıcıların öğretme ve öğrenme üzerine düşünmüş olduklarını gösterir. Bunu izleyen yıllardaki ilerleme yavaş oldu. Fakat İÖ üçüncü binyılın ortalarından itibaren, bütün Sümer'de yazı yazmanın resmi olarak öğretildiği bazı okullar bulunmuş olmalıdır. Sümerli Nuh'un memleketi olan eski Şuruppak kentinde elli yıl önce yapılan kazılarda, yaklaşık olarak İÖ 2500 yıllarından kalma çok sayıda “ders kitabı” çıkarıldı; bunlar, tanrı, hayvan ve eşya listeleriyle çeşitli sözcük ve deyim listelerinden oluşuyordu.

Ne var ki, Sümer okul sisteminin olgunlaşıp gelişmesi üçüncü binyılın ikinci yarısında oldu. Bu döneme ait onbinlerce kil tablet çı-

karılmıştır ve daha yüzbinlercesinin toprağın altında gelecek kazıları beklediğine kuşku yoktur. Tabletlerin büyük çoğunluğu yönetimle ilgilidir ve Sümer ekonomik yaşamının her evresini kapsar. Bu metinlerden, o yıllarda bu mesleği yapan binlerce yazıcı olduğunu öğreniyoruz; kıdemsiz yazıcılar ve “yüksek” yazıcılar, kraliyet ve tapınak yazıcıları, yönetsel etkinliklerin belli alanlarında uzmanlaşmış yazıcılar ve yönetimde üst derecelere yükselmiş yazıcılar vardı. Bu nedenle ülkenin her yanına dağılmış oldukça büyük ve önemli, çok sayıda yazıcı okulu bulunduğunu kabul etmek için yeterli neden vardır.

Fakat erken döneme ait bu tabletlerin hiçbiri Sümer okul sistemi, örgütlenmesi ve işleyiş yöntemlerini doğrudan ele almaz. Bu tür bilgi için 10. yüzyılın ilk yarısına gitmemiz gerekir. Kazılarda bu dönemden, öğrencilerin günlük okul ödevlerinin parçası olarak hazırladıkları her türden alıştırma dolu yüzlerce uygulamalı çalışma tabletleri çıkarılmıştır. Bu tabletler, “birinci sınıf” öğrencilerinin acemice çiziktirmelerinden, ilerlemiş ve “mezun” olma noktasına gelmiş öğrencilerin zarifçe yazdıkları yazılara kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. Bu eskiçağ yazı defterlerinden, Sümer okulunda geçerli olan öğretim yöntemi ve müfredat programının yapısı hakkında çıkarsama yoluyla pek çok şey öğrenebiliriz. Daha da önemlisi, Sümer öğretmenlerinin kendileri de okul yaşamı hakkında yazmaktan hoşlanıyordu ve bu denemelerden bazıları kısmen de olsa ele geçmiştir. Bütün bu kaynaklardan Sümer okullarının amaçları ve hedefleri, öğrencileri ve öğretim kadrosu, müfredat programı ve öğretim tekniklerinin bir tablosunu elde edebiliyoruz; bu ise insanlık tarihinin bu kadar eski dönemi için eşsiz bir örnektir.

Sümer okulu *edubba*, yani “tablet evi” adıyla biliniyordu. *Edubba*’nın başlangıçtaki amacı “mesleki” diyebileceğimiz bir eğitim vermektir; yani ilk olarak, ülkenin ekonomik ve yönetsel gereksinimleri-

ni, öncelikle de tapınağın ve sarayın gereksinimlerini karşılayacak yazıcıların eğitilmesi için kurulmuştu. Bu, Sümer okulunun bütün varlık süresi boyunca ana amaç olmaya devam etti. Bununla birlikte büyümesi ve gelişmesi süresince, özellikle de müfredat programının giderek genişlemesi sonucunda, Sümer'de bir kültür ve öğrenim merkezi haline geldi. *Edubba*'nın duvarları içinde, zamanında geçerli olan teoloji, bitkibilim, hayvanbilim, coğrafya, matematik, dilbilgisi ve dilbilimle ilgili bütün bilgileri inceleyen ve kimi durumlarda da bu bilgilere katkıda bulunan kişi, akademisyen-bilim adamı yetişti.

Ayrıca günümüzdeki öğretim kurumlarından farklı olarak, Sümer okulu yaratıcı yazarlık diyebileceğimiz şeyin de merkeziydi. Geçmişin yazınsal yaratılarının incelenip kopyalandığı yer burasıydı; yenilerinin oluşturulduğu yer de yine burasıydı. Bu nedenle, Sümer okullarından mezun olanların büyük çoğunluğunun tapınak ve saray ile ülkenin zengin ve güçlü kişilerinin hizmetine giren yazıcılar oldukları doğruysa da, yaşamlarını öğretmeye ve öğrenmeye adanmışlar da vardı. Bugünün üniversite profesörleri gibi bu eskiçağ bilim adamlarının çoğu da geçimlerini sağlamak için maaşlarına bağımlıydılar ve boş zamanlarını araştırma ve yazmaya ayırıyordu. İlk zamanlar işe büyük olasılıkla tapınağın bir uzantısı olarak başlayan Sümer okulu, zamanla dindışı bir kurum haline geldi. Anlayabildiğimiz kadarıyla, öğretmenlere öğrencilerden toplanan ücretlerden ödemede bulunuluyordu. Müfredat programı da büyük ölçüde dindışı bir karakter taşıyordu.

Kuşkusuz eğitim ne genel ne de zorunluydu. Öğrencilerin büyük çoğunluğu varlıklı ailelerden geliyordu; yoksullarsa uzun bir eğitimin gerektirdiği para ve zamanı kolay kolay bulabilecek durumda değildi. Yakın zamanlara kadar bunun doğru olduğu mantıksal çıkarsama yoluyla kabul ediliyordu. Fakat on yıl kadar önce Nikolaus Schne-

ider isimli Lüksemburglu bir çivi yazısı uzmanı bunu çağın kaynaklarından yola çıkarak ustalıkla kanıtladı. Yaklaşık İÖ 2000'den kalma ekonomi ve yönetimle ilgili belgelerden yayımlanmış olanların binlercesinde, aşağı yukarı beşyüz kişi listelerde kendilerini yazıcı olarak belirtmiş, bazılarıysa daha fazla tanıtıcı bilgi vermek amacıyla babalarının adını ve mesleğini de eklemiştir. Bu verilerden bir liste derleyen Schneider yazıcıların, yani okul mezunlarının babalarının vali, "kent kurucusu," elçi, tapınak yöneticisi, subay, kaptan, yüksek mevkili vergi memuru, çeşitli türden rahipler, işletme yöneticileri, denetçi, ustabaşı, yazıcı, arşivci ve sayman olduklarını saptadı. Bu listelerde yazıcı olarak yalnızca tek bir kadının adı verilmektedir; bu nedenle, Sümer okullarındaki öğrenciler büyük olasılıkla yalnızca erkeklerden oluşuyordu.

Sümer okulunun başı "okul babası" da denen *ummiā*'ydı, "uzman," "profesör." Öğrencilere "okul oğlu," mezunlarsa "eski günlerin okul oğlu" deniyordu. Öğretmen yardımcısı "ağabey" olarak adlandırılıyordu ve görevlerinden bazıları öğrencilerin kopyalaması için yeni tabletler yazmak, öğrencilerin kopyalarını gözden geçirmek ve ezberlerini dinlemektir. Diğer öğretim görevlileri arasında, örneğin "çizimden sorumlu kişi" ve "Sümerceden sorumlu kişi" bulunuyordu. Ayrıca öğrencilerin okula devamından sorumlu gözetmenler ve disiplinlenden sorumlu özel görevliler vardı. Okul müdürünün "okul babası" olması dışında, okul personelinin birbirleri karşısındaki derecelerinin ne olduğu konusunda hiçbir bilgimiz bulunmuyor.

Sümer okullarının müfredat programına gelince, elimizde insanlık tarihinin erken döneminde gerçekten de eşsiz olan bu okulların kendilerinden elde edilen zengin veriler bulunmaktadır. Çünkü bu konuda eski çağ insanların ifadelerine ya da dağınık bilgi parçalarından yapılmış çıkarsamalara bağımlı olmamız gerekmemektedir. Yeni başla-

yanların ilk denemelerinden ileri düzeydeki öğrencilerin öğretmenle-
rinkinden ayırt edilemeyecek kadar iyi hazırlanmış kopyalara kadar
okul çocuklarının ellerinden çıkmış yazılı gerçek ürünlere sahibiz. Bu
okul ürünlerinden anlıyoruz ki, Sümer okulundaki müfredat progra-
mı belli başlı iki bölümden oluşuyordu: Birinci bölüm yarı-bilimsel
ve eğitici, ikincisiye yazınsal ve yaratıcı olarak tanımlanabilir.

Birinci ya da yarı-bilimsel konulardan oluşan grup ele alındığın-
da, bunların bilimsel bir dürtüden, gerçeğin gerçeklik uğruna araştı-
rılmasından kaynaklanmadığını vurgulamak önemlidir. Bunlar daha
çok, okulun yazıcılara Sümer dilini yazmayı öğretmek olan ana ama-
cından çıkıp büyümüştür. Çünkü bu pedagojik gereksinimi karşıla-
mak için Sümer yazısı öğretmenleri öncelikle dilbilimsel sınıflandır-
madan oluşan bir öğrenim sistemi geliştirmişlerdi; yani Sümer dilini
birbiriyle ilişkili sözcük ve deyim grupları halinde sınıflandırmışlar
ve öğrencilere, kendileri de bunları kolayca tekrarlayabilene kadar ez-
berletip kopyalatmışlardır. İÖ üçüncü binyılda, bu ders kitapları gi-
derek daha tamamlanmış hale geldi ve yavaş yavaş bütün Sümer okul-
ları için kalıplaşmış ve standartlaşmış kitaplara dönüştü. Bunlar ara-
sında ağaç ve kamyş, her türden hayvan (böcekler ve kuşlar da dahil),
ölkeler, kentler ve köyler, her türden taş ve maden adından oluşan
uzun listeler görüyoruz. Genel olarak bakıldığında bu derlemeler bit-
kibilim, hayvanbilim, coğrafya ve mineralbilimle ilgili bilgiler dene-
bilecek konulara hatırı sayılır bir aşinalık olduğunu göstermektedir;
bu olguysa bilim tarihçilerince daha yeni anlaşılmaya başlamıştır.

Sümerli öğreticiler ayrıca çeşitli matematiksel çizelgeler ve çö-
zümleriyle birlikte birçok ayrıntılı matematik problemi hazırlamış-
tır. Dilbilim alanındaysa Sümer dilbilgisi incelemelerinin iyi bir şe-
kilde temsil edildiğini görüyoruz. Birçok okul tabletine, isim tamlar-
malarından ve fiil çekimlerinden oluşan uzun listeler yazılmıştır; bu

ise oldukça incelikli bir dilbilgisel yaklaşıma işaret etmektedir. Üstelik, İÖ üçüncü binyılın son çeyreğinde Sümerlerin giderek Sami kökenli Akadlarca fethedilmesinin bir sonucu olarak, eskiçağ profesörleri insanlığın en eski sözlüklerini hazırlamışlardı. Çünkü Sami kökenli fatihler yalnızca Sümer yazısını kabul etmekle kalmamış, Sümerce konuşma dili olmaktan çıktıktan çok sonra bile Sümer yazınsal yapıtlarına büyük değer vererek onları incelemiş ve taklit etmişlerdir. Bu da, Sümerce sözcük ve deyimlerin Akad diline çevrildiği sözcükler için pedagojik bir gereksinim doğurdu (bkz. Tablo 5).

Sümer müfredat programının yazınsal ve yaratıcı yönüne gelince, bunlar öncelikle, İÖ üçüncü binyılın ikinci yarısında ortaya çıkıp geliştirilmiş olması gereken geniş ve çeşitli yazınsal yapıt gruplarının incelenmesi, kopyalanması ve taklit edilmesinden oluşmaktaydı. Bu eskiçağ yapıtlarının sayısı yüzlercedir; hemen hemen tümü şiirsel biçimde olan bu yapıtlar, uzunluk olarak bin dizeye yakın olanlardan elli dizeden az olanlara kadar çeşitlilik gösteriyordu. Bugüne kadar bulunanların genellikle şu türlerden oluştuğu görülür: Sümer tanrılarının ve kahramanlarının eylemlerini ve serüvenlerini kutlayan şiirsel anlatı biçimindeki mitler ve destansal öyküler; tanrılara ve krallara adanmış ilahiler; ağıtlar, yani Sümer kentlerinin sık sık başına gelen yıkımdan duyulan üzüntüleri dile getiren şiirler; atasözleri, hayvan hikâyeleri ve denemeler de dahil olmak üzere bilgelik yapıtları. Sümer kalıntılarından ele geçen yaklaşık beşbin yazınsal tablet ve parçanın birçoğu eskiçağ öğrencilerinin acemi elinden çıkmadır.

Sümer okullarında uygulanan öğretim yöntemleri ve teknikleri konusunda henüz fazla bir şey bilinmemektedir. Sabah okula gelen öğrenci, bir önceki gün hazırladığı tablet üzerinde çalışırdı. Sonra, "ağabey," yani öğretmen yardımcısı yeni bir tablet hazırlar, öğrenci de bunu kopyalayıp çalışmaya başlardı. Ezber, öğrencinin çalışmasın-

Sümerce	İşaret	Akadca Çevirisi	Anlamı
il - a r		ti-il-pa-nu	mızrak
t a - a l		ru-up-šum	genişlik
n a - g á		e-si-tum	havan
g a - a z		pa-ḫa-su-um	parçalamak
"		da-a-ku-um	öldürmek
n i n - d a		mi-i-rum	boga
"		pa-ar-si-ik-tum	bir ölçü
"		it-tu-ú-um	sabanın tohumlama hunisi

Tablo 5. – Sümerce-Akadca sözlükten bir parça

da kuşkusuz büyük bir rol oynuyordu. Bundan başka, öğretmen ve yardımcısı, öğrencilerin kopyaladığı ve incelediği basit listeleri, çizelgeleri ve yazınsal metinleri, hatırı sayılır ölçüde sözlü ve açıklayıcı malzemeyle desteklemiş olmalıydılar. Fakat Sümerlerin bilimsel, dinsel ve yazınsal düşüncelerini anlamamız için paha biçilmez değer de olabilecek bu “dersler” büyük bir olasılıkla hiçbir zaman yazıya geçirilmemiştir; bu nedenle bizim için sonsuza kadar yitirilmişlerdir.

Sümer okulu, ilerici eğitim diye adlandırabileceğimiz yöntemle hiçbir şekilde “lekelenmiş” değilse de müfredat programı en azından bir ölçüde pedagojik yönelimliydi. Böylece acemi öğrenci çalışmalarına *tu-ta-ti*, *nu-na-ni*, *bu-ba-bi*, *zu-za-zi* vb. gibi oldukça basit hece alıştırmalarıyla başlıyordu. Bunun ardından, telaffuzlarıyla birlikte tek

bir işaretten meydana gelen yaklaşık dokuzyüz maddelik bir işaret listesi üzerinde çalışmalar ve alıştırmalar yapılması geliyordu. Sonra, şu ya da bu nedenle tek bir işaretten değil de iki ya da üç işaretin oluşturduğu bir grupta yazılan yüzlerce sözcüğün yer aldığı listeler geliyordu. Bunları, anlamlarına göre düzenlenmiş binlerce sözcük ve deymi içeren derlemeler izliyordu. Nitekim “doğabilimleri” alanında insan ve hayvan bedeninin bölümlerinden, yabani ve evcil hayvanlardan, kuşlar ve balıklardan, ağaçlar ve bitkilerden, taşlar ve yıldızlardan oluşan listeler vardı. Eşya listeleriye şunları içeriyordu: Tahtadan yapılma nesneler (işlenmemiş tahta parçasından kayık ve arabaya kadar değişen binbeşyüzü aşkın nesne); kamış, post, deri ve metalden yapılmış nesneler; çeşitli türde çanak çömlek, giysi, yiyecek ve içecek. Bu listelerin özel bir grubu yer adlarını ele alıyordu: Ülkeler, kentler ve köyler, ayrıca ırmaklar, kanallar ve tarlalar. Bunlara, yönetsel ve hukuksal belgelerde en çok kullanılan ifadelerden yapılmış bir derlemenin yanı sıra mesleklerin, akrabalık ilişkilerinin, insan bedenindeki sakatlıkların vb. adlarını veren sekizyüz sözcükten oluşan bir liste de dahildi.

Öğrenci ancak Sümercenin karmaşık sözcük dağarcığının yazılışına aşına olduktan sonra kısa cümleler, atasözleri ve hayvan öyküleriyle Sümer’in ekonomik yaşamında büyük bir rol oynayan hukuksal belgelerin düzenlenmesinde çok önemli olan sözleşme “örnekleri”nden yapılmış derlemeleri kopyalamaya ve ezberlemeye başlıyordu. Bu dilbilimsel eğitimin yanı sıra öğrenciye matematik dersleri de veriliyordu; bu dersler, hacim, uzunluk ve ağırlık ölçülerini içeren ölçüm tablolarının ve hesaplamalarda kullanılmak üzere çarpım ve dönüştürme tablolarının öğretilmesi biçiminde yapılıyordu. Daha sonra öğrenciye ücretlerle, kanal kazımıyla ve inşaat işleriyle ilgili uygulamalı problemler çözdürülüyordu.

Disiplin söz konusu olunca –aşağıda da görüleceği gibi disiplin Sümer okulunda büyük bir sorun olmuşa benzemektedir– değnek hiç esirgenmiyordu. Kuşkusuz öğretmenler öğrencileri iyi çalışmalarını için övgü ve takdirle de teşvik ediyordu, ama hata ve kusurlarını düzeltmek için öncelikle sopaya güveniyordu. Bu nedenle öğrencinin işi hiç de kolay değildi. Her gün gündoğumundan günbatımına kadar okula gidiyordu. Yıl içinde kimi tatilleri olması gerekir, ama bu konuda hiçbir bilgimiz bulunmuyor. Yıllarını okul çalışmalarına veriyor, ilköğretimden genç bir adam oluncaya kadar okulda kalıyordu. Öğrencilerin şu ya da bu konuda, ne zaman ve ne ölçüde uzman olmalarının beklendiğini bilmek ilginç olurdu. Fakat okul etkinlikleriyle ilgili birçok başka konuda olduğu gibi bu konuda da kaynaklarımız yetersiz kalmaktadır.

Sonuç olarak okul binası hakkında da birkaç söz söyleyebiliriz. Mezopotamya'da yapılan birçok kazıda şu ya da bu nedenle okul olabileceği düşünülmüş binalar ortaya çıkarılmıştır. Bunların biri Nippur'da, diğeri Sippar'da ve bir üçüncüsü de Ur'dadır. Fakat odalarda çok sayıda tablet bulunmuş olması dışında, bunları sıradan evlerin odalarından ayıran pek bir şey yoktur ve saptama yanlış da olabilir. Bununla birlikte onbeş yıl kadar önce Nippur'un batısında bulunan eski Mari kentinde kazı yapan Fransızlar, bir, iki ya da dört kişinin oturabileceği pişmiş tuğladan yapılma sıraların bulunduğu, kesin olarak bir okul sınıfının karakteristik özelliklerini sergileyebilecek iki oda bulmuşlardır.

Eskiçağdan Sümerli bir öğretmenin yazdığı muammalı bir bilmede okul binasının biçimine bir gönderme yapılıyor olabilir. Bilmece şöyledir:

(Bu nedir:)

Gök gibi sabanı olan bir ev,
 Bakır bir ibrik gibi bezle örtülü,
 Bir kaz gibi yere basar,
 Gözü açılmamış olan ona girer
 Gözü (alabildiğine) açılan ondan çıkar?
 Yanıt: Okul.

British Museum görevlilerinden Cyril J. Gadd tarafından Ur'da çıkarılan ve kopyalanan henüz yayımlanmamış bir tablet üzerinde bulunan bu bilmecenin ilk bölümü tümüyle anlaşılmaz durumdayken, son iki dize okulun amacını veciz bir şekilde özetlemektedir: Okuma yazma bilmeyen cahili, öğrenim görmüş bilge bir adam haline getirmek.

Daha önce belirtildiği gibi elimizde eskiçağ bilginlerinin öğrencilerini adam etmek için hazırladığı eğitimle ilgili çok sayıda deneme bulunmaktadır. Bu denemeler öğretim görevlileri, öğrenciler, ana baba ve mezunlar arasındaki ilişkiler de dahil olmak üzere, okul yaşamının çeşitli yönlerine ilişkin betimleyici ve canlı bir tablo çizer. İyi korunmuş dört denemenin, içeriklerine bakarak verilebilecek isimleri şunlardır: (1) "Okul Günleri;" (2) "Okul Kabadayıları (Enkimansi ile Gırnişag Arasındaki Tartışma);" (3) "Yazıcı ile Yoldan Çıkan Oğlu;" ve (4) "Bir *Ugula* ile Bir Yazıcı Arasındaki Konuşma."

Günümüzdeki mezunların sınıf toplantılarında anlattığı türden kimi nostaljik ayrıntılarla bir "eski mezun"un ağzından okul öğrencisinin günlük etkinliklerini ele alan "Okul Günleri" başlıklı deneme, eskiçağ Yakındoğusundaki kazılardan çıkarılan en insani belgelerden biridir. Özgün haliyle, İÖ 2000 civarında yaşamış adı bilinmeyen bir öğretmen tarafından yazılmış olan bu belgenin yalın, içten sözleri, insan doğasının binyıllar boyunca ne kadar az değiştiğini ortaya koymaktadır. Eskiçağdaki öğrenci de tıpkı günümüzdeki öğrenciler gibi

“öğretmen sopa atmasın diye” okula geç kalmaktan büyük bir korku duyar. Uyanınca öğle yemeğini hazırlaması için annesini sıkıştırır. Okulda yaramazlık edince öğretmenden ve yardımcısından birçok kez sopa yer. “Sopa yeme”nin çevirisinin doğru olduğundan eminiz, çünkü bunun Sümercesi olan işaret “sopa” ve “et” simgelerinden oluşur. Öğretmene gelince, öyle anlaşılıyor ki, ücreti bir öğretmenin bugün aldığı ücret kadar düşüktü; en azından, kazancıyla iki yakasını bir araya getirebilmesi için ebeveynlerden “biraz ilave” bir şeyler almak onu fazlasıyla memnun ederdi.

Büyük olasılıkla *edubba*’daki *ummia*’lardan birinin yaratısı olan bu yapıt, eski mezunlardan birine yöneltilen bir soruyla başlar. Soru şöyledir: “Eski mezun, (gençliğinde) nereye gittin?” Eski mezun yanıtlar: “Okula gittim.” Profesör-yazar tekrar sorar: “Okulda ne yaptın?” Bu sözlerle eski mezun, okul etkinliklerini anımsadığı sözlerine başlar:

Tabletlerimi ezbere okudum, öğle yemeğimi yedim, (yeni) tabletimi hazırladım, yazdım, bitirdim; sonra örnek tabletimi getirdiler; öğleden sonra da alıştırma tabletlerimi getirdiler. Okul bitince eve gittim, içeri girdim, babamı orada oturur buldum. Alıştırma tabletlerimi babama (?) anlattım (?), tabletimi ona ezbere okudum, (öyle) hoşuna gitti ki, ona (sevinçle) baktım.

Yazar şimdi öğrenciyi evin hizmetkârlarına yöneltir (besbelli epey varlıklı bir evdi):

Susadım, bana içecek su ver; acıktım, bana yiyecek ekmek ver; ayaklarımı yıka, yatağımı yap, uyumak istiyorum. Beni sabah erken kaldır, öğretmen sopa atmasın diye okula geç kalmamam gerek.

Herhalde bütün bunlar yapılmış olmalı ki, bundan sonra öğrenciyi şunları söylerken görüyoruz:

Sabah erken uyandığımda, anneme dönüp dedim ki: "Bana öğlen yemeğimi ver, okula gitmek istiyorum." Annem bana iki dürüm verdi ve okula gittim. Okulda, zamanında gelmeden sorumlu denetmen bana, "Neden geç kaldın?" dedi. Korkuyla ve çarpan yüreğimle öğretmenin yanına gittim ve önünde eğilip saygıyla selamladım.

Ama saygı göstermiş olsa da, o gün eskiçağ öğrencisi için kötü bir gündü (en azından eski mezun oldukça nostaljik olarak öyle anımsıyordu); okul kadrosunun çeşitli üyelerinden sopa yemek zorunda kalmıştır. Ya da mezunun ağzından yazarın söylediği sözlerle:

Okul müdürüm tabletimi okuyup şöyle dedi:

"Burada bir şey eksik," sopa attı bana.

(izleyen iki dize okunmuyor)

Titizlikten (?) sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"Sokakta sürttün, giysilerini (?) düzeltmedin" (?), sopa attı bana.

(izleyen üç dize okunmuyor)

Sessizlikten sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden konuştun?" sopa attı bana.

Toplanmaktan (?) sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden 'rahata geçtin' (?)," sopa attı bana.

Kapıdan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden (kapıdan) dışarı çıktın?" sopa attı bana,

Kamçıdan sorumlu gözetmen şöyle dedi:

"İzinsiz neden . . . aldın?" sopa attı bana.

Sümerceden sorumlu gözetmen şöyle dedi:

“Neden Sümerce konuşmadın?” sopa attı bana.

Öğretmenim (*ummia*) şöyle dedi:

“Elin becerikli değil,” sopa attı bana.

(Ve böylece) ben de yazıcılık sanatından nefret etmeye (başladım), yazıcılık sanatını ihmal etmeye başladım.

Öğretmenim benden hiç memnun olmadı: (Hatta) yazıcılık sanatındaki becerisini bana (öğretmeyi (?) bıraktı); “genç yazıcı” (olma) sanatında (ya da) “ağabey” (olma) sanatında (temel) konularda beni hiç hazırlamadı.

Eski mezuna göre çaresiz kalan öğrenci babasına başvurur:

Ona biraz ilave ücret ver, daha yumuşak (?) olsun; (bir süre) hesap yapmaktan uzak kalsın; öğrencilerin okul işlerini hesap ederken, beni (de onların arasında saysın; yani belki beni daha fazla ihmal etmez).

Burdan itibaren sözü yazarın kendisi alır, olayları sanki oradaymış ve tanık olmuş gibi betimler:

Öğrencinin söylediklerine babası kulak verdi. Öğretmen okuldan getirildi ve eve girdikten sonra, “baş köşeye” oturtuldu. Öğrenci yanında kalarak ona hizmet etti ve yazı sanatı hakkında ne öğrenmişse babasına bir bir saydı. Babası yüreğindeki hoşnutlukla okulun müdürüne sevinç içinde şöyle dedi: “Benim küçük oğlan elini açtı, sen de bilgeliğin oraya girmesini sağladın; yazıcılık sanatının bütün inceliklerini ona gösterdin; matematik ve aritmetik (problemlerinin) çözümlerini anlamasını sağladın, ona çivi yazısının derin (?) olarak nasıl yazılacağını öğrettin.”

Yazar, babayı evin hizmetkârlarına yönelterek şöyle konuşturur:

Onun için *ırda*-yağı dökün, onun için sofraya getirin. Hoş kokulu yağı midesine su gibi akıtın; ona bir giysi giydirmek istiyorum, ona biraz ilave ücret verin, parmağına bir yüzük takın.

Hizmetkârlar söyleneni yapar, bundan sonra öğretmen öğrenciye konuşur:

Delikanlı, sözlerimden nefret etmediğin, kulak ardı etmediğin (için) yazıcılık sanatını başından sonuna kadar tamamlayasın. Bana hiçbir şeyi esirgemedenden verdiğin, (çabalarımın) hak ettiğinden fazla ücret verdiğin ve beni onurlandırdığın için koruyucu meleklerin kraliçesi Nidaba senin koruyucu meleğin olsun. Sivri uçlu yazı kalemin senin için iyi yazsın; alıştırımlarında hiç yanlış olmasın. Kardeşlerinin önderi sen olasın, arkadaşlarının başı sen olasın, mezunların en yükseği sırasına yerleşesin, saraylardan içeri ve dışarı bütün yürüyenleri (?) hoşnut et (?). Delikanlı, babanı “biliyorsun,” ondan sonra ben gelirim; sana saygı gösterilsin, kutsanasın, babanın tanrısı şaşmadan yerine getirsin bunu; o, senin kraliçen Nidaba’ya sanki senin tanrın içinmiş gibi dualar ve niyazlar edecek. Böylece öğretmenin . . . ’ine ve “ağabey”in alnına nezaketle el uzattığında, o zaman (?) genç yoldaşların sana yakınlık gösterecek. Okul etkinliklerini çok iyi yerine getirdin, öğrenim görmüş bir insan oldun. Öğrenim kraliçesi Nidaba’yı yücelttin; Ey Nidaba, şükürler olsun sana!

Yukandaki denemeden Sümer okulundaki öğretim kadrosunun büyük ölçüde sadistlerden mi oluştuğuna, yoksa öğrencilerinin bıçkınlardan ve haylazlardan mı meydana geldiğine karar vermek pek kolay değil. İkinci olasılığın en azından kısmen doğru olabileceği görüşü, elimizdeki denemelerin ikincisi olan “Enkimansi ile Gırnişag Arasındaki Tartışma” tarafından da destekleniyor. Bu belgeye göre eskiçağ-

daki pedagoglar, itişen, bağırışan, kavga eden, küfreden öğrencileri denetlemeye çalışmaktan başka bir şeyle uğraşamıyordu.

Yüzaltmış dizelik bu Sümer denemesi, Londra Üniversitesi Şark ve Afrika Araştırmaları Fakültesi emekli profesörü Cyril J. Gadd ile bu kitabın yazarı tarafından kısa bir süre önce yedi tablet ve parçadan bir araya getirilmiştir. Bunlardan iki tanesi Sir Leonard Woolley tarafından yirmibeş yıl önce Ur'da bulunmuştur; bunlar Profesör Gadd tarafından 1956 yılında Şark ve Afrika Araştırmaları Fakültesi'nin açılışında verilen bir konferans olarak "En Eski Okullardaki Öğretmenler ve Öğrenciler" başlığıyla yayımlanmıştır. Fakat bu iki tablet, denemenin yalnızca başlangıcını ve sonunu içeriyordu. Nippur'da çıkarılan beş parçanın saptanması sonucunda, şimdi elimizde daha tam bir metin bulunmaktadır. Sekiz sütunluk büyük bir tablet olan bu parçalardan birisinin deneme metninin tamamlanması için özellikle önemli olduğu görülmüştür. Yaklaşık altmış yıl önce çıkarılan bu tabletler şimdi Doğu Almanya, Jena'daki Friedrich Schiller Üniversitesi Hilprecht Koleksiyonu'nda bulunmaktadır; içeriğiye ancak kısa bir süre önce yayımlanmıştır. Bununla birlikte şimdi elimizde daha tam bir metin bulunmasına karşın birçok pasajı yalnızca kısmen korunmuş olduğu için denemenin anlamının büyük bölümünün ve imalarının birçoğunun hâlâ kesin olmaktan uzak bulunduğu vurgulanmalıdır. Burada sunulan özet, bu nedenle hazırlık niteliğinde ve geçici olarak yapılmış kabul edilmelidir; gelecekteki keşifler yorumu önemli ölçüde değişikliğe uğratabilir.

Bu denemenin karşılaştırmalı kültür araştırmalarıyla ilgili olarak beklenmedik bir şekilde sağladığı önemli bilgi parçası, İngiltere'de ilk kez 1688 yılında Cambridge'de kullanıldığı bilinen "sophomore"un⁹

⁹ *Sophomore* (İng.): Yüksek öğretimde ikinci sınıf öğrencisi; ayrıca, "birşey bildiğini sanan, aptalca düşünen" gibi bir yan anlam taşımaktadır -çn.

sözcük anlamı ve taşıdığı küçültücü imalara ilişkindir. “Sophomore” sözcüğünün, Yunanca “sophos-moros” (sözcük anlamı olarak “akıllı-budala”) bileşik sözcüğünün İngilizce biçimi olduğunu düşünmek için yeterli neden vardır. İlk kez Profesör Gadd’ın işaret ettiği gibi söz konusu Sümer denemesi Yunanca “sophos-moros”un tam karşılığı olan bir bileşik sözcük içermektedir. Denemenin büyük bölümünü oluşturan iki okullu rakibin acı sözlerle ve hakaretlerle dolu tartışması sırasında, rakiplerden biri ötekini, sözcük anlamıyla “akıllı-budala,” yani “sophomore” karşılığı olan bir *galam-huru* olduğunu söyleyerek aşağılar. Yapıt öncelikle, ikisi de öğrenimlerinde ileri aşamaya ulaşmış Enkimansi ve Girnişag adındaki iki okul arkadaşının acı sözlerle yarışmasından oluşmaktadır. Aslında Girnişag “ağabey,” yani okuldaki öğretmen yardımcısı aşamasına ulaşmış olabilir. Tartışma sırasında taraflardan her biri kendi erdemlerini ve yeteneklerini ateşli sözlerle göklere çıkarırken, rakibini aşağılayıcı küçümsemeler ve sövgülü hakaretlerle yerin dibine batırır. Belgenin başlarına yakın bir yerde kendini beğenmişlerden biri ötekine şöyle seslenir:

Seni gidi ahmak, mankafa, okul haşeratı, seni gidi bilgisiz, Sümerce cahili, senin elin korkunç, kalemi bile doğru düzgün tutamıyor; yazıya uygun değil ve dikte alamaz. (Ama hâlâ) benim gibi bir yazarı olduğunu (söylüyorsun).

Öteki kendini beğenmiş şöyle karşılık verir:

Ne demek ben senin gibi bir yazarı değilim. Sen bir belge yazınca hiçbir anlamı olmuyor. Sen bir mektup yazınca okunamıyor (?). Bir yurtluğu paylaştırmaya gidiyorsun, ama yurtluğu paylaştıramıyorsun. Tarlayı ölçmeye gidince ölçüm ipini elinde tutamıyorsun. Elinde bir çivi

bile tutamazsın; sende duyu yetisi yok. Davacı taraflar arasında nasıl hakemlik yapılacağını bilmezsin; kardeşler arasındaki çekişmeyi derinleştirirsin. Sen tablet yazıcılarının en beceriksizlerinden birisin. Sen ne işe yararsın, kimse söyleyebilir mi?

Rakibi buna şöyle yanıt verir:

Neden beceriksiz oluyor muşum? Ben bir yurtluğu paylaştırmaya gidince, yurtluğu paylaştırınm. Tarlaya ölçüm yapmaya gidince, ölçüm ipinin nasıl tutulacağını bilirim. Davacı taraflar arasında nasıl hakemlik yapılacağını bilirim. Kardeşler arasındaki çekişmenin nasıl giderileceğini ve duyguların nasıl yatıştırılacağını bilirim. Ama sen yazıcıların en tembelisin (?), insanların en özensizisin (?). Sen çarpım yapınca yanlışlarla (?) doludur . . . Sen alanları ölçerken en ile boyu karıştırırsın. Kareler, üçgenler, daireler ve kesitler, sen bütün bunları anlamadan ele alırsın, sanki . . . Seni gidi geveze, hergele, burnubüyük, bıçkın, bir de öğrencilerin “gözbebeği” olduğunu söylemeye cüret ediyorsun.

Bu son cümleyi duyan rakibi konuşmaya soru sorarak başlar: “Ne demek ben öğrencilerin “gözbebeği” değilim?” Sonra da sayman olarak yeteneklerini betimleyerek devam eder ve sözlerini şöyle bitirir:

Ben, ben Sümerceyle yetiştim, ben bir yazıcının oğluyum. Ama sen bir beceriksizsin, çenesi düşüksün. Sen bir tableti şekillendirmeye çalışırken kili (?) düzleştiremezsin (?) bile. Bir dize yazmaya çalışırken, elin tableti tutamaz bile. Seni gidi “akıllı-budala” (sophomore), ört kulaklarını! Ört kulaklarını. (Bir de kalkmış) benim gibi Sümerce bildiğini (iddia ediyorsun)!

Bunu izleyen pasaj o kadar kötü bir şekilde korunmuştur ki, ko-

nuşmacılardan hangisinin söz söylediğini izlemek bile güçtür. Sonunda, biri (olasılıkla *gulla*, yani bir tür gözetmen) öğrencilerden birine –Enkimansi'ye– o kadar kızar ki, yapıtın tam sonundaki pasaja bakılırsa, kapatıp zincire vurmaya hazırlanır. Bu pasajın deneme niteliğindeki çevirisi şöyledir:

Neden böyle davranıyorsunuz! Neden itişip küfürleşiyor, birbirinize hakaretler yağıdınıyorsunuz! Neden okulda huzursuzluk çıkarıyorsunuz! (Burada okunamayan dört dize geliyor.) Huzursuzluk ona ulaştı! Neden bu kadar küstah (?), duyarsızsın (?), neden “ağabeyin” olana, kendi yararına olan yazıcılık sanatını sana öğretmiş olana (?) sövüyor, aşağılamalar yağıdınıyorsun! Her şeyi bilen *umma* bile başını şiddetle sallayıp şöyle dedi: “Ona istediğini yap.” Eğer (gerçekten de) “ağabey”ine karşı senin gibi davranan ve bu kadar duyarsız olan birine istediğimi yapmış olsaydım, dövmeye gelince seni (önce) sopayla döver, sonra da ayaklarına bakır zincirler vurup bir odaya kilitlerdim (ve) iki ay süreyle okul (binasının) dışına çıkarmazdım.

Okunamaz durumdaki dört dizeden sonra yapıt şu sözlerle sona ermektedir: “Enkimansi ile Girnişag arasındaki tartışmada hükmü *umma* verdi.”

Yukarıdaki iki denemeden de çıkarsanabileceği gibi Sümer okulu fazlasıyla ürkütücü ve iticiydi. Müfredat programı “katı,” öğretim yöntemleri sıkıcı, disiplin sertti. Bu nedenle, öğrencilerin en azından kimilerinin olanak oldukça okuldan kaçmalarına, öğretmenleriyle ana babaları için “sorunlu çocuk” olmalarına şaşmamak gerekir. Bu konu da bizi, okul denemelerinin üçüncüsü olan “Yazıcı ile Yoldan Çıkan Oğlu” başlıklı, yirmiden fazla tablet ve parçanın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş metne getirmektedir. Bu metin, “insanlık” (Sümercesi *namlulu*) sözcüğünün yalnızca insan türünü değil, insanlara

uygun davranış ve hareketleri adlandırmak amacıyla, insanlık tarihinde ilk kez kullanıldığı belgelerden biri olarak dikkat çekicidir.

Yaklaşık yüzseksen dize uzunluğunda olan yapıt, baba ile oğul arasında aşağı yukarı dostça bir diyalogla başlar; baba okula gitmesi, tembellik etmemesi ve sokaklarda oyalanmadan yaptıkları hakkında bilgi vermesi için oğlunu uyarır. Oğlunun söylediklerine yeterince dikkat ettiğinden emin olmak için baba sözlerini teker teker yineletir.

Bu noktadan itibaren deneme babanın monologu halindedir. Baba, oğlunun adam olmasına yardımcı olacak bir dizi pratik öğütle başlar: Sokak ve caddelerde dolaşma; gözetmenin karşısında dik başlı olma; okula git ve insan oğlunun geçmiş deneyimlerini öğren. Bunun ardından, dik kafalı oğula yapılan acı bir azarlama gelir. Babanın iddiasına göre oğul, sürekli kaygılandırarak ve insani olmayan davranışlar sergileyerek babasını ölüm derecesinde hastalandırmıştır. Baba, oğlunun nankörlüğü nedeniyle derin bir hayal kırıklığı yaşamaktadır. Oğlunu hiçbir zaman öküzün ve sabanın ardında çalıştırmamış, asla odun getirmesini ya da öteki babaların oğullarına yaptığı gibi kendisini geçindirmesini istememiştir. Ama yine de oğul ötekilerden daha az adam olmuştur.

Günümüzde hayal kırıklığı yaşayan pek çok ana baba gibi Sümerli baba da, oğlunun mesleğinde kendi izinden giderek yazıcı olmayı reddetmesinden çok incinmiştir. Oğluna yoldaşlarını, kardeşlerini ve arkadaşlarını örnek alması ve sanat ve zanaat tanrılarının tasarlayıp yarattığı en güç meslek olmasına karşın kendisinin izinden giderek yazıcı olması için çıkışır. Babaya göre bu meslek insanlığın edindiği deneyimlerin şiirsel olarak aktarılması için çok yararlıdır. Fakat zaten, tüm tanrıların kralı Enlil, bir oğulun meslekte babasını izlemesini buyurmuştur.

Oğulun yazınsal çabalar yerine maddi başarılar peşinde koşmasına

yapılan son bir azarlamanın ardından, metin oldukça anlaşılmaz bir hale gelir. Görünüşe göre belki de oğlu gerçek bilgelige yönlendirme niyetiyle dile getirilen kısa, dokunaklı özdeyişlerden oluşmaktadır. Nitekim metin mutlu bir sonla biter; baba oğlunu kutsar ve kişisel tanrısı olan ay-tanrısı Nanna ile karısı tanrıça Ningal'ın lütfuna nail olması için dua eder.

Aşağıda, denemenin görece daha anlaşılabilir bölümlerinin geçici olmakla birlikte sözcüğü sözcüğüne yapılan bir çevirisi verilmiş ve yalnızca şurada burada anlaşılmayan deyim ya da kırılmış dizeler atlanmıştır:

“Nereye gittin?”

“Hiçbir yere gitmedim.”

“Eğer bir yere gitmediysen niye avarelik ediyorsun? Okula git, ‘okul babası’nın (profesör) önünde dur, ödevini ezberle, okul çantası aç, ‘ağabey’in senin için yeni tablet hazırlarken kendi tabletini yaz. Ödevini bitirip gözetmenine gösterdikten sonra yollarda oyalanmadan doğruca bana gel. Şimdi, ne dediğimi anladın mı?”

“Anladım, sana tekrar edeyim.”

“Pekâlâ, şimdi tekrarla.”

“Tekrarlayacağım.”

“Söyle bana.”

“Sana söyleyeceğim.”

“Haydi bakalım, söyle bana.”

“Bana okula gitmemi, ödevimi ezberlememi, okul çantamı açmamı, ‘ağabey’im bana yeni tablet hazırlarken kendi tabletimi yazmamı söyledin. Ödevimi bitirdikten sonra gözetmenime göstereceğim ve senin yanına geleceğim. İşte, bana söylediklerin bunlar.”

“Bana bak, adam ol. Halka açık meydanda başıboş dolaşma, caddelerde sürme. Sokakta yürürken çevrene bakınıp durma. Alçak gö-

nüllü ol, gözetmenine ondan çekindiğini göster. Korktuğunu belli edersen senden hoşnut kalır.”

(Yaklaşık onbeş dize hasarlıdır.)

“Halka açık meydanda başıboş dolaşan sen mi başarılı olacaksın? Öyleyse önceki kuşaklara bak. Okula git, yarannı görürsün. Oğlum, önceki kuşaklara bak, araştıır onları.

“Gözetip, bakmam gereken haylazın teki –oğlumu gözetmeseydim adam olamazdım– akrabalarımla konuştum, onların çocuklarıyla karşılaştırdım, ama aralarında senin gibisi yok.

“Şimdi sana söyleyeceklerim aptalı bilge bir adama çevirir, yılanı büyülenmiş gibi durdurur, seni asılsız sözlere kanmaktan alıkoyar. Yüreğim senin yüzünden bezginlikle dolduğundan, senden uzaklaştım, korkularına ve homurdanmalarına aldırmadım – evet, korkularına ve homurdanmalarına aldırmadım. Bağırıp çağırmanın yüzünden, evet, bağırmanın yüzünden sana dargındım – evet, sana dargındım. Sen insanlıktan çıktığından, yüreğimi şeytani bir rüzgâr ele geçirmişti. Homurdanmaların beni yedi bitirdi, ölüm döşegine düşürdü.

“Ömrümde sana sazlıktan kamış getirtmedim. Yeni yetmelerin ve küçüklerin taşıdığı sazları sen hayatında taşımadın. Sana asla, ‘Kervanlarımla git’ demedim. Seni asla çalışmaya, tarlamda saban sürmeye göndermedim. Seni asla tarlamı bellemeye göndermedim. Seni asla işçi olarak çalışmaya göndermedim. Ömrümde ‘Git, çalış, beni geçindir’ demedim.

“Senin gibiler çalışıp anne babalarının geçimini sağlıyor. Arkadaşlarıyla konuşup, söylediklerine değer verseydin, onları örnek alırdın. Her biri 10 gur arpa getiriyor – küçükler bile babalarına 10 gur arpa getiriyor. Babalarını arpaya boğuyorlar, onu arpa, yağ, yün içinde yüzdürüyorlar. Ama sen, haylazlıkta senin üstüne yok, onlarla karşılaştınlınca adam bile değilsin. Elbette sen onlar gibi çalışmazsın – onlar çocuklarını çalıştıran babaların oğulları, ama ben– ben seni

onlar gibi çalıştırmadım.

“Ben senin yüzünden gece gündüz azap çekiyorum. Sen gece gündüz sefa sürüyorsun. Boluk içinde yüzüyorsun, enine boyuna büyüdün, semirdin, koskocamansın, güçlü kuvvetli ve şişkosun, ama tanıdıkların umutla senin çöküşünü bekliyorlar, bu da onları sevin-direcektir, çünkü sen insanlığa önem vermiyorsun.”

(Burada, atasözleri ve eski özdeyişler içerir gibi görünen kırkbir dizelik anlaşılamayan bir pasaj gelir, sonra deneme, babanın şiirsel hayır duasıyla sona erer:)

Seninle kavga edenden, tanrın Nanna seni korusun,
Sana saldırandan tanrın Nanna seni korusun,
Tanrının gözüne giresin,
İnsanlığın seni yüceltsin, boyunu, gönlünü,
Kentindeki bilgelerin başı olasin,
Kentin adını en gözde yerlerde ansın,
Tanrın sana seçkin bir adla seslensin,
Tanrın Nanna'nın gözüne giresin,
Tanrıça Ningal'in lütfu yanında olsun.

Eğer, ağır ve sıkıcı müfredat programına, öğretmenlerin verdiği sert cezalara, daha yırtıcı sınıf arkadaşlarının acımasız rekabetine karşın hırslı ve azimli öğrenci okuldan mezun olmayı başarırsa, önünde ona açık olan çeşitli iş olanakları bulunurdu. Örneğin sarayın ya da tapınağın hizmetine girebilir ya da ülkenin her yerinde bulunan büyük yurtluklarda yönetici yazıcı ve sayman olabilirdi. “Bir *Ugula* ile Bir Yazıcı Arasındaki Konuşma” başlığını taşıyan dördüncü okul denemesinde, bu türden yurtlukların birinde artık deneyimli bir yazıcı

olan bir *edubba* mezununu, kendisi de bir *edubba* mezunu olan bir *ugula*'yla (olasılıkla gözetmen) tartışırken görüyoruz. Bir düzine tablet ve parçanın bir araya getirilmesiyle yeniden kurulan yetmişsekiz dizelik yapıt *ugula*'nın bir seslenişiyle başlar:

Eski mezun, buraya gel, *ummiā*'nın (*edubba*'dan sorumlu profesör) bana ne dediğini anlatayım sana.

Ben de (bir zamanlar) senin gibi küçük bir adamdım ve bir “ağabey”im vardı.

Ummia bana (yetişkin) bir adam için (bile çok fazla olan) ödev verecekti.

(Ama) ben tıpkı fırlatılan bir kamyş gibi ileri atıldım, ödevime gömüldüm, *ummiā*'nın sözlerini umursamazlık etmedim, (kendi canımın) istediği gibi hareket etmedim, (ve sonuçta) “ağabey” başarımdan hoşnut kaldı.

Önünde alçak gönüllüce davrandığım için sevindi ve benim lehime (?) konuştu (?).

Benim için ne tasarladıysa yaptım, her şeyi yerine koydum – onun talimatlarını bir budala (bile) kolayca (?) yerine getirebilirdi (?).

Kil üzerinde elimi yönlendirdi, doğru düzgün davranmasını gösterdi, benim ağzımı sözlerle “açtı,” iyi öğütler verdi, gözlerimin başarılı insanların rehber aldığı kurallar üzerinde odaklaşmasını (?) sağladı: Başarının özü (sözcük anlamıyla “çoğu”) çalışkanlıktır, zamanı boşuna harcamak yasaktır, avarelik eden ve ödev zamanını boşa harcayan adam ödevini başaramaz.

○ (“ağabey”) bilgisiyle böbürlenmiyordu, sözleri ölçülüydü – bilgisiyle böbürlenmiş olsaydı gözler “faltaşı gibi açılırdı.”

(Bu nedenle) güneş doğmadan ve gece serinliği basmadan onun yanında ol, “ağabey”in yanında olma zevkine sırtını dönme; “büyük alınlara” yaklaşınca senin sözlerin de değerli olur.

O (“ağabey” (?) dikilmiş gözlerini ikinci defa çevirmedi . . . , senin boy-
nuna insanların nezaketi ve saygısından oluşan bir çelenk (?) taktı.
İstıraplı (?) olanın yüreği avutuldu, suçu bağışlandı,
Süt (?) adağı (getiren) adam armağanını yeterli kıldı; varlıklı adam, diz-
leri bükük oğlağı göğsüne bastırdı – onun için (?) sen de insanlara
nazik olmalısın denetçi, efendi de onların yüreğini hoşnut etmeli.

Düşük çeneli *ugula*’nın oldukça bulanık sözleri bu kadar. “Bilgili
yazıcı *ugula*’sını yanıtlıyor” şeklindeki bir giriş dizesinin ardından
metin hiç de alçakgönüllü görünmeyen bir yanıtla sürüyor:

Bana bir . . . gibi . . . anlattın, (ama) şimdi sana yanıt vereceğim, senin
öküz gibi böğürmene gelince, beni anlayışsız bir cahil haline getire-
meyeceksin – tümüyle yanıtlayacağım onu (belki sözcük anlamı,
“altmış kez”).

Bir insan (gibi) davran(san bile) (senin) gözlerin tıpkı bir köpek yavru-
su gibi birbirinden ayrı (?) .

Sanki aylak biriymişim gibi neden kurallar koyuyorsun bana?

Seni işiten biri çaresizlikle (?) ellerini aşağı bırakırdı (?) .

Madem sözünü ettin, sana yazıcı olma sanatını dikkatlice açıklayayım
(sözcüğü sözcüğüne, “eline koyayım”).

Bana evinin sorumluluğunu verdin (ve) beni asla aylak aylak dolaşır-
ken görmedin.

Cariyeleri, köleleri ve ev halkının (geri kalanını) görevlerinin başında
tuttum; ekmeklerinin, giysilerinin tadını çıkarmalarını sağladım ve
gereği gibi (sözcüğü sözcüğüne, kendi tarzlarında) çalışmalarını için
onları semirttim.

Sen hiç köleni efendinin evine kadar izlemek (zorunda kalmadın); hoş
olmayan (?) ödevi (?) ben yaptım (ve) onu bir koyun gibi izledim.

Buyurduğun koruyucu (?) duaları her gün okudum; senin koyunların

(ve) öküzlerin senin tanrını hoşnut ediyor (ve) sevindiriyor; senin tanrının gemisi rıhtıma yanaştığı gün onlar (rahipler (?)) senin üzerine (kutsayarak) ellerini koyuyor. Sen bana tarlanın göğsünü (büyük olasılıkla, yüksekçe, sulanmayan parça) verdin (ve) ben insanları orada çalıştırdım – ne gece ne de gündüzün sıcaklığında uyumaya izin vermeyen yorucu bir görev bu.

(Ama) çiftçilerin bütün . . . (ve (?)) oğulları, onaylayarak (?) sallıyor başlarını.

Senin tarlanda iyi yüreklice uygulamalar yaptım (ve) insanlar benim hakkımda iyi konuştu; senin yoluna her çıkanı (?) öküzle getirttim, yükünü senin için taşıttım (?).

Gençliğimden itibaren beni yetiştirdin, davranışlarımı gözledin, bana hoş görünüşlü gümüş gibi iyi davrandın, (ve) ben de . . . 'medim, (bu nedenle) tıpkı yasak olan bir şey gibi “büyüklük içinde yürümeyen”i senden uzak tuttum; “küçük rüzgârları” (?) senden uzak tuttum ve senin için varolmalarına izin vermedim.

Kaldır artık başını yukarı, sen, eskiden küçük bir adam olan sen, şimdi (herhangi) adama karşı (?) elini çevir, (böylece) nasıl uygun düşerse öyle davran (?).

Konuşmacının değiştiğini gösteren hiçbir giriş dizesi olmadığı halde, büyük olasılıkla yazıcının yanıtı burada bitiyor. Yapıt, *ugula*’nın pek de beklenmeyecek ölçüdeki dostça karşılık vermesiyle sona eriyor:

Bana saygı gösteren (?), beni kutsayan (?), bedenime yenebilir süt ve yağ gibi öğütler getiren sen – çünkü (?) sen orada burada aylakça dolaşmadın. Ben yeryüzünün lütfuna nail oldum, talihsizliklerinin acısını çekmedim. *Ummia*, “sözcük-bilenler” onaylayarak (?) sallıyor (?) başını, nerede olurlarsa olsunlar evlerinde (?) senin hakkında her şeyi anlatı-

yorlar (?). Senin adın (yalnızca) iyilikle anılıyor, buyrukların iyi karşılanıyor (?). Öküz sürücülerini senin tatlı şarkılarınla [bırakıyor (?)] çekişmelerini; senin tatlı şarkılarınla vazgeçecek (?) rakipler (?) [rekabetten (?)]. *Ummia* sevinçli bir yürekle sana (?) saygılarını sunarak şöyle diyor: “Sen, küçük bir çocukken benim sözlerimle oturan sen, hoşnut ettin yüreğimi – Nidaba (*edubba*’nın koruyucu tanrıçası) senin ellerine bir *ummia* olma onurunu koydu; sen Nidaba’nın kutsadığı, gökte yükselsin. Sevinçli bir yürekle kutsanasın, hiç yürek acısı [çek]meyesin; *edubba*’da, öğrenim evinde olan her şeyde en ileri olasın; Nidaba’nın yüceliği [sana eşsiz (?) sevinç getir]sin. Senin iyi yürekli bilgelikle çekişme [duracak (?)]; küçük adamlar bırakacak . . . [rekabetlerini (?)]; Zanaatçılar [hep senin adını] anacak; . . . anlatacak senin . . . ’ni şarkılar yankılanan (?) sokakta, eşsiz *me*’yi getirdiğin . . . sokakta; uyumlu (?) yönetim işinde ustalaştın sen.”

Bundan sonra tipik kapanış ifadesi gelir: “Ey Nidaba, şükürler olsun sana!” Bütün bunlara günümüz profesörleri ve öğretmenleri yalnızca özlem ve gıptayla şu karşılığı verebilir: “Amin!”

KARAKTER: Dürtüler, Güdüler ve Değerler

Genel olarak bakıldığında, Sümer kültürü ve uygarlığına adanmış çalışmalar, konusuna ancak betimlemeci bir bakış açısıyla yaklaşır. Bu çalışmalar çoğunlukla Sümer kültürünü çeşitli yönlerine ayırır: Toplumsal, siyasal, ekonomik, yönetsel, hukuksal, teknolojik, sanatsal ve yazınsal yönler. Sonra bu alt bölümlerin her biri eldeki verilerin izin verdiği ve araştırmanın özel amacının gerektirdiği ölçüde ayrıntılı olarak betimlenir. Sümer kültürüne psikolojik açıdan, yani bu kültürü yaratan insanların karakteri ve kişiliği bakımından nadiren yaklaşılr. Bu boşluğun doldurulmasına yardımcı olmak için ben geçmiş yıllar boyunca bir dizi çalışmayı, özellikle yazınsal belgelerde ortaya konduğu haliyle Sümer uygarlığının psikolojik yönlerine adanmış. "Rekabet ve Üstünlük: Sümer Kültür Örüntüsünün İki Baskın Özelliği"¹ başlıklı bir bildiride, Sümer davranış tarzının belli başlı güdüleyici etkenlerinden birini, yani yarışma ve başarıya yaptığı büyük vurguyla birlikte üstünlük ve seçkinlik dürtüsünü tek başına ele alıp betimlemeye çalıştım. "Sevgi, Nefret ve Korku: Sümer Kültürünün Psikolojik Yönleri"² başlıklı bir makalede de Sümer davranış tarzında güdüleyici duygusal dürtüler olarak sevgi, nefret ve korkunun rolünü ortaya koydum. Bu bölümde işte bu iki araştırmanın sonuçlarını özetlemeye çalışacağım. Burada sunulan sonuçların hazırlık nite-

¹ *Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* (1960), s. 287-291.

² *Eretz-Israel*, V (1958), 66-74.

leğinde ve geçici nitelikte olduğu ne kadar vurgulansa yeridir; çok sayıda boşluğu ve kırığı olanlar (bunlar çoğunluktadır) bir yana, metni eksiksiz olan yazınsal belgeler bile tümüyle anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte bu bölümde özetlenen kimi sonuçların oldukça güvenilir olduğu ve zamanın sınavına dayanabileceği rahatça söylenebilir.

İnsanlığın birçok değerini güdüleyen üç duygusal dürtüden başlayalım: Sevgi, nefret ve korku. Sevgi sözcüğünün Sümerce karşılığı, görünüşe göre sözcük anlamıyla “toprağı ölçmek,” “bir yeri paylaş-tırmak” anlamına gelen bileşik bir fiildir; bunun nasıl olup da “sevgi” anlamını karşılar hale geldiği belli değildir.

Tüm insanlık için geçerli olduğu gibi Sümerler arasında da sevgi nitelik ve yoğunluk açısından değişiklik gösteriyordu. Cinsiyetler arasında çoğunlukla evlenmeyle sonuçlanan tutkulu ve şehvetli sevgi; karı koca arasındaki, ana baba ile çocuklar arasındaki, ailenin çeşitli üyeleri arasındaki sevgi; arkadaşlar ve yakın dostlar arasındaki sevgi; ve tanrılar, krallar ve halk arasındaki sevgi vardı. Sümerdeki sevgiyi özetlemeye, “erkek ile kadın” arasındaki doğal, tutkulu sevgiyle başlayalım.

Eski Sümer’de ve hatta genel olarak eski Yakındoğuda evliliğin genellikle, dikkatle tartılan, şekelin aşkın yakıcı özleminden daha ağır geldiği pratik bir düzenleme olduğu çok iyi bilinmektedir. Bununla birlikte evlilik öncesi ilişkilerin hiç de az olmadığını gösteren önemli kanıtlar bulunmaktadır. Bu ilişkilerin çoğu gizli kapaklıydı ve bu nedenle daha da tatlıydı. Çok aydınlatıcı bir örnek, Jena’daki Friedrich Schiller Üniversitesi bünyesindeki Hilprecht Koleksiyonunda bulunan bir tablete yazılı, “Aşk Yolunu Bulur,” ya da “Kandırılan Ana” başlığı verilebilecek bir şiir tarafından sağlanmaktadır. Şiirin iki başkahramanı Sümerlerin Venüs’ü olan “Gök Kraliçesi” İnanna ile sevgilisi ve müstakbel kocası Dumuzi’dir. Bizzat eskiçağdaki yazıcısı tarafından ti-

gi, yani olasılıkla bir lir eşliğinde söylenen şarkı olarak nitelenen şiir iki kıtaya ayrılmıştır. Bir iç konuşma olarak başlayan birinci kıtada İnanna, bir gün gökyüzünde masum bir şekilde şarkı söyleyip dans ederken Dumuzi'yle karşılaştığını, Dumuzi'nin elini tutarak kendisine sarıldığını anlatır; sonra İnanna Dumuzi'den gitmesine izin vermesini ister, çünkü bu gizli aşkı ay-tanrısı Sin'in karısı olan annesi Ningal'den nasıl saklayacağını bilememektedir. Bunun üzerine Dumuzi ona, halka açık meydanda bir kız arkadaşıyla zaman geçirdiğini söyleyerek annesini kandırmasını önerir. Bahane hazır olunca, ay ışığında sevişirler. Şairin kendi sözleri aşağıdadır:

Dün gece ben, kraliçe, ııl ııl parlarken,
Dün gece ben, göğün kraliçesi, ııl ııl parlarken,
Iıl ııl parlar, dans ederken,
Parlak ıık geceyi yendiğinde (?) şarkı söylerken,

O karşıma çıktı, karşıma çıktı,
Efendi Kuli-Anna (Dumuzi) karşıma çıktı,
Efendi eliyle elimi tuttu,
Uşumgal-Anna bana sarıldı.

Bunu iki aşık arasında oldukça hoş, sevecen ve tutkulu bir buluşma izler; İnanna yalvarır:

Haydi (?) artık (?), bırak beni, eve gitmeliyim,
Kuli-Enlil (Dumuzi) bırak beni, eve gitmeliyim,
Annemi kandırmak için ne söyleyebilirim,
Annem Ningal'i kandırmak için ne söyleyebilirim!

Fakat bu Dumuzi'yi durdurmaz, yanıtı hazırdır:

Söyleyeceğim sana, söyleyeceğim,
 Kadınların en düzenbazı İnanna, söyleyeceğim,
 (De ki) "Kız arkadaşım, beni halka açık meydana götürdü,
 Orada bir oyuncu (?) bizi dansla eğlendirdi,
 Tatlı şarkısını bizim için söyledi,
 Neşe içinde zaman su gibi akıp gitti;"
 Böyle kandırarak çık annenin karşısına,
 Biz de ay ışığında aşktan payımızı alalım,
 Saf, tatlı ve soylu bir yatak hazırlayacağım (?) sana,
 Tatlı gün neşeli bir doyum getirecek sana."

İkinci kıta –bunda şaşılacak bir şey yok– sevinçli bir monologdan oluşur, çünkü görünüşe göre yaşadıkları zevk gecesinden sonra Dumuzi onunla evlenmeye razı olmuştur. Kitanın ilk bölümü hasarlıdır; metin tekrar anlaşılabilir olunca, İnanna sevinç içinde Dumuzi'nin, herhalde kızını istemek için annesiyle konuşmak üzere olduğunu bildirir. Şiir doğal olarak, İnanna'nın müstakbel kocası ve korkunç gazabının gelecekteki kurbanı için söylediği coşkulu övgüyle sona erer.

Ben (İnanna), annemin kapısına geldim,
 Sevinçten uçuyorum,
 Ningal'in kapısına geldim,
 Sevinçten uçuyorum,
 Anneme bir çift söz söyleyecek o (Dumuzi),
 Yere servi yağı saçacak,
 Annem Ningal'e bir çift söz söyleyecek,
 Yere servi yağı saçacak,
 Evi güzel kokan,

Sözleri sevinç uyandıran o.

Efendim, eli ayağı kusursuz ve düzgün,
 Ama-Uşumgal-Anna, Sin'in damadı,
 Efendim, tatlıdır dölün senin,
 Tatlıdır ovadaki bitkilerin ve otların,
 Ama-Uşumgal-Anna, tatlıdır dölün senin
 Tatlıdır ovadaki bitkilerin ve otların.

Her ne kadar bu şiire göre İnanna ile Dumuzi aşklarını gizli tutmuşlar ve hatta İnanna'nın annesini kandırmaya hazırlanmışlarsa da, bu ilişkinin başka bir versiyonunda Dumuzi, İnanna'nın annesinin tam desteğiyle, kızın gönlünü gizli kapaklı değil de göz göre göre kazanır. Bu mite göre çoban Dumuzi İnanna'nın evine gelerek içeri girme izni ister. Annesinin tavsiyesiyle, İnanna yıkanır ve yağ sürünür, kraliçelik giysilerini giyer, değerli taşlarla süslenir ve Dumuzi'ye kapıyı açar. Sevinçle kucaklaşırlar ve büyük olasılıkla birlikte yaşarlar.

Dumuzi-Inanna kurlaşması ve evlenmesinin bir başka versiyonundaysa İnanna'nın babası ay-tanrısı Sin'in izni zorunlu koşul olarak görülür. İki kıtalık bu şiire göre bedeninin çeşitli bölümlerini değerli madenlerden ve taşlardan oluşan takılarla süsleyen İnanna, Erekteki Eanna tapınağının *gipar*'ında Dumuzi'yle karşılaşır. Onunla hemen yatağa girmeye isteklidir, ama besbelli babasının onayını almayı daha uygun görür. Nitekim İnanna'yı, Dumuzi'nin kendisiyle flört etmesi-ne izin vermesi ricasıyla babasına bir haberci gönderirken görüyoruz.

Yukarıda özetlenen üç versiyona göre İnanna'nın Dumuzi'ye duyduğu aşk, Dumuzi'nin ona duyduğu aşk kadar sıcak ve tutkulu –hatta bazı bakımlardan daha da fazla– görünmektedir; ama yazınsal yapıtların tartışma türüne ait olan başka bir Sümer şiirinde oldukça farklı

bir tabloyla karşılaşılıyor. Küçük bir piyes biçiminde olan bu mite göre İnanna aslında çoban Dumuzi'yi değil, çiftçi Enkimdu'yu sevmektedir. Ağabeyi güneş-tanrısı Utu'nun ikna çabalarına karşın, İnanna Dumuzi'yi önce "kesinlikle" reddeder ve ancak Dumuzi'nin, kendi sahip olduğu şeylerin Enkimdu'nunkilerden üstün olduğunu vurguladığı oldukça öfkeli ve saldırgan bir konuşma yapmasından sonra fikrini değiştirir. Aslında Dumuzi'nin canı İnanna'nın tercihine o kadar sıkılmıştır ki, rakibi Enkimdu'yla kavga çıkarmaya çalışır; ancak Enkimdu'nun dostça sözleri ve vaatleriyle yatıştır ve iki rakip uzlaşır.

Evlenmeden önce tutkulu bir aşk ilişkisi yaşayan tanrılar yalnızca Dumuzi ile İnanna değildi. Nippur'un "genç kızı" Ninlil, Nippur'un ırmağı Nunbirdu'nun "duru suları"nda yıkandıktan sonra onu su kenarında gören Sümer panteonunun baştanrısı, Nippur'un "delikanlısı" Enlil daha ilk bakışta aşık olmuştu. Ninlil, Enlil'in coşkulu yaklaşımlarını reddettikten sonra, Enlil ulağı Nusku'ya bir kayık getirtir, bunun içinde kızın ırzına geçer ve onu ay-tanrısı Nanna'ya gebe bırakır. Enlil bu ırz düşmanı davranışı nedeniyle, elli büyük tanrı tarafından ölümler diyarına sürgün edilmekle cezalandırılır, fakat vefalı Ninlil onun peşinden oraya gider ve orada ondan üç çocuk sahibi daha olur. Çift bir ara evlenmiş olmalıdır, çünkü Ninlil bütün Sümer yazınsal belgelerinde Enlil'in değerli ve saygıdeğer karısı olarak bilinir.

Öte yandan, Bedevi tanrısı Martu'nun, beğendiği kızın, Kazallu kentinin koruyucu tanrısı Numuşda'nın kızı Adnigkişar'ın ırzına geçmesine gerek yoktur. Aktab kentindeki tanrısal bir şölende Martu, Adnigkişar'a karısı olması isteğini dile getirir ve Adnigkişar, bir arkadaşının caydırmak için çok uğraşmasına karşın sevinçle kabul eder. Arkadaşı caydırmaya çalışır, çünkü Martu şöyle biridir:

Çadırdı oturan, rüzgârın ve yağmurun [tokadını yiyen (?)] [bu adam,

bilmiyor (?)] dua nedir,
 Silahla dağı yaşadığı yer [haline getiriyor (?)]
 Aşırı kavgacı bu adam ülkelere düşman [oluyor (?)], dizlerini bükmesi-
 ni bilmiyor,
 Pişmemiş et yiyor,
 Ömründe evi olmamış,
 Ölünce mezara konmuyor.

Son olarak, aşk ve cinselliğin evlilikten önce oynadığı önemli rol, en azından bazı durumlarda, Yeni Yıl'da kutlanan *hieros-gamos* töreni dolayısıyla kralın eşi olarak seçilen rahibelerce söylenmiş gibi görünen aşk şarkılarından çıkarsanabilir. Bu türden iki şarkı günümüze ulaşmıştır ve bunlar tutkulu aşk ve cinsel coşkuyla çınlamaktadır. Örneğin bu şiirlerden birinde “gelini” Kral Şu-Sin’e seslenmektedir:

Güvey, canımın içi,
 Hoştur zevkin, bal gibi tatlı,
 Aslan, canımın içi,
 Hoştur zevkin, bal gibi tatlı.

Beni tutsak ettin, durayım önünde titreyerek,
 Güvey, yatak odasına götürsen beni,
 Beni tutsak ettin, durayım önünde titreyerek,
 Aslan, yatak odasına götürsen beni.

Güvey, izin ver okşayayım seni,
 Benim tatlı okşayışım baldan tatlıdır,
 Balla dolu yatak odasında,
 Hoş zevkinin tadını çıkarayım,

Aslan izin ver okşayayım seni,
Benim tatlı okşayışımı baldan tatlıdır.

Güvey, benden zevkini aldın,
Söyle anama, sana tatlılar versin,
Babam, armağanlar versin.

Ruhun, bilirim ruhunu nerede neşelendireceğimi,
Güvey, şafağa değin bizim evde uyu,
Yüreğin, bilirim ruhunu nerede neşelendireceğimi,
Aslan, şafağa değin bizim evde uyu.

Sen, beni sevdiğin için,
Ver okşayışlarını, yalvarırım,
Efendim, tanrım, koruyucu efendim,
Enlil'in yüreğini hoşnut eden Şu-Sin'im,
Ver okşayışlarını, yalvarırım.

Senin bal gibi tatlı yerin, koy elini üstüne onun, yalvarırım,
Gışban-giysisi gibi, koy elini üstüne onun,
Gışban-sikin-giysisi gibi kapa elini üstüne onun.

Görüldüğü gibi Sümer'deki bütün evliliklerin yalnızca pratik yararlar için yapılmadığını ve en azından bazı durumlarda aşk ve arzuyla güdülendiğine inanmak için yeterince neden vardır. Bu nedenle, şöyle bir Sümer atasözünün bulunması şaşırtıcı değildir:

Kendi tercihine göre bir kadınla evlenen;
yüreğine göre çocuk sahibi olur.

Elbette, şu atasözünden de belli olduğu gibi evlilik Sümerli için hiç de hafif bir yük değildi:

Bir kanya ya da çocuğa bakmayan, boynunda tasma kayışı taşımamıştır.

Üstelik Sümerli koca kendini sık sık ihmal edilmiş hissediyordu. Bir atasözünde bu şöyle anlatılır:

Karım dışarıdaki kutsal mekânda,
anam ırmak kenarında,
ben de burada açlıktan ölüyorum.

Şu deyişten de görülebileceği gibi Sümerli erkek zaman zaman evlendiğine pişmandır:

Zevki için–evlensin;
Bir daha düşününce–boşansın.

Evlilikten önce aşk olsa da olmasa da, bir kez evlenince, çift tek-düze, her gün tekrarlanan bir yaşayış düzenine geçer, aşk da giderek daha çok arkaplana geçerdi. Öyle olsa bile aşk hiç yok da değildi; Sümer belgelerinde “sevgili koca” ve “sevgili kan” gibi ifadeler hiç de az değildir. Örneğin “Gılgamış, Enkidu ve Ölüler Diyarı” şiirinde, Gılgamış’ı efendisinin *pukku* ve *mikku*’sunu almak için ölüler diyarına inmek üzere olan sadık hizmetkârı Enkidu’ya şu öğütleri verirken görüyoruz:

Öpme sevdiğin kanını,

Vurma nefret ettiğin karına,
 Öpme sevdiğin çocuğu,
 Vurma nefret ettiğin çocuğa.

Bir başka örnekte, Kral Ur-Nammu ölüp de ölümler diyarına gidince huzur bulamaz ve artık bağrına basamadığı karısı ve dizlerine oturtup oynayamadığı çocuğu için uzun ve acı bir ağıt yakar. Kral çoğunlukla İnanna'nın "sevgili kocası" olarak nitelenir. Adak yazıtlarına koca sık sık karısını ve çocuğunu da dahil eder, yani nesneyi tanrıya yalnızca kendi yaşamı için değil, karısının ve çocuklarının yaşamı için de adar.

Bu da bizi, Sümer toplumunun temel birimi olan aileye getiriyor. Aile üyelerinin birbirine sevgi, saygı ve ailevi yükümlülüklerle yakından bağlı olduğunu şu atasözünden açıkça görüyoruz:

Çöl matarası insanın yaşamıdır; pabuç insanın gözüdür; karısı insanın geleceğidir; oğul insanın sığınağıdır; kız evlat insanın kurtuluşudur; gelin insanın baş belasıdır.

Bir başka örnek de şu ağıttır:

Ana nedir bilmeyen fırtına, baba nedir bilmeyen fırtına,
 Karı nedir bilmeyen fırtına, çocuk nedir bilmeyen fırtına,
 Kızkardeş nedir bilmeyen fırtına, erkek kardeş nedir bilmeyen fırtına,
 Erkek arkadaş nedir bilmeyen fırtına, kadın arkadaş nedir bilmeyen fırtına.

Öfkeli tanrıların aldığı bir karar uyarınca Ur kentinde egemen olan kederli durumu betimleyen şu pasaj da aile düşüncesiyle ilgili-

dir:

Ana oğluna aldırınmayacak,
Baba, Ey karım, diye seslenmeyecek,
Cariye kucakta neşelenmeyecek,
Çocuklar dizlerine oturup oynamayacak.

Aynı şekilde, korkunç ıstıraplar ve acılar çeken Sümerli “Eyüb” kendi bireysel tanrısına, “koruyucu meleği”ne, dünyaya gelmesini sağlayan babasına yalvarır; adeta gözyaşları ve ağıtlarla ailesinden kendisine destek olmasını istemektedir:

İşte, beni doğuran anama senin önündeki ağıtımı bitirtme,
Kızkardeşime mutlu şarkılar söylettirme,
Senin önünde gözyaşları dökerek benim talihsizliklerimi anlatsın,
Karım kederle benim acılarımı dillendirsın,
Usta şarkıcı benim acı yazgıma ağıt yaksın.

Bu bağlamda, ölümler diyarının merhametsiz, sevgisiz ve acımasız cinleri olan *galla*’ların kalıplaşmış betimlemesi de bilgi vericidir. *Galla*’lar şöyle betimlenir:

Alır götürürler kanyı kocanın kucağından,
Alır götürürler çocuğu dadının göğsünden.

Ya da daha ayrıntılı bir betimlemeyle:

Zevke doyurmazlar hiç karlarının kucağını,
Öpmezler hiç gürbüz çocuklarını,

Alır götürürler adamın çocuğunu dizlerinden,
Alıp giderler gelini kayınpederinin evinden.

Bir bütün olarak aileden ebeveyn-evlat ilişkisine geçerse, yukarıya aldığımız pasajlardan açıkça görüldüğü gibi Sümerli ebeveynlerin çocuklarını sevmeleri, çocukların da ana babalarını sevip sözlerini dinlemeleri olağandı. Sümer okulları ve öğreticileriyle ilgili *edubba* denemelerinde, özellikle babayla oğul arasındaki ilişki yakın, içten ve anlayışla dolu olarak gösterilmektedir. Sümer mitlerinde ebeveynlerin çocuklarına iyilikleri ve gönençleri için öğüt ve önerilerde bulunması yaygın ve kalıplaşmış haldedir. Fırtına-tanrısı Ninurta'nın annesi tanrıça Ninmah'ın yüreği, Kur canavarlarına karşı mücadelede tehlikeli ve kahramanca eylemler gerçekleştiren oğlu için o kadar büyük bir şefkatle dolmuştur ki, "çarpmışmanın korkusu ve dehşeti" her yeri kasıp kavurmasına karşın Kur'a gidinceye kadar bir türlü dinlenip uyuyamaz. Hayvanların bile yavrularına karşı büyük bir sevgi duydukları düşünülüyordu. İnek ile buzağı arasındaki sevgi bütün yazında dillere destan olmuştur. Dişi köpeğin yavrusuna duyduğu sevgi şu kısa atasözünde hayranlık uyandıracak bir şekilde dile getirilmiştir:

. . . (?) dişi köpek şunu söyler: "İster açık san (renkli) olsunlar isterse alacalı, yavru lanımı severim."

Acımasız *İmdugud*-kuşu ve karısı bile yuvalarına yaklaştıklarında yavrularının kayıp olduğunu görünce acı bir feryat koparır.

Doğal olarak, ebeveynlerle çocuklar arasında olduğu kadar, erkek ve kız kardeşler arasında da yakın ve sıcak bir ilişki olması gerekir. Özellikle erkek kardeş bazı bakımlardan babanın yerini almış gibidir. Örneğin İnanna, Ereğ'teki kutsal ağacı yılan, *İmdugud*-kuşu ve zalim

Lilith tarafından işgal edilince yardım etmesi için ağabeyi Utu'ya yönelir. İnanna için koca seçme zamanı geldiğinde, seçimini yönlendirmeye ve kendi iyiliği için çiftçi Enkimdu'yla değil de çoban Dumuzi'yle evlenmesi için onu ikna etmeye çalışan yine ağabeyi Utu'dur. Bahçıvan Şukalletuda, İnanna'nın gazabından kaçmaya çalışırken babasının öğüdüne uyar ve "kardeşlerinin kentlerine yakın yerlerde kal(ır);" gerçi burada "kardeşler" sözcüğüyle kastedilen bir bütün olarak "karabaşlı" insanlardır, ama bu insanlara Şukalletuda'nın kendini güvende ve koruma altında hissedeceği "kardeşler" gözüyle bakılıyordu. Enmerkar, kenti Ereğ'te Martular tarafından kuşatma altına alınınca, yardım istemek için Lugalbanda'yı Aratta'daki "kızkardeşi" İnanna'ya gönderir. Dumuzi cinler tarafından yakalanınca "ruhunu," kendisini, derin ve duyarlı bir sevgiyle seven kızkardeşi Geştinanna'ya "göndermesi" için ceylana dönüştürsün diye Utu'ya yalvarır. Enki hastalanınca ve kızgınlığı geçmiş Ninhursag onu iyileştirmeye başlayınca defalarca ve duyarlılıkla sorar: "Ağabeyim, canını yakan nedir?"

"Dostluk bir gün sürer, akrabalık hep sürer" atasözüne bakılırsa, arkadaşlar arasındaki sevgi, akrabalar arasındaki sevgi kadar güçlü ve kalıcı değildi. Bununla birlikte dostluk ve sadakate Sümer'de yüksek değer verilirdi. Gilgamiş ile Enkidu arasındaki dostluk bütün eskiçağ Yakındoğusunda efsaneleşmiş ve atasözlerine konu olmuştur. Lugalbanda, Kur'un yüksek dağlarını ve dehşet verici ırmağını geçmeyi gerektiren Aratta yolculuğuna çıkmayı tasarlayınca arkadaşları derin bir kaygı duyar. Erekliler Aratta üzerine yürüdükleri zaman Lugalbanda Hurum Dağı'nda ölümcül derecede hastalanınca, kederli arkadaşları onu ancak yaşama döndürmek için her şeyi yaptıktan ve bütün ümitlerin tükendiğine inandıktan sonra terk ederler; o zaman bile geri dönerken cesedini alıp Ereğ'e götürmeye ant içerler. Sümerli Eyüb'ün

duyduğu ıstırap ve elem büyük ölçüde, kendini arkadaşları ve yoldaşları tarafından terk edilmiş durumda bulmasından kaynaklanır.

Tanrısal aşk ve tanrıların insanlara duyduğu sevgiye gelince, şurası unutulmamalıdır ki, Sümerli teologların düşüncesine göre en azından teorik olarak, insan yalnızca ve yalnızca tanrılara hizmet etmek ve bakımlarını yapmak amacıyla yaratılmıştı ve bu nedenle olsa gerek, tanrı-insan ilişkisi köle-efendi ilişkisine denk düşüyordu. Fakat dinsel tutumlar ve uygulamalar teori ve teolojiye nadiren uyar; ebeveynlerle çocuklar ve karı koca arasındaki sevgi modeline göre düşünülen tanrı-insan sevgisi Sümer belgelerinde pek sık rastlanan bir olgudur. Her şeyden önce ibadet eden kişinin “benim tanrım” dediği, bir baba ya da anne olarak gördüğü kişisel tanrı öğretisi vardı. İnanna'nın, tehlikeli olmakla birlikte Eridu'ya giderek “gök gemisi”yle me'leri, yani “ilahî yasaları” alıp götürmesinin nedeni Ereğ'e ve halkına duyduğu sevgiydi. Ağıt yazınında, tanrılar sevgi ve şefkatlerini tekrar tekrar açığa vururlar. Örneğin ay-tanrısının karısı Ningal “Ur'un Yıkımına Ağıt”ın yazarlarınca, kentini ve halkını tahrip etmemeleri için An ve Enlil'e yalvarıp yakarırken, gözyaşı dökerken betimlenir. İkinci Ur ağıtına göre kentini ve halkını esirgemesi için Enlil'e Nanna'nın kendisi yalvarır. Tufan buyruğu verilince, Nintu ağlar ve İnanna insanlar için ağıt yakar. Uzak ve korku uyandıran Enlil bile yardımsever, babacan bir ilah olarak düşünülüyordu.

Zaman zaman kimi ölümlülere sevgi, şefkat ve merhametle davranılıyordu. Hem An hem de Enlil, Tufan kahramanı Ziusudra'yı bağrına basıp ona ebedî yaşam vermiş ve “güneşin doğduğu yer”de oturması için onu yukarı çıkarmıştır. Enmerkar, Ereğ'te Martu tarafından kuşatılınca Lugalbanda'yı yardım ricasıyla Aratta'daki “kızkardeşi” İnanna'ya gönderdiğinde bir yerde şöyle der:

Eğer o (Inanna) kenti (Erek'i) seviyor da benden nefret ediyorsa,
Neden kenti benimle ilişkilendirsin?
Eğer (öte yandan) kentten nefret ediyor da beni seviyorsa,
Neden beni kentle ilişkilendirsin?

Ölümcül hasta, Hurum Dağı'nda yüzüstü bırakılıp terk edilmiş olan Lugalbanda gözlerini gökyüzüne kaldırıp tanrı Utu, Inanna ve Sin'in huzurunda gözyaşı döker ve şair her biri için –hatta Inanna için bile– Lugalbanda'nın tanrının huzurunda “dünyaya gelmesini sağlayan babası gibi” ağladığını söyler. Gilgames Utu'ya bir sunu getirip “Yaşayanlar Ülkesi”ne gitmek üzere yola çıkacağı için şairin sözleriyle yardımını şöyle rica eder:

Utu onun gözyaşlarını sunu olarak kabul etti,
Merhametli bir insan gibi, ona merhamet gösterdi.

Başka bir şiire göre Gilgames “An'ın sevgili prensi”dir. “Ningirsu'nun sevdiği” insan Gudea tanrıça Gatumdug'a yalvarır:

Benim anam yok, anam sensin,
Benim babam yok, babam sensin.

Kral Şulgi Ninlil'in sevgilisidir. Oğlu Şu-Sin, “Enlil'in sevgilisidir, Enlil tarafından kalbinin sevgilisi olarak seçilmiştir.” Nihayet Sümer kralları, Enmerkar zamanından Sümer sonrası döneme dek bütün Sümer belgelerinde “Inanna'nın sevgili kocaları” olarak bilinir; çünkü krallar gizemli bir şekilde Erek kentinin ilk krallarından olan tanrılaştırılmış Dumuzi'yle özdeşleştirilmiştir; Sümer mityazıcılarına göre Dumuzi, Inanna'yla gerçekten evlenmiş ve en azından bir versi-

yonu göre İnanna onu, ölümler diyarına götüren cinlere teslim etmiştir.

Yurtseverlik, ülke sevgisi ve özellikle de insanların kendi memleketleri olan kente duyduğu sevgi Sümerlerin düşüncesinde ve eylemlerinde kuvvetli bir harekete geçirici güçtü. Doğal olarak kent devletine duyulan sevgi zaman bakımından önce gelmiş ve bir bütün olarak Sümer'e duyulan sevgi hiçbir zaman tümüyle onun önüne geçememiştir. Kentin sakinleri onun "oğulları" olarak biliniyor ve birbiriyle yakın ilişki içinde olan bütünleşmiş bir birim olarak görülüyordu. Normal olarak kentleriyle, tanrılarıyla ve hükümdarlarıyla gurur duyuyor ve onlar adına silaha sarılmaya hazır bulunuyorlardı. Bir bakıma Sümer'in dağılmasının nedeni olan kent devletleri arasındaki mücadele acımasız ve süreklidir; kent devletleri bağımsızlıklarından vazgeçmeyi inatla reddediyordu. Sümer'in kendisini birçok kent devletine bölünmüş bir ülkeden oluşan siyasal bir varlık olarak düşünmeye ne zaman başladığı belli değildir; bunun İÖ 2500'den önceki yüzyıllarda meydana gelmiş olması gerekir. Kral ilahilerinin gösterdiği gibi ülkeyi düşmanlardan korumak ve Sümer'in çoğunlukla nitelendiği gibi "Ülke"ye güvenlik ve gönenç getirmek kralın kutsal yurtseverlik göreviydi. En azından Üçüncü Ur Hanedanı'ndan itibaren, "Sümer'in oğulları," yani Sümerler "karabaşlar" ve "kardeşler" olarak biliniyordu. İnsanların kentlerine ve devletlerine duyduğu sevgi, kendini özellikle Sümer şairlerinin kentin ve devletin tahrip edilmesine gözyaşı döktüğü acı, yürek burkucu ağıtlarda belli eder.

Sevginin olduğu yerde nefret de vardır; bu konuda Sümer de bir istisna oluşturmuyordu. Gilgamiş yukarıda da verilen şu dört dizede sevilen eşle nefret edilen eş, sevilen oğulla nefret edilen oğul arasında fark gözetir:

Sevdiğin eşini öpme,
Sevdiğin oğlunu öpme.

Nefret ettiğin eşini dövme,
Nefret ettiğin oğlunu dövme.

Enmerkar sevgi ile nefreti, Inanna'ya yukarıda aktarılan (bkz. s. 342) ricasında etkili bir şekilde birbirinin karşısına koyar. Tanrı Hendursag, “adaleti seven,” fakat “şiddetten nefret eden” bir kraldır. Gerçekten de eğer yanılmıyorsam, nefret Sümerlerin davranışlarında oldukça baskın bir rol oynamıştır. Daha sonra gösterileceği gibi büyük ölçüde nefret, horgörü ve tiksintiye yol açmış olması gereken saldırgan rekabet ile saygınlık ve seçkinlik dürtüsü Sümer siyasal, ekonomik ve eğitsel kurumlarının iliklerine işlemiştir.

Tanrılar da sık sık nefret ve öfke sergiliyordu. Bizzat Enlil, “çatık kaşlarıyla” “Kiş halkını ölüme mahkûm eder” ve “Erek'in evlerini yerle bir eder.” Sonra Nippur'daki tapınağı Ekur yağmalandığı ve kutsallığı çiğnendiği için Enlil, “öfkesi rakip tanımayan tufan,” barbar Gutileri dağlarından indirerek bütün Sümer'i neredeyse tümüyle tahrip eder. Önde gelen dört tanrının dördü de (An, Enlil, Enki ve Nintu), Ibbi-Sin'in hükümdarlığı sırasında Ur'u ve Sümer'i yerle bir etme kararlarında son derece katıdır. Ninhursag, kendisinin yarattığı sekiz bitkiyi yiyen Enki'ye öfke içinde ölüm laneti okur. Ninurta, Asag ciniyle mücadelesinde kendisine karşı düşmanca hareket eden taşları kızgınlıkla lanetler. Ölüler diyarının kraliçesi Ereškigal başkarpıcı Neti kızkardeşi Inanna'nın “ölüler diyarı sarayı”na geldiğini bildirince “onun (kızkardeşinin) uyluğunu ısırır.”

Fakat Sümer mitolojisinde “nefreti büyük” olan beklenebileceği gibi aynı zamanda “sevgisi büyük” olandır: Acımasız, hırslı, saldırgan, ama besbelli çok çekici olan Inanna'dır bu. “Dumuzi soylu bir giysi giydiği” ve karısı Inanna'nın önünde yerlere eğileceği yerde “yüksek sandalyesine oturduğu zaman” ölüler diyarından daha yeni

yukarı çıkmış olan İnanna çok öfkelenir ve Dumuzi'yi ona eşlik eden ölümler diyarının yedi cinine teslim eder. Şair bunu şöyle anlatır:

Ona dikti gözlerini, ölüm bakışını,
Attı ona doğru başını, suçlu başını,
Haykırdı ona doğru dehşet veren bir haykırış.

Bahçıvan Şukalletuda, İnanna'nın bitkin oluşundan yararlanarak ırzına geçince, tanrıça o kadar öfkelenir ki, ırz düşmanının yerini saptamak için sonuçsuz kalan bir çabayla Sümer'e üç yıkıcı afet gönderir. İnanna'nın aşk önerilerini reddettiği zaman Gılgamış'ın kenti Ereğ'i harap etmesi için acımasız "gök boğası"nı gönderir. İlahi yazınında bile İnanna zaman zaman acı, gazap ve korkunç yıkım tanrıçası olarak betimlenir.

Nefret gibi korku da Sümer yaşam tarzının iligine kemiğine işleme eğilimindeydi. Sümerlerin beşikten mezara kadar, ebeveyninden, öğretmenlerinden, arkadaşlarından ve hemşehrilerinden, amirlerinden ve hükümdarlarından, yabancı düşmanlardan, doğanın şiddetinden, vahşi hayvanlardan, acımasız canavarlardan ve cinlerden, hastalık ve ölümden ve unutulup gitmekten korkacak hep bir şeyleri vardı. Sümerli düşünörlere göre insanlığın altın çağının en önemli özelliğinin korku nedir bilinmemesi oluşunda bu nedenle şaşılacak bir şey yoktur. Sümerli şair bunu şöyle anlatır:

Bir varmış bir yokmuş, yılan yokmuş, akrep yokmuş,
Sırtlan yokmuş, aslan yokmuş,
Ne yabani köpek varmış ne de kurt,
Ne korku varmış, ne de dehşet,
İnsanın rakibi yokmuş.

Artık duygusal dürtü ve güdülerden Sümer yaşamına egemen olan değerlere geçelim ve bütün kültürlerde temel ve asli olan öğelerden başlayalım. Yaşam sevgisi Sümer uygarlığının bütün biçimlerine ve yönlerine (toplumsal, siyasal, ekonomik ve dinsel) egemendir. Sümerler, şu ya da bu tanrıya sundukları sayısız adak yazıtında, o yazıtları kendi ömürlerini ya da yakınlarının ömürlerini uzatmak için adadıklarını içtenlikle ve açık sözlülükle belirtirler. Kraliyet ilahileri kralın uzun yaşamı için edilen dualarla doludur. Ebedi yaşama yönelik nafile ve acıklı arayış Sümer destanlarının gözde temalarından biridir. Bütün halklar yaşamı sever ve büyük değer verir; ama ölümden sonra yaşam gücünü yitirmiş ruhun yaşamının, yeryüzünün sönük ve sefil bir yansıması olduğu şeklindeki teolojik inanç nedeniyle, Sümerler yaşama özel bir sebatla dört elle sarılıyordu. Cennette yaşam gibi gönlü avutan, ruhu teselli eden bir ümit yoktu; ama yine de çelişkili bir şekilde olsa bile iyilerin ve layık olanların, kötü ve melun olanlardan daha mutlu bir yazgısı olduğunu gösteren işaretler vardır.

Yaşam sevgisine yakından bağlı olarak, maddi zenginliğe ve gönence de değer veriliyordu. Sümerler zenginliğe ve mala mülke, zengin hasata, tıka basa ambarlara, küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarla dolu ağıl ve ahırlara, ovada ve denizde başarılı ava yüksek değer biçiyordu. Krallar ilahilerinde hep ülkeye ve halkına zenginlik ve gönence getirmekle övünür. Emeş ile Enten ve Lahar ile Aşnan'ın katıldığı türden tartışma metinleri, çiftçilik ve hayvancılık ürünlerini yücelten pasajlarla doludur. Ağıtlarda şairler sürekli ve kesin ifadelerle maddi kayıplar için ağlar. Bir örnek vermek gerekirse, Ur'un tahrip edilmesine yakılan bir ağıttan alınan bilgilendirici bir pasaj şöyledir:

Malım mülküm uçan ağır çekirgeler gibi alınıp götürüldü,
Ah malım mülküm, diyeceğim ki,

Aşağıdaki ülkelerden gelip, aşağıdaki ülkelere giden malım mülküm,
 Ah malım mülküm, diyeceğim ki,
 Yukarıdaki ülkelerden gelip, yukarıdaki ülkelere giden malım mülküm,
 Ah malım mülküm, diyeceğim ki,
 Benim değerli madenim, taşım ve laciverttaşım saçıldı her yere,
 Ah malım mülküm, diyeceğim ki.

Sümer atasözleri zayıflık, etkisizlik ve yoksulların çaresizliğine yönelik birçok alay içerir; örneğin:

Yoksul bir adam ölünce, onu diriltmeye çalışma.

Ekmeği varsa tuzu yoktur, tuzu varsa ekmeği yoktur,
 Eti varsa baharatı yoktur, baharatı varsa eti yoktur.

Zenginliğe rastlamak zordur, ama yoksulluk hep bizimledir.

Yoksulun gücü olmaz.

Yoksul adam ne kadar kibirsizdir, fırının kenarı onun değirmenidir.
 Yırtık giysisi yamanmadan kalır, kaybettiği aranmadan kalır.

Sümerli yoksullara, daha sonraki binyıllarda yapıldığı gibi “yeri miras alacaklar”⁹ ya da günümüzden bir deyiimi kullanmak gerekirse “balık kavağa çıkınca” türünden avutucu vaatlerde bulunulduğunu gösteren hiçbir belirti yok gibidir. Bu nedenle, zenginlik peşinde koş-

⁹ Matta’ya göre İncil’de (5:5) yer alan bu ayet şöyledir: “Ne mutlu halim olanlara; çünkü onlar yeri miras alacaklar” –çn.

manın Sümer yaşamında büyük olasılıkla önemli bir rol oynadığı sonucunu çıkarabiliriz.

Son olarak, etik ve ahlak düzeyinde, belgeler Sümerlerin iyilik ve hakikate, yasa ve düzene, adalet ve özgürlüğe, bilgelik ve öğrenime, cesaret ve sadakate, kısacası insanın en olumlu erdemleri ve niteliklerinin tümüne büyük önem ve değer verdiklerini ortaya koymaktadır. Acıma ve merhamete bile değer veriliyor, dullara, yetimlere ve sığınmacılara, ayrıca yoksullara ve baskıya uğrayanlara uygulanan özel korumaya yapılan birçok göndermeye bakılırsa, en azından sıkıntıda olanlara merhamet gösteriliyordu. Bu etik değerlerin adım adım nasıl evrimleştiğini izlemek, bizim kültürümüz için olduğu gibi Sümer kültürü için de zordur. Bu değerler, en azından kısmen, sevgi güdüsünün, bireylere ve en yakın aile üyelerine duyulan sevgiden bir bütün olarak topluluğa ve hatta insanlığın tümüne duyulan sevgiye doğru genişlemesiyle gelişmiş olmalıdır. Çünkü Sümerler ya da bilindikleri isimle “karabaşlılar,” kendilerinin dört *ubda*’da, yani bir bütün olarak dünyayı ayırdıkları dört bölgede oturan geniş insanlık ailesinin yalnızca bir parçası olduğunu oldukça açık bir şekilde anlamışlardı. Nitekim kısa bir süre önce J. J. A. Van Dijk tarafından da belirtildiği gibi “insanlık” sözcüğünün Sümerce karşılığı olan *namlulu*, Sümercede yalnızca toplu olarak insanları değil, tıpkı İngilizcedeki “humanity” [“insanlık”] sözcüğü gibi insanlığa özgü ve insanlığa yaraşır bütün tutum ve davranışları niteliyordu. (Sümerlerin çevrelerindeki dünya hakkındaki düşünceleri için bkz. s. 354-380.) Örneğin yukarıda aktarılan “Yazıcı ile Yoldan Çıkan Oğlu” başlıklı *edubba* denemesinde, baba oğlunu yalnızca rezilce nankörlük gösterdiği ve kendisini izleyerek yazıcı olmadığı için değil, fakat insanlığına yaraşmayan davranışlar sergilediği için de azarlamaktadır.

Ne var ki, bütün yüce fikirlerine ve yüksek etik değerlerine karşın

davranışlarının çoğunu güdüleyen ve yaşam tarzlarının iligine işlemiş olan çok özel ve psikolojik nitelikli bir dürtü olmasaydı, büyük olasılıkla Sümerler ne maddi ne de manevi olarak hiçbir zaman fazla bir ilerleme ya da bir başarı sağlayamazdı. Bu dürtü, hırslı, saldırgan ve görünüşe göre etik olmaktan çok uzak olan seçkinlik ve saygınlık, zafer ve başarı dürtüsüydü. Sümerlerin davranışlarına hâkim olan güdünün kaynağının, üstün olma isteği, rakibe karşı zafer kazanma tutkusu olduğu düşüncesiyle ilk kez karşılaşmam, eskiçağ yazıcılarının kendileri tarafından “yarışmalar” ya da “tartışmalar” şeklinde sınıflandırılan Sümer şiirlerinin ve denemelerinin parçalarını bir araya getirip çevirisini yaparken oldu. Birçoğu günümüze ulaşmış olan bu sözünü sakınmaz ve kavgacı yazınsal tartışmaların çok revaçta oluşu, bunların, Sümerlerin iyi tanıdığı ve onayladığı bir davranış modelini yansıttığını göstermektedir. Bu yarışma diyaloglarında kullanılan üsluba yalnızca birkaç tipik örnek vermek gerekirse, “Bakır ile Gümüş Arasındaki Tartışma”da Bakır’ın Gümüş’e söylediği sözlerin anlaşılabilir bölümlerinin birincisi şöyledir:

Gümüş, sen kendine ancak sarayda bir yer bulursun, senin görevlendirildiğin yer orasıdır. Saray olmasaydı, görevin olmazdı; oturacağın yer bulunmazdı (Dört dize okunmuyor.) (Sıradan) evlerde, seni en karanlık yerlere, mezarlara, (bu dünyadan) “kaçış yerlerine” gömerler. Sulama zamanı gelince, sen insanlara bakırdan anız sökme çapası sağlamazsın; onun için kimse sana dikkat bile etmez! Ekim zamanı gelince, sen insanlara bakırdan saban bıçağı sağlamazsın; onun için kimse sana dikkat bile etmez! Kış gelince, sen insanlara yakmak için odun kesecek bakır balta sağlamazsın; onun için kimse sana dikkat bile etmez! Hasat zamanı gelince, sen insanlara tahıl biçecek bakır orak sağlamazsın; onun için kimse sana dikkat bile etmez! (Dört dize okunmuyor.) Gümüş, eğer saray olmasaydı senin ne görevin ne de otu-

racağın yer olurdu; yalnızca mezar, “kaçış yeri” olurdu senin gideceğin yer. Gümüş, bu yerler olmasaydı, görevlendirileceğin yer de olmazdı! . . . (Birbuçuk dize okunmuyor.) Bir tanı gibi sen de elini (yararlı) hiçbir işe sürmüyorsun. Öyleyse ne cesaretle bana bir kurt (?) gibi dil uzatıyorsun? Sen karanlık kutsal mekânlara (?) git; mezarında yat!

Bakır'ın konuşması böyle bitiyor. Ardından yazar devam ediyor:

Güçlü Bakır'ın savurduğu hakaret onu (Gümüş'ü) çaresiz bıraktı; utandırıcı ve acı şeylerle dolu hakaretler onu tuzlu bir kuyunun suyu gibi yaktı (?) ve ürküttü (?). . . . (Bir dize okunamıyor.) Sonra Gümüş güçlü Bakır'a karşılık verdi: (Burada Gümüş'ün Bakır'a yönelik sert konuşması geliyor. Konuşmanın büyük bölümü şu an için okunabilir durumda değildir.)

Ya da “Yaz ile Kış Arasındaki Tartışma”dan bir pasaja bakalım:

Sonra Yaz, kendisine hakaretler savuran Kış'a karşılık verdi: “Kış, olağanüstü gücün olduğunu söyleyerek böbürlenme! Senin yatıp dinlendiğin yeri (?) biliyorum. Kentte hangi “deliğe saklandığını” (?) söyleyeyim sana; yeterince örtü (?) bulamazsın sen. Sen hasta (?) bir adamsın ve zayıfsın! Ocak (?), ateşin yanbaşı, fırın, işte senin dağın (?) bu! Kocaman koyun ve kuzu (sürüleri) güden senin çobanların ve sığırtmaçların, o zayıf dizli adamlar, senin önünde koyunlar gibi ocaktan (?) fırına, fırından ocağa (?) kaçıyor. Fırtınanın en şiddetli anında sen onlara sürekli öksürük (?) verirsin. Senin yüzünden, kentlilerin dişleri sürekli birbirine vurur. Sınısıklam ıslak (?) günlerde sokaklarda kimse yürümez. Köle, ocağın (?) yanında sevinir ve günlerini evin içinde geçirir. Şakır şakır yağın yağmurda köle kız dışarı çıkmaz ve zamanını giysilerle uğraşarak geçirir. Kışın tarlalar işlenmez, evleklerine kimse bakmaz (Üç dize

okunmuyor.). . . Olağanüstü gücün var diye böbürlenme; (senin tabi olduğun) yasa ve kuralları hemen anımsatırım sana!

Son olarak, evlenme ricaları tanrıça İnanna tarafından çiftçi-tanrı Enkimdu lehine reddedilen çoban-tanrı Dumuzi'nin kendi kendini övdüğü bir konuşma örneği bulunuyor.

Üstünlük ve seçkinlik için yarışma dürtüsü, uzun yıllar okula gitmeyi ve çalışmayı gerektiren Sümer resmi eğitiminde önemli bir rol oynamıştır. Öğrencinin başarılı bir yazıcı ve eğitilmiş bir bilim adamı olmak amacıyla zor, fakat son derece sıkıcı olan müfredat programını iyice özümlemesi için elinden gelen her şeyi yapmasını sağlamak amacıyla kamçı ve sopayla birlikte bu dürtü de gerek öğretmenler gerekse ebeveynler tarafından bilinçli olarak kullanılmıştır. Nitekim Dördüncü Bölümde ele alınan "Okul Günleri" başlıklı denemede, öğretmeni hırslı öğrenciyi şu ikna edici sözlerle yüreklendirmeye çalışırken görüyoruz: "Kardeşlerinin önderi sen olasin, arkadaşlarının başı sen olasin, mezunların en yükseği sırasına yerleşsin." Ya da "Enkimansi ile Girnişag Arasındaki Tartışma"ya bakınca, rakip öğrencilerin konuşmalarının birbirlerine söyledikleri "ahmak," "mankafa," "haşerat," "cahil," "beceriksiz," "geveze" vb. gibi aşağılayıcı ve sövgülü sözlerle dolu olduğunu görüyoruz. Üstelik bu deneme, Sümer kültürünün başka bir önemli yönüyle ilgili şaşırtıcı, fakat aydınlatıcı bir çıkarsama yapılmasını sağlayan bir cümleyle bitmektedir. Bu cümlede, Sümer ekonomik ve toplumsal yaşamının baskın özellikleri olduğu çoktandır bilinen yasaya ve hukuka, yasa derlemeleri yapmaya ve yasal belgeler yazmaya gösterilen aşırı düşkünlük vurgulanmaktadır. Bu cümle şöyledir: "Enkimansi ile Girnişag arasındaki tartışmada hükmü öğretmen verdi." Burada "hüküm" için kullanılan Sümerce sözcük mahkemelerde verilen hükümle aynı terimdir; insan,

Sümerlerin yasaya ve yasal denetimlere verdiği olağanüstü önemin, hiç değilse kısmen, kültürlerini karakterize eden kavgacı ve saldırgan davranış modelinden kaynaklandığını düşünmeden edemiyor.

Siyasal sahneye dönmek gerekirse, artık elimizde, Sümer kent devleti Ereğ'in başkanının, Sümer'de değil de belki Hazar Denizi civarında bir yerlerde olan kent devleti Aratta'yı yöneten küstah bir rakibe karşı kazandığı zaferi kutlayan en azından iki tane destan öyküsü bulunuyor. Bu iki şiirin içeriğine bakılırsa, her iki hükümdar da bir tür "sinir savaşı"yla rakibinin moralini bozmak ve böylece onu ve uyruklarını kendine boyun eğen bağımlı bir devlet haline getirme tutkusu içindeydi. Öykü, ulakların ve elçilerin iki tarafa getirip götürdüğü hakaretler ve tehditler, meydan okumalar ve üstünlük iddialarıyla doludur. Sonuçta zafer Ereğ beyi Enmerkar'ın olur ve şiirlerden birine göre yenilgiye uğrayan rakibi Aratta beyi şu hayli açıklayıcı sözlerle rezilce boyun eğdiğini bildirir:

Sen İnanna'nın sevgilisisin, sensin tek yüceltilen,
 İnanna kutsal kucağı için gerçekten seni seçti,
 Aşağı (ülkelerden) yukarı (ülkelere kadar) efendi sensin,
 Ben senden sonra gelirim,
 Ben doğuştan senin eşitin değilim, "ağabey" sensin,
 Seninle asla boy ölçüşemem!

Sümer krallarının kendi erdemlerini ve başarılarını hiç yüzleri kırmadan ve sözlerini sakınmadan abartılı ve ölçsüz bir dille sayıp döktükleri kendi kendilerini yüceltici krallık ilahileri de Sümerlerin siyasal alanda zafer, saygınlık ve şan kazanma dürtüsü açısından bir hayli açıklayıcıdır.

Nitekim üstünlük ve saygınlık dürtüsünün Sümerlerin yaşama ba-

kışına derinlemesine egemen olduğu ve eğitimlerinde, politikalarında ve ekonomilerinde önemli bir rol oynadığı açıkça bellidir. Bu da şu geçici varsayımı akla getirmektedir: Sulamanın yaygınlaşması, teknolojik icatlar yapılması, anıtsal binalar inşa edilmesi, yazı ve eğitim sisteminin geliştirilmesi gibi haklı olarak Sümerlerin hanesine kaydedilen maddi ve kültürel ilerlemelerin kıvılcımını çakan ve devam etmesini sağlayan psikolojik güdüyü, tıpkı günümüzde Amerikan kültüründe rekabete ve başarıya güçlü bir vurgu yapılmasında olduğu gibi saldırgan tartışmaya aşırı düşkünlük ve seçkinlik için duyulan hırslı dürtü sağlamıştır. Ne yazık ki, içinde kendi kendini yok etme tohumunu da taşıyan rekabet ve üstünlük hırısı, kent devletleri arasında kanlı ve felaketle sonuçlanan savaşların tetiklenmesine ve ülkenin bir bütün olarak birleştirilmesinin engellenmesine katkıda bulundu ve böylece Sümer'i sonunda ezecek olan dış saldırılara açık bıraktı. Bütün bunlar da, insanın ve yazgısının içinde barındırdığı dokunaklı ironiye ilişkin bir diğer tarihsel örnekten başka bir şey değildir.

Sümer'in Mirası

Eğer uygarlığın insan için bir değeri olduğu kabul edilirse, uzun zamandır ölmüş olan Sümerler “parmakla gösteremeseler de” sayısız buluş ve icatla doğuşuna yardımcı oldukları pek çok kuruma gururla işaret edebilirler. Elbette, Sümerler olsaydı da olmasaydı da bunların her koşulda ortaya çıkacağı söylenebilir. Fakat konu bu değildir – bunları ilk yapanlar Sümerlerdi ve bunun onurunu ait olduğu yere vermek de haksızlık sayılmasa gerekir. Nitekim ben de bu bölümde Sümerlerin insanlığın kültürüne yaptığı önemli ve apaçık katkılardan bazılarını kısaca ve ihtiyatla özetlemeye çalışacağım. Bununla birlikte Sümerlerin daha sonraki kuşaklara bıraktığı mirasa geçmezden önce yaşadıkları ve tarihin konusu olmak yerine tarihin yaratıcısı oldukları günlerde Sümerlerle yakın ve uzak komşuları arasındaki alış-veriş ilişkisine bakalım. İşe, büyük olasılıkla Kuzeydoğu İran’da, Hazar Denizi yakınlarında bulunan uzak kent devleti Aratta’yla başlayalım. Aratta, kendi başarıları epeyce fazla olmakla birlikte ününü ve adını bunlara değil, Sümerli ozan ve şairlere borçludur; bu ozan ve şairler, henüz bilinmeyen bir nedenle, Aratta’nın sahip olduğu metal-ler ve taşlar, zanaatkarlar ve ustalar, cesurca meydan okuyan en, küstahçasına kendinden emin olan maşmaş ve görünüşe göre Sümerli Inanna’dan başkası olmayan sevgili tanrıça hakkında şarkılar söylüyordu.

1952 yılında “Enmerkar ve Aratta Beyi: Irak ve İran Hakkında Bir Sümer Kahramanlık Öyküsü” başlığıyla bir Sümer şiiri yayımladım.

Hayli iyi korunmuş olan altıyüzü aşkın dizeden oluşan bu şiirin metni, İstanbul'daki Eski Şark Eserleri Müzesi ile Philadelphia'daki Pennsylvania Üniversite'sine bağlı Üniversite Müzesi'nde bulunan yirmi tablet ve parçanın bir araya getirilmesiyle tamamlanmıştır. Bu kahramanlık öyküsünün iki ana kahramanı, son otuz yıldır Almanların aralıklarla kazılar yaptığı eski Sümer kenti Ereğ'in rahip beyi – Sümerce sözcüğü kullanmak gerekirse *en'i-* olan Enmerkar ile eski İran'da bulunan önemli, fakat yeri henüz saptanamamış olan kent devleti Aratta'nın ismi bilinmeyen *en'idir*. Kısaca özetlemek gerekirse, bu Sümer kahramanlık öyküsünün içeriği şöyledir:

Bir zamanlar, güneş-tanrısı Utu'nun oğlu Enmerkar, Aratta'yı kendine bağlı bir devlet haline getirmeye karar verdikten sonra, kızkardeşi olan Sümerlerin güçlü aşk ve savaş tanrıçası İnanna'ya, Aratta halkının altın, gümüş, laciverttaşı ve değerli taşlar getirerek kendisi için çeşitli kutsal mekânlar ve tapınaklar, özellikle de Eridu'da Enki'nin deniz tapınağı Abzu'yu inşa etmelerini sağlaması için yakarır.

Enmerkar'ın yakarlarına kulak veren İnanna, Enmerkar'a heybetli Anşan dağlarını geçebilecek bir ulak bulmasını öğütler ve Aratta halkının kendisine boyun eğeceği ve dilediği inşaat işlerini yapacağı konusunda güvence verir. Enmerkar ulağını seçer ve Aratta *en'ine*, kendisi ve halkı altın ve gümüş getirip Enki'nin tapınağını inşa edip süslemedikleri takdirde kenti yerle bir edeceği tehdidini içeren bir mesaj gönderir. Aratta beyini daha fazla etkilemesi için Enmerkar ulağına “Enki'nin büyüü”nü tekrarlaması talimatını verir; bu büyüde, Enlil'in yeryüzü ve sakinleri üzerindeki evrensel egemenliği altında insanın yaşadığı “altın çağ”a Enki'nin nasıl son verdiği anlatılmaktadır.

Ulak yedi dağ aştıktan sonra Aratta'ya varır, *en'e* efendisinin sözlerini olduğu gibi tekrarlar ve yanıtını sorar. Fakat Aratta beyi, kendisinin İnanna'nın koruması altında bulunduğunu ve onu Aratta'nın hü-

kümdarı yapanın da tanrıça olduğunu ileri sürerek Enmerkar'a boyun eğmeyi reddeder. Bunun üzerine ulak ona, Enmerkar'ın İnanna'yı Ereke getirerek tapınağı Eanna'nın kraliçesi yaptığını ve tanrıçanın Enmerkar'a Aratta'nın kendisine boyun eğeceği sözünü verdiğini bildirir.

Bunları duyan Aratta en'i allak bullak olur. Ulağın efendisine götürmesi için hazırladığı yanıtta, Enmerkar'ı silaha başvurmaması için uyarır ve kendisinin bir "yarışma"yı, yani seçilmiş iki kahraman arasında bir dövüşü tercih ettiğini söyler. Fakat İnanna artık kendisine düşman olduğuna göre çok miktarda tahıl göndermesi koşuluyla Enmerkar'a boyun eğmeye hazır olduğunu bildirir. Ulak çabucak Ereke geri döner ve toplantı salonunun avlusunda mesajı Enmerkar'a iletir.

Enmerkar harekete geçmezden önce görünüşe göre ayinsel nitelikte olan bazı işler yapar. Önce Sümerlerin bilgelik tanrısı Nidaba'ya danışır. Sonra da yük hayvanlarına tahıl yükletir. Bunlar ulakla, Enmerkar'ın krallık esasını öven ve beyin kendisine akik ve laciverttaşı göndermesini bildiren bir mesajla birlikte Aratta'ya gönderilir. Ulak Aratta'ya varır varmaz tahılı saray avlusuna tepeleme yığar ve mesajı iletir. Tahılın gelişine sevinen halk, istediği akiği (laciverttaşından hiç söz edilmiyor gibidir) Enmerkar'a sunmaya ve "yaşlılar"a onun için "saf ev"i inşa ettirmeye hazırdır. Ama Aratta'nın isterik en'i, kendi krallık esasını övdükten sonra bunu reddeder ve Enmerkar'ın kullandığı sözcüklerin aynını kullanarak onun kendisine akik ve laciverttaşı getirmesinde ısrar eder.

Ulağın Ereke dönmesi üzerine Enmerkar görünüşe göre kehanetlere, özellikle de şuşima-kamışına danışmaya karar verir; kamışı "beş yıl geçtikten, on yıl geçtikten sonra" sonunda kesene kadar, "gölge-den ışığa," "ışıkta gölgeye" geçirir. Ulağı bir kez daha Aratta'ya gönderir; bu sefer beraberinde hiçbir mesaj göndermeksizin, eline

yalnızca krallık esasını verir. Asanın görünüşü Aratta beyini dehşete düşürür. *Şatam*'ına döner ve İnanna'nın hoşnutsuzluğunun sonucunda kentin başına gelen felaketten söz ettikten sonra, görünüşe göre Enmerkar'a boyun eğmeye hazırlanır. Gelgelelim Enmerkar bir kez daha meydan okur. Bu kez, Enmerkar'ın temsilcisi olarak "dövüşçüler"den birini seçmesini ve kendi "dövüşçüler"inden biriyle teke tek karşılaşmasını talep eder. Böylece "kimin en güçlü olduğu anlaşılacak"tır. Bilmeceye benzer sözlerle dile getirilen meydan okumada, teke tek dövüşmek üzere seçilecek kişinin ne beyaz, ne siyah, ne kahverengi ya da sarı ne de alacalı olması istenmektedir – bütün bunların da, bir insandan söz ederken pek bir anlamı yoktur.

Ulağın bu yeni meydan okumayla Ereğ'e gelmesi üzerine, Enmerkar üç maddelik bir mesajla Aratta'ya geri dönmesini buyurur: (1) O (Enmerkar), Aratta *en*'inin meydan okumasını kabul etmektedir ve dövüşçülerinden birini onun temsilcisiyle karşılaşmak üzere göndermeye hazırdır. (2) Aratta *en*'inden, Ereğ'teki tanrıça İnanna için altın, gümüş ve değerli taşlar yığmasını talep etmektedir. (3) Kendisi için Eridu'da kutsal mekân inşa edip süslemek üzere Aratta *en*'i ve halkı "dağın taşları"nı getirmezlerse, Aratta'yı tümüyle yok edeceği tehdidini yinelemektedir.

Mesajın ilk bölümünde, Enmerkar'ın kullandığı sözcükler, Aratta beyinin seçilecek dövüşçünün rengiyle ilgili olarak söylediği bilmececi sözleri aydınlatmış gibidir. Enmerkar, "dövüşçü" sözcüğünün yerine "giysi" sözcüğünü kullanıyor. Herhalde renkler, dövüşçülerin bedenlerinden çok giydikleri giysileri belirtiyordu.

Bunu izleyen dikkat çekici pasajda, eğer doğru yorumlandıysa, şaire göre kil tablet üzerine yazı yazan ilk kişi Enmerkar'dı; böyle yapmasının nedeni, ulağının "diline çabuk" olmayışı ve mesajı belki de uzun olduğu için yineleyemeyişidir. Ulak yazılı tableti Aratta *en*'ine

iletir ve onun yanıtını bekler. Ancak *en*'e beklenmedik bir kaynaktan yardım gelmiş gibidir. Sümerlerin yağmur ve fırtına tanrısı İşkur, Aratta'ya yabancı buğday ve bakla getirip bunları *en*'in önüne tepeleme yığar. Buğdayı görünce *en* cesaretini toplar. Kendine olan güveni geri gelen *en*, Enmerkar'ın ulağına İnanna'nın Aratta'yı ya da evini ve yatağını hiç de terk etmemiş olduğunu bildirir.

Buradan itibaren metin parçalı bir hale geliyor ve Aratta halkının Ereke gerçekten de altın, gümüş ve laciverttaşı getirdiği ve bunları İnanna için Eanna'nın avlusuna yığıldığı ifadesi dışında, bağlamı izlemek güçleşiyor.

Yaklaşık üçyüz dizeden oluşan ve şimdiye kadar yalnızca kısmen yayımlanmış olan başka bir Sümer kahramanlık şiirinde, Ereke *en*'i Enmerkar'ı tekrar Aratta *en*'iyle sert bir mücadele içinde görüyoruz; ama bu defaki Aratta beyi, gerçek bir Sümer ismi taşımaktadır: Ensukuşsiranna. Şiirin olay örgüsü çok kısa olarak şöyledir:

Ennamibaragga-Utu isimli birinin, büyük bir olasılıkla Sümer'i ve eski İran'ın kimi bölümlerini de içeren bir imparatorluğun kralı olduğu günlerde, Aratta *en*'i Ensukuşsiranna, Ereke *en*'i Enmerkar'a meydan okuyarak, ondan kendisini efendi olarak tanımasını ve tanrıça İnanna'nın Aratta'ya getirilmesini talep etti. Bu meydan okumaya aşağılayarak bakan Enmerkar, kendisini tanrıların gözdesi olarak nitelediği uzun bir konuşmada İnanna'nın Ereke'te kalacağını bildirir ve Ensukuşsiranna'nın kendine bağımlı olmasını talep eder. Danışmanlarını toplayan Ensukuşsiranna onlara ne yapmak gerektiğini sorar. Danışmanlar ona Enmerkar'a boyun eğmesini öğütler, ama o bunu öfkeyle reddeder. Bunun üzerine Aratta'nın *maşmaş*-rahibi imdada yetişir ve övünerek, büyümlü güçleriyle Ereke'ye ve hatta "denizden sedir dağına kadar, yukandaki ve aşağıdaki bütün ülkelere" boyun eğdireceğini söyler. Bu Ensukuşsiranna'nın çok hoşuna gider ve ona beş miskal al-

tınla beş miskal gümüş, ayrıca gerekli malzemeleri verir. Maşmaş tam zamanında Erekle varır, ama tanrıça Nidaba'nın iki çobanı ve yaşlı bir kadın tarafından kurnazlıkla alt edilir ve sonunda öldürülerek cesedi Fırat'a atılır. Ensukuşsiranna maşmaş'ının başına neler geldiğini öğrenince apar topar Enmerkar'a bir ulak göndererek tamamen teslim olur ve kendini aşağılayarak Enmerkar'ın kendinden üstün olduğunu kabul eder.

İçeriği Erekle ile Aratta arasındaki olağanüstü yakın siyasal, dinsel ve kültürel ilişkiler hakkında bilgi veren başka bir Sümer kahramanlık öyküsü de "Lugalbanda ve Enmerkar" adı verilebilecek öyküdür. Yaklaşık dört yüz dizeden oluşan bu öykünün olay örgüsünde konuyla ilgili olan ayrıntılar şöyledir:

Enmerkar'ın askeri maiyetine mensup Erekleli kahramanlardan biri olan Lugalbanda tehlikeli bir yolculuktan geri dönünce efendisini ve adamlarını büyük sıkıntı içinde bulur. Çünkü Sami kökenli Martular geçmişte yıllarca hem Sümer'i hem de Uri'yi (aşağı yukarı, daha sonra Akad olarak adlandırılacak bölge) yakıp yıkmıştır. Şimdi de Erekle'i kuşatmışlardır. Enmerkar, kızkardeşi (Aratta'nın tanrıçası İnanna'dan başkası değildir bu) aracılığıyla yardım çağrısında bulunmak zorunda olduğunu anlar. Ama mesajı iletmek üzere Aratta'ya tehlikeli yolculuğu üstlenecek hiç kimse bulamaz. Bunun üzerine Lugalbanda kralının huzuruna çıkıp cesurca bu göreve gönüllü olur. Enmerkar'ın gizlilikte ısrar etmesi üzerine, yolculuğa yandaşlarını yanına almadan yalnız başına çıkacağına ant içer. Enmerkar'dan İnanna'ya götüreceği mesajı sözcüğü sözcüğüne aldıktan sonra, Lugalbanda hemen arkadaşlarına ve yandaşlarına koşup onlara çok yakında bir yolculuğa çıkacağını haber verir. Onlar da onu caydırmaya çalışırlar, ama başarılı olamazlar. Silahlarını kuşanır, Anşan'ı bir baştan bir başa kuşatan –ya da şairin sözleriyle, "Anşan'ın 'omuz'undan Anşan'ın 'baş'ına kadar" uzanan–

yedi dağı aşar ve sonunda sevinç içinde hedefine ulaşır.

Lugalbanda, Aratta'da İnanna tarafından çok sıcak bir şekilde karşılanır. İnanna Ereğ'ten Aratta'ya kadar yalnız başına gelmesinin nedeninin ne olduğunu sorar, Lugalbanda da Enmerkar'ın mesajını sözcüğü sözcüğüne aktararak yardım çağrısında bulunur. İnanna'nın yanıtı belirsizdir; görünüşe göre yanıtta bir ırmaktan ve ırmakta Enmerkar'ın yakalaması gereken olağandışı bir balıktan, ayrıca şekillendirilmesi gereken bazı su kaplarından söz edilir. Enmerkar söyleneni yapar ve şiir, görünüşe göre Enmerkar'a metal ve taş işlemecileri göndermiş olan Aratta'ya bir övgü şarkısıyla biter.

Yukanda özetlenen üç Sümer kahramanlık öyküsünün içerikleri, başka kaynaklardan hemen hemen hiç bilinmeyen İran'daki kent devleti Aratta üzerine tuttuğu ışık nedeniyle olağandışı bir önem taşımaktadır. Bu öyküler, Aratta'nın siyasal örgütlenmesi, ekonomisi ve diniyle ilgili olarak bilgilendirici ayrıntılar vermektedir ki, bunların tümü oldukça yeni ve beklenmedik türdendir. Nitekim Sümerli şaire göre Aratta'nın siyasal önderi, tıpkı Sümer kent devleti Ereğ'te olduğu gibi en olarak bilinen dinsel ve askeri bir önderdi ve bir Sümer ismi taşıyordu. Ayrıca Aratta'da *ensi*, *sukkal*, *şatam*, *ragaba* ve *ugula* gibi Sümer ünvanları taşıyan yüksek düzeyli siyasal görevliler olduğunu ve Sümer kent devleti gibi Aratta'nın da bir danışma meclisi bulunduğunu, ama bu meclisin görüşünün kentin hükümdarınca gerekli görüldüğü takdirde dikkate alınmayabileceğini de öğreniyoruz.

Dinle ilgili olarak da, Aratta'da Sümer panteonuna ibadet edildiğini öğreniyoruz. Kentin koruyucu ilahı Sümer tanrıçası İnanna'ydı; kahramanlık öykülerinden birincisi olan "Enmerkar ve Aratta Beyi"ne bakılırsa, İnanna daha sonra Enmerkar tarafından Ereğ'teki "Eanna'nın Kraliçesi" yapılmıştı. Aratta'nın gözde ilahlarından bir başkası da, Sümerli mityazıcılarına göre İnanna'nın sevgilisi ve ölümüne mah-

kûm ettiği kocası olan çoban –çoktandır Ereğ'in tanrılaştırılmış hükümdarı olduğu bilinen– Dumuzi'ydi. Öte yandan, görünüşe göre Enmerkar'ı özel koruması altına alan tanrı Enki, Aratta'ya ve onun en'ine karşı gayet düşmanca duygular besliyordu.

Öteki şiirlere bakılırsa, Aratta'nın ekonomik serveti öncelikle altın, gümüş ve her türden taştan oluşuyordu; ayrıca usta metal ve taş işleyicileri, duvarcı ve heykeltraşlarıyla da dikkat çekiyordu. Taş ve metalden tümüyle yoksun bir bölge olan Ereğ'in Aratta'yı kendi arazisine katmak istemesinin nedeni büyük olasılıkla buydu. Öte yandan, Aratta, Ereğ'in bolca sahip olduğu tahıl yönünden zengin değildi. Hükümdarın isteğine karşın Aratta halkının Ereğ'e boyun eğmeye hazır olmasının nedeni belki de buydu.

Şimdi de şiirlerdeki coğrafi belirtilere dönerek Aratta'nın harita üzerindeki olası yerini saptamaya çalışalım. Her şeyden önce Aratta'nın İran'da bulunduğundan oldukça eminiz; çünkü şiirler Aratta'yı, güney Mezopotamya'daki Ereğ'ten, "omuz"undan "baş"ına kadar bütün bir Anşan ülkesiyle ayrılmış olarak betimlemektedir; Anşan'ın güneybatı İran'da bulunduğu konusundaysa akademisyenlerin çoğu görüş birliği içindedir. Bununla birlikte Aratta'nın Anşan'a göre konumunu belirlemeye çalışırken karşımıza bir sorun çıkmaktadır. Aratta, Anşan'ın kuzeyinde Urmiye Gölü ve Hazar Denizi yönünde mi, yoksa doğuda Luristan ve Basra Körfezi yönünde mi aranmalıdır? Yanıtı verebilecek olan, bir kez daha, bir Sümer kahramanlık öyküsüdür. "Lugalbanda ve Hurum Dağı" adı verilebilecek olan bu şiir, Jena'daki Friedrich Schiller Üniversitesi bünyesindeki Hilprecht Koleksiyonu'nda yer alan bir tabletin içeriği 1955 yılında yayımlanıncaya kadar kadar büyük ölçüde okunamaz durumda kaldı; anlattığı öykü şöyledir:

Ereğ beyi Enmerkar, Aratta'ya gidip onu bağımlı bir devlet haline

getirmeye karar verir. İsmi belirtilmeyen yedi kahraman ve şiirdeki sözlerle söylemek gerekirse, “onların sekizincisi” olan Lugalbanda’nın komutası altındaki Ereklilerden oluşan geniş bir kalabalığın eşliğinde Hurum Dağı’na varır. Lugalbanda burada hasta düşer. Kardeşleri ve arkadaşları onu yaşama döndürmek için ellerinden geleni yaparlar, ama bunlar bir işe yaramaz. Öldüğünü sanarak cesedini Hurum Dağı’nda bırakmaya ve Aratta yolculuğuna devam ederek seferden dönüşte cesedi alıp Ereke’ye götürmeye karar verirler. Fakat Lugalbanda ölmemiştir. Terk edilip yüzüstü bırakılmışken, güneş, ay ve Venüs yıldızı tanrılarına dua eder, onlar da onu sağlığına kavuşturur. Elimizdeki metin bu noktada kesildiği için yüksek yaylalarda dolaşan Lugalbanda’yı şimdilik kendi başına bırakmamız gerekiyor.

Hurum Dağı’nın Ereke ile Aratta arasında bir yerde bulunduğu bu şiirden açıkça görülmektedir. Van Gölü yakınlarında yaşayan Hurrilerin ilk yurdunun Hurum Dağı olduğunu varsaymak mantıksız olmadığı için de Hurum Dağı’nın Urmiye Gölü yakınlarında, hatta daha doğuda olduğu sonucuna varabiliriz. Aslında Enmerkar’ın Aratta seferi bir ölçüde II. Sargon’un ikibin yıldan daha fazla bir süre sonra (İÖ 714) Mannai ülkesine yaptığı seferle karşılaştırılabilir. İlginçtir ki, bu seferin öyküsü de Aratta adlı bir ırmağın aşılmasından söz etmektedir. Bu isimse belki de Aratta kentinden kalmadır.

Hazar Denizi yakınlarındaki dağların tepesine konmuş Aratta’dan, yazıtlarda sık sık birlikte söz edilen iki ülkeye, Magan ile Meluhha’ya dönelim. Bu ülkelerin bulundukları yerler hâlâ kesin olmamakla birlikte Mısır ile Etiyopya oldukları düşünülebilir. Aslında çiviyazısı uzmanlarının çoğu, İÖ birinci binyıldan itibaren Magan ile Meluhha’nın kabaca Mısır ile Etiyopya’ya denk düştüğü konusunda görüş birliği içindedir. Bu saptamanın doğru olmaması olasılığının en çok daha önceki dönemler –örneğin Büyük Sargon, Gudea ve Üçüncü Ur

Hanedanı zamanı– için geçerli olduğu düşünülmektedir; çünkü doğru olsaydı, bu erken dönem halklarının Afrika sahillerine ulaşabilecek olan deniz seferine elverişli gemilere sahip olduğu gibi inanılmaz gözüken bir varsayımın kabul edilmesi gerekirdi. Bu ise binyıllar geçtikçe yer isimlerinde de bir kaymanın meydana geldiği, yani İÖ üçüncü ve ikinci binyıllarda Magan ve Meluhha isimlerinin Arabistan'ın doğu ve güneydoğu sahillerine karşılık geldiği, fakat daha sonra bu isimlerin bir nedenle Mısır ve Etiyopya'ya aktarılmış olduğu varsayımının ortaya atılmasına yol açmıştır.

Yöntem bakımından konuşmak gerekirse, Magan ve Meluhha isimlerinin belirttiği gibi önemli kabul edilen ülkeler için çiviyazılı belgelerde kullanılan isimlerde bir kayma meydana geldiğini ileri süren bir varsayımın doğru olup olmadığının saptanması, oldukça güvenilir ve kesin kanıtlara dayandırılmalıdır. Fakat bugün için bana bu türden bir kanıt varmış gibi görünmüyor; aşağıda anlatılanlardan açıkça görülebileceği gibi yer isimlerinde bir kayma meydana gelmemiş olması ve Magan ile Meluhha isimlerinin İÖ birinci binyılda olduğu gibi üçüncü binyılda da aşağı yukarı Mısır ile Etiyopya'ya karşılık gelmiş olması güçlü bir olasılıktır.

En azından Büyük Sargon zamanından İÖ birinci binyılın ortalarına kadar Meluhha ile Magan'dan hem Sümer belgelerinde hem de Akad belgelerinde söz edilmektedir. Büyük Sargon kendi yazıtlarında Magan, Meluhha ve Dilmun'dan gelen teknelerin başkenti Agade'de demir atıklarını yazmaktadır. Onun torunu Naram-Sin, Magan Kralı Manium'u tutsak ederek Magan'dan ganimetle dönmüş ve oradaki ocaklardan taş çıkartmıştır. Kazılarda, Naram-Sin'e adanmış ve üzerine "Magan ganimeti" yazılmış kaymaktaşından yapılma bazı vazolar çıkarılmıştır. Gudea, kendi heykelleri için yeşimtaşını Magan'dan, tapınağı Eninnu'nun yapımı için keresteyiye hem Magan'dan hem Me-

luhha'dan elde ettiğini yazmaktadır. Ur-Nammu çıkardığı yasanın ön-sözünde, Nanna'nın Magan teknesini sınırda geri verdiğini yazmaktadır – bu, muammalı bir ifade olmakla birlikte görünüşe göre Magan ile Sümer arasındaki ticari ilişkilere verilen öneme işaret etmektedir. Üçüncü Ur Hanedanı zamanından kalma ekonomi belgeleri Magan ve Meluhha'dan yapılan bakır, fildişi akik ve soğan gibi malların ithalatından söz etmektedir. Sümer sonrası dönemlerde, Meluhha'dan pek çok kez “kara insanlar”ın yeri olarak söz edildiğini görüyoruz; bu da doğal olarak Meluhha'nın Etiyopya olarak saptanmasına yol açmaktadır.

Ayrıca yayımlanmış ve yayımlanmamış Sümer yazınsal metinlerinde de Magan ile Meluhha'ya defalarca gönderme yapılmaktadır; bu, Magan, Meluhha ve Sümer arasındaki yakın ilişki bakımından son derece önemlidir ve Magan ile Meluhha'nın saptanmasında Mısır ile Etiyopya'ya işaret etmektedir.¹ Bu göndermeler şöyledir:

1. “Gilgamiş ve Yaşayanlar Ülkesi” şiirinde üç dizelik bir pasaj şöyledir:

Battıktan sonra o, battıktan sonra o,
Battıktan sonra Magan-teknesi,
“Magilum'un Gücü” teknesi battıktan sonra.

Bu dizeler, Gilgamiş'in “kesilmiş sedir ağaçları ülkesi”nin bekçisi olan canavar Huvava ile karşılaşmaktan dehşete düşen ve tehlikeli yolculuğunda efendisine eşlik etmekte isteksiz olan Enkidu'ya yaptığı yüreklendirici konuşmanın parçasıdır. Bu pasajın taşıdığı anlam ke-

¹ Sümer metinleri ve ayrıntılı göndermeler, *Huitième Rencontre Assyriologique* için hazırladığım “Sümer Yazınsal Metinlerine Göre Magan ve Meluhha” adlı çalışmada bulunabilir.

şinlikten oldukça uzaktır, fakat Magan-teknesi ve onun batırılışı temasının Sümerler arasında yaygın bir inanış olduğunu gösterir. Ayrıca “Magilum’un gücü” adlı bir tekneden söz eden üçüncü dizinin, aslında Meluhha’ya göndermede bulunuyor olması olasılığı da vardır.

2. “Enki ve Ninhursag” mitinin iyice sonlarına doğru bir dize şöyledir: “Nintulla Magan beyi olsun.” Bu sözleri söyleyen, sekiz yasa bitkiyi yemesi sonucunda bedeninde hastalanan sekiz organı iyileştirmeleri için tanrıça Ninhursag tarafından doğurulan sekiz ilahın yazgılarını belirleyen tanrı Enki’dir. Sümerce bir bileşimin bütün belirtilerini taşıyan Nintulla ismi, “tul’un efendisi” anlamına gelmektedir; *tul* hecesinin ne anlama geldiğiye şu anda bilinmemektedir. Bu nedenle bu dizeden, Magan beyinin Sümerce bir isim taşıdığını ve Sümer şairleriyle yazın adamlarının onu Magan tanrısı olarak atayanın kendi tanrıları Enki olduğu düşüncesini oluşturup yaymakta hiçbir güçlük çekmediklerini öğreniyoruz. Bu, Sümer ve Magan ülkeleri ve halkları arasında epey yakın ve samimi bir ilişki olduğunu gösteriyor.

3. “Agade’nin Laneti”nden sekiz dizelik bir pasaj şöyledir:

Yüksek dağların tahıl nedir bilmeyen Martuları
Getirirler ona (Naram-Sin’e) seçme öküzler, seçme oğlaklar,
Kara ülkenin halkı Meluhhalılar,
Getirirler ona her türden egzotik çanak çömlek,
Elamlılar ve Subariler yük taşıyan eşekler gibi yükler taşır,
Bütün *ensi*’ler ve *sanga*’lar,
Guedinna denetçileri,
Her ay ve yeni yılda getirirler armağanlarını doğrudan (Agade’ye).

Burada Martuların, Elamlıların ve Subarilerin yanı sıra Meluhhalı-

ların başkenti Agade'de Naram-Sin'e haraç getirirken sayıldıklarını görüyoruz. Kuşkusuz burada Magan'dan söz edilmemesi şaşırtıcıdır; çünkü çoktandır bilinen o zamandan kalma adak yazıtlarına göre Naram-Sin Magan'ı fethetmiş ve oradan ganimet getirmişti. Aslında genel olarak, ünlü bir Amerikan seçim deyimine uyarlayarak söyleyecek olursak, "Magan'da işler nasıl giderse, Meluhha'da da öyle gider" denmemesi için bir neden yoktur. Nitekim "Agade'nin Laneti"ndeki pasajda önemli olan, Maluhhalıların "kara ülkenin halkı" olarak nitelenmiş olmasıdır; bu deyim, yukarıda sözü edilen birinci binyıldan kalma belgelerde görülen "kara Meluhhalılar" ifadesiyle yakın bir koşutluk gösterir. Bu benzerlik, büyük olasılıkla İÖ 2000 civarında bir zamanda yaşamış olan şiir yazarlarınca Meluhha diye bilinen ülkenin, birinci binyıl yazıcılarınca Meluhha adıyla bilinen ülkeyle aynı ülke olduğunu ve aradan geçen yıllar içinde yer isimlerinde herhangi bir kayma olmadığını göstermektedir.

4. *Nippur'dan Elde Edilen Sümer Yazınsal Metinleri* adlı çalışmamda Metin No. 61 olarak yayımlanan bir Ninurta ilahisinde, iki dizelik bir pasaj şöyledir: "Senin Meluhha ülkesinden getirdiğin (?) akik ve laciverttaşı." Bu ifade, tanrı Ninurta'nın, bulundukları ülkelerden metalleri, taşları ve madenleri "getiren" olarak övüldüğü bir pasajın parçasıdır. Akik, gerçekten de Meluhha'ya özgü bir ürün olarak bilinmektedir, fakat Meluhha'nın laciverttaşı açısından da dikkate değer olarak gösterilmesi hayli şaşırtıcıdır.

5. "Enki ve Ninhursag" başlıklı mitten alınan ve büyük ölçüde, Enki tarafından Dilmun'a edilen bir hayır duasından oluşan henüz yayımlanmamış bir değişke şöyledir:

Tukriş ülkesi sana Haralı[']den] altın, laciverttaşı (ve) . . taşınsın;

Meluhha ülkesi sana baştan çıkarıcı, değerli akik, *meşşagan*-kerestesi, iyi

“deniz” (?) -kerestesi (ve) büyük tekneler [getirsin (?)];
 Marhaşi ülkesi sana “değerli” taş (ve) kristal [getirsin (?)],
 Magan ülkesi sana güçlü bakır, . . 'in gücü, yeşiltaşı, u-taşı ve şuman-taşı
 [getirsin (?)];
 “Deniz ülkesi” (?) sana abanoz, kralın . . . süsü getirsin (?),
 Zalamgar ülkesi sana yün, (?), iyi maden cevheri (?) (ve) . . taşısin;
 Elam ülkesi sana yün (?) . . (ve) ağır (?) haraç taşısin;
 Krallığın kürsüsü, . . . kenti Ur sana tahıl, susam yağı, soylu giysiler (ve)
 büyük tekneler [getirsin (?)];
 Engin deniz sana bolluk getirsin (?);
 Kent-onun konutları iyi konutlardır,
 Dilmun-onun konutları iyi konutlardır;
 Onun arpası çok küçük arpadır,
 Onun hurmaları çok büyük hurmalardır,
 Onun hasadı üç . . . getirir,
 Onun ağaçları

Burada Meluhha akik ve iki tür keresteyle dikkat çeken bir ülke olarak betimlenirken, Magan bakır ve üç tür taşla dikkati çeken bir ülke olarak betimlenmektedir. Ekonomi belgelerinden bu ürünlerin birçoğunun Magan ve Meluhha'ya özgü ürünler olduğu bilindiğinden, Sümerli yazın adamlarının bu iki ülkenin ekonomik önemi ve olasılıkla bulundukları yer hakkında iyi kötü bilgi sahibi olduklarını varsaymak mantıksız olmayacaktır. Ayrıca bize Magan ile Meluhha hakkında görece az bilgi vermekle birlikte bu pasajın Dilmun'la ilgili olarak çizdiği tablo paha biçilmez değerdedir ve bu ülkenin yerinin saptanması bakımından bile önemli olduğu ortaya çıkabilir.

6. “Enki ve Dünya Düzeni” adlı mittin bir pasaj şöyledir:

Magan ve Dilmun ül[keleri]
 Bana, En[ki'ye] çevirdiler gözlerini,
 Yanaştırdılar (?) Dilmun-teknesini kıyıya (?),
 Yüklediler Magan-teknesini göğe kadar;
 Meluhha'nın Magilum-teknesi,
 Altın ve gümüş taşır,
 Getirir onları Nippur'a bütün ülkelerin [kralı] Enlil için.

Buradaki sözcük ve deyimlerden birçoğunun anlamları belirsiz olmakla birlikte pasajın bir bütün olarak anlamı epeyce açıktır: Magan ve Meluhha halkları –Magilum teknelerinin açıkça Meluhha'yla özdeşleştirildiğine dikkat edelim– ürünlerini Enlil'in Nippur'daki tapınağına, yani Sümer'e tekneyle getirir diye betimlenmektedir. İÖ üçüncü binyıldan kalma bu “uluslararası ilişkiler” betimlemesinin şairlerin yaptığı bir uydurmadan başka bir şey olması pek olası değildir; bu üç ülkenin ya zoraki haraç ya da ticari alışveriş yoluyla veya her iki yoldan da Sümer'in ekonomik gereksinimlerinin çoğunu karşılamış oldukları herkesçe bilinen bir şeydir.

7. Aynı mitten konuyla ilgili onaltı dizelik başka bir pasaj, En-ki'nin Meluhha'yı kutsamasına yer verir. Bu pasajın kimi sözcükleri ve deyimleri henüz anlaşılamamış olmakla birlikte şairin Meluhha'yı (burada da “kara ülke” olarak adlandırılıyor) ağaç, kamış, boğa, *dar*-kuşu, *haia*-kuşu ve çeşitli metaller bakımından zengin olan varlıklı ve kalabalık nüfuslu bir ülke olarak tanıdığı bellidir. *Dar*-kuşunun ekonomik belgelerden de bilindiğine dikkat edilmelidir; bu, şairin ülkeyle ilgili betimlemelerini uydurmadığına ek bir kanıt sağlamaktadır.

Bütün bu kanıtlar, Meluhha'nın yerinin ve hangi ülke olduğunun saptanması sorununa kesin bir çözüm getirmekten uzaktır. Fakat yeri nerede olursa olsun, Sümerli şairlerin ve yazın adamlarının bu ülkeye

karşı olumlu duygular beslemesi, Meluhha ile Sümer arasında oldukça yakın ve samimi, üstelik şimdiye kadar sanıldığından çok daha yakın ve samimi bir ilişki olduğunu göstermektedir.

Şimdi ele alacağımız Dilmun ülkesininse Sümer ile, Magan ve Meluhha'dan bile daha yakın bir ilişkisi olmuş gibidir. Dilmun, akademisyenlerin çoğu tarafından Basra Körfezi'ndeki Bahreyn adasıyla özdeşleştirilmektedir. Geniş ve son derece işinin ehli olan bir Danimarka kazı heyeti, büyük ölçüde bu özdeşleştirmeye duyduğu inanç nedeniyle, bu adada son on yıl boyunca kazılar yapmıştır. Ne var ki, aşağıda sunulan konuyla ilgili yazınsal malzemenin de göstereceği gibi bu konuda oldukça büyük bir kuşku payı vardır. Aslında Dilmun'un, Pakistan ve Hindistan'da İÖ üçüncü binyılın sonuna doğru dikkat çekici bir kentli, okur yazar kültürün geliştiği bölgeyi, yani Harappa ya da İndüs Vadisi kültürünü kapsadığının ortaya çıkması olasılığı da vardır.²

Dilmun'un aranması gereken genel yönle ilgili oldukça açık bir ipucu, Sümer Tufan mitinin günümüze ulaşan son dizelerinde görülmektedir; burada Sümer Tufan kahramanı Ziusudra'ya büyük tanrılar An ve Enlil tarafından ebedi yaşam verilmiş ve "güneşin doğduğu yer" olarak betimlenen Dilmun'a götürülmüştür. "Güneşin doğduğu yer" nitelemesi, Arabistan sahilinin yanı başında yer alan ve hemen hemen Sümer'in tam güneyinde bulunan Bahreyn adasına pek uygun düşmemektedir. Bu nitelemenin İndüs Irmağı bölgesine ya da belki Belucistan'a gönderme yapıyor olma olasılığı daha yüksektir.

Lugalannemundu yazıtında (bkz. s. 75-77), Lugalannemundu'nun üzerinde denetim iddiasında bulunduğu sekiz ülkeden defalarca aynı sırayla söz edilmektedir: "Sedir Ülkesi," Elam, Marhaşi, Gutı ülkesi,

² Bu kültür konusunda bir tartışma için, bkz. Sir Mortimer Wheeler, *Early India and Pakistan* (1959).

Subir, Martu, Suti ülkesi ve Eanna. Bu listenin coğrafi yönelimli olduğu varsayımı kabul edilecek olursa, “Sedir Ülkesi” adının nitelediği ülke batıdaki Lübnan’la değil, Elam’ın batısındaki bir ülkeyle özdeş olacaktır. Güneş-tanrısı Utu’nun Sümer yazınında “hoş kokular ve sedir ülkesinden doğan” şeklinde nitelenmesi de bunu doğrulamaktadır. Kesinlikle doğuda aranması gereken bu ülkenin Lugalannemundu yazıtındaki “Sedir Ülkesi”yle aynı ülke olması olasıdır. Ayrıca “Sedir Ülkesi” güneşin doğduğu yer olduğu için “Sedir Ülkesi” ile “güneşin doğduğu yer” Dilmun’un aşağı yukarı özdeş olduğunun ortaya çıkması şaşırtıcı olmayacaktır. Nitekim bir Dumuzi ağıtında esrarengiz ve hâlâ muammalı olan bir pasajda, sedirden Dilmun’da yetişen bir ağaç olarak söz edilmektedir. Bu pasaj şöyledir:

Omuzum sedirdir benim, göğsüm servi,
Kutsanmış sedirdir benim . . . ’im,
Haşur’un kutsanmış, sedir,
Gölgesi Dilmun’un.

Eğer güneşin doğduğu yer olan “Sedir Ülkesi”nin Dilmun’la özdeşleştirilmesinin doğru olduğu ortaya çıkarsa, “Gilgamiş ve Yaşayanlar Ülkesi” adlı destan öyküsünde Gilgamiş ile Enkidu’nun tehlikeyi ve serüvenle dolu yolculuklarını yaptıkları ülkenin de şiirde hiçbir zaman açık seçik belirtilmemiş olmasına karşın Dilmun olduğu belli olur. Çünkü bu ülke de bir “Sedir Ülkesi” olarak nitelenmektedir ve sorumlu ilahı güneş-tanrısı Utu’dan başkası değildir. Üstelik “yaşayanlar ülkesi” nitelemesi buranın Dilmun’la özdeşleştirilmesine işaret ediyor olabilir; çünkü “Enki ve Ninhursag: Sümer Cennet Miti” başlıklı şiire göre Dilmun şöyle bir ülke olarak betimlenmektedir:

Gözü ağrıyan, "Gözüm ağrıyor" demez,
 Baş ağrıyan, "Başım ağrıyor" demez,
 Onun (Dilmun'un) yaşlı kadını "Ben yaşlı bir kadını" demez,
 Onun yaşlı adamı "Ben yaşlı bir adamım" demez.

Görünüşe göre bu dizeler, dolaylı ve dolambaçlı yoldan Dilmun'un bir ölümsüzlük ve ebedi yaşam ülkesi olduğunu söylemektedir. Kuşkusuz bu da, tanrılar ölümsüzlük verince Ziusudra'nın neden Dilmun'a götürüldüğünü açıklamaktadır. Aslında "Gılgamış ve Yaşayanlar Ülkesi" şiirindeki ilk dizelerin itici güdü olarak ün ve şan dürtüsüne işaret ediyor olmasına karşın bir gün Gılgamış'ın "Yaşayanlar Ülkesi"ne ölümsüzlüğü bulmak için gittiği ortaya çıkabilir. Fakat Dilmun'un yeri neresi olursa olsun, şimdiye kadar söylenenlerden, Sümerlerin bu ülkeyi özellikle dinsel ve tinsel düzeyde Sümer'le yakından ilişkili kutsanmış bir cennet olarak gördükleri açıktır. "Enki ve Ninhursag" adlı mite göre Dilmun, Enki'nin birçok tanrıyı var ettiği yurdu olarak görünmektedir. Büyük tanrıça Ninhursag da, görünüşe göre Dilmun'da kendini evindeymiş gibi hissetmektedir; nitekim burası bütün tanrıların toplandığı yer gibi görünmektedir. Dilmun'un koruyucu ilahı, gerçek bir Sümer ismi taşıyan tanrıça Ninsikil, "arınmış hanımefendi"ydi; kocası da Enki'nin var ettiği Enşag, "adil efendi"ydi. Daha önce alıntılanan "Enki ve Ninhursag" şiirinin Ur'dan çıkarılan varyantının bir pasajından, Dilmun'un eskiçağ dünyasındaki en zengin ve en güçlü ülkelerden biri olduğu izlenimini ediniyoruz (bkz. s. 194-197). Dilmun yazınsal bir kurgu, Sümerli ozan ve şairlerin verimli düş gücünün yarattığı olmayan bir ülke değildir. Adak yazıtlarına ve ekonomi belgelerine bakılırsa, "kendisine yabancı ülkelere haraç olarak kereste getiren Dilmun teknelerini" kaydeden Ur-Nanşe'den beri bu ülkenin uzun bir tarihi olmuştur. Bū-

yük Sargon zamanında Magan ve Meluhha teknelerinin yanı sıra Dilmun tekneleri de Agade rıhtımına demirliyordu. Üçüncü Ur Hanedanı zamanından ve onun ardından gelen Isin-Larsa döneminden kalma ekonomi belgelerine göre Dilmun'dan ithal edilen mallar altın, bakır ve bakırdan yapılma eşyalar, laciverttaşı, fildişi kakmalı masalar, “balık gözleri” (olasılıkla inci), fildişi ve fildişinden yapılma eşyalar (taraklar, göğüs zırhları ve kutularla insan ve hayvan biçimli heykelcikler ve hazır mobilya aksamı), yanı değerli taşlardan yapılma boncuklar, hurma ve soğandan oluşuyordu. Nitekim “Dilmun soğanları”ndan, daha İÖ yirmidördüncü yüzyıldan kalma ekonomi belgelerinde bile söz edilmektedir. Sümerlerin varlığı sona erdikten uzun zaman sonra, İÖ ikinci ve birinci binyıllar boyunca Akad belgelerinde Dilmun'dan söz edildiğini görüyoruz. Dilmun'un ulakları ve kervanları vardır. Asur Kralı Tukulti-Ninurta ünvanında, bir bakıma Kitabı Mukaddes'in Ester Kitabı'nda Kral Ahaşveroş tarafından kullanılan “Hintten Habeş iline kadar”⁹ ifadesini hatırlatır şekilde “Dilmun ve Meluhha Kralı” ifadesini kullanmaktadır. Uperi isminde bir Dilmun kralı Asur Kralı II. Sargon'a haraç ödemiştir. Hundaru isimli bir başka Dilmun kralı zamanında Dilmun'da alınan ganimet bronz, bakır ve bronzdan yapılma eşyalar, değerli tahtalardan yapılma sopalar ve göz sürmesi olarak kullanılan çok miktarda rastıktan oluşuyordu. Sanherip zamanında bir grup asker Babil kentinin yakılıp yıkılmasına yardım etmek üzere Dilmun'dan bu kente gönderilmiş, bunlar dönüşlerinde Dilmun'a özgü bir ürün olarak betimlenen bronz kürekler ve çiviler getirmişlerdir. Dilmun'u bir Sümer Elysium'u¹¹ olarak ele alan

⁹ Kitabı Mukaddes'te bu ifadenin geçtiği ayet (Ester 1:1) şöyledir: “Ve vaki oldu ki, Ahaşveroş'un günlerinde (Hintten Habeş iline kadar, yüz yirmi yedi vilayet üzerinde krallık eden Ahaşveroş budur).” –çn.

¹¹ Elysium: Yunan mitolojisinde mutlu ölümler dünyası; cennet –çn.

Sümer yazınsal kanıtlarının, ekonomik ve tarihsel belgelerde görülen “yeryüzü” Dilmun’unun ışığında nasıl yorumlanması gerektiği sorunu, ister Bahreyn adası isterse Güney İran ve Indus Vadisi bölgesi olduğu ortaya çıksın, Dilmun’un kendisinde okunabilir yazılı belgeler bulununcaya kadar şöyle ya da böyle bir muamma olarak kalmak zorundadır.

Yukanda Aratta, Magan ve Meluhha ile Dilmun hakkında söylenenlerden açıkca görüldüğü gibi özellikle dinsel ve tinsel alanlarda Sümer’in etkisi bütün yönlerde binlerce kilometre uzağa ulaşmıştır. Yüzyıllar ilerledikçe Sümerlerin yabancı ülkeler ve yabancı halklarla ilgili epeyce bilgi biriktirdiği de açıktır. Hem karadan hem denizden uzaklara giden Sümerli tacirler geriye beraberlerinde, ziyaret ettikleri tuhaf yerler ve buralarda oturan halklarla ilgili bilgilerle dönüyordu. Başarılı askeri seferlerden dönen askerler de aynı şeyi yapıyordu. Sümer kentlerinde de savaşta ele geçen ve köle olarak getirilen askerlerin yanı sıra şu ya da bu nedenle kente yerleşmeye gelen özgür insanlardan oluşan hatırı sayılır miktarda yabancı vardı. Bu nedenle, genel olarak bakıldığında, Sümer saray mensupları, yöneticiler, rahipler ve öğretmenler yabancı ülkelerle –coğrafi konumları ve fiziksel özellikleri, ekonomik kaynakları ve siyasal örgütlenmeleri, dinsel görüşleri ve uygulamaları, toplumsal görenekleri ve ahlaksal öğretileri– ilgili önemli bilgilere sahipti. Nitekim Sümerler yabancı ülkeler ve halklar hakkında yalnızca oldukça çok şey *bilmekle* kalmıyor, aynı zamanda onlarla ilgili *hüküm de veriyordu*; yani kendi ölçütleri ve değer yargılarına göre onların davranışları ve karakteri hakkında fikir yürütüyor, yaşam tarzlarıyla ilgili değerlendirmede bulunuyordu.

Eldeki arkeolojik ve yazınsal kanıtlara bakılırsa, Sümerlerin tanıdığı dünya, doğuda Hindistan’dan; kuzeyde Anadolu, Kafkas bölgesi ve Orta Asya’nın batı bölgelerinden; batıda Akdeniz’den (belki buna

Kıbrıs, hatta Girit de eklenebilir); ve güneyde Mısır ile Etiyopya'dan öteye geçmiyordu. Şu anda benim bilebildiğim kadıyla, Sümerlerin kuzey Asya'da, Çin'de ya da Avrupa kıtasının herhangi bir yerinde yaşayan halklarla bir teması ya da onlarla ilgili bir bilgisi olduğunu gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Sümerlerin kendisi dünyayı dört *ubda*'ya, yani görünüşe göre kabaca pusulanın dört yönüne denk düşen dört bölgeye ya da yöreye ayırıyordu. Bu türden en eski ayırma işlemi "Enmerkar ve Aratta Beyi" adlı şiirdeki altınçağ pasajıdır. Bu pasajın konumuzla ilgili bölümü şöyledir:

Bir zamanlar, Şubur ve Hamazi ülkeleri,
Çok (?)-dilli Sümer, prensliğin ilahi yasalarının büyük ülkesi,
Gerekli her şeye sahip ülke Uri,
Güvenlik içinde yaşayan Martu ülkesi,
Bütün evren, insanlar tek yürekle,
Övüyor Enlil'i tek bir ağızdan.

Eğer bu pasajın çevirisi doğru yapılmışsa, Sümerlerin yeryüzünün güney sınırını kendi ülkelerinin oluşturduğunu, o zamanlarda daha geniş bir araziye kapsadığı düşünülse bile genellikle Akad'la bir tutulan Uri bölgesinin yeryüzünün kuzey sınırını oluşturduğunu; doğu bölgesinin Şubur ile Hamazi'den meydana geldiğini; ve batı bölgesinin Martu olarak adlandırıldığını (bu sözcük aslında Sümercede "batı" anlamı kazanmıştır) düşündüklerini göstermektedir. Daha sonraki döneme ait olan (kuşkusuz Sümer'deki daha eski döneme ait benzerlerine kadar uzanıyor da olabilir) Akad kehanet yazınında, dört bölge şöyle veriliyordu: Güneyde Akad (Sümer'in yerine); doğuda Elam ve Gutı ülkesi; kuzeyde Şubur (altınçağ pasajında kullanıldığı doğu yerine); batıda yine Martu. Bu dört bölgenin gerçekte nereye kadar uzan-

dığının düşünöldüğü ne yazık ki hiçbir yerde belirtilmiyor. Sözelimi hem Sümerlerce hem Akadlarca tanındığı kesin olan Hindistan, Mısır ve Etiyopya gibi ölkeler kapsamış bırakılmaktadır. Sümerli düşünörlere göre bu bölgelerin ve kapsadıkları ölkelerin sınırları, evrenin yaratılışı sırasında tanrılar tarafından çizilmişti. En azından İÖ 2400'den itibaren hava-tanrısı Enlil'in yeryüzünün insanların yaşadığı bütün bölgelerinin kralı olduğı, yalnızca Sümer'in değil, "bütün ölkelerin kralı" olduğı inancı bütün Sümer'de kabul edilmişti.

Dünyanın dört bucağında oturanlar *nam-lulu*'ydu. Bu Sümerce bileşik sözcük, büyük olasılıkla, ikilemeli olarak *lu* ("insan") ve soyut isimler oluşturmakta kullanılan *nam* takısından oluşmaktaydı; bu nedenle oluşum bakımından İngilizcedeki "mankind" ["insanlık"] sözcüğüne denk düşüyordu. Sümer halkı (en azından İÖ 2000'den itibaren kendilerine verdikleri isimle "karabaşlılar") bu geniş insanlık ailesinin yalnızca bir parçasıydı; ama söylemesi bile gereksiz, çok önemli bir parçasıydı. Gerçekten de o kadar önemliydiler ki, en azından bir örnekte, "karabaşlılar" insanlığın tümüyle özdeşleştirilmiş gibidir. Nitekim çoktandır bilinen Sümer Tufan mitinin birinci bölümündeki bir pasaj şöyledir:

An, Enlil, Enki ve Ninhursag,
Karabaşlı halkı oluşturduktan sonra,
Yeryüzünde bol bitki yeşerdi,
Hayvanlar, ovanın dört ayaklı (yaratıkları) sanatkârca var edildi.

Burada "karabaşlılar," sanki bu sözcük insanlığın tümünü belirtiyormuşçasına, bitkiler ve hayvanlarla bir arada sayılıyor. Yine aynı Tufan mitine göre tanrılar "krallığı" yeryüzüne indirmeye karar verdiklerinde, Sümer'deki beş kraliyet kentinin beşini de kurdular. "In-

sañlık tohumunu yok etmek" için Tufan geldiğindeyse "bitkilerin ve *insanlığın* isminin koruyucusu olarak" tanrılar tarafından kurtarılan, Şuruppak'ın Sümerli Kralı Ziusudra olur.

Sümerlerin kendilerini bir tür "seçilmiş halk," adeta "bulunmaz hint kumaşı" olarak gördüklerine pek kuşku yoktur. Tanrı Enki'nin uygar toplum için zorunlu olan doğal ve kültürel varlıklarla süreçleri yaratıp düzenlemesini ele alan "Enki ve Dünya Düzeni" adlı mitte Enki'yi yüceltici sözlerle Sümer'i kutsarken görüyoruz. Bu da, Sümerlerin kendilerini, tanrılarla genel olarak insanlıktan daha yakın ilişkisi olan, gayet özel ve kutsanmış bir toplum olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Bu toplum yalnızca maddi zenginlikleri ve malıyla mülküyle, güçlü krallarıyla değil, aynı zamanda saygın dinsel önderleriyle, *en*'leriyle de önemli olan, bütün yazgı belirleyici göksel tanrıların, Anunna-tanrılarının, kendi yeri olarak seçtikleri bir toplumdur.

Doğal olarak bütün yabancı ülkelere ve halklara, Meluhha, Dilmun ve Aratta'ya bakıldığı gibi olumlu bir gözle bakılmıyordu. Ama öfke, küçümseme ve nefret, öncelikle kendilerine felaket getiren düşmanlara karşı duyuluyordu. Örneğin Akad Hanedanı zamanında Sümer'e ve halkına ölüm ve yıkım getiren Gutiler öfkeyle "denetim kabul etmez bir halk," "dağların ısıracı engereği," "tanrıların düşmanı" olarak niteleniyordu. Elamlılar ve Subariler, Sümer ağıtlarında "yıkıcı insanlar" olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Elamlılar konusunda, bu halkın kişiliğinin (bir Sümer atasözü derlemesindeki) iki deyişle özlü olarak karakterize edilmeye çalışıldığını görüyoruz. Birinci deyiş aynen şöyledir: "Elamlı'ya içinde yaşayacağı tek bir ev yeterli gelmez." Bu herhalde, Elamlıların tek bir evi yeterli görmedikleri anlamına geliyordu. Bu yorum doğruysa, Sümerlerin haklı ya da haksız bir şekilde, Elamlıları hırslı ve ihtiraslı olarak gördüğü açıktır. İkinci deyiş de aynen şöyledir: "Elamlı hastalanmış, dişleri birbirine vu-

ruyor.” Eğer bunun anlamı Elamlıların acıdan çekinmemeyi başaramadıklarıysa Sümerlerin Elamları “sulu göz” ve ödlele olarak gördükleri açıktır.

Başka iki halk, Hurriler ve Martular konusunda da, tek bir sözcüğe yüklenmiş horgörücü bir niteleme kullanmış olmaları olasılıkdışı değildir. Çok iyi bilindiği gibi Hurriler önceleri Van Gölü çevresindeki bölgede bulunan Hurum Dağı’nda yaşıyordu. Sümer yazınında “hödük,” “budala” anlamına gelen *hurum* diye bir sözcük bulunmaktadır. Nitekim “Enkimansi ile Gırnişag Arasındaki Tartışma” başlıklı *edubba* denemesinde, *hurum* sözcüğü, öğrencilerden birini “akıllı-budala” ya da “sophomore” olarak nitelemek için *galam* sözcüğüyle bileşik olarak kullanılmıştır. Eğer *hurum* (budala) sözcüğü, *kur-hurum* (Hurum ülkesi) ifadesindeki sözcükle özdeşse, bu tek sözcük Sümerlerin Hurriler hakkında ne düşündüğüyle ilgili olarak bütün bir sayfa dolusu açıklamaya bedeldir.

Aynı şekilde, Martular adıyla bilinen halk konusunda da, Sümerce *arad* (köle) sözcüğünün etimolojisi açıklayıcı olabilir. Çünkü *arad* sözcüğünün (*m*)*art(u)* sözcüğünden türediği ileri sürülmüştür ve kırımca bu geçerli bir nedene dayanmaktadır. Bu açıklama doğruysa, Sümerlerin Martuları köle yaradılışlı, boyun eğici mizaçlı olarak nitelendiklerine işaret etmektedir.

Martularla ilgili olarak da, kültürel açıdan önemli olan bir Sümer atasözü vardır. Bu atasözü aynen şöyledir: “Undan, *gu-nunuz*-tahılıyla (?) helva yapılır; Martu bunu yer, ama içinde ne olduğunu bilmez.” Bu atasözü, yazınsal belgelerde Martular için kullanıldığı bilinen şu sıfatla uyusmaktadır: “Tahılı bilmeyen Martu.”

Çok iyi bilindiği gibi Martular Sami kökenliydi. Ama Sümerlerin Martulardan kınayıcı bir dille söz etmelerinin nedeni, etnik kökenleri değil, kültürleriydi. Bu da bizi, Samiler –özellikle de Akadlar adıyla

bilinecek olan Samiler– ile Sümerler arasındaki ilişki sorununa getirmektedir. Yakın zamanlara kadar Mezopotamya'nın erken dönem tarihi, iki ırksal grup arasındaki acımasız, ölümcül bir mücadele olarak görülüyordu. Ne var ki, birkaç yıl önce Thorkild Jacobsen'in topladığı oldukça inandırıcı kanıtlar, Samiler ile Sümerlerin "Mezopotamya'da barış içinde yan yana yaşadıkları" sonucuna ulaşmasını sağlamıştır. Gelgelelim bu ancak kısmen doğru olabilir. Çünkü örneğin Sümer tapınaklarının en Sümerlisi olan Nippur'daki Ekur tapınağına heykellerini ve dikilitaşlarını adayan Sami kökenli Büyük Sargon (ayrıca halefleri Rimuş ve Maniştuşu) bunları hem Sümerce hem Akadca, ama öncelikle Akadca olarak yazdırmıştır; bu ise kuşkusuz, Sargon ve ardıllarının kendi Sami kökenleri ve geçmişleri konusunda gayet bilinçli olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, fethettikleri Sümer kentlerini denetimleri altında tutmak için Sargon ve ardılları yüksek yönetim makamlarına Akadlı akrabalarını atamışlar ve buralara tümü Akadlı askerlerden oluşan garnizonlar yerleştirmişlerdir; bu işte o derece ileri gitmişlerdir ki, Akad dilinde yazılmış ekonomi belgeleri bütün Sümer'de görülmeye başlamıştır. Bütün bunlar Samileri Sümerlere pek sevdirecek şeyler değildi. Nitekim Sümerler ile Sami dili ve soy bilincine sahip Akadlar arasında hatırı sayılır bir sürtüşme ve kırgınlık olması olanaksız değildir. Akadlar, Sargon hanedanı döneminde Sümer'in efendisi ve sahibi olmaya çalışmıştı; bu son derece katlanılmaz durum da, "Agade'nin Laneti" yazarınca büyük bir acı ve üzüntüyle betimlendiği gibi Nippur'daki Ekur'un kutsallığının Naram-Sin tarafından çiğnenmesini ve yıkılmasını kısmen açıklayabilir.

Zaten Sümerlere siyasal, etnik ve dilsel bir varlık olarak son verenler de Sami kökenli bir halk –Amuriler– olmuştur. Elbette, fethe-dilenler fatihleri fethetti ve başkentleri olan Babil kenti yüzünden Babililer olarak tanınan Amuriler, Sümer kültürünü tümüyle benimse-

di. Babil eğitim sistemi dil dışında dini, mitolojisi ve yazını, kuşkusuz siyasal gelişmeler ve geçen zaman nedeniyle meydana gelen beklenilecek değişiklikler hariç hemen hemen Sümerlerinkilerle özdeş tir. Bu Babilliler de daha az kültürlü komşuları, özellikle de Asurlar, Hititler, Hurriiler ve Kenanlılar üzerinde hiç azımsanmayacak bir etki de bulundukları için eskiçağ Yakındoğusunda her yere Sümer kültür tohumunun ekilmesine Sümerlerin kendileri kadar yardımcı olmuştur. Bu da bizi, Sümerlerin gelecek çağlara bıraktıkları miras konusuna getirmektedir; buna bizim kendi çağımız da dahildir, ama çağımızda bu miras artık etkin ve yaratıcı bir kültürel büyüme kaynağı değil, eskiçağ tarihinde büsbütün sıkıcı sayılmasa da melankolik bir temadır.

Sümer'in bıraktığı mirasın izini bulmaya kent devleti olarak bilinen siyasal kurumdan başlanabilir. Sümer'de İÖ dördüncü binyılın ikinci yarısında köy ve kasabanın büyümesiyle ortaya çıkan kent devleti, bütün üçüncü binyıl boyunca serpilip gelişen bir kurum olmuştur. Özgür yurttaşları ve meclisiyle, soyluları ve rahipleriyle, yandaşma ve köleleriyle, yönetici tanrısı ve onun yeryüzündeki vekili olan kralıyla, çiftçileri, zanaatkarları ve tacirleriyle, tapınakları, surları ve kapılarıyla kent devleti, İndüs'ten Akdeniz'in batısına kadar eskiçağ dünyasının her yerinde görülür. Bazı özgül özellikleri bir yerden bir yere değişebilirse de genel olarak Sümer ilkörneğiyle büyük benzerlikler gösterdiğinden, benzer örneklerinin ve birçok ögesinin köken olarak Sümer'e kadar geriye gittiği sonucunun çıkarılması mantıksız görünmemektedir. Tabii ki, Sümer var olsaydı da olmasaydı da eskiçağda kent pekâlâ ortaya çıkabilirdi. Fakat bu pek o kadar kesin değildir. Örneğin Mısır'da kent devleti hiçbir zaman kök salmamıştı ve aynı şey eskiçağ dünyasının başka bölgelerinde de olabilirdi.

İÖ üçüncü binyılın büyük bölümü boyunca, Sümer kent devletinin

en karakteristik özelliklerinden birisi, satışların ve tapu senetlerinin kaydedilmesiyle başlayıp özel olarak hazırlanan yasaların yürürlüğe konmasıyla en ileri noktasına ulaşan yazılı hukuk olmuştur. Yazılı hukuksal belgeler ve yasalar, daha sonraki dönemlerde eskiçağ Yakındoğusunun her yerinde görülmektedir. Ayrıntılarda değişiklik göstermekle birlikte bunların kökeninin Sümerdeki ilkörneklerine dayandığı kesindir. Sümerlerin yasal işlemlerin kaydını tutmaya aşırı düşkünlüğü olmasaydı, belki Yunanistan ve Roma bile hiçbir zaman yazılı yasalara sahip olamayacaktı.

Bilimsel başarılar konusundaysa Sümerlerin gelecek kuşaklara yaptıkları en önemli katkı büyük olasılıkla matematik alanında olmuştur. Sayıların haneler halinde yazılmasında Sümerlerin geliştirdiği altmışlık sistem, şimdi kullanımda olan Hint-Arap onluk sisteminin öncüsü olabilir. Bugün bile daire ve açılarının dereceyle ölçülmesinde ve görece yakın zamanlara kadar yürürlükte olan bazı ağırlık ve uzunluk ölçülerinde Sümer altmışlık sisteminin izleri mevcuttur.

Teknoloji alanında, çömlekçi çarkı, tekerlekli taşıtlar ve yelkenli tekne, büyük olasılıkla Sümer icatlarıydı. Metalurjinin Sümer kökenli olmadığı kesin olmakla birlikte Sümerli metal işlemecilerinin ürünleri bütün eskiçağ Yakındoğusuna yayılmış ve bazıları Macaristan ve Orta Avrupa'ya kadar bile ulaşmıştı.

En erken döneminden itibaren Sümer'de mimari, özellikle taş temelleri ve platformları, nişli iç odaları, resimli duvarları ve sunakları, mozaikle kaplı sütunları ve etkileyici cepheleri olan tapınakların yapımında önemli bir sanat olmuştur. Bu mimari tekniklerden en azından bazılarının eskiçağ dünyasına yayılmış olması olasıdır. Sümer mimarları ayrıca kubbe, tonoz ve kemerden de yararlanmışlardır. Kemerin Yunanistan ve Roma'ya ilk gelişinin Sümer'in mirasçısı olan Babil ülkesiyle temasların bir sonucu olması olasılıkdışı değildir. Ya-

kınoğu heykelciliğinin, özellikle de tanrı ve insan heykellerinin yapılması uygulamasının kökeni Sümer'e dayanıyor olabilir; çünkü bir heykelin, tanrısının huzurunda durarak yaşamı için sürekli dua eden hükümdarı ve hatta daha başka yüksek düzeyli görevlileri temsil ettiği fikrini ilk akıl eden Sümerli teologlar olmuştur. Sümer silindir mühürleri "yuvarlanarak" eskiçağ dünyasında Hindistan'dan Kıbrıs ve Girit'e kadar her yere gitmiştir. Bugün Avrupa'da, sütun başlıkları, kökeni ilk kez Sümerli sanatçılar tarafından tasarlanıp oyulmuş sahnelere kadar giden kalıplaşmış motiflerle süslü birçok kilise bulunmaktadır.

Sümerlerin din, eğitim ve yazın alanlarındaki başarıları, yalnızca zaman ve mekân bakımından komşuları olanlar üzerine değil, dolaylı olmakla birlikte özellikle eski İbraniler ve Kitabı Mukaddes üzerindeki etkileri aracılığıyla günümüz insanların kültürü üzerinde de derin bir iz bırakmıştır. İbranilerin Sümerlere olan borcunun büyüklüğü, Sümer yazınsal yapıtlarının yavaş yavaş bir araya getirilmesi ve çevirilmesi çalışmalarının bir sonucu olarak her geçen gün daha da açık hale gelmektedir; çünkü bu yapıtların Kitabı Mukaddes kitaplarıyla birçok ortak özelliğe sahip olduğu artık görülmektedir. Bu nedenle bu bölüm, çeşitli inançların, öğretilerin, temaların, motiflerin ve değerlerin saptanıp çözümlenmesi suretiyle Sümer yazınında Kitabı Mukaddes'le olan koşutlukların özetlenmesiyle bitirilecektir.

Sümer yazınsal yapıtlarının biçimi ve içeriği bu kitabın Altıncı Bölümünde ayrıntılı olarak ele alınıp çözümlendiğinden, bu noktada daha fazla ayrıntıya girmeye gerek yoktur. Sümerlerinki kadar çeşitli, kapsamlı ve köklü bir yazılı yazının bütün Yakınoğu'nun yazınsal ürünleri üzerinde derin bir iz bıraktığını söylemek bile gereksizdir. Bu özellikle böyledir, çünkü Batı Asya'nın hemen hemen bütün halkları –haklarında şu anda elimizde dolaysız ve kesin kanıt bulunanların

ismini vermek gerekirse Akadlar, Asurlular, Babilliler, Hititler, Huriler, Kenanlılar ve Elamlılar– şu ya da bu zamanda kendi kayıtlarını tutmak ve yazılarını yazmak için çiviyazısını benimsemeyi çıkarlarına uygun bulmuştur. Sümerler tarafından kendi eklemeli ve büyük ölçüde tek heceli dillerini yazmak üzere geliştirilen bu hecesel ve logografik⁹ yazı sisteminin kabul edilmesi ve uyarlanması, Sümer dili ve yazınında adamakıllı bir eğitimi gerektiriyordu. Bunun için büyük olasılıkla Sümer'den komşu ülkelerin okullarına bilgili öğretmenler ve yazıcılar getirtilmiş, bu arada yerli yazıcılar da en ünlü okullarında özel eğitim almak üzere Sümer'e gitmiştir. Bunun sonucunda Sümer kültürü ve yazını geniş bir alana yayılmıştır. Sümerlerin fikirleri ve idealleri –kozmozolojileri, teolojileri, etikleri ve eğitim sistemleri– eskiçağ Yakındoğusundaki bütün halkların düşüncelerine ve yazılarına küçük ya da büyük ölçüde nüfuz etmiştir. Aynı şey Sümer yazınsal biçimleri ve temaları –olay örgüleri, motifleri, üslup ustalıkları ve estetik teknikleri– için de söz konusudur. Kitabı Mukaddes'te yer alan kitapların yazıldığı, gözden geçirildiği ve düzenlendiği ülke olan Filistinde yaşayan İbraniler de bu konuda bir istisna oluşturmuyordu.

Kuşkusuz Kitabı Mukaddes'in en eski bölümleri bile genel olarak kabul edilen görüşe göre şimdiki biçimiyle İÖ 1000 yılından çok önce yazıya geçirilmemişti; oysa Sümer yazınsal belgelerinin çoğu yaklaşık İÖ 2000'de ya da bundan fazla geç olmayan bir zamanda yazılmıştır. Bu nedenle o çağda Sümer yazılı kaynaklarından ödünç almalar yapılması gibi bir sorun yoktur. Sümerlerin etkisi Kitabı Mukaddes'e Kenan, Hurri, Hitit ve Akad yazınları, özellikle de Akad yazını üzerinden girmiştir; çünkü iyi bilindiği gibi Akad dili İÖ ikinci bin-

⁹ Logografik yazı: Bir sözcüğün tek bir işaretle yazılması esasına dayalı yazı sistemi –çn.

yılda Filistin ve çevresinde, hemen hemen bütün yazın dünyasında ortak dil olarak kullanılıyordu. Bu nedenle Akad yazınsal yapıtları, İbraniler de dahil olmak üzere Filistin'deki yazın adamları tarafından iyi biliniyor olmalıydı. Bu Akad yazınsal yapıtlarının birçoğunun kökeni ise yüzyıllar içinde yeniden biçimlendirilip aktarılmış olan Sümer ilkörneklerine dayanıyordu.

Bununla birlikte Kitabı Mukaddes üzerindeki Sümer etkisinin az önce betimlenenlerden daha dolaysız ve aracısız olan başka bir olası kaynağı daha vardır. Aslında bu kaynağın kökeni bizzat Hz. İbrahim'e kadar dayanıyor olabilir. Kitabı Mukaddes'te anlatılan Hz. İbrahim destanının, efsaneye ve düş ürününe dayalı pek çok şey içermekle birlikte –Hz. İbrahim'in Keldani dönemindeki Ur kentinde olasılıkla İÖ 1700 civarında doğumu ve yaşamının burada ailesiyle birlikte geçen ilk dönemi de dahil olmak üzere– önemli bir gerçek payı barındığı konusunda akademisyenlerin çoğu görüş birliği içindedir. Ur, eskiçağda Sümer'in en önemli kentlerinden biriydi; hatta tarihinin üç farklı döneminde Sümer'in başkenti olmuştur. Ur'un hayranlık uyandıran bir *edubba*'sı vardı; burada 1922-1934 yılları arasında yapılan İngiliz-ABD ortak kazılarında çok sayıda Sümer yazınsal belgesi bulunmuştur. Hz. İbrahim'in ve atalarının, kendi memleketleri olan kentteki okulda kopyalanmış ya da yaratılmış olan Sümer yazınsal ürünleriyle pekâlâ belli bir yakınlığı olmuş olabilir. Kendisinin ve aile üyelerinin bu Sümer geleneksel inanç ve bilgilerinin bir bölümünü, Filistin'e beraberlerinde getirmiş olması ve bunların yavaş yavaş İbrani yazın adamlarının Kitabı Mukaddes'in kitaplarını yazmakta ve düzenlemekte kullandıkları geleneklerin ve kaynakların bir parçası haline gelmiş olması hiç de olanaksız değildir.

Aşağıda, Kitabı Mukaddes'teki Sümer yazınıyla olan koşutluklardan Sümer etkisini kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde gösteren bir di-

zi örnek bulunmaktadır:

1. *Evrenin Yaratılışı*: Eskiçağdaki İbraniler gibi Sümerler de yaratılıştan önce bir ilksel denizin mevcut olduğuna inanıyordu. Sümerlere göre evren, bir şekilde bu ilksel denizde doğmuş olan birleşik bir gök ile yerden oluşuyordu; göğü yerden ayıran (belki de Tekvin kitabındaki *ruah-elohim*'in⁹ yaptığından pek farklı olmayan bir şekilde) hava-tanrısı Enlil olmuştur.

2. *İnsanın Yaratılışı*: Hem İbranilere hem Sümerlere göre insan kilden oluşturulmuş ve “yaşam soluğu”yla doldurulmuş olarak düşünülüyordu. İnsanın yaratılmasındaki amaç, tanrılara –İbraniler için yalnızca Yehova'ya– dualarla, yakarışlarla ve kurbanlarla hizmet etmesidir.

3. *Yaratılış Teknikleri*: Gerek Kitabı Mukaddes yazarlarına gerekse Sümerli yazarlara göre yaratılış öncelikle iki şekilde gerçekleştirilmiştir: İlahi buyruk ve fiilen “yapma” ya da “oluşturma.” Her iki durumda da, açık olarak ifade edilmesi gerekme bile fiili yaratılıştan önce ilahi bir planlama aşaması vardı.

4. *Cennet*: Aden Bahçesi'ne ve İnsanın Cennetten Kovulması'na koşutluk gösteren hiçbir Sümer kaynağı bulunmamıştır. Bununla birlikte karşılaştırma yönünden önemli olabilecek birçok cennet motifi bulunmaktadır. Bunlar arasında Tekvin'in 2. babının 21-23. ayetlerindeki¹⁰ kaburga kemiği olayını aydınlayabilecek bir motif de vardır.

⁹ Kitabı Mukaddes'in Türkçesinde RAB Allah. –çn.

¹⁰ Söz konusu ayetler şöyledir: “21: ve RAB Allah adamın üzerine derin bir uyku getirdi, ve o uyudu; ve onun kaburga kemiklerinden birini aldı, ve yerini etle kapadı; 22: ve RAB Allah adamdan aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaptı, ve onu adama getirdi; 23: Ve adam dedi: Şimdi benim kemiklerimden kemik; ve etimden ettir; buna Nisa denilecek, çünkü o insandan alındı.” –çn.

Ayrıca bir ilahi cennet, bir tanrılar bahçesi fikrinin Sümer kökenli olduğunu düşünmek için kimi nedenler bulunmaktadır (bkz. s. 194-197).

5. *Tufan*: Çoktandır kabul edildiği gibi Tufan öyküsünün Kitabı Mukaddes'teki ve Sümerlerdeki çeşitlemeleri birçok açık ve yakın koşutluk göstermektedir. En azından bir Mezopotamya geleneğine göre Tufandan önce her biri olağanüstü uzun ömürlü olan on hükümdarın gelmiş olması da dikkat çekicidir; bu, Kitabı Mukaddes'teki Tufan öncesi peygamber-ataları anımsatmaktadır.

6. *Habil-Kabil Motifi*: Kitabı Mukaddes'te epey kısaltıldığı kesin olan Habil-Kabil olayında betimlenmiş çekişme motifi Sümerli yazarlar ve şairler arasında çok revaçtaydı (daha fazla ayrıntı için bkz. s. 288-295).

7. *Babil Kulesi ve İnsanlığın Dağılması*: Babil Kulesi'nin inşa edilmesiyle ilgili öykü, büyük olasılıkla Mezopotamya zigguratlarının varlığını açıklama yönünde bir çabadır. Çoğunlukla yıkılmış ve çökmüş bir halde görülebilecek olan bu yüksek yapılar, İbraniler için insanlığın güvensizlik duygusunun ve bununla ilgili olarak insana aşağılanma ve acı getiren iktidar hırsının bir simgesi olmuştur. Bu nedenle, zigguratın gökle yer, tanrıyla insan arasında bir bağı temsil ettiğine inanan Sümerlerde bu öykünün bir koşutunun bulunması olasılığı hiç yoktur. Öte yandan, yeryüzündeki bütün halkların "tek bir dile ve aynı sözcüklere sahip bulunduğu" bir zamanın olduğu ve bu mutlu durumun öfkeli bir ilah tarafından sona erdirildiği fikrinin bir koşutunun, "Enmerkar ve Aratta Beyi" adlı Sümer kahramanlık öyküsünün parçası olan altın çağ pasajında bulunması olasıdır (bkz. s. 345, 373-375).

8. *Yeryüzü ve Düzenlenmesi*: "Enki ve Dünya Düzeni: Yeryüzünün ve Kültürel Süreçlerinin Düzenlenmesi" başlıklı Sümer miti (bkz. s.

229-236), Sümer bilgelik tanrısının yeryüzünü düzenlemesi ve yeryüzünde yasa ve düzen terimleriyle adlandırılacak bir işleyiş kurmasıyla ilgili etkinliklerini ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Kitabı Mukaddes'te, örneğin Tesniye kitabının 32. babının 7.-14 ayetlerinde (özellikle 8. ayete dikkat ediniz)⁹ ve 107. Mezmurda¹¹ bu şiirin yankıları vardır.

9. *Kişisel Tanrı*: Allah ile Hz. İbrahim arasındaki Ahit'e bakılırsa (Tekvin'in 31. babının 53.'üncü ayetinde sözü edilen "Nahor'un Allahı"na da dikkat ediniz) eskiçağdaki İbraniler kişisel tanrı fikrine aşinaydı. Kişisel tanrının varlığına duyulan inanç Sümerler tarafından, en azından İÖ üçüncü binyılın ortaları gibi erken bir tarihte geliştirilmişti. Sümerli öğretmenlere ve bilgelere göre her yetişkin erkeğin ve aile reisinin ilahi babası olarak gördüğü "kişisel tanrı"sı ya da bir tür iyilik meleği vardı. Bu kişisel tanrı Sümer aile babalarının, büyük olasılıkla İbrani atalarla Yehova arasındaki ahde benzer bir sözleşmeyi ya da anlaşmayı içeren bir kehanetin ya da rüyanın sonucunda kabul ediliyordu.

Elbette, bir Sümerliyle koruyucu tanrısı arasındaki sözleşmede iki tarafı da bağlayan hiçbir şey olmayabilirdi; bu nedenle, bu açıdan Hz. İbrahim ile tanrısı arasındakinden önemli ölçüde farklıydı. Sümerlinin kişisel tanrısından bütün beklediği, durum gerektirdiğinde tanrı-

⁹ Bu ayet şöyledir: "Yüce olan milletlere miraslarını böldüğü zaman/ Âdemoğullarını ayırdığı zaman/ İsrail oğullarının sayısına göre/ Kavmların sınırlarını koydu." -çn.

¹¹ Söz konusu ayetler şöyledir: "3: Onları şarktan ve garptan, şimalden ve cenuptan,/ Memleketlerden topladı./ 4: Çölde, ıssız yerde avare gezdiler;/ Oturacak şehir bulamadılar;" "10: Karanlıkta ve ölüm gölgesinde,/ Düşkünlük ve demir ile bağlı oturdular;/ 11: Çünkü Allahın sözlerine isyan ettiler;/ Yüce olanın öğüdünü hor gördüler/ 12: Onların yüreğini ağır işle alçalttı;/ Düştüler ve yardım eyleyen yoktu." -çn.

lar meclisinde kendisi adına konuşması ve aracılık etmesi, böylece kendisine uzun bir ömür ve sağlıklı yaşam güvencesi sağlamasıydı. Karşılık olarak o da tanrısını özel dualarla, yakarışlarla ve kurbanlarla yüceltiyor, ama aynı zamanda Sümer panteonundaki öteki tanrılara tapmaya da devam ediyordu. Bununla birlikte "İnsan ve Tanrısı" başlıklı Sümer yazınsal belgesinin gösterdiği gibi Sümerliyle kişisel tanrısı arasında yakın, samimi, güvene dayalı ve hatta sevgi dolu bir ilişki vardı; bu ilişki, Yehova ile İbrani atalar arasındaki ve daha sonraları da Yehova ile bütün İbraniler arasındaki ilişkiyle büyük bir benzerlik göstermektedir.

10. *Hukuk*: Kitabı Mukaddes'teki yasalarla uzun zamandan beri bilinen Hammurabi yasalarının içerik, terminoloji ve hatta düzenleme açısından pek çok benzerlikler gösterdiği hemen hemen bütün Kitabı Mukaddes araştırmacıları tarafından kabul edilmektedir. Fakat son yıllarda ortaya konduğu gibi Hammurabi yasaları, büyük ölçüde Sümer ilkörmeklerine dayanan yasalardan yapılmış bir derlemedir (bkz. s. 111-123). Nitekim Yakındoğuda hukuksal kavramların, uygulamaların ve içtihad emsalleriyle derlemelerin olağanüstü büyümesi ve gelişmesinin, büyük ölçüde Sümerlere ve onların rekabetle üstünlüğe yaptıkları oldukça tek taraflı vurguya dayandığı çıkarsamasında bulunmak için yeterli nedenler vardır.

11. *Etik ve Ahlak*: Sümerlerce geliştirilen etikle ilgili kavramlar ve ahlaksal idealler esas itibarıyla İbranilerinkiyle özdeşti; ama Sümerlerin yasaları İbranilerin yasalarında –özellikle, kehanetlerle ilgili Kitabı Mukaddes yazınında örneklendiği zaman– hissedilen neredeyse gözle görülür etik duyarlılıktan ve ahlaksal coşkudan yoksundu. Psikolojik bakımdan, Sümerler İbranilerden daha mesafeli ve soğuk, duygusal olarak daha denetimli, daha resmi ve yöntemliydi. Soydaşlarına belli bir kuşkuyla, güvensizlikle ve hatta korkuyla bakıyor-

lardı; bu ise tinsel gelişme ve mutluluk açısından can alıcı önemde olan insani sıcaklığı, sempati ve şefkati büyük ölçüde olanaksızlaştırıyordu. Etik alanındaki büyük başarılarına karşın Sümerler “temiz bir kalbin” ve “masumiyetin” kendi tanrısının gözünde uzun uzadıya edilen dualardan, bol bol sunulan kurbanlardan ve inceden inceye geliştirilmiş ayinlerden daha değerli olduğu gibi yüksek bir kaniya hiçbir zaman ulaşamamıştır.

12. *İlahi Ceza ve Ülke Çapında Felaket*: Yehova'nın gazabı ile buna yol açan halkın uğradığı aşağılanma ve yıkım, Kitabı Mukaddes kitaplarında sık sık tekrarlanan bir tema oluşturur. Ülke çapındaki felaket çoğunlukla, Yehova'nın gazabı için bir kamçı ve kırbaç olarak özellikle seçilen komşu halklardan birinin saldırısıyla meydana gelir. “Agade'nin Laneti” adlı tarihsel belge bu temaya gayet ilginç bir koşutluk oluşturur. Sümer panteonunun önde gelen tanrısı Enlil, bir Agade hükümdarının saygısızca eylemlerinden dolayı büyük bir öfkeye kapılınca, gözlerini dağlara kaldırarak barbar ve acımasız Gutileri aşağı indirmiş, onlar da yalnızca Agade'yi değil, hemen hemen bütün Sümer'i yakıp yıkmışlardı.

13. *Afet Motifi*: “Inanna ve Şukalletuda: Bahçıvanın Ölümcül Günahı” adlı Sümer miti (bkz. s. 214-216), belli bir ölçüde, Kitabı Mukaddes'in Çıkış öyküsündeki afet motifiyle koşutluk gösteren bir afet motifi içerir. Her iki örnekte de bir kişinin kötülüğü ve inatçılığı nedeniyle öfkelenen bir ilah bütün bir ülkeye ve halkına bir dizi afet gönderir.

14. *Acı Çekme ve Boyun Eğme – “Eyüb” Motifi*: Kısa bir süre önce karşılaştırmalı Kitabı Mukaddes araştırmaları için olağandışı önemi olan bir Sümer şiirsel denemesi kullanıma sunulmuştur. Denemenin, insanın acı çekmesi ve boyun eğmesi üzerine olan ana teması, Kitabı Mukaddes'in Eyüb Kitabı'nda son derece duyarlı ve hüzünlü bir şekilde

ele alınan temayla özdeşdir. Hatta girişteki olay örgüsü bile aynıdır: Sümer şiirinde ismi belirtilmeyen, zengin, akıllı, doğruluktan ayrılmayan, dostlarla ve akrabalarla ödüllendirilmiş bir adam, görünüşte hiçbir neden yokken, bir gün hastalık, ıstırap, yoksulluk, ihanet ve nefretin pençesine düşer. Ne var ki, yüzelli dizeden daha az olan Sümer denemesinin genişlik, derinlik ve güzellik bakımından Kitabı Mukaddes kitabıyla karşılaştırılamayacağını kabul etmek gerekir. Ruh hali, karakter ve içerik yönünden, Mezmurlar Kitabı'ndaki gözyaşı ve yakınmalarla dolu mezmurlara çok daha yakındır.

15. *Ölüm ve Ölüler Diyarı*: Kitabı Mukaddes'teki Şevol'un⁹ ve başka bir örnek olarak da Yunanlıların Hades'inin karşılığı Sümerlerin Kur'unda görülür. İbrani Şevol'u gibi Kur da ölülerin oturduğu karanlık, korkunç bir yerdi. Burası geri dönüşü olmayan ülkeydi; eskiden önemli olan kişilerin ruhu, çok seyrek olarak soru sormak için yukarı çağrılabilirdi. Sümer kütüphane belgelerinde, İbranilerin ölüler diyarına ilişkin fikirleriyle birçok ilginç koşutluk bulunmaktadır: Eski kralların ve prenslerin acınacak yurdu olarak betimlenmesi; ölülerin ruhunun buradan yukarı çıkması; Dumuzi'nin, yani Kitabı Mukaddes'te Kudüs kadınlarının peygamber Hezekiel zamanına kadar ağıt yaktıkları Tammuz'un cezalandırılması.

Sümer yazınında görülen en açık ve en önemli Kitabı Mukaddes koşutluklarından bazıları hakkında söyleyeceklerimiz bu kadar. Bu listenin son derece sınırlı tutulduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Nitekim bu kitap için Çiftçi Yıllığı'nın çevirisini gözden geçirirken, daha önceki çevirilerde gözden kaçmış olan, etik nitelikli iki Kitabı

⁹ İbranice. Kitabı Mukaddes'in Türkçe çevirisinde "ölüler diyarı" sözcükleriyle karşılanıyor. Örneğin bkz. Hezekiel 32:15-17; Eyüb 10:21; Mezmurlar 94:17, 49:13, 139:8 vb. -çn.

Mukaddes koşutluğuyla sarsıldım: Çiftçinin, orak biçme sırasında “toplayıcılara” ve harman dövme sırasında da öküzlere merhamet göstermesi için verilen dokunaklı öğütlerdi bunlar. Gelecek yıllarda Sümer yazınsal belgelerinin gittikçe daha büyük bölümü yararlanmaya sunuldukça, Kitabı Mukaddes’in özellikle Mezmurlar, Süleyman’ın Meselleri, Yeremya’nın Mersiyeleri ve Neşideler Neşidesi kitaplarıyla olan Sümer koşutluklarının sayısı da artacaktır. Bu düşünceler bizi, belki okuyucunun aklına daha şimdiden gelmiş olan bir soruna getirmektedir: Eğer Sümerler, bir bütün olarak eskiçağdaki Yakınoğu dünyasında, İbrani yazın adamlarının yapıtlarında bile silinmez izler bırakacak kadar seçkin yazınsal ve kültürel öneme sahip bir halk ise nasıl oluyor da Kitabı Mukaddes’te onlar hakkında bu kadar az ipucu olduğu görülüyor? Örneğin Tekvin Kitabı’nın 10. ve 11. bablarında, pek çok yer ismi, ülke ve kentten oluşan listeler bulunmaktadır. Fakat akademisyenlerin genellikle Sümer’le özdeşleştirdiği, ama aslında Sümercedeki “Sümer-Akad” bileşik sözcüğünü karşılayan, oldukça belirsiz “Şinar”⁹ sözcüğü dışında, bütün Kitabı Mukaddes’te Sümer’den hiç söz edilmediği görülmektedir. Bu ise görünüşe göre sahip oldukları seçkinlik ve önemle kolayca bağdaştırılabilecek bir olgu değildir.

İlginçtir ki, bu bir parça akıl bulandırıcı muammaya bir çözüm, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre önce öğretmenim ve meslektaşım Arno Poebel tarafından *American Journal of Semitic Languages* (LVIII [1941], 20-26) dergisinde yayımlanan bir makalede kısa bir yorum biçiminde önerilmiştir. Poebel’in önerisi Şarkiyatçılar arasında herhangi bir yankı uyandırmamıştır ve görünüşe göre bilimsel unutuluşa terk edilmiştir. Ne var ki, ben bu önerinin zamanın sınavından geçeceğine

⁹ Tekvin 10:10: “Ve onun krallığının başlangıcı Şinar diyarında Babil, ve Erek, ve Akkad, ve Kalne idi.” 11:2: “Ve vaki oldu ki, şarkta göçtükleri zaman, Şinar diyarında bir ova buldular; ve orada oturdular.” —çn.

ve vakti gelince İbrani-Sümer bağlantısına yapılmış önemli bir katkı olarak kabul edileceği kanısındayım.

Bununla birlikte okuyucu Poebel'in açıklamasını değerlendirmeden önce gayet tuhaf, fakat çok iyi saptanmış ve genel kabul görmüş Sümerce bir sesbilim yasasını akılda tutmalıdır; bu, söz konusu soruna akıllıca bir yaklaşım için zorunludur. Formülleştirilmesi Sümer dili alanındaki araştırmalarda bir kilometre taşı olan bu yasa şöyle ifade edilebilir: Sümerce sözcüklerin *sonunda* yer alan ünsüz harfler, *yutulabilirdi* ve arkasından ünlü bir harfle başlayan ya da ünlü bir harften oluşan dilbilgisel bir takı gelmedikçe konuşurken telaffuz edilmiyordu. Örneğin Sümerce tarla anlamına gelen *aşag* sözcüğü, *aşa* şeklinde (sonraki g olmadan) telaffuz ediliyordu. Fakat aynı sözcük, "tarlada" anlamına gelen Sümerce *aşag-a* bileşik sözcüğünde (sondaki dilbilgisi ögesi *-a*, ismin *-de* haline karşılık gelmektedir) kullanıldığında, *aşa* olarak değil, *aşag* olarak telaffuz ediliyordu. Aynı şekilde, Sümercede "tanrı" anlamına gelen *dingir* sözcüğü, aslında sonraki *-r* söylenmeden *dingi* olarak telaffuz ediliyordu. Fakat *-e*'nin "tarafından" anlamına geldiği *dingir-e* ("tanrı tarafından") bileşiminde, sözcük *dingi* değil, *dingir* şeklinde söyleniyordu.

Şimdi soruna ve "Sümer," daha doğrusu çiviyazılı belgelerde kullanılan biçimiyle "Şumer" sözcüğünü aramaya geri dönelim. Bu sözcüğün Hz. Nuh'un en büyük oğlu "Şem" in ismi ve Aşur, Elam, Aram ve her şeyden öte İbranilere ismini veren Eber gibi insan isimlerini andırması Poebel'in üzerinde derin bir etki bırakmıştı.

Ne var ki, "Şem" sözcüğünün "Şumer" ile özdeşleştirilmesi iki güçlük çıkarıyordu: *e* ünlüsünün *u* ünlüsüne dönüşmesi ve "Şumer" in sondaki *er*'in "Şem"de bulunmaması. Bunlardan birincisi artık hiçbir güçlük çıkarmamaktadır; çiviyazısında *u*, İbranicede çoğunlukla *e* olmaktadır. Buna uygun bir örnek, Akadca *şumu* (isim) sözcüğünün İb-

ranicede *šem* olmasıdır. İkinci güçlüğe –“Şumer”in sonundaki *-er*’in “Şem”de bulunmaması– gelince, bu artık Sümercede sonda yer alan ünlünün telaffuz edilmemesi yasasının uygulanmasıyla açıklanabilir. Çünkü “Şumer” sözcüğü, *Şumi* olarak, hatta daha büyük olasılıkla *Şum* (sondaki *ı* çok kısa, *şva*⁹ benzeri bir ünlüdür) olarak telaffuz ediliyordu ve İbraniler bu sözcüğü Sümerlerden olasılıkla “Şem” olarak almıştı.

Şem, Sümerlerden sondaki ünsüz olmadan alınan İbrani isimlerinin tek örneği de değildir. Hz. İbrahim’in doğduğu kentin ismi Kitabı Mukaddes’te Ur olarak yazılıyordu. Fakat uzun zamandır bilindiği gibi kentin Sümerce ismi *Ur* değil, *Urim*’dir. Örneğin “Ur’da,” *ur-a* değil, *urim-a*’dır. Bu nedenle bu örnekte de, Kitabı Mukaddes yazarları bu ismi, sonunda ünlüyle başlayan bir dilbilgisi ögesiyle olmadığı zaman Sümercede nasıl telaffuz ediliyorsa öyle almışlardır.

Eğer Poebel’in varsayımının doğru ve Şem’in Şumer-Sümer ile özdeş olduğu ortaya çıkarsa, Kitabı Mukaddes’in İbrani yazarlarının ya da en azından bazılarının, Sümerleri İbrani halkının asıl atası olarak gördüğünü kabul etmemiz gerekir. Dilbilimsel açıdan, bundan daha büyük bir yanlış yapamazlardı: Eklemeli bir dil olan Sümerce, İbranicenin de bir parçası olduğu bükünlü Sami dil ailesiyle akraba değildir. Fakat Hz. İbrahim’in kuşaklar boyu Ur’da ya da başka Sümer kentlerinde yaşamış olan atalarının damarlarında pekâlâ hatırı sayılır ölçüde Sümer kanı bulunmuş olabilir. Sümer kültürü ve uygarlığına gelince, bu Proto-İbranilerin Sümer yaşam tarzının büyük bölümünü

⁹ İbranicedeki *şva* harfi, Türkçedeki *ı* sesine yakın bir ses için kullanılmaktadır. Bu ses fonetik yazımda küçük *e* harfinin ters çevrilmişine benzeyen bir işaretle karşılanmakta ve Avrupa Yahudilerince konuşulan Yidişçe üzerinden Almancaya geçtiği için bu dildeki yazılışıyla *schwa* olarak bilinmektedir –çn.

özümleyip sindirdiklerinden kuşku duymak için herhangi bir neden yoktur. Kısacası, Sümer-İbrani temasları şimdiye kadar tahmin edildiğinden daha yakın olmuş olabilir. Sion Dağı'ndan çıkan yasanın (İşaya, 2:2)⁹ köklerinin büyük bir bölümü de Sümer topraklarında olabilir.

⁹ Söz konusu ayet şöyledir: “Ve son günlerde vaki olacak ki, dağların başında RAB evinin dağı pekiştirilecek, ve tepelerden yukarı yükselecek, ve bütün milletler ona akacaklar.” Burada Sion Dağı'nın sözü doğrudan edilmemekle birlikte, “RAB evinin dağı” Tesniye Kitabı'ndaki (4:48) “Arnon vadisi kenarında olan Aroer'den ta Sion dağına kadar . . .” ifadesinde sözü edilen dağdır. Aynı babın 44. ayetinde “Ve İsrailoğullarının önüne Musa'nın koyduğu şeriat budur” denmektedir. Sion ismi daha sonra Kudüs için kullanılmıştır. Bunun nasıl olduğu bilinmemektedir, ama bu kent için ilk kullanılışı Hz. Davud'un Kudüs'ü fethini anlatan 2. Samuel Kitabı'nda olabilir. Daha sonraları ise kapsamı daralarak yalnızca kentin “Davud'un kenti” olarak bilinen güney bölümü için kullanılmıştır. —çn.

EKLER

Ek A ve Ek B, okuyucuya Sümer yazısı ve dili hakkında bir fikir vermek amacıyla hazırlanmıştır.

Ek C, büyük ölçüde, Arno Poebel'in GRUNDZUGE DER SUMERISHEN GRAMMATIK adlı kitabıyla bağlantılı olarak hazırlanan yayımlanmamış elyazmasına dayalı olarak yapılmış otuzbeş adak yazıtının çevirisini içermektedir. Ek F (1) ve Ek G (1-3) de bu elyazmasına dayanmaktadır. Adak yazıtlarının özgün metinlerine göndermeler için şu kaynaklara bakınız: Özellikle Thureau Danguin'in, DIE SUMERISCHEN UND AKKADISCHEN KÖNIGSINSCHRIFTEN'i; George Barton'un, ROYAL INSCRIPTIONS OF SUMER AND AKKAD'i; ve Edmond Sollberger'in değerli derlemesi CORPUS DES INSCRIPTIONES "ROYALES" PRÉSARGONIQUE DE LAGASH.

Ek D, değişik kaynaklardan elde edilen tarihlendirme formülleri örnekleri içermektedir.

Ek E, Sümer Kral Listesi'nin şu çalışmalara dayalı olarak yapılan gözden geçirilmiş çevirisidir: Thorkild Jacobsen'in KING LIST'i, R. F. Kraus'un "Zur Liste der älteren Könige von Babylonien"i ve elinizdeki kitabın yazarının UNIVERSITY MUSEUM BULLETIN'de yayımlanan konuyla ilgili parçaların kopyaları.

Ek F'nin 2-4. Kısımları, konuyla ilgili tablet malzemesi üzerinde yazarın yaptığı hazırlık niteliğinde bir çalışmaya dayanmaktadır.

Ek G (bkz. yukandaki EK C).

Ek H, Francis R. Steele'in THE CODE OF LIPIT-ISHTAR'ına dayanmaktadır.

Ek I, Çiftçi Yılığ'ının, Thorkild Jacobsen, Benno Landsberger ve Michel Civil ile işbirliği içinde hazırlanmış bir çevirisidir.

A. SÜMER ÇİVİYAZISI SİSTEMİNİN KÖKENİ VE GELİŞMESİ

Çiviyazısı sistemi büyük bir olasılıkla Sümerlerin icadıydı. Bugüne kadar toprak altından çıkarılan en eski yazıtlar (yaklaşık İÖ 3000'den kalma binden fazla tablet ve parça) çok büyük bir olasılıkla Sümer dilinde yazılmıştı. Yazıyı icat eden Sümerler olsun olmasın, İÖ üçüncü binyılda etkili bir yazım aracı haline getirenler onlar oldu. Yazının pratik değeri, onu Sümerlerden alıp kendi dillerine uyarlayan çevre halklar tarafından da giderek kabul edildi. İÖ ikinci binyıla gelindiğinde yazı bütün Yakındoğu'ya yayılmıştı.

Çiviyazısı, resim yazısı olarak başladı. Bir ya da daha fazla sayıda somut nesnenin resmi olan her bir işaret, anlamı resimlenen nesneyle özdeş ya da yakından ilişkili olan bir sözcüğü simgeliyordu. Bu tür bir sistemin iki güçlüğü vardır: İşaretlerin biçiminin çok karmaşık olması ve yazmak için gereken işaret sayısının pratik kullanımı güçleştirecek kadar çok olması. Sümerli yazıcılar birinci güçlüğü, işaretlerin biçimini resim yazısı kökeni artık açıkça görülmeyecek kadar basitleştirmekle ve kalıplaştırmakla aştı. İkinci güçlüğe gelince, işaretleri sayıca azaltıp çeşitli yardımcı düzenlemelere başvurarak belli bir sınır içinde tutular. Bu düzenlemelerin en önemlisi resim değerlerinin yerine fonetik değerler konulması oldu. Tablo 6 bu gelişmeyi gözler önüne sermek amacıyla hazırlanmıştır.

No. 1, bir yıldız resmidir. Öncelikle Sümerce *an* ("gök") sözcüğünü simgeler. Aynı işaret *dingir* ("tanrı") sözcüğünü simgelemek için de kullanılmıştır.

No. 2, *ki* ("yer") sözcüğünü simgeler. İşaretin yorumu tartışmalı olmakla birlikte bunun yer resmi olmasının amaçlandığı açıktır.

No. 3, büyük olasılıkla insan vücudunun üst kısmının stilize edilmiş bir resmi-
dir. *Lu* ("insan") sözcüğünü simgeler.

No. 4, bir vulva resmidir. *Sal* ("vulva") sözcüğünü simgeler. Aynı işaret *munus* ("kadın") sözcüğünü simgelemek için de kullanılmıştır.

	I	II	III	IV	V
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					

Tablo 6. – Çivi yazısı yazma sisteminin kökeni ve gelişimi.
Yaklaşık İÖ 3000'den yaklaşık İÖ 600'e dek onsekiz
temsili işaretin biçimlerini gösteren bir tablo.

	I	II	III	IV	V
10					
11					
12					
13					
14					
15					
16					
17					
18					

Tablo 6. – Devamı

No. 5, bir dağ resmidir. İlk anlamı “dağ” olan *kur* sözcüğünü simgeler.

No. 6, Sümer yazı sistemini ilk icat edenlerce geliştirilmiş zekice bir düzenlemeyi temsil eder. Bu işaret, olağan resimyazısı simgesiyle yazılmasında belli güçlüklerle karşılaşılın sözcükleri simgeleyebiliyordu. *Geme* (“köle kız”) sözcüğünün işareti, aslında tabloda 4. ve 5. sırada yer alan *murus* (“kadın”) ve *kur* (“dağ”) sözcüklerinin işaretlerinden meydana gelen iki işaretlik bir bileşimdi. Bu nedenle bu bileşik işaret, sözcüğü sözcüğüne “dağ kadını” fikrini ifade ediyordu. Fakat Sümerler köle kızları büyük ölçüde çevredeki dağlık bölgelerden elde ettiği için bu bileşik işaret Sümerce *geme* (“köle kız”) sözcüğünü gereğince simgeliyordu.

No. 7, bir baş resmidir. Sümerce *sag* (“baş”) sözcüğünü simgelemektedir.

No. 8 de bir baş resmidir. Dikey çizgilerle başın alt kısmının, yani ağzın simge-lenmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle bu işaret Sümerce *ka* (“ağız”) sözcüğünü simgelemektedir Aynı işaret *dug* (“konuşmak”) sözcüğünü de simgelemektedir.

No. 9, büyük olasılıkla, öncelikle yiyecek kabı olarak kullanılan bir çanak bir resmidir. *Ninda* (“yiyecek”) sözcüğünü simgelemektedir.

No. 10, tabloda 8. ve 9. sırada bulunan ağız ve yiyecek sözcüklerinin işaretlerinden meydana gelen bileşik bir işarettir.

No. 11, bir akarsu resmidir. Bu işaret *a* (“su”) sözcüğünü simgelemektedir. Bu işaret, Sümer yazısının kullanışsız resimyazısı niteliğini giderek kaybedip fonetik bir yazı sistemine dönüş sürecini gözler önüne seren mükemmel bir örnek oluşturmaktadır. 11. işaretle simgelenen Sümerce *a* sözcüğü öncelikle “su” için kullanılmışsa da, aynı zamanda “içinde” anlamını da taşıyordu. İlişki gösteren “içinde” sözcüğü, resmilyazısıyla ifade edilmesi güç olan bir kavramı karşılamak-tadır. Sümer yazısını icat edenler, “içinde” sözcüğünü simgeleyecek karmaşık bir resimsel işaret bulmak yerine, *a* (“su”) işaretini kullanmak gibi parlak bir düşünce buldular, çünkü iki sözcüğün telaffuzu da aynıydı. Sümerli yazıcılar, belli bir sözcüğe ait işaretin, iki sözcüğün telaffuzu aynıysa, çok farklı anlamı olan başka bir sözcük için de kullanılabileceğini fark ettiler. Bu uygulamanın yavaş yavaş yayılmasıyla Sümer yazısı resimsel niteliğini kaybetti ve giderek tü-

müyle fonetik bir yazı haline gelmeye başladı.

No. 12, tabloda 8. ve 9 sırada bulunan “ağız” ve “su” işaretlerinin bir bileşimidir. Bu bileşik işaret *nag* (“içmek”) sözcüğünü simgeler.

No. 13, yürüyen bir bacağın alt kısmı ve ayağın resmidir. Bu işaret *du* (“gitmek”) sözcüğünü ve aynı zamanda *gub* (“ayakta durmak”) sözcüğünü simgelemektedir.

No. 14, bir kuş resmidir. *Mušen* (“kuş”) sözcüğünü simgelemektedir.

No. 15, bir balık resmidir. *Ha* (“balık”) resmini simgelemektedir. Bu işaret Sümer yazısının fonetik gelişimi için bir başka örnek oluşturur. Sümerce *ha* sözcüğü yalnızca balık değil, aynı zamanda “-ebilmek” anlamına da geliyordu; yani Sümerlerin telaffuzu aynı, ama anlamı son derece farklı iki tane sözcüğü vardı. Böylelikle, yazının gelişmesinin ilk aşamasında, Sümerli yazıcılar *ha* (“balık”) işaretini fonetik olarak özdeş olan *ha* (“-ebilmek”) sözcüğü için de kullanmaya başladı.

No. 16, bir öküzün başıyla boynuzlarının resmidir. *Gud* (“öküz”) sözcüğünü simgelemektedir.

No. 17, bir inek başının resmidir. *Ab* (“inek”) sözcüğünü simgeler.

No. 18, bir arpa başağı resmidir. *She* (“arpa”) sözcüğünü simgelemektedir.

Birinci sütunda bulunan işaretler, Sümer yazısının gelişmesinin bilinen en erken dönemine ait işaretlerdir. Resimyazısının icadından kısa bir süre sonra, Sümerli yazıcılar, tabletleri resimyazısı işaretleri arkada olacak şekilde çevirmeyi daha kullanışlı buldu. Yazı geliştikçe bu uygulama standartlaştı ve işaretler düzenli olarak 90 derece çevirildi. Tablodaki ikinci sütun, resimyazısı işaretlerini bu çevrilmiş konumda vermektedir. Bundan sonraki sütun, İÖ 2500 civarında kullanılan “arkaik” yazıyı simgelemektedir. Sütun IV, işaretlerin yaklaşık İÖ 1800'deki biçimlerini simgelemektedir; yazınsal belgelerin çoğu bu biçimlerle yazılmıştır. Son sütunda gösterilen daha basitleştirilmiş biçimler, İÖ birinci bin-yılda Asur'daki kraliyet yazıcıları tarafından kullanılmıştır.

B. SÜMER DILI

Sümerce eklemeli bir dildir; Hint-Avrupa ya da Sami dilleri gibi bükünlü değildir. Kökler genellikle değişmez. Temel dilbilgisel birim tek tek sözcükler değil, sözcük bileşigidir. Dilbilgisel ilgeçler sözcük köklerine ayrılmaz şekilde kaynaşmak yerine, bağımsız yapılarını korur. Sümerce bu nedenle Türkçe ve Macarca gibi eklemeli dillerle ve bazı Kafkas dilleriyle büyük benzerlikler gösterir. Ne var ki, sözcük dağarcığı, dilbilgisi ve sözdizimi bakımından Sümerce hâlâ tektir ve gerek yaşayan gerekse ölü başka hiçbir dille akraba değildir.

Sümercede altı ünlü ses vardır. Bunlardan üçü açık (a, e, o), üçü de kapalı (ā, ē, u) ünlüdür. Ünlü sesler sert bir şekilde telaffuz edilmiyor ve çoğunlukla ünlü uyumu yasasına göre değişikliğe uğruyordu. Bu özellikle, kısa ve vurgusuz olan dilbilgisel ilgeçler için geçerliydi. Sözcük sonunda ya da iki ünlü arasında genellikle yutuluyordu.

Sümercede onbeş ünsüz ses vardır: b, p, t, d, g (sert), k, z, s, ş, x (Iskoçça "loch" sözcüğündeki *ch* gibi),⁹ r, l, m, n, g (İngilizce "lung" sözcüğündeki *ng* gibi).¹¹ Ünsüzler yutulabilir seslerdi, ünlüyle başlayan dilbilgisel ilgeçlerden önce gelmedikçe, sözcük sonundaki ünsüzler telaffuz edilmiyordu.

Sümerce kökler büyük ölçüde tek hecelidir, ama oldukça çok miktarda çok heceli kök de vardır. Nesnelerin ya da eylemlerin çoğul olduğunu göstermek için kökler yinelemeli olarak kullanılıyordu. İsimler çoğunlukla bileşik sözcüklerden oluşuyordu: *lu-gal*, "kral" ("büyük adam"), *dub-sar*, "yazıcı" ("tablet-yazar"); *di-ku*, "yargıç" ("hüküm belirleyici"). Soyut kavramlar *nam* ("-lik") sözcüğü yardımıyla oluşturuluyordu: *lu-gal*: "kral," *nam-lu-gal*: "krallık." İsimlerin dilbilgisel cinsiyeti yoktu. Bunun yerine canlı ve cansız olmak üzere iki kategoriye ayrılıyordu. Hayvanlar dilbilgisel açıdan cansız kategorisinde yer alıyordu.

⁹ Azericede ve doğu Türk lehçelerinde *x* harfiyle yazılan sert *h* –çn.

¹¹ Türkçe "denge," "yenge" sözcüklerindeki *ng*, Doğu Türk lehçelerindeki genizsi *n* veya Osmanlıca yazıda *kef* harfinin bazen sözcük sonlarında okunması gibi –çn.

Sümerce cümle şu öğelerden oluşuyordu: (1) ya özne, dolaylı tümleş, boyut tümleci ya da dolaysız tümleş olarak yükleme bağlı bir bileşik isimler dizisi; (2) bu ilişkileri ifade eden dilbilgisel ilgeçler; (3) fiil kökünün ardından gelen tematik ilgeç ve kök ile isim bileşiği arasındaki ilişkiyi tekrar gösteren bir içekler dizisinden oluşan yüklem. İsim bileşiği tek bir sözcükten ya da bir isimle sıfat, tamlaması, ilgi cümlecigi ve iyelik zamiri gibi bütün tümleyen birimlerinden oluşuyordu. İlişki ilgeçleri her zaman bütün isim bileşiğinin sonuna gelir ve bu nedenle sonek olarak bilinir.

Sümerce sıfatlar yönünden oldukça yoksuldur ve bunların yerine çoğunlukla tamlayıcı ifadeler kullanır. Koşaçlar ve bağlaçlar nadiren kullanılır.¹ İlişkili sözcükler, bileşikler ve yan cümlecikler genellikle bağlaçsız olarak düzenlenir. Sümercede ilgi zamiri yoktur; bunun yerine cümlelerin sonunda adlaştırma ilgeci kullanılır. Ayrıca yan cümlecikler yalnızca sınırlı ölçüde kullanılır; bunların yerini çoğunlukla biçim bakımından mastar halde olan edilgen fiil alır.

Büyük olasılıkla Sümercenin *Emegir* ("bey dili") adıyla bilinen ana lehçesinin yanında daha az önemli olan başka lehçeler de vardı. Bunlardan biri olan *Emesal* lehçesi öncelikle dişi ilahların, kadınların ve hadımların konuşmasında kullanılıyordu.

C. ADAK YAZITLARI

1. UR KRALI AANNEPADA (tablet)

Ur Kralı Mesannepada oğlu Ur Kralı Aannepada, Ninhursag için ev yaptırdı.

2. EREK VE UR KRALI LUGALKIGINNEDUDU (vazo)

Bütün ülkelerin kralı Enlil, Lugalkiginnedudu'ya kararlı bir seslenişte bulunduğ ve ona en'likle birlikte krallık verdiği zaman, o enliği Erekte, krallığı Ur'da yürüttü. Sonra Lugalkiginnedudu yaşamı için (bu vazoyu) büyük bir sevinçle sevgili kralı Enlil'e adadı.

¹ Bu nedenle "ve" bağlacı her zaman parantez içinde kullanılmalıdır; fakat bu kitap boyunca kullanılan çevirilerde her zaman böyle yapılmamıştır.

3. LUGALKIGINNEDUDU (yontulmamış üç adet büyük kırmızı granit ve beyaz mermer bloğundan bir araya getirilmiştir)

Lugalkiginnedudu (bu bloku) Enlil'e adadı.

4. ENŞAKUŞANNA (iki vazodan bir araya getirilmiş metin)

Sümer *en*'i, Ülke'nin kralı Enşakuşanna tanrılar buyurduğu zaman Kiş'le savaştı ve Kiş Kralı Enbi-Iştar'ı tutsak aldı. (Bunun üzerine) Akşak halkı ve Kiş halkı, kentleri de yerle bir etmemesi, [bunun yerine] mallarını [alması için rica-da bulundu] [Rica ettikleri gibi] kentlerini onlara geri verdi, (ama) Nipur'da onların (yani Akşak'ın ve Kiş'in) heykellerini, değerli madenlerini ve ahşap mallarını ülkelerin kralı Enlil'e adadı.

5. ENŞAKUŞANNA (vazo)

Enşakuşanna, savaştığı Kiş'in mallarını Enlil'e adadı.

6. LAGAŞ KRALI UR-NANŞE (kapı oyuğu)

Gurmu oğlu Gudin u oğlu Lagaş Kralı Ur-Nanşe Ningirsu'nun evini yaptırdı; Nanşe'nin evini yaptırdı; Gatumdug'un evini yaptırdı; haremi yaptırdı; Ninmar'ın evini yaptırdı. Dilmun tekneleri ona yabancı ülkelerden haraç olarak kereste getirdi. Ibgal'i yaptırdı; Kinir'i yaptırdı; krallık asası (?) evini yaptırdı.

7. LAGAŞ KRALI UR-NANŞE (tablet)

Gurmu oğlu Gudin u oğlu Lagaş Kralı Ur-Nanşe, Nanşe'nin evini yaptırdı; Nanşe'nin, kraliçenin ve *en*'in (heykelini) yaptırdı; Girsu tapınağı külliyesini yaptırdı; Şulşagga'nın (heykelini) yaptırdı; Ibgal'i yaptırdı; Lugalur'un (heykelini) yaptırdı. . . . ; Lugaluru'nun (heykelini) yaptırdı; Kinir'i yaptırdı; Ninab'ın (heykelini) yaptırdı. . . . ; Ningidri'nin (heykelini) yaptırdı; Gatumdug'un evini yaptırdı; Gatumdug'un (heykelini) yaptırdı; Bagara'yı yaptırdı; haremi yaptırdı; Abzu kanallarını yaptırdı; Tıraş'ı yaptırdı.

8. LAGAŞ KRALI UR-NANŞE (kapı oyuğu)

Gudin u oğlu Lagaş Kralı Ur-Nanşe Nanşe, Ningirsu için konut olarak Girsu'yu yaptırdığı zaman, (bu kapı yuvasını ona) adadı. O, Nanşe evini (de) yaptırdı; Ibgil'i yaptırdı; Bagara'yı yaptırdı; haremi yaptırdı; Gatumdug'un evini

yaptırdı; Tiraş'ı yaptırdı.

9. LAGAŞ KRALI EANNATUM (tuğla)

İktidarını Enlil'in bahşettiği, Ninhursag'ın sürekli olarak (sütüyle) beslediği, ismini Ningirsu'nun verdiği, Nanşe'nin gönülden seçtiği, Akurgal'ın oğlu, Lagaş *ensi'si* Eannatum, Elam ülkesini fethetti; Urua'yı fethetti; Umma'yı fethetti; Ur'u fethetti. O zaman Ningirsu için geniş tapınak avlusunda iyi hazırlanmış pişmiş tuğlalar yaptırdı. Onun (Eannatum'un) tanrısı Şulutula'dır. Ondan sonra Ningirsu Eannatum'u sevdi.

(Metin burada sona eriyor; fakat bu büyük olasılıkla Ningirsu'nun, kendisini sevmesi nedeniyle Eannatum'un için neler yaptığını anlatan daha uzun bir yazıttan bir parçadır.)

10. LAGAŞ KRALI EANNATUM (kaya yazıtı)

NINGIRSU İÇİN – İsmi Enlil'in verdiği, Ningirsu'nun güç verdiği, Nanşe'nin gönülden seçtiği, Ninhursag'ın sürekli olarak (sütüyle) beslediği, İnanna'nın güzel bir isim taktığı, Enki'nin anlayış verdiği, Dumuzi-Abzu'nun sevgilisi, Hendursag'ın güvendiği, Lugaluru'nun sevgili dostu, Akurgal'ın oğlu, Lagaş *ensi'si* –Onun (Eannatum'un) büyükbabası Lagaş *ensi'si* Ur-Nanşe'ydi– Ningirsu için Girsu'yu onarttı; onun için “kutsal kent”in surlarını yaptırdı; (ve) Nanşe için Nina'yı yaptırdı.

Eannatum, yüce dağ Elam'ı fethetti (ve) onların (yani Elamlıların) gömüt höyüklerini yığdırdı. Kentin (Urua) sancağını kafalarına (yani Urua halkının kafasına) diken Urua *ensi'sini* yendi ve onların gömüt höyüklerini yığdırdı. Umma'yı fethetti (ve) onların yirmi gömüt höyüğünü yığdırdı; sevgili arazisi Guedinna'yı Ningirsu'ya geri verdi. Ereki fethetti; Ur'u fethetti; Kiutu'yu fethetti; Uruaz'ı yerle bir etti (ve) *ensi'sini* öldürdü; Mişime'yi yerle bir etti; Adua'yı yıktı.

İsmi Ningirsu'nun verdiği Eannatum'la yabancı ülkelere karşı savaşıldı. Akşak Kralı'nın (savaşa) kalktığı yıl, ismini Ningirsu'nun verdiği Eannatum, Ningirsu'nun Antasurrası'ndan Akşak'a kadar Akşak Kralı Zuzu'ya saldırdı ve onu yok etti. O zaman, o (Eannatum) Ningirsu için yeni bir kanal kazdırdı ve

ona Tidnu ismi Lamma'dan dolayı Lummagimdug adını verdi – Eannatum onun Sümerce ismiydi.

Ningirsu'nun (aklında) tuttuğu Lagaş *ensi*'si Eannatum'a, onu sevdiği için Inanna, Lagaş *ensi*'liğine ek olarak Kiş krallığını verdi.

Eannatum'la, Elam (halkına karşı) savaşıldı; o (Eannatum) Elam (halkını) kendi ülkesine geri püskürttü. Kiş onunla savaştı; Akşak kralını kendi ülkesine geri püskürttü.

Yabancı ülkeleri Ningirsu'ya boyun eğdiren Lagaş *ensi*'si Eannatum Elam, Şubur (ve) Urua'ya Asurur'dan (kanal) saldırdı. Kiş, Akşak ve Mari'ye Ningirsu'nun Antasurrası'ndan saldırdı.

Ningirsu için Lummagimdug (kanalının duvarlarını) güçlendirdi ve ona armağan olarak sundu. (Sonra) Ningirsu'nun güç verdiği Eannatum Lummagimdug (kanalının) 2 ul'luk 3600 gur (büyük olasılıkla 260.000 litre) hacmindeki (?) göletini yaptırdı.

Ningirsu'nun (aklında) tuttuğu (ve kişisel) tanrısı Şulultula olan Eannatum onun (Ningirsu) için Tiraş sarayını yaptırdı.

11. LAGAŞ KRALI EANNATUM (Akbabalar Dikilitaşı üzerindeki yazıttan parça)

a) Eannatum'a bahşedilen ilahi lütuflar

[Eannatum]'la Inanna sevindi; Inanna (onun) kolunu tuttu (ve) ona Eanna-Inanna-Ibgalkakatun (yani Ibgalli-Inanna'nın-Eanna'sına-layık-olan) ismini verdi. (Bunun üzerine) Inanna onu Ninhursag'ın sağ dizinin üzerine oturttu (ve) Ninhursag ona sağ göğsünü [uzattı].

Eannatum'la tohum Ningirsu tarafından rahime ekildi, Ningirsu sevindi. Ningirsu (onun için) (fazladan bir) kanş^o ölçüp ayırdı, (onun için) anşlardan 5 anşⁿ ölçüp ayırdı, (böylece hepsi) 5 anş ve 1 kanş (oldu). Ningirsu büyük sevinçle

^o Eskiçağda kullanılan ölçüye göre 23 cm –çn.

ⁿ Eskiçağda kullanılan ölçüye göre bir anş dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan uzunluktadır; yaklaşık 46-56 cm –çn.

b) Sözleşme andı

Eannatum, Enlil'in *şuşgal*-ağını Ummalının üzerine koydu (ve) o (Ummalı) ona (Eannatum) ant verdi. Ummalının ona (Eannatum'a) (verdiği) ant (şöyledir): "Göğün ve yerin kralı Enlil'in yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim Enlil'in *şuşgal*-ağı gökten Umma'nın üzerine atılsın."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı. Gözlerine baharat koyduğu ve başlarına sedir (?) serptiği iki güvercinin Nippur'da Enlil için (şu yakanyla) yenmesini sağladı: "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, kralım olan göğün ve yerin kralı Enlil'e verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği Enlil'in *şuşgal*-ağı gökten Umma üzerine atılsın."

(Bunun üzerine) Eannatum, Ninhursag'ın *şuşgal*-ağını Ummalının üzerine koydu (ve) o (Ummalı) ona (Eannatum) ant verdi. Ummalının ona (Eannatum'a) (verdiği) ant (şöyledir): "Ninhursag'ın yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim Ninhursag'ın *şuşgal*-ağı gökten Umma'nın üzerine atılsın."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı. Gözlerine baharat koyduğu ve başlarına sedir (?) serptiği iki güvercinin Keş'te Ninhursag için (şu yakanyla) yenmesini sağladı: "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, kralım olan göğün ve yerin kralı Enlil'e verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği Ninhursag'ın *şuşgal*-ağı gökten Umma üzerine atılsın."

(Bunun üzerine) Eannatum, Abzu'nun kralı Enki'nin *şuşgal*-ağını Ummalının üzerine koydu (ve) o (Ummalı) ona (Eannatum) ant verdi. Ummalının ona

(Eannatum'a) (verdiği) ant (şöyledir): "Abzu'nun kralı Enki'nin yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim Abzu'nun kralı Enki'nin *şuşgal*-ağı gökten Umma'nın üzerine atılsın."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı. Ningirsu'nun 'inde . . . 'i (ve) Abzu'nun *suhur*-balığını (şu yakarıyla) serbest bıraktı : "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, kralım olan göğün ve yerin kralı Enlil'e verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği Abzu'nun kralı Enki'nin *şuşgal*-ağı gökten Umma üzerine atılsın."

(Bunun üzerine) Eannatum, Enlil'in ateşli genç boğası Sin'in *şuşgal*-ağını Ummalının üzerine koydu (ve) o (Ummalı) ona (Eannatum) ant verdi. Ummalının ona (Eannatum'a) (verdiği) ant (şöyledir): "Sin'in yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim Enlil'inin ateşli genç boğası Sin'in *şuşgal*-ağı gökten Umma'nın üzerine atılsın."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı. Gözlerine baharat koyduğu ve başlarına sedir (?) serptiği dört güvercin(den) ikisinin Ur'da [Nanna (?) için ikisinin de Gaeş'te (?) Sjin için (şu yakarıyla) yenmesini sağladı: "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, kralım olan Sin'e, Enlil'in ateşli genç boğasına verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği Enlil'in ateşli genç boğası Sin'in *şuşgal*-ağı gökten Umma üzerine atılsın."

(Bunun üzerine) Eannatum, . . . kralı Utu'nun *şuşgal*-ağını Ummalının üzerine koydu (ve) o (Ummalı) ona (Eannatum) ant verdi. Ummalının ona (Ean-

natum'a) (verdiği) ant (şöyledir): "... kralı Utu'nun yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim ... kralı Utu'nun *şuşgal-ağı* gökten Umma'nın üzerine atılsın."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı. Gözlerine baharat koyduğu ve başlarına sedir (?) serptiği iki güvercinin Larsa('da) ... kralı Utu için (şu yakarıyla) yenmesini sağladı: "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, kralım Utu'ya verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği kralım olan ... kralı Utu'nun *şuşgal-ağı* gökten Umma üzerine atılsın."

(Bunun üzerine) Eannatum, Ninki'nin yılanını Ummalının [önüne (?) koydu(?)] (ve) o (Ummalı) Ninki'nin adını söyledi (yani "adına ant içti"). Ummalının Eannatum'a verdiği ant (şudur): "Ninki'nin yaşamı adına! Ningirsu arazisinden (yalnızca) bir *karu* kadar yiyeceğim (ve yalnızca) eski hendeğe kadar (hak) iddia edeceğim; ebediyete kadar ne Ningirsu sınırlarını ihlal edeceğim ne de onların (sınırların) hendeklerini (ve) kanallarını çiğneyeceğim; dikilitaşlarını da asla yıkmayacağım. (Ama) eğer (sınırları) ihlal edersem, o zaman adına ant içtiğim Ninki yılanın yer altından (çıkıp) sivri dişlerini Umma'nın ayağına batırmasını sağlasın; Umma o kanalı aştığı gün, Ninki Umma'nın ayağını yerden kessin."

Ayrıca Eannatum çok bilinçli davrandı ...² (şu yakarıyla): "Günler var oldukça (ve) sözler söylendikçe, eğer Ummalı, kimin buyruğuyla ya da isteğiyle olursa olsun, annem Ninki'ye verdiği sözünden dönerse, o sözü ihlal ettiği gün, onun (Ummalının) adına ant içtiği Ninki yılanın yer altından (çıkıp) sivri dişlerini Umma'nın ayağına batırmasını sağlasın; Umma o kanalı aştığı gün, Ninki Umma'nın ayağını yerden kessin."

² Bu boşlukta, Eannatum tarafından yapılmış, örneğin koşutluk gösteren önceki pasajlardaki güvercin göndermeye benzeyen törensel bir eylemin betimlenmiş olduğunu umabiliriz.

c) *Dikilitaşın adı*

Dikilitaşın adı Verimli-Tacın-Efendisi, Ugedinna-Kanalının-Yaşamı Ningirsu'dur – bu bir adamın adı değil, onun (dikilitaşın) adıdır; (yani) Eannatum'un Ningirsu'ya geri verdiği, Ningirsu'nun sevgili arazisi Guedinna'nın dikilitaşının ismidir.

d) *Eannatum'un omuzunun üzerindeki yazıt*

Eannatum, Ningirsu'nun düşman ülkeleri secde ettireni.

12. LAGAŞ KRALI I. ENANNATUM (yeşiltaş havan)

ENLİL'İN EN ÖNDE DÖVÜŞEN SAVAŞÇISI NINGIRSU İÇİN – Lagaş'ın *ensi'si*, Ningirsu'nun düşman ülkeleri secde ettireni, Lagaş'ın *ensi'si* Akurgal'ın oğlu Enannatum, soğan dövdmek için bir havan yaptırdı (ve) onu ömrünü (uzatması) için Eninnu'daki Ningirsu'ya adadı.

13. LAGAŞ KRALI I. EANNATUM (taş topuz başı)

Lagaş'ın *ensi'si* Enannatum'un hizmetkârı *sukkal* Barakisumun (?) onu (bu topuz başını), kralı Enannatum'un yaşamı için Eninnulu Ningirsu'ya adadı.

14. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (koniler)

Bütün ülkelerin kralı, bütün tanrıların babası Enlil değişmez sözüyle Ningirsu (ve) Şera'nın sınırlarını işaretleyerek ayırdı (ve) Kış Kralı Mesilim onu Sataran'ın sözüne uygun olarak ölçüp ayırdı (ve) oraya bir dikilitaş diktirdi. (Fakat) Umma *ensi'si* Uş (tanrıların her iki) buyruğu(nu) (ve insana verilen) sözü çiğnedi, (sınırdaki) taşı yıktırdı ve Lagaş ovasına girdi.

(Sonra) Enlil'in en önde dövüşen savaşçısı Ningirsu onun (Enlil'in) dosdoğru sözü uyarınca Umma(lılarla) savaştı; Enlil'in sözüyle onların üzerine büyük ağı attı ve ovada (çeşitli) yerlere onların iskelet(lerini) (?) tepeleme yığıldı. (Bunun sonucunda) Lagaş *ensi'si* Entemena'nın amcası Lagaş *ensi'si* Eannatum, sınırın Umma *ensi'si* Enakalle'yle saptayıp ayırdı; onun (sınırın) hendeginin ldnun (kanalı)ndan Guedinna'ya kadar uzanmasını sağladı; hendek boyunca (birçok) dikilitaş yazdırdı; Mesilim'in dikilitaşını (eski) yerine koydurdu; (fakat) Umma ovasına girmedi. (Sonra) Ningirsu'nun lmdubba'sını, Namnundakigarra'yı (ve ayrıca) Enlil'in kutsal mekânını, Ninhursag'ın kutsal mekânını

(ve) Utu'nun kutsal mekânını yaptırdı.

(Ayrıca sınır sorununun çözülmesinden sonra) Ummalılar (tanrıça) Nanşe'nin arpasından ve Ningirsu'nun arpasından (her Ummalı için) bir *karu* miktarında (ve ancak) faizle yiyebildiler; (ayrıca) o (Eannatum) onların üzerine bir vergi koydu (ve böylelikle) kendisine (gelir olarak) 144.000 “büyük” *karu* sağladı.

Bu arpa ödenmedi – (aynca) Umma *ensi*'si Ur-Lumma, Ningirsu'nun sınır hendeğine (ve) Nanşe'nin sınır hendeğine su verdirmeydi; onun (sınır hendeğinin) dikilitaşlarını yıktırdı ve onları yaktırdı; Namnunda-kigarra'da yaptırılan tanrılara (adanmış) (?) kutsal mekânları yıktırdı; yabancı ülkelerin (yardımını) aldı; ve (sonunda) Ningirsu'nun sınır hendeğini geçti– Enannatum, Ningirsu'nun tarın ve çiftliklerinin bulunduğu Gana-ugigga'da onunla savaştı ve Enannatum'un sevgili oğlu Entemena onu bozguna uğrattı. (Sonra) Ur-Lumma kaçtı, o (Entemena), (Umma kuvvetlerini) Umma'ya kadar kovalayıp kesti; (üstelik) onun (Ur-Lumma'nın) Lummagirnunta kanalı kenarındaki altmış askerden oluşan seçkin kuvvetlerini temizledi. Onun (Umma'nın savaşçı) adamlarına (gelince), o (Entemena) onların cesetlerini (kuşlar ve hayvanlar yesin diye) ovada bıraktı (ve sonra) onların iskeletlerini (?) beş (ayn) yerde tepeleme yığdırdı.

(Ne var ki,) o zaman Zabalam tapınağının başı İl, (ülkeyi) Girsu'dan Umma'ya kadar yakıp yıktı. İl, Umma *ensi*'liğini kendi üzerine aldı; Ningirsu'nun sınır hendeğini, Nanşe'nin sınır hendeğini, Ningirsu'nun İmdubba'sını, Girsu bölgesinin Dicle'ye doğru uzanan (ekilebilir topraklar) kesimlerini (ve) Ninhursag'ın Nalununda-kigarra'sını susuz bıraktı; (ve) Lagaş'a (ödenmesi gereken) (en fazla) 3600 *karu* arpayı ödedi. Lagaş *ensi*'si Entemena, bu sınır hendeği nedeniyle İl'e adam(larını) defalarca gönderince, tarla yağmacısı, şer sözcüsü Umma *ensi*'si İl şöyle dedi: “Ningirsu'nun sınır hendeği ve Nanşe'nin sınır hendeği benimdir,” (gerçekten) şöyle (bile) dedi: “Antasurra'dan Dimgal-Abzu tapınağına kadar ben denetim kuracağım.” (Gelgelelim) Enlil (ve) Ninhursag buna izin vermedi.

İsmi Ningirsu'nun verdiği Lagaş *ensi*'si Entemena, Enlil'in dosdoğru sözü

uyarınca, Ningirsu'nun dosdoğru sözü uyarınca (ve) Nanşe'nin dosdoğru sözü uyarınca bu (sınır) hendeğini Dicle'den İdnun'a kadar yaptırdı ve sevgili kralı Ningirsu ve sevgili kraliçesi Nanşe için onarttı (sonra) Namnunda-kigarra'nın temellerini tuğladan yaptırdı. Enlil'in krallık *asası* verdiği, Enki'nin anlayış verdiği, Nanşe'nin gönlünde seçtiği Lagaş *ensi'si*, Entemena'nın tanrısı, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, tanrıların sözünü alan Şulutula, Ningirsu ve Nanşe'nin huzurunda ebediyen (sözcüğü sözcüğüne, "uzak günlere kadar") durup Entemena'nın yaşamı için (yakar)sın.

(Gelecekte herhangi bir zamanda) Ningirsu'nun bu sınır hendeğini (ve) Nanşe'nin sınır hendeğini, tarlaları ve çiftlikleri ele geçirmek için zorla aşacak olan Ummalıyı –ister (aslen) Ummalı olsun, isterse bir yabancı olsun– Enlil mahvetsin; Ningirsu üzerine büyük ağını attıktan sonra yüce elini (ve) yüce ayağını onun üstüne koysun; onun kentinin halkı ayaklanıp kentinin ortasında ona saldırısın.

15. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (tuğla)

Enlil'in en önde dövüşen savaşçısı Ningirsu için Nanşe'nin gönlünde seçtiği, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, Lagaş *ensi'si* Entemena, Enlil'in Ningirsu için oluşturduğu sınırın Emah'ını yaptırdı; onu seven kralı Ningirsu için Entemena onun (Emah'ın) İdnun'dan Mubikur'a (?) kadar ulaşmasını sağladı; (ve) Ningirsu'nun sınırının tarlaları (ve) çiftliklerinin dikilitaşlarını onun için (oraya) dik-tirdi. Ningirsu'nun Emah'ını yaptıran Entemena'nın tanrısı Şulutula'dır.

16. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (kapı oyuğu)

Enlil'in en önde dövüşen savaşçısı Ningirsu için Entemena savaş arabası evi yaptırdı. Savaş arabası evini yaptıran Entemena'nın tanrısı Şulutula'dır.

17. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (tuğla)

Nanşe'nin gönlünde seçtiği, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, Ningirsu'nun Eş-gi'sini yaptıran Lagaş *ensi'si* Eannatum'un oğlu Lagaş *ensi'si* Entemena'nın tanrısı Şulutula, Eninnu'daki –Enlil'in en önde dövüşen savaşçısı olan– Ningirsu'nun huzurunda ebediyen (sözcüğü sözcüğüne, "uzak günlere kadar") durup onun (Entemena'nın) yaşamı için (yakar)sın.

18. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (kil çivi)

Nanşe'nin gönlünde seçtiği, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, Lagaş *ensi'si* Eannatum'un oğlu Lagaş *ensi'si* Entemena, E-engurralı Nanşe için hurma "bahçesi" E-engurra'yı ("engin derinliğin evi") yaptırdı ve onun (tanrıça) için onu altın ve gümüşle bezetti. Onu (kil çiviyi) (E-engurra)'ya getirtti (ve) (oraya) onun (Nanşe) için koydurdu.

19. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (taş)

ENLIL'IN EN ÖNDE DÖVÜŞEN SAVAŞÇISI NINGIRSU İÇİN – Lagaş *ensi'si* Eannatum'un oğlu Lagaş *ensi'si* Entemena, Ningirsu için Antasurra sarayını yaptırdı (ve) altın ve gümüşle bezetti. Onun için . . . -bahçesini yaptırdı (ve) içine pişmiş tuğlayla ördürdüğü kuyular açtırdı. O zaman, Ningirsu *sanga'sı* olan hizmetkârı Dudu, Guedinna'nın *dasila-duvarını* yaptırdı (ve) ona E-igi-il-edinna ("ovanın-göz-kaldıran-evi") adını verdi. Girsu tekneleri için rıhtımların duvarlarını yaptırdı (ve) Enzişagal ("yaşam-soluğunu-veren-efendi") adını verdi. Onun tanrısı Şulutula, onun (Entemena'nın) yaşamı için Eninnu'da Ningirsu'nun huzurunda (dua ederek) secde etsin.

20. LAGAŞ KRALI ENTEMENA (gümüş vazo)

ENLIL'IN EN ÖNDE DÖVÜŞEN SAVAŞÇISI NINGIRSU İÇİN – Nanşe'nin gönlünde seçtiği, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, Lagaş *ensi'si* Eannatum'un oğlu Lagaş *ensi'si* Entemena, onu seven kral Ningirsu için Ningirsu'nun içinden içtiği, saf gümüş (ve) taş (?) bir kupa yaptırdı ve onu yaşamı için Eninnulu Ningirsu'ya getirdi.

O zaman Dudu, Ningirsu'nun *sanga'sıydı*.

21. DUDU (küçük kare taş blok)

Eninnulu Ningirsu için, Ningirsu *sanga'sı* Dudu onu (bu taşı) Urua'dan getirtti (ve) onu (kendisinin) topuz başı yaptırdı.

Ningirsu'nun baş *sanga'sı* Dudu. (İnsan oymasının yanındaki yazıt.)

22. LAGAŞ KRALI II. ENANNATUM (kapı yuvası)

ENLIL'IN EN ÖNDE DÖVÜŞEN SAVAŞÇISI NINGIRSU İÇİN – Nanşe'nin gön-

lünde seçtiği, Ningirsu'nun büyük *ensi'si*, Lagaş *ensi'si* Entamena'nın oğlu Lagaş *ensi'si* Enannatum, Ningirsu için onun bira imalathanesini onarttı. Ningirsu'nun bira imalathanesini onartan adam olan Enannatum'un tanrısı Şulutu-la'dır.

23. LAGAŞ KRALI URUKAGINA (zeytin biçimli kil tablet)

Bu (kil tabletin) ismi budur—Ningirsu Erek tapınağındaki Bau ile Urukagina'nın refahı üzerine (olumlu bir dille) konuştu.

24. LAGAŞ KRALI URUKAGINA (koniler)

Enlil'in en önde dövüşen savaşıcısı Ningirsu için Lagaş Kralı Urukagina Tıraş sarayını yaptırdı; onun için Antasurra'yı yaptırdı; onun (tanrıça Bau) için Bau evini yaptırdı; onun (Ningirsu) için Bursag'ı, onun *sadug*-evini yaptırdı; onun (Bau) için "Kutsal Kent"te koyun kırpma barakasını yaptırdı; Nanşe için sevgili kanalı Ildinadu'yu ("Nina'ya-giden-kanal") kazdırdı (ve) onun göletini onun (Nanşe) için okyanusun ortası gibi yaptırdı; onun (Ningirsu) için Girsu'nun duvarını yaptırdı.

Önceden, eski günlerde, (insanın) tohumunun dünyaya çıktığı günde, tekneclerden sorumlu olan adam tekneleri ele geçirirdi. Başçoban eşekleri ele geçirirdi. Başçoban koyunları ele geçirirdi. Dalyanlardan sorumlu olan adam dalyanları ele geçirirdi. Aşte'de (büyük olasılıkla *ensi'nin* amban) *guda*-rahiplerinin arpa tayınları (zararlarına olacak şekilde) ölçülüp dağıtıldı. Yün yapan koyunların çobanları beyaz koyunların (kırılması) için (*ensi'ye*) gümüş vermek zorunda bırakılırdı. Tarla ölçümcülerinden sorumlu olan adam, baş *gala*, bira yapımından sorumlu olan adam, *agrig* (ve) bütün *ugula*'lar *gaba*-kuzularının kırılması için gümüş vermek zorunda bırakılırdı. Tanrının öküzleri, *ensi'nin* soğan tarlalarını sürerdi (ve) *ensi'nin* soğan (ve) salatalık tarlaları tanrının en iyi tarlalarının içinde yer alırdı. *Birra*-eşekleri (ve) *sanga*'ların ödüllü öküzleri bağlanıp götürülürdü (büyük olasılıkla *ensi'ye* vergi olarak). *Ensi'nin* hizmetkârları *sanga*'ların arpasını (*sanga*'ların zararına olacak şekilde) bölüşürdü. *Sanga*'ların giysileri (burada, çoğu ne olduğu saptanamayan, büyük bölümü giysilerden oluşan onbeş nesnenin listesi verilmektedir) vergi olarak alı-

nıp götürülürdü (*ensi*'nin sarayına). Yiyecek (sağlanmasından) sorumlu olan *sanga*, yoksul ananın bahçesindeki ağaçları kestirerek meyvelerini alıp götürürdü.

Ölmüş adamı (gömülmesi için) mezarlığa getiren – onun birası (yani karşılık olarak aldığı bira) 7 testi idi (ve) ekmek (somunları) 420'ydi. . . (saptanamayan bir görevli) 2 *ul hazi*-arpası, 1 giysi, 1 yastık (ve) 1 yatak alırdı. *Ludimma*, 1 (*ul*) arpa alırdı.

Bir yurttaşı Enki'nin sazları arasında dinlenmeye getiren – onun birası 7 testi idi (ve) ekmek (somunları) 420'ydi. . . (saptanamayan bir görevli) 2 *ul arpa*, 1 yatak (ve) 1 sandalye alırdı. *Ludimma*, 1 (*ul*) arpa alırdı.

Zanaatkârlar ekmeklerini dilenmek zorunda kalırdı (sözcüğü sözcüğüne, “yalvarma ekmeği alırdı”). Çıraklar büyük kapının yiyecek artıklarını (?) almak zorunda kalırdı.

Ensi'nin evleri (ve) *ensi*'nin tarlaları, (saray) hareminin evleri (ve saray) hareminin tarlaları, (sarayın) çocuk dairesinin evleri (ve) (sarayın) çocuk dairesinin tarlaları birbirine bitişik olarak uzayıp gidiyordu. Ningirsu'nun sınırlarından denize kadar vergi toplayıcıları vardı.

Kralın gedikli uşağı onun tarlasının en yüksek yerine bir kuyu kazar, kör bir adam yakalardı (su çekmesi için ve büyük olasılıkla yeterli yiyecek ve içecek vermeden). O (kralın gedikli uşağı) tarlanın içindeki *muşdu*-suyu için kör bir adam yakalardı (büyük olasılıkla, gerektiğinde suyunu akıtmak için ve yeterli yiyecek ve içecek vermeden).

Eski günlerin (toplumsal) uygulamaları bunlardı.

(Fakat) Enlil'in en önde dövüşen savaşçısı Ningirsu, Lagaş krallığını Urukagina'ya verince (ve) onun (Ningirsu'nun) eli onu tutup kalabalığın (sözcüğü sözcüğüne, “36.000 adamın”) içinden çıkarınca; o zaman o (Ningirsu) onun için eski günlerin (ilahi) buyruklarını buyurdu (sözcüğü sözcüğüne, “kurdu”).

O (Urukagina) kralının (Ningirsu'nun) ona söylediği sözleri dinledi. Teknecilerden sorumlu olan adamların tekneleri (ele geçirmesini) yasakladı (sözcüğü sözcüğüne, “attı”). Başçobanların eşekleri ve koyunları (ele geçirmesini) yasakladı. Dalyanlardan sorumlu olan adamın dalyanları (ele geçirmesini) ya-

sakladı. Ambarlardan sorumlu olan adamın *guda*-rahiplerinin arpa tayınlarını (ölçüp dağıtmasını) yasakladı. Görevlinin beyaz koyunların ve *gaba*-kuzularının (kırılması için ödenen) gümüşü almasını yasakladı. Görevlinin *sanga*'ların alınıp (saraya) götürülen vergisini (yani toplanan vergiyi) almasını yasakladı.

Ningirsu'yu *ensi*'nin evlerinin (ve) *ensi*'nin tarlalarının kralı yaptı. Bau'yu (saray) haremine ait evlerin (ve) saray haremine ait tarlalarının kraliçesi yaptı. Şulşaganna'yı (sarayın) çocuk dairesine ait evlerin (ve) (sarayın) çocuk dairesine ait tarlaların kralı yaptı. Ningirsu'nun sınırlarından denize kadar hiçbir vergi toplayıcısı kalmadı.

Ölmüş adamı (gömülmesi için) mezarlığa getiren – onun birası (yalnızca) 3 testi oldu (ve) ekmek (somunları yalnızca) 80 oldu. . . (saptanamayan bir görevli, yalnızca) 1 yatak (ve) 1 yastık aldı. *Ludimma*, (yalnızca) 3 *ban* (1/2 ul) arpa aldı. Bir yurttaş Enki'nin sazları arasında dinlenmeye getiren – onun birası (yalnızca) 4 testi oldu (ve) ekmek (somunları) 240 oldu. . . (saptanamayan bir görevli) 1 ul arpa aldı. *Ludimma*, yalnızca 3 *ban* (1/2 ul) arpa aldı. Nindingir, kadınlar için 1 saç kurdela ve 1 *sila* tereyağı aldı.

(Bu noktada metin, daha önceki istismarların düzeltilmesinden ziyade yeniliğe benzeyen bir reformu kayda geçirmektedir: Girsu'nun *gala*-rahipleri ve Lagaş'ın *gala*-rahipleri, ayrıca zanaatkâr loncaları, Ninna kentinden saptanamayan görevliler, bazı kör emekçiler ve başka işçiler gibi çeşitli insanlara sürekli tayin olarak değişik türlerde ve miktarlarda ekmek ve bira verilmesi öngörülmektedir. Bunun ardından, eski istismarların ıslahıyla devam etmektedir.)

Çırakların büyük kapının yiyecek artıklarını (?) (almak zorunda kalması-na) son verdi. Zanaatkârların ekmeklerini dilenmek (zorunda kalmasına) son verdi. Yiyecek (sağlanmasından) sorumlu olan *sanga*, yoksul ananın bahçesine (ağaçları kestirip meyveleri almak amacıyla) girmeye (cüret) edemedi.

O (Urukagina) (aynca şu iki düzenlemeyi de) yürürlüğe koydu: (1) Kralın gedikli uşaklarından birinin sağlam eşi doğurunca (ve) onun denetçisi ona, "Bunu senden satın almak istiyorum" dediği zaman (ve) o (denetçi) onu ondan almak üzereyken, O (kralın gedikli uşağı) ona (denetçiye), "Bana uygun gördüğüm kadar öde" (sözcüğü sözcüğüne, "bana, gönlümü hoşnut edecek

kadar gümüş tartıp ver") dediği zaman, ondan sonra o onu satmayı reddettiği zaman (sözcüğü sözcüğüne, "onun kendisinden satın alınmasına izin vermemince") denetçi onu buna zorlamamalı (sözcüğü sözcüğüne, razı olması için "ona vurmamalı"). (2) Kralın gedikli uşaklarından birinin evi, bir "büyük adam"ın evinin yanında olduğu zaman (ve) o "büyük adam" ona, "Onu senden satın almak istiyorum" dediği zaman (ve) o ("büyük adam") onu ondan almak üzereyken, o (kralın gedikli uşağı) ona ("büyük adam"a), "Bana uygun gördüğüm kadar öde" ya da "ana evimin değeri kadar arpa öde" dediği zaman ve ondan sonra o onu satmayı reddettiği zaman "büyük adam" onu buna zorlamamalı.

Urukagina, borçlarını (ödeyeme)dikleri (için) ya da vergi olarak (saray tarafından talep edilen) arpayı ya da ambarları için (saray tarafından talep edilen) arpayı ya da hırsızlık (veya) cinayet (nedeniyle) hapsedilen "yurttaşları" (sözcüğü sözcüğüne, "Lagaş'ın oğullarını") affetti ve onları serbest bıraktırdı.

(Son olarak) Urukagina, Ningirsu ile, yönetimdeki birisinin bir yetime ya da bir dula karşı (haksızlık) işlememesini öngören bir sözleşme yaptı.

Bu yılda o (Urukagina) Girsu'ya ait olan (büyük olasılıkla sözcüğü sözcüğüne, "Girsu'nun sahip olduğu") küçük kanalı Ningirsu için kazdırdı; ona eski ismini vererek (ya da belki tersi: "eski ismini koruyarak") onu "Nippur'un-dışında-da-güçlü-olan-Ningirsu" diye adlandırdı. Onu Ninadu kanalına bağlayarak, " 'Yüreği' parlak olan saf kanal Nanşe'ye temiz su getirsin" dedi.

25. LAGAŞ KRALI URUKAGINA (koniler)

(Bu yazıt, Urukagina'nın Lagaş kentinin birçok ilahı için yaptığı inşaat etkinliklerinin bir listesiyle başlamaktadır. Listenin ardından yazıt kendi zamanından önce Sümer'de yaygın olan istismarların ıslahı ile sürmektedir.)

O günlerde, Enlil'in en önde gelen savaşçısı Ningirsu, Lagaş krallığını Urukagina'ya verince (ve) onun (Ningirsu'nun) eli onu tutup kalabalığın (sözcüğü sözcüğüne, "36.000 adamın") içinden çıkarınca; o zaman o (Urukagina) Lagaşlıları aşağıdaki istismarlardan kurtardı:

Teknecilerden sorumlu olan adam tekneleri ele geçirirdi. Başçoban eşekleri ele geçirirdi. Başçoban koyunları ele geçirirdi. Dalyanlardan sorumlu olan

adam dalyanları ele geçirirdi. Aşte'de (büyük olasılıkla *ensi*'nin ambarı) *guda-ra*-hiplerinin arpa tayınları (zararlarına olacak şekilde) ölçülüp dağıtıldı. Yün yapan koyunların çobanları beyaz koyunların (kırpılması) için gümüş vermek zorunda bırakılırdı. Tarla ölçümcülerinden sorumlu olan adam, baş *gala*, bira yapımından sorumlu olan adam, *agriğ* (ve) *ugula*'lar gibi (bütün) (memurlar) *gaba*-kuzularının kırpılması için gümüş vermek zorunda bırakılırdı.

(Küçük bir boşluğın ardından yazıt şöyle devam ediyor:)

Yiyecek (sağlanmasından) sorumlu olan *sanga*, yoksul ananın bahçesine girip ağaçlarını kesmeye (ve) meyvelerini almaya (cüret) edemedi.

Ölmüş adamı (gömülmesi için) mezarlığa getiren – onun birası (yalnızca) 3 testi oldu (ve) ekmek (somunları yalnızca) 80 oldu. . . (saptanamayan bir görevli, yalnızca) 1 yatak (ve) 1 yastık aldı. *Ludimma*, (yalnızca) 1 *ban* arpa aldı. Bir yurttaş Enki'nin sazları arasında dinlenmeye getiren – onun birası (yalnızca) 4 testi oldu (ve) ekmek (somunları) 240 oldu. . . (saptanamayan bir görevli) 1 *ul* arpa aldı. *Ludimma*, (yalnızca) 3 *ban* arpa aldı.

Ensi'nin evleri (ve) *ensi*'nin tarlaları (ve) *ensi*'nin malı mülkü – bunların kralı (artık) Ningirsu'ydu. (Saray) haremine ait evler (ve) (saray) haremine ait tarlaları (ve) (saray) haremının malı mülkü – bunların kraliçesi (artık) Bau'ydu. (Sarayın) çocuk dairesine ait evler (ve) (sarayın) çocuk dairesine ait tarlalar (ve) (sarayın) çocuk dairesinin malı mülkü – bunların kralı (artık) Şulşaganna'ydı.

(Burada, bir önceki belgede betimlenen reform gelmektedir. Bunun ardından metin eski istismarların ıslahıyla sürmektedir.)

Çırakların büyük kapının yiyecek artıklarını (?) (almak zorunda kalmasına) son verdi. Zanaatkârların ekmeklerini dilenmek (zorunda kalmasına) son verdi.

Girsu krallığını alan Urukagina borçlarını (ödeyeme)dikleri (için) ya da vergi olarak (saray tarafından talep edilen) arpayı ya da ambarları için (saray tarafından talep edilen) arpayı ya da hırsızlık (veya) cinayet (nedeniyle) hapsedilen Lağas "yurttaşlarını" (sözcüğü sözcüğüne, "oğullarını") serbest bıraktırdı.

26. LAGAŞ KRALI URUKAGINA (oval levha)

(Büyük bir eksiğin ardından, metin oldukça anlaşılmaz olan bir istismarın betimlemesiyle başlamaktadır. Betimleme şöyledir:)

Eğer koyun getirilirse, (etkili) adam bu koyunların en iyilerini kendisi için alıp götürürdü.

(Sonra metin şöyle devam ediyor:) Aşte'de *guda*-rahiplerinin arpa tayınları (zararlarına olacak şekilde) ölçülüp dağıtılırdı. (Aslında) onların arpa tayın ambarları Aşte'de kuruldu (ve) . . .

Eğer *agrig*'ler, *ugula*'lar (ve) *gala*'lar, saban sürücülerini (ve) bira yapımından sorumlu adamlar yün yapan koyunları saraya getirirse (ve) onları orada kırptırırsa (ve) eğer koyunlar beyaz ise, saraya getirilen koyunun yünü (sözcüğü sözcüğüne, "onların yünü") için 5 gümüş şekel vermesi gerekirdi.

Tanrının öküzleri, *ensi*'nin soğan tarlalarını sürerdi (ve) *ensi*'nin soğan ve salatalık tarlaları tanrının en iyi tarlalarının arasındaydı.

(Büyük bir boşluk)

Eğer kralın gedikli uşağı tarlaların içindeki *muşdu*-suyu için bir kör adam yakalarsa, ona yemesi için (yalnızca) yemek artıkları verirdi; içmek için su da vermezdi; (kör adamın kullandığı) eşeğe de içme suyu vermezdi.

Eğer yoksul bir adamın oğlu bir balık havuzu yaparsa, (etkili) adam balığını alırdı (ve) ceza görmezdi.

Eğer bir adam karı(sını) boşarsa, *ensi* 5 gümüş şekel alırdı ve *sukkalmaḥ* 1 gümüş şekel alırdı. Eğer bir itriyatçı (?) baş için bir yağ karışımı hazırlamışsa *ensi* 5 gümüş şekel, *sukkalmaḥ* 1 gümüş şekel (ve) *abgal* 1 gümüş şekel alırdı.

(Burada, metin parçalı olduğu için anlaşılamayan olan bir istismarın betimlemesi geliyor. Sonra büyük bir boşluğun ardından metin kısmen şöyle yeniden kurulabilecek olan reformlarla devam ediyor:)

Eğer bir adam karı(sını) boşarsa, ne *ensi* ne *sukkalmaḥ* (ödeme olarak) bir şey alır. Eğer bir itriyatçı (?) baş için bir yağ karışımı hazırlamışsa, ne *ensi* ne *sukkalmaḥ* ne de *abgal* (ödeme olarak) bir şey alır.

Eğer yoksul bir adamın oğlu bir balık havuzu yaparsa, (etkili) adam onun balığını almaya (cüret) edemez.

Hırsız (üzerine suçu yazılı olan) taşlarla taşlanır. Kayıp eşyalar (bulundukları ya da hırsızdan geri alındıklarında, gerçek sahibi tarafından geri alınabilecekleri) büyük kapıya asılır.

Eğer bir kadın bir adama “. . . .” derse (ne yazık ki, bu can alıcı noktada metin okunamıyor) kadının dişleri pişmiş tuğlayla kırılır (ve) (üzerine kadının suçu yazılı olan) bu tuğlalar (herkesin görmesi için) büyük kapıya asılır. Eski günlerde kadınlar iki kocayla evlenirdi, (fakat) günümüzde kadınlar (eğer böyle yapmaya kalkarlarsa) (üzerine kötülükleri yazılı olan) taşlarla taşlanırlar.

(Falcılar ve kâhinlerle ilgili bir reformun ardından –burada metin parçalı ve okunamaz durumdadır– büyük bir eksik geliyor. Metin, Entemena konisinde anlatılan Umma ile Lagaş arasındaki mücadelenin (bkz. 408-414) kısaca yinelenildiği yerde tekrar okunabilir hale geliyor ve Urukagina'nın (?) inşaat etkinliklerinin bir özetiyle sona eriyor.)

27. LAGAŞ KRALI URUKAGINA (tablet)

Ummalı, Ekisurra'yı ateşe verdi. Antasurra'yı ateşe verdi, onun değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Tıraş sarayına el koydu. Abzubanda'ya el koydu. Enlil'in kutsal mekânına (ya da belki, “kürsüsüne”) (ve) Utu'nun kutsal mekânına (ya da belki “kürsüsüne”) el koydu. Ahuş'a el koydu, değerli metaline (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Ebabbar'a el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Kutsal koruluğun (tanrıçası) Ninmah'a ait *giguna*'ya el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Bagara'ya el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Dukuru'yu ateşe verdi, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Kanalların Abzu'suna el koydu. Gatumdug'un evini ateşe verdi, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü ve heykellerini tahrip etti. Inanna'nın lbgal-Eanna'sını ateşe verdi, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü ve heykellerini tahrip etti. Şapada'ya el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Henda'da . . . 'i yıktı. Kiab'a (ve) Nindar'ın evine el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Kinunir'e (ve) Dumuzi-Abzu'nun evine el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Lugaru'nun evine el koydu, değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü. Nanşe'nin E-engurra'sına el koydu, değerli metalini (ve) lacivert-

taşını alıp götürdü. . . 'ye (ve) Amageştin'in evine el koydu – (tanrıça) Amageştin'in (heykelinden) değerli metalini (ve) laciverttaşını alıp götürdü, onu (heykeli), onun kuyusuna (yani Amageştin'in evinin kuyusuna) attırdı. Ningirsu'nun tarlasında ne kadar ekili arsa varsa tahrip etti.

Ummalı Lagaş'ın tuğlalarını tahrip ettiği için Ningirsu'ya karşı günah işledi; o (Ningirsu) kendisine karşı kalkan (?) elleri kesecek. Bu, Girsu'nun kralı Urukagina'nın günahı değildir. Umma *ensi'si* Lugalzagezzi'nin (kişisel) tanrıçası Nidaba bütün (bu) günahları ona (Lugalzagezzi'ye) yüklesin.

28. LUGALZAGEZZI (vazo)

Bütün ülkelerin kralı Enlil – Erek Kralı, Ülke'nin (yani Sümer'in) kralı, An'ın *işib'i*, Nidaba'nın *lumah'i*, Uu'nun oğlu, Umma'nın *ensi'si* (ve) Nidaba'nın *lumah'i*, ki bütün ülkelerin kralı An'ın sadık gözlerle baktığı Enlil'in büyük *ensi'si*, Enki anlayış verdiği, adını Utu verdiği, Sin'in büyük *sukkal'i*, Utu'nun büyük *şahannah'i*; İnanna'nın tedarikçisi, Ninhursag'ın sürekli olarak sütüyle beslediği Nidaba'dan doğan oğul, (tanrı) Messanga-Unugga'nın "adam"ı, Erek'in kraliçesi (tanrıça) Ninabuhad'nun yetiştirdiği çocuk, tanrıların yüce *agrig'i* Lugalzaggesi'ye.

Bütün ülkelerin kralı Enlil Ülke'nin krallığını Lugalzaggesi'ye verdiği zaman doğudan batıya kadar (sözcüğü sözcüğüne, "güneşin doğduğu yerden güneşin batığı yere kadar") ülkenin (bütün halklarının) gözlerini ona çevirtti, (bütün halkları) ona secde ettirdi – sonra aşağı denizden Dicle ve Fırat boyunca yukarı denize kadar (bütün halklar) adımlarını ona yönelttiler; doğudan batıya kadar, Enlil onun karşısında hiçbir rakip bırakmadı; onun yönetimi altında (sözcüğü sözcüğüne, "onun altında") bütün ülkelerin (halkları barış içinde) çayırda yatıyor; Sümer'in bütün reisleri (ve) bütün yabancı ülkelerin *ensi'leri* prenslik *me'si* uyarınca Erek'te onun önünde eğildi.

O günlerde Erek günlerini hoş bir sevinç içinde geçirdi. Ur, bir boğa gibi başını göğe kaldırdı. Utu'nun sevgili kenti Larsa sevinç çığlıkları attı. Şara'nın sevgili kenti Umma "yüce bir kol kaldırdı." Zabalam, duvarlarda kuzusu kendisine geri gelen ana koyun gibi (sevinç çığlıkları) yankılandırdı. Der, "boynunu göğe kaldırdı."

Erek Kralı, Ülke'nin Kralı Lugalzaggesi yaşamı için sevgili kralı Enlil'e çeşitli vazolar adadı; bunların içinde sevgili kralı Enlil için Nippur'a büyük sunular getirdi (ve) bunlardan tatlı su saçları saçtı – (bu) yazıtla “ülkelerin kralı Enlil sevgili babası An'ın önünde benim için yalvarsın; 'benim yaşamıma' ekleme yapsın; benim yönetimim altında (sözcüğü sözcüğüne, “benim altımda”) ülkeler çayırda barış içinde yatsın; bütün insanlar bitkiler ve şifalı otlar gibi gelişsin; An'ın ağulları artsın; Ülke'nin (halkı) 'adil yeryüzüne' baksın; (tanrılar) benim için belirledikleri iyi talihi hiçbir zaman değiştirmesin; (ve) ebediyete kadar ben en önde gelen (?) çoban olayım.”

29. SARGON (tablet)

Akad kralı, İnanna'nın *maşkim*'i, Kiş kralı, An'ın *guda*-rahibi, Ülke'nin kralı, Enlil'in büyük *ensi*'si Sargon, Erek kentini tahrip etti, surlarını yıktırdı; Erek'in adamlarıyla savaştı ve onları yendi; Erek kralı Lugalzaggesi'yle savaştı (ve) onu tutsak alıp boyunduruğa vurarak Enlil kapısına getirtti.

Akad kralı Sargon, Ur'un adamlarıyla savaştı ve onları yendi, onların kentlerini tahrip etti (ve) surlarını yıktırdı; E-Ninmar'i tahrip etti, surlarını yıktırdı, Lagaş'tan denize kadar topraklarını tahrip ettirdi, silahlarını denizde yıkadı; Umma'nın adamlarıyla savaştı, onları yendi, onların kentini tahrip etti (ve) surlarını yıktırdı.

Ülke'nin kralı Sargon'a Enlil hiçbir rakip vermedi; (gerçekten de) Enlil ona yukarıdaki denizden aşağıdaki denize kadar bütün toprakları verdi. Aşağı denizden yukarı denize kadar her yerde *ensi*'likleri Akadlar (sözcüğü sözcüğüne, “Akad'ın oğulları”) elinde tuttu; Mari'nin adanları (ve) Elam'ın adamları efendileri olarak Ülke'nin kralı Sargon'a hizmet etti.

Ülke'nin kralı Sargon, Kiş'i onarttı (ve) o kenti oturacak yer olarak onlara (Kiş'in adamlarına) verdi.

Her kim bu yazıtı tahrip ederse – Utu onun (altındaki) temelini yıksın; onu tohumusuz bıraksın.

ONUN (HEYKELİN) KAİDESİNİN YAZITI

30. SARGON (tablet)

Kiş kralı Sargon otuzdört savaşta denize kadar (olan kentlere karşı) zafer kazandı ve onların surlarını yıktırdı. Meluhha'dan gelen teknelerin, Magan'dan gelen teknelerin, Dilmun'dan gelen teknelerin Agade nıhtımı boyunca bağlanmasını sağladı.

Kral Sargon, Dagan'ın önünde secde etti (ve) ona yakardı; ve o (Dagan) yukarı ülkeyi, (yani) Mari, Yarmuti (ve) Ibla'yı, Sedir Ormanı'na kadar (ve) Gümüş Dağ'a kadar ona verdi.

Enlil'in (karşısına) hiçbir rakibin çıkmasına izin vermediği Kral Sargon'un önünde 4500 savaşçı her gün ekmek yedi.

Her kim bu yazıtı tahrip ederse – An onun adını yok etsin; Enlil tohumunu kurutsun; İnanna ... 'sin.

31. RIMUŞ (tablet)

[Eski günlerde] hiç kimsenin kurşundan heykeli yoktu, (ama) Kiş Kralı Rimuş kendi heykelini kurşundan yaptırdı. O (heykel) Enlil'in huzurunda durdu; (ve) tanrıların idu'sunda onun (Rimuş'un) erdemlerini okudu.

Her kim bu yazıtı tahrip ederse – Enlil (ve) Utu onun (altındaki) temellerini yıksın; onun tohumusuz bıraksınlar.

... 'İN YAZITI

32. UMMALI NAMMAHNI (kil çivi)

Yarlagan'ın Gutı ülkesinin kralı olduğu o günlerde, Umma *ensi*'si Nammahni, Umma'nın anası (tanrıça) Ninurra için onun eski evini yaptırdı ve onarttı.

33. UTUHEGAL (tablet)

ENLIL – Bütün ülkelerin kralı Enlil, güçlü adam, Ereğ'in kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı, buyruğuna kimsenin karşı çıkamadığı kral Utuhegal'e, kolunu tanrılara karşı kaldıran, Sümer krallığını yabancı ülkeye alıp götüren, Sümer'i düşmanlıkla dolduran, karısı olandan karısını çekip alan, çocuğu olandan çocuğunu çekip alan (ve) ülkede düşmanlık ve ayaklanma çıkaran dağın

yılanı (ve) akrebi Guti ülkesinin adını yok etmesini buyurdu.

(Bunun üzerine) o (Utuhegal) kraliçesi Inanna'ya gitti (ve) yakardı: "Kraliçem, bütün yabancı (ülkelere) saldıran savaşın dışı aslanı! Enlil bana krallığı Sümer'e geri getirme buyruğu verdi. (Bu işte) benim yanımda ol! Guti ülkesi kralı Tirigan 'in .. 'ini parçalara ayırdı (?). Ona karşı hiç kimse yürümedi (ama yine de) o Dicle'yi ve deniz kıyısını ele geçirdi. Sümer'de aşağıdaki tarlaları kapattı, yukarıdaki yolları kapattı. Ülke'nin yollarını yaban otlarına bıraktı." "

Enlil'in güç bahsettiği, Inanna'nın gönlünde seçtiği güçlü adam, kral Utuhegal Ereğ'ten çıkarak ona (Tirigan'a) karşı savaşa gitti. (Tanrı) İşkur'un evinde ona adak sundu (?) (ve) kentine konuştu: "Enlil bana Guti ülkesini verdi; kraliçem Inanna yandaşım olarak yazgımı Dumuzi'nin sorumluluğuna verdi, göğün ama-uşumgal'i (tanrıça) Ninsun'un oğlu Gilgameş'i *maşkim* olarak verdi."

Ereğ'in yurttaşları (ve) Kullab'ın (Ereğ'in bir bölgesi) yurttaşları neşeyle doldular. Kentinin (insanları) tek bir adam gibi onu izledi (ve) o, (onların arasından) seçtiği taburları yönetti.

İşkur'un evinden ayrıldıktan sonra, dördüncü günde İturungal (ırmağının) nagsu'sunda bir adak sundu (?); beşinci günde tanrıça İlitabba'nın kutsal mekânında bir adak sundu (?). Tirigan'ın Sümer'e elçi olarak gönderdiği *şakan-nak*'ları Ur-Ninazu'yu (ve) Nabi-Enlil'i tutsak aldı (ve) ellerinin üzerine tahta "sopalar" koydu.

İlitabba'nın evinden ayrıldıktan sonra, altıncı günde o (Utuhegal) Muru'da bir adak sundu (?); İşkur'un huzuruna gitti (ve) ona yakardı: "İşkur, Enlil bana silah verdi. (Bu işte) benim yanımda ol!"

Tam o gece, ... ; o (Utuhegal) Utu'ya gitti (ve) ona yakardı: "Utu, Enlil bana Guti ülkesini verdi. (Bu işte) benim yanımda ol!"

O yerde (?) Guti ülkesi kendi (?) kuvvetlerini (?) topladı (?) (ve) ona karşı askerlerini gönderdi. Güçlü adam Utuhegal onları yendi ve onların *şakannak*'larını tutsak aldı.

Sonra Guti ülkesi kralı Tirigan tek başına (Guti ülkesine doğru) kaçtı. Sığındığı Dubrum'da iyi muamele (?) gördü. (Fakat) Dubrum'un adamları Utuhegal'in güç bahsettiği kral olduğunu bildikleri için Tirigan'ı serbest bırakmadı-

lar. Utuhegal'in elçisi Tirigan (ve) ailesini Dubrum'da tutsak aldı, onların ellerinin üzerine "sopalar" koydu (ve) onun gözlerini bağladı (?). (Ondan sonra) o (Tirigan) Utuhegal'in huzuruna getirildi, kendisini Utuhegal'in ayaklarının önüne attı (ve) o (Utuhegal) ayağını onun boynuna koydu. (Sonra o) secde etti (?) ve dağın yılanı (ve) akrebi Guti ülkesi 'i kendi topraklarından (?) çıkardı (ve böylelikle) krallık Sümer'e geri döndü.

34. LAGAŞLI UR-BAU (heykel)

Ningirsu için, Enlil'in güçlü savaşçısı Ninagal'den doğan oğul, Nanşe'nin gönlünde seçtiği, Ningirsu'nun güç bahsettiği, Bau'nun güzel bir isim verdiği, Enki'nin anlayış verdiği, Inanna'nın hep (aklında) olan, Lugaluru'nun sevgili hizmetkârı, Dumuzzi-abzu'nun sevgilisi, Lagaş *ensi'si* Ur-Bau-

Ben, Ur-Bau, kralım Ningirsu için . . toprağını . . anş kazdım; onun (yani kazılmış toprağın oluşturduğu) tepeyi, taş gibi ezdim (?), onu metal gibi yaktım (?), onu *ninda* gibi dağıttım (?) (sözcüğü sözcüğüne, "onu 'geniş toprak' haline getirdim"), o (kazılmış) toprağı onun ortasına, (yani kazılmış olan alana) geri getirdim. Bu (temel) üzerinde 10 anş yüksekliğinde bir platform yaptır-dım (ve) platformun üzerine onun (Ningirsu) için Eninnu-Nigibabar'ı 12 anş (yüksekliğinde) yaptır-dım.

Tannıların anası Ninhursag için onun Girsu-evini yaptır-dım. An'ın kızı haşmetmeab Bau için onun Urukuga-evini yaptır-dım. Kutsal kraliçe Inanna için onun Uru-evini yaptır-dım. Eridu'nun kralı Enki için onun Girsu-evini yaptır-dım. Kral (ve) *en* Nindara için için onun evini yaptır-dım. Onun tannıçası Ninagal için onun evini yaptır-dım. Nanşe'nin en önde gelen kızı, haşmetmeab Ninmar için gönlünde sectiği ev olan Eşgudur'u yaptır-dım. Ningirsu'nun eşek çobanı Ensignun için onun "ödüllü eşek" evini yaptır-dım. Her şeye kadir (sözcüğü sözcüğüne belki de, "herkesten büyük") Geştinanna için onun Girsu-evini yaptır-dım. Kinunir'in efendisi Dumuzi-Abzu için onun Girsu-evini yaptır-dım.

35. EREK KRALI SINGAŞID (kil çivi)

Erek Kralı, Amnanum Kralı, Eanna'nın tedarikçisi Singaşıd tannısı Lugalbanda (ve) anası Ninsun için Eanna'yı yaptırdığı zaman (onun yanı sıra) onla-

rın oturduğu ev olan, yüreklerini sevinçle dolduran Ekikal'i de yaptırdı.

Hükümdarlığı sırasında –onun yıllan büyük gönenç yıllanydı– 3 *gur* arpa, 12 *mina* yün, 10 *mina* bakır (ve) 1/10 *gur* yağ, bunların her biri bu ülkede (olağanüstü düşük olan) (geçerli) piyasa fiyatı olarak 1 gümüş şekele satıldı.

D. TARİHLENDİRME FORMÜLÜ ÖRNEKLERİ

"Sargon'un Adab'ı (?) tahrip et(tiği) yıl"	Sargon, yıl sayısı bilinmiyor
"Naram-Sin'in Sabum'u tahrip et(tiği) yıl"	Naram-Sin, yıl sayısı bilinmiyor
"Kralın kızı Pirig-midasu'nun Markaş hükümdarlığına yükseltil(diği) yıl"	Şulgi, yıl 17
"Ur yurttaşlarının mızrakçı olarak örgütlen(diği) yıl"	Şulgi, yıl 19
"Ganhar'ın tahrip edil(diği) yıl"	Şulgi, yıl 25
"Simurum'un tahrip edil(diği) yıl"	Şulgi, yıl 26
"Simurum'un ikinci defa tahrip edil(diği) yıl"	Şulgi, yıl 27
"Simurum'un ve Lulubum'un dokuzuncu defa tahrip edil(diği) yıl"	Şulgi, yıl 45
"Kimaş, Humurtu ve çevresinin bir günde tahrip edil(diği) yıl"	Şulgi yıl 47
"Ur Kralı Şu-Sin'in 'Murik-Didnum' (adlı) batı sorununu yaptır(diği) yıl"	Şu-Sin yıl 4
"Ur Kralı Ibbi-Sin'in Susa, Adamdun ve Avan ülkesini fırtına gibi bir günde tarhip edip boyun eğdir(diği) ve en'lerini tutsak al(diği) yıl"	Ibbi-Sin, yıl 17

E. SÜMER KRAL LİSTESİ

Krallık gökten indiği zaman Eridu krallığın (makamı) oldu. Eridu'da Alulim 28.800 yıl kral olarak hüküm sürdü; Alalagar 36.000 yıl hüküm sürdü – iki kral 64.800 yıl hüküm sürdü. Eridu terk edildi (ve) krallığı Badtibira'ya taşındı.

Badtibira'da Enmenluanna 43.200 yıl kral olarak hüküm sürdü; Enmen-galanna 28.800 yıl hüküm sürdü; çoban Dumuzi 36.000 yıl hüküm sürdü; üç kral 108.000 yıl hüküm sürdü. Badtibira terk edildi (ve) krallığı Larak'a taşındı.

Larak'ta Ensipazianna 28.800 yıl kral olarak hüküm sürdü – bir kral 28.800 yıl hüküm sürdü. Larak terk edildi (ve) krallığı Sippar'a taşındı.

Sippar'da Enmeduranna 21.000 yıl kral olarak hüküm sürdü – bir kral 21.000 yıl hüküm sürdü. Sippar terk edildi (ve) krallığı Şuruppak'a taşındı.

Şuruppak'ta Ubartutu 18.600 yıl kral olarak hüküm sürdü – bir kral 18.600 yıl hüküm sürdü.

(Toplam) beş kentte sekiz kral 241.200 yıl hüküm sürdü.

Ondan sonra Tufan (ülkenin) üstünü kapladı. Tufan (ülkenin) üstünü kapladıktan ve krallık gökten (ikinci defa) indikten sonra, Kiş krallık (makamı) oldu. Kiş'te Gaur 1200 yıl kral olarak hüküm sürdü; Gulla-Nidaba-anna-pad 960 yıl hüküm sürdü; Palakinatim 900 yıl hüküm sürdü; Nangişişma yıl hüküm sürdü; Bahina yıl hüküm sürdü; Buanum 840 yıl hüküm sürdü; Kalibum 960 yıl hüküm sürdü; Galumum 840 yıl hüküm sürdü; Zukakip 900 yıl hüküm sürdü; Atab 600 yıl hüküm sürdü; Atab'ın oğlu Maşda 840 yıl hüküm sürdü; Maşda'nın oğlu Arurim 720 yıl hüküm sürdü; göğe yükselen, bütün ülkeleri sağlamlaştıran çoban Etana 1560 yıl kral olarak hüküm sürdü; Etana'nın oğlu Balih 400 yıl hüküm sürdü; Enmennunna 660 yıl hüküm sürdü; Enmennunna'nın oğlu Melam-Kiş 900 yıl hüküm sürdü; Enmennunda'nın oğlu Barsalnunna 1200 yıl hüküm sürdü; Barsalnunna'nın oğlu Meszamug 140 yıl hüküm sürdü; Meszamug'un oğlu Tizkar 305 yıl hüküm sürdü; Ilku 900 yıl hüküm sürdü; Iltasadum 1200 yıl hüküm sürdü; Elam ülkesinin silahlarını yok eden Enmebaraggesi kral olarak 900 yıl hüküm sürdü; Enmebaraggesi'nin oğlu Agga 625 yıl hüküm sürdü; (Toplam) yirmiüç kral 24.510 yıl 3 ay 3 1/2 gün hüküm sürdü. Kiş (savaşta) yenildi (ve) krallığı Eanna'ya taşındı.

Eanna'da (güneş-tanrısı) Utu'nun oğlu Meskiaggaşer (hem) en (hem de) kral olarak 324 yıl hüküm sürdü – Meskiaggaşer denize girdi (ve) dağlara çıktı; Meskiaggaşer'in Ereki kurmuş olan oğlu Ereki Kralı Enmerkar 420 yıl hüküm

sürdü; çoban Lugalbanda 1200 yıl hüküm sürdü; kenti Kua olan balıkçı Dumuzi 100 yıl hüküm sürdü; babası bir göçebe (?) olan Gilgamiş 126 yıl hüküm sürdü; Gilgamiş'in oğlu Urungal 30 yıl hüküm sürdü; Urungal'ın oğlu Udulkalamma 15 yıl hüküm sürdü; Labaşer 9 yıl hüküm sürdü; Ennundaranna 8 yıl hüküm sürdü; Meşede 36 yıl hüküm sürdü; Melemanna 6 yıl hüküm sürdü; Lugalkidul 36 yıl hüküm sürdü. (Toplam) oniki kral 2310 yıl hüküm sürdü. Ereğ (savaşta) yenildi (ve) krallığı Ur'a taşındı.

Ur'da Mesannepadda kral olarak 80 yıl hüküm sürdü; Mesannepadda'nın oğlu Meskiagnunna 36 yıl hüküm sürdü; Elulu 25 yıl hüküm sürdü; Balulu 36 yıl hüküm sürdü. (Toplam) dört kral 177 yıl hüküm sürdü. Ur (savaşta) yenildi (ve) krallığı Avan'a taşındı.

(Avan'da 356 yıl hüküm süren üç kral olmuştur; fakat isimleri büyük ölçüde hasarlıdır; bundan sonra metin devam ediyor:) Avan (savaşta) yenildi (ve) krallığı Kiş'e taşındı.

Kiş'te . . . kral olarak 201 yıl(dan fazla) hüküm sürdü; Dadasig . . . yıl hüküm sürdü; Mamagal 420 yıl hüküm sürdü; Mamagal'ın Kalbum oğlu 132 yıl hüküm sürdü; Tuge 360 yıl hüküm sürdü; Mennuma 180 yıl hüküm sürdü; Lugalmu 420 yıl hüküm sürdü; Ibbi-Ea 290 (?) yıl hüküm sürdü. (Toplam) sekiz kral 3195 yıl hüküm sürdü. Kiş (savaşta) yenildi (ve) krallığı Hamazi'ye taşındı.

Hamazi'de Hadaniş 360 yıl hüküm sürdü; (Toplam) bir kral 360 yıl hüküm sürdü. Hamazi yenildi (ve) krallığı Ereğ'e taşındı.

Ereğ'te . . . kral olarak 60 yıl hüküm sürdü; Lugalure 120 yıl hüküm sürdü; Argandea 7 yıl hüküm sürdü. (Toplam) üç kral 187 yıl hüküm sürdü. Ereğ (savaşta) yenildi (ve) krallığı Ur'a taşındı.

Ur'da (büyük olasılıkla toplam olarak 116 yıl hüküm süren İkinci Ur Hanedanı'na mensup dört hükümdarın adları hasar görmüştür). Ur yenildi (ve) krallığı Adab'a taşındı.

Adab'da Lugalanniemundu kral olarak 90 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 90 yıl hüküm sürdü. Adab yenildi (ve) krallığı Mari'ye taşındı.

Mari'de İlşu kral olarak 30 yıl hüküm sürdü; İlşu'nun oğlu . . 17 yıl hüküm

sürdü; . . 30 yıl hüküm sürdü; . . 20 yıl hüküm sürdü; . . 30 yıl hüküm sürdü; . . 9 yıl hüküm sürdü. (Toplam) altı kral 136 yıl hüküm sürdü. Mari yenildi ve krallığı Kiş'e taşındı.

Kiş'te, Kiş'in temellerini sağlamlaştıran, hancı kadın Ku-Bau "kral" olarak 100 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 100 yıl hüküm sürdü. Kiş yenildi (ve) krallığı Akşak'a taşındı.

Akşak'ta Unzi kral olarak 30 yıl hüküm sürdü; Undalulu 12 yıl hüküm sürdü; Urur (belki de Zuzu olarak okunması gerekir) 6 yıl hüküm sürdü; Puzur-Nirah 20 yıl hüküm sürdü; Işu-Il 24 yıl hüküm sürdü; Işu-Il'in oğlu Şu-Sin 7 yıl hüküm sürdü. (Toplam) altı kral 99 yıl hüküm sürdü. Akşak yenildi (ve) krallığı Kiş'e taşındı.

Kiş'te Ku-Bau'nun oğlu Puzur-Sin 25 yıl hüküm sürdü; Puzur-Sin'in oğlu Ur-Zababa 400 yıl hüküm sürdü; Simudarra 30 yıl hüküm sürdü; Simudarra'nın oğlu Usivater 7 yıl hüküm sürdü; Iştar-muti 11 yıl hüküm sürdü; İşme-Şamaş 11 yıl hüküm sürdü; taş işlemecisi Nannia 7 yıl hüküm sürdü. (Toplam) yedi kral 491 yıl hüküm sürdü. Kiş yenildi ve krallığı Ereğ'e taşındı.

Ereğ'te Lugalzagesi 25 yıl hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 25 yıl hüküm sürdü. Ereğ yenildi ve krallığı Agade'ye taşındı.

Agade'de, babası bir bahçıvan (?) olan ve Agade'yi kuran Agade Kralı Ur-Zababa'nın içki sunucusu Sargon kral olarak 56 yıl hüküm sürdü; Sargon'un oğlu Rimuş 9 yıl hüküm sürdü; Rimuş'un kardeşi, Sargon'un oğlu Maniştuşu 15 yıl hüküm sürdü; Maniştuşu'nun oğlu Naram-Sin 56 yıl hüküm sürdü; Naram-Sin'in oğlu Şarkalişarri 25 yıl hüküm sürdü. Kim kraldı? Kim kral değildi? (yani bir anarşi dönemi). Kral Igigi; Kral Nanum; Kral İmi; Kral Elulu – bunların dördü de kraldı, (ama yalnızca) 3 yıl hüküm sürdüler. Dudu 21 yıl hüküm sürdü; Dudu'nun oğlu Şudurul 15 yıl hüküm sürdü. (Toplam) onbir kral 197 yıl hüküm sürdü. Agade yenildi (ve) krallığı Ereğ'e taşındı.

Ereğ'te Urnigin kral olarak 7 yıl hüküm sürdü; Urnigin'in oğlu Urgigir 6 yıl hüküm sürdü; Kudda 6 yıl hüküm sürdü; Puzur-ili 5 yıl hüküm sürdü; Ur-Utu 6 yıl hüküm sürdü. (Toplam) beş kral 30 yıl hüküm sürdü. Ereğ silahla yenildi (ve) krallığı Guti gürühanınca alınıp götürüldü.

Guti güruhlarında, (önce) ismi bilinmeyen bir kral (hüküm sürdü); (sonra) İmta kral olarak 3 yıl hüküm sürdü; İnkişuş 6 yıl hüküm sürdü; Sarlagab 6 yıl hüküm sürdü; Şulme 6 yıl hüküm sürdü; Elulumeş 6 yıl hüküm sürdü; İnimbakeş 5 yıl hüküm sürdü; lgeşauş 6 yıl hüküm sürdü; İarlagab 15 yıl hüküm sürdü; İbate 3 yıl hüküm sürdü; . . . 3 yıl hüküm sürdü; Kurum 1 yıl hüküm sürdü; . . . 3 yıl hüküm sürdü; . . . 2 yıl hüküm sürdü; İrarum 2 yıl hüküm sürdü; İbranum 1 yıl hüküm sürdü; Hablum 2 yıl hüküm sürdü; Hablum'un oğlu Puzur-Sin 7 yıl hüküm sürdü; İarlaganda 7 yıl hüküm sürdü; . . . 7 yıl hüküm sürdü; . . . 40 gün hüküm sürdü; (Toplam) yirmibir kral 91 yıl 40 gün hüküm sürdü. Guti güruhları yenildi (ve) krallıkları Ereğ'e taşındı.

Ereğ'te Utuheğal 7 yıl 6 ay 15 gün kral olarak hüküm sürdü. (Toplam) bir kral 7 yıl 6 ay 15 gün hüküm sürdü. Ereğ silahlarla mahvedildi (ve) krallığı Ur'a taşındı.

Ur'da Ur-Nammu kral olarak 18 yıl hüküm sürdü; Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi 48 yıl hüküm sürdü; Şulgi'nin oğlu Amar-Sin 9 yıl hüküm sürdü; Amar-Sin'in oğlu ("Şulgi'nin oğlu" yerine yanlışlıkla yazılmış) Şu-Sin 9 yıl hüküm sürdü; Şu-Sin'in oğlu İbbi-Sin 24 yıl hüküm sürdü; (Toplam) beş kral 108 yıl hüküm sürdü. Ur yenildi (ve) krallığı İsin'e taşındı.

İsin'de, İşbi-Erta kral olarak 33 yıl hüküm sürdü; İşbi-Erta'nın oğlu Şuilişu 10 yıl hüküm sürdü; Şuilişu'nun oğlu İdin-Dagan 21 yıl hüküm sürdü; İdin-Dagan'ın oğlu İşme-Dagan 20 yıl hüküm sürdü; İşme-Dagan'ın oğlu Lipit-İştur 11 yıl hüküm sürdü; Ur-Ninurta 28 yıl hüküm sürdü; Ur-Ninurta'nın oğlu Bur-Sin 21 yıl hüküm sürdü; Bur-Sin'in oğlu Lipit-Enlil 5 yıl hüküm sürdü; Er-ramitti 8 yıl hüküm sürdü; Enlil-bani 24 yıl hüküm sürdü; Zambia 3 yıl hüküm sürdü; İterpişa 4 yıl hüküm sürdü; Urdukuga 4 yıl hüküm sürdü; Sinmagir 11 yıl hüküm sürdü. (Toplam) ondört kral 203 yıl hüküm sürdü.

F. MEKTUPLAR

1. LUENNA'DAN ENETARZI'YE MEKTUP

Ningirsu'nun *sanga'sı* Enetarzi'ye derim ki: (Tanrıça) Ninmar'in *sanga'sı* Luenna şunu der—

Sanga Luenna, Lagaş'tan Elam'a ganimet (sözcüğü sözcüğüne, "taşınabilir mallar") taşıyan 600 Elamlıyla savaştı. Elamlıları yendi (ve) 540 Elamlıyı (tut-sak) aldı. Şubur(?)—kölelerinden sorumlu adam olan Ur-Bau (ve) demircilerin ugula'sı da onlar arasındaydı (ve) onlar (şimdi) Enimar'dadır. O [Luenna (?) on-lardan] 5 kap (?) saf gümüş, 20, 5 krallık giysisi (ve) yemeklik (yani yünü için değil, eti için yetiştirilen) koyunlardan 15 deri [geri aldı].

Lagaş'ın ensi'si . . . yaşadıkça (ve) agrid Eannatum-sipad-zi yaşadıkça, onla-rın i Ninnar'a getirilecektir.

2. ARAMDU'DAN ŞULGI'YE MEKTUP

Kralıma sözümdür; hizmetkârın Aradmu şöyle der:

Sen beni, Subir ülkesine giden yolları iyi durumda muhafaza etmekle, se-nin ülkenin sınırlarını sağlamlaştırmakla, ülkenin yollarını bilinir kılmakla, "bu-dala (?) tohumuna (?)” karşı (?) meclisin bilgelerine öğüt vermekle (ve) hepsini itaatkâr hale getirmekle —ki hepsinin ağzına günün sözü getirilebilsin— görev-lendirdin. Sarayın kapısına geldiğim zaman, kimse kralımın "banşı"nı istemedi. Oturmakta olanlar kalkmadı (ve) yerlere eğilmedi. Yaklaştığım zaman (gördüm ki) onun, "taraklarla," altın ve gümüş "mızrak başlarıyla," akikle bezenmiş ve la-civerttaşı . . . kaplanmış (?) "sefer evi" vardı . . . ; sürekli olarak altın ve gümüşü "yüceltiyordu;" bir kürsünün üzerine yükseğe yerleştirilmiş bir tahtta oturu-yordu; ayağını altın bir ayaklığa koymuştu (ve) ayağını ondan kaldırmadı. Onun kölelerinden (?) sorumlu görevliler (?) —her biri 5000 (adamdan) so-rumlu— sağında ve solunda duruyordu. Yemek olarak kendisine . . . sunulmuş-tu (ve) . . . elde etti. Sonra ben . . . 'ye getirildim. [Girince] bana ayak koyma yeri olan altın bir sandalye getirildi (ve) oturmam söylendi. Kralımın buyruğu uya-rınca, "Ayakta kalacağım, oturmayacağım" dedim. Bana 1 yağlı öküz, 6 yağlı koyun (ve) . . . getirdiler; kralımın . . . 'i (ve) görevlileri masamı devirince ürktüm (ve) korktum. Ezen-Ninazu ayının beşinci günü geçti (ve) ben sana bir . . . adam gönderdim. (Şimdi) Ubiku ayının birinci günü geçti. Kralım, sen beni gö-revlendirdin (fakat) yarım ay içinde (?) . . . yaklaştı. Kralım Şulgi (bunu) bilesin.

3. ŞULGI'DEN ARADMU'YA MEKTUP

Aradmu'ya sözümdür; Kralın Şulgi şöyle der:

Senin gönderdiğin adamın sana yararı yok; senin elinden aldığı talimatlara uymuyor. Bana gelince, senden sanki sen tıpkı benim yerimdeymişsin gibi ülkeyi sağlamlaştırmanı, halkı yönetmeni, onları itaatkâr hale getirmeni (ve) ülkenin kentlerini (sıkıca) elde tutmanı istiyorum. Onlara “büyük adamlar”ının sözlerini bildir. Benim dehşetim bütün ülkeleri kaplasın. Benim güçlü iktidarım, “kahramanlık iktidan” yabancı ülkelerin üzerine çöksün. Benim Güney Rüzgârım ülkeleri kaplasın. Ovanın bütün denetçilerini (ve) tarlaların bütün gözcülerini (?) kaçirt. “O budala (?) tohumu (?)” meclisin bilgelerini . . . 'medikçe. Onu önüne getirt, senin huzuruna girsin. Eğer meclisin bilgeleri –benim gibi– sessiz kalmamış (?) olsalardı, o (“budala (?) tohumu (?)”) bir kürsünün üzerine yükseğe yerleştirilmiş bir tahtta oturamazdı; ayağını altın bir ayaklığa koyamazdı; *ensi*'likle birlikte *ensi*'yi, krallık denetçisiyle krallık denetçisini korkutamazdı; onları kendine hizmet ettiremezdi; hiç kimseye vuramazdı (ve) zarar veremezdi; (olumlu) baktığı adam güçlenemezdi. Sen ülkeyi böyle mi sağlamlaştırıyorsun! Eğer beni seviyorsan, ona katılma. Sen çok kibirlisin; sen (benim) görevlilerimi bilmiyorsun; onların (görevlilerin) insan olduğunu ve benim kahraman olduğumu aklından çıkarma. Eğer sen benim anam ve babamsan, senin babalarının önünde konuşman gerek . . . Onları (Subirlileri) itaatkâr hale getir; ülkenin temellerini sağlamlaştır. Bu iş acildir.

4. IŞBI-ERRA'DAN İBBI-SIN'E MEKTUP

Kralım İbbi-Sin'e sözümdür; hizmetkârın İşbi-Erra şöyle der:

Beni, İsin ve Kazallu'ya tahıl almakla görevlendirerek gönderdin. Tahılın fiyatı 1 gur'u 1 şekele yükselmiş . . . (ve bugüne kadar) tahıl almak için 20 talent gümüş harcandı. Fakat şimdi düşman Martuların senin ülkeneye girdiği haberini alınca, İsin'e 72.000 gur tahıl aldım – ne kadar varsa hepsini. Şimdi Martular –hepsi– Ülke'nin (Sümer'in) ortasına girince, büyük kaleleri birbiri ardınca ele geçirdim. Martular yüzünden, bu tahılı taşıtamıyorum (?); onlar benim için fazla güçlü (ve) ben hareketsiz kalmış durumdayım. Kralım bana her biri kalafat-

lanmış 120 *gur* (alabilecek büyüklükte) 600 tekne; 72 . . . ('lik?) bir . . . teknesi; . . . 50 . . . (ve) 1 kapı (ve) . . . teknesi göndersin; ve bütün bu tekneleri (toplatsın (?)). (Sonra) onları dar (?) . . . 'e nehir; "dağın ırmağı" ve kazılmış kanallar (yoluyla) aşağı getirtsin; Ben ondan önce . . . 'eceğim. Beni teknelerin yanaşacağı ve bütün tahılın iyi bir durumda ambarlanacağı yerlerin sorumluluğuna getir. Eğer tahıldan yoksun kalırsan, sana tahıl getireceğim. Kralım, Elamlılar savaşta zayıfladılar; onların tahılı . . . sonuna geldi. Zaaf gösterme. Onların kölesi olmaya ve arkalarından yürümeye razı olma. Senin sarayının ve kentlerinin açlığını 15 yıl doyurmaya yetecek kadar tahılım var. Kralım, beni Isin ve Nippur gözetmenliğine getir.

5. PUZUR-NUMUŞDA'DAN İBBI-SIN'E MEKTUP

Kralım Ibbi-Sin'e sözümdür; hizmetkârın Puzur-Numuşda şöyle der:

Işbi-Erri'nin ulağı . . . gözünü bana dikerek (şöyle dedi:) "Kralım Işbi-Erri (aşağıdaki) mesajı gönderdi:

Kralım Enlil buyruğuyla bana ülkenin çobanlığını verdi (ve) Enlil bana kentleri, tanrıları, Dicle ve Fırat'ın kenarlarındaki, Hamazi ülkesinden Magan denizine kadar Numma kanalının kenarındaki (ve) Me-Enlil kanalının kenarındaki kışlakları tanrıça Ninisinna'nın önüne getirme; Isin'i Enlil'in *ganun*'luğu olarak kurma; ona büyük bir isim yapma; . . . yapma; ve onun (Sümer'in) kentlerini iskan etme görevi verdi. Tanrım Dagan'ın adına and içerim ki, Kazallu için barıştan başka niyetim yok. Enlil'in bana sorumluluğunu alma buyruğu verdiği kentlere (ve) ülkeye (gelince), Isin'in ortasında onların . . . 'ini inşa etti-receğim.; bayramlarını kutlattıracağım; (ve) onların *gipar*'ına heykelimi, simge-mi, yüksek rahibimi (ve) yüksek rahibemi yerleştireceğim. Ekur'daki Enlil'in huzurunda (ve) Ekişkugal('deki) Nanna'nın huzurunda . . . oğulları dualarını edecekler. Güvendiğin kişiyi bu ülkeden neden . . . 'din? Isin'in surunu yaptıracagım (ve onun) adını Idilpaşnunu koyacağım.' "

Tıpkı dediği gibi oldu; Isin'in surunu yaptırdı (ve onun) adını Idilpaşnunu koydu. Nippur'u ele geçirdi, gözcüler yerleştirdi ve bütün emirleri (?) verdi (?) – Nippur'u ele geçirdi. Subir *ensi*'si Zinnum'u tutsak aldı; Hamazi'yi yağmaladı;

(ve) Eşnuna *ensi'si* Narahi'yi, Kiş *ensi'si* Şu-Enlil'i, Badzi-abba *ensi'si* Puzur-Tutu'yu yerlerine iade etti. İşbi-Erra askerlerinin başına geçti, Dicle'nin, Fırat'ın, Nunme (ve) Me-Enlil kanallarının kıyılarını ele geçirdi; ve İdil-Malgi . . 'e girdi. Girkal *ensi'si* Gırbubu direndiği (zaman) o (İşbi-Erra) . . 'i kesti ve onu yakaladı. Onun korkusu bütün ağırlığıyla üzerimdedir; gözleri üzerimde. Kralım bilsin ki hiç müttefigim yoktur, hiç kimse benim yanımda yürümüyor; onun . . 'i bana üstün geldiği için yalnız yürüyorum.

6. İBBI-SIN'DEN PUZUR-NUMUŞDA'YA MEKTUP

Kazallu valisi Puzur-Numuşda'ya sözümdür; kralın İbbi-Sin şöyle der:

Senin için . . . askerlerini seçtiğim (ve) Kazallu valisi olarak senin emrine verdiğim için askerlerin benim olduğu gibi senin de şanın değil midir? Neden bana şunu gönderdin: "İşbi-Erra'nın gözleri üzerimde ve (ancak) beni bıraktığı zaman döneceğim." Nasıl olur da İşbi-Erra'nın ülkesine ne zaman döneceğini bilmezsin? Neden Girkal valisi Gırbubu'yla birlikte emrine verilmiş olan askerleri onun önüne çıkarmadın? Nasıl olur da . . . 'i geri döndürmeyi geciktirirsin? . . . Enlil Sümer'in üzerine kötülük gönderdi. Onun . . . ülkesinden inen düşmanı . . . ülkenin çobanlığına yükseldi. Şimdi Enlil krallığı layık olmayan bir adama, Sümer tohumundan olmayan İşbi-Erra'ya verdi. İşte, tanrılar meclisinde Sümer'e diz çöktürüldü. Buyruklan . . . olan Enlil baba, gerçekte şöyle buyurdu: "Ur'da kötülük yapanlar bulundukça Marili adam İşbi-Erra, onun temellerini yıkacak, Sümer'i parçalara ayırıp dağıtacak." Ve (böylece) sen çeşitli kentlere vali atandığın zaman, onlar Enlil'in sözleri uyanınca İşbi-Erra'nın tarafına geçtiler. Sen bir . . . gibi, kenti düşmana verdikten ve sadık bir hizmetkâr olduktan sonra (bile) İşbi-Erra seni tanımıyor. Şimdi, gerçek sözü geri getirmek ve sahte söze bir son vermek için buraya (yardım) getir; halkının arasında . . . yapsınlar. Sırt çevirme; bana karşı çıkma. Onun eli kente ulaşmayacak; Marili adam düşmanca planı uyanınca efendilik yapamayacak. (Çünkü) Enlil, Martulan ülkelelerinden hareket ettirdi; Elamlılara saldıracaklar ve İşbi-Erra'yı tutsak alacaklar. Ülkenin (eski) yerine geri getirilmesiyle gücü bütün ülkelerde bilinecek. Bu iş acildir, . . 'me.

G. DITILLA'LAR (mahkeme hükümleri)

1.

Ur-Lamına oğlu Şeşkalla bildirdi: "Ben Ur-Sahar-Bau'nun kölesi değilim." (Fakat işin aslı şöyleydi:) Şeşkalla'nın babası Ur-Lamma, yazıcı Alla tarafından Namu'nun oğlu Ur-Sahar-Bau'nun evine düzenli olarak ödenecek (?) arpa ve yün (karşılığında) köle olarak verilmişti. Ayrıca Ur-Lamma'nın köle Şeşkalla'nın doğumunu Ur-Sahar-Bau'nun evinde sağlayacağına Ludugga ve Dudima yemin etti. (Bu nedenle) kölenin Ur-Sahar-Bau'nun mirasçılarına (ait olduğu) teyit edildi.

Tiemhata – *maşkim*

Lu-Şara – yargıç

(Bunun ardından tarihlendirme formülü geliyor.)

2.

Lunişubur oğlu Akalla (ve) Urşuanna tanıkları ki, Ninşubur'un oğlu Kaku, Urabu'nun babası Lunanna'dan 12 adet büyük boy hurma fidanını tam fiyatı (olarak) 3 gümüş şekel ödeyip satın almıştır. (Fakat) Urabu tanıkları reddetti. (Bunun üzerine) Kaku (fidanları Urabu'nun babası Lunanna'dan satın aldığına) yemin etti. (Bu nedenle) bahçenin Kaku'ya ait olduğu teyit edildi.

Tiemhata – *maşkim*

Lu-Şara (ve) Ur-Sataran – yargıçlar

(Bunun ardından tarihlendirme formülü geliyor.)

3.

Titi oğlu Dudu'nun karısı İnnaşagga kendi parasıyla bir . . . 2 $\frac{5}{6}$ sar evi satın aldı. Dudu yaşarken evin sahibi Dudu'nun oğlu Ur-Eninnu'ydu. Evi İnnaşagga satın almış olduğu için o (Ur-Eninnu) evin kendisine İnnaşagga tarafından yapılan satışını (kaydeden) tableti elinde bulunduruyordu. İnnaşagga evi Dudu'nun mülküyle değil, kendi parasıyla satın aldığına yemin etti.

Dudu, kuyumcu Niza'nın oğlu Ninana'yı (köle olarak) karısı Innaşagga'ya vermişti. Dudu'nun ölümünden sonra, Dudu'nun mirasçıları *ensi* Arad-Nanna (ve) *sukkalmah* aracılığıyla (kölenin) mülkiyetini ondan istediler. Ninşubur *san-ga*'sının oğlu Urgula, Gizi *guzala*'sının oğlu Nammah (ve) şarkıcı Alul, Dudu'nun köleyi Innaşagga'ya verdiği için tanıklık ettiler; (ve) Dudu'nun mirasçıları bu tanıklığı teyit etti. (Onların) ifadesi mirasçıların ifadesiyle teyit edildiği için tanıklar yemin etmek zorunda kalmadı.

(Bu nedenle) Niza oğlu Ninana'nın (ve) evin Dudu'nun karısı Innaşagga'ya (ait olduğu) o zaman teyit edildi.

Dudu'nun karısı Innaşagga yargıçların huzurunda Niza oğlu Ninana'nın kızları Geme-Tiraş, Magina (ve) Sag-Bautuku'ya özgürlüklerini verdi. Dudu'nun mirasçıları annelerinin sözünü değiştirmeyeceklerine kralın adına yemin ettiler.

Ur- . . . oğlu Urbagara – *maşkim*

Lu-Şara, Ludingirra (ve) Ur-Sataran – onların yargıçları

(yani burada kaydedilen davaların yargıçları)

(Bunun ardından tarihlendirme formülü geliyor.)

H. LIPIT-IŞTAR YASASI

GİRİŞ

Tannıların babası büyük An (ve) bütün ülkelerin kralı, buyrukları belirleyen Enlil, . . . 'i An'ın kızı Ninsinanna'ya . . . onun için . . . (ve) . . . 'i onun parlak alını için sevinçle . . . 'dikleri zaman; ona Sümer (ve) Akad krallığını (ve) Enlil tarafından kurulmuş . . . olan onun (kenti) Isin'de olumlu bir hükümdarlık verdikleri zaman; An (ve) Enlil, ülkede adaleti kurması, şikâyetleri ortadan kaldırması, düşmanlığı (ve) ayaklanmaları silah gücüyle bastırması (ve) Sümerlere ve Akadlara gönenç getirmesi için Lipit-Iştar'ı –ismi Lunamnir tarafından verilen Lipit-Iştar'ı– ülkenin prensliğine atadıkları zaman, ben Lipit-Iştar, Nippur'un alçakgönüllü çobanı, Ur'un güvenilir çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Ereğ'in uygun efendisi, Isin kralı, Sümer ve Akad kralı, Inanna'nın yüreğine uygun

olan ben, Enlil'in sözû uyarınca Sûmer ve Akad'da adaleti kurdum. Gerçekten de o günlerde, ben köle edilmiş olan Nippur'un oğullarının ve kızlarının, Ur'un oğullarının ve kızlarının, Isin'in oğullarının ve kızlarının, Sûmer ve Akad'ın kızlarının ve oğullarının . . . özgürlüklerini . . . elde etmelerini sağladım. Gerçekten de . . . uyarınca, babanın çocuğuna bakmasını sağladım (ve) çocukların babalarına bakmasını sağladım; babanın çocuğunun yanında yer almasını (ve) çocukların babalarının yanında yer almasını sağladım; babanın evinde (ve) kardeşin evinde, ben . . . Gerçekten de ben, Enlil'in oğlu Lipit-İştar babanın evine (ve) kardeşin evine yetmiş sayısını getirdim; bekarın evine . . . on aylığına . . . getirdim . . . bir adamın karısı, . . . bir adamın çocuğu . . .

YASALAR

- 1 . . . kurulmuş olan . . .
- 2 . . . babanın evinin mülkü onun . . . 'den . . .
- 3 . . . devlet görevlisinin oğlu, saray görevlisinin oğlu, denetçinin oğlu . . .
- 4 . . . bir tekne . . . o da bir tekne . . . 'eaktır.
- 5 Eğer bir adam bir tekne kiralarsa (ve) onu kendisine . . . 'mesi için . . . yolculuğuna çıkarırsa . . .
- 6 . . . armağanı . . . o da . . . 'eaktır.
- 7 Eğer meyve bahçesini . . . yetiştirmesi için bir bahçivana verirse (ve) bahçıvan da bahçenin sahibine . . . 'irse, bahçenin sahibi . . .
- 8 Eğer bir adam işlenmemiş bir toprağı meyve bahçesi kurması için (başka bir) adama vermişse (ve bu adam) işlenmemiş toprakta bahçe kurma işini tamamlamamışsa, o (toprağın sahibi) meyve bahçesini kuran adama pay olarak ihmal ettiği işlenmemiş toprağı verecektir.
- 9 Eğer bir adam (başka bir) adamın bahçesine girmiş (ve) orada hırsızlık yaparken yakalanmışsa 10 gümüş şekel ödeyecektir.
- 10 Eğer bir adam (başka bir) adamın bahçesindeki bir ağacı kesmişse 1/2 mina gümüş ödeyecektir.
- 11 Eğer bir adamın evinin bitişiğinde (başka bir) adamın işlenmemiş toprağı

ihmal edilmişse ve evin sahibi işlenmemiş toprağın sahibine “Senin toprağın ihmal edildiği için birisi benim evime hırsızlık için girebilir; evini sağlamlaştıır” demişse (ve) bu anlaşma onun tarafında teyit edilmişse, işlenmemiş toprağın sahibi evin sahibine kayıp malını tazmin edecektir.

- 12 Eğer bir köle kız ya da köle erkek kentin merkezine kaçmışsa (ve) kölenin (başka bir) adamın evinde bir ay oturduğu teyit edilmişse o (evin sahibi) kölenin yerine köle verecektir.
- 13 Eğer hiç kölesi yoksa 15 gümüş şekel ödeyecektir.
- 14 Eğer bir adamın kölesi, köleliğinin bedelini sahibine tazmin etmişse (ve) sahibine iki kat ödediği teyit edilmişse o köle özgür bırakılacaktır.
- 15 Eğer bir *miktum* kralın bağışysa, o (bağışlandığı kişiden) alınmayacaktır.
- 16 Eğer bir *miktum* kendi özgür iradesiyle bir adamın evine gitmişse, o adam onu orada tutmayacaktır; o (*miktum*) istediği yere gidebilir.
- 17 Eğer bir adam yetki almadan (başka bir) adamı (bu adamın) haberi olmadan onaylamadığı bir işe bağlamışsa, o (birinci adam) (ikinci adamı) bağladığı işten dolayı cezasını çekecektir.
- 18 Bir yurtluğun erkek sahibi ya da bir yurtluğun kadın sahibi yurtluğun vergisini ihmal etmişse (ve) bunu bir yabancı ödemişse, o (yurtluğun sahibi) üç yıl oradan çıkarılamayacaktır, (Sonra) vergisini ödeyen adam o yurtluğa sahip olacaktır ve (eski) sahibi herhangi bir iddiada bulunamayacaktır.
- 19 Eğer bir yurtluğun sahibi
- 20 Eğer mirasçı(lar)dan bir adam ele geçirirse
- 21 [Eğer] . . . onun (erkek) evlendiği evin babası . . . ise, ona (kadına) miras olarak sunulan babasının evinin armağanını o (erkek) alacaktır.
- 22 Baba yaşıyorsa, kız ister bir *nindingir* olsun, ister bir *lukur*, ister bir kutsal cariyeye, evde bir mirasçı olarak oturacaktır.
- 23 Eğer yaşayan babasının evindeki kız
- 24 Eğer evlendiği ikinci kansı ona çocuk doğurmuşsa, (kadının) babasının evinden getirdiği çeyiz çocuklara aittir; (fakat adamın) birinci kansından

olan çocuklarla ikinci karısından olan çocuklar babalarının malını eşit olarak bölüşecektir.

- 25 Eğer bir adam bir kadınla evlenmiş (ve kadın) ona çocuk doğurmuşsa (ve) bu çocuklar yaşıyorsa ve bir köle de efendisine çocuk doğurmuşsa, (fakat) baba köleye ve çocuklara özgürlüğünü bağışlamışsa, köleden olan çocuklar yurtluğu (eski) sahiplerinin çocuklarıyla bölüşmeyecektir.
- 26 Eğer birinci karısı ölürse (ve) onun (ölümünden) sonra o (adam) kölesini kan olarak alırsa, onun birinci karısından olan çocukları mirasçısıdır; kölenin sahibine doğurduğu çocuklar gibi olacaktır, onun (adamın) evini 'eceklerdir.
- 27 Eğer bir adamın karısı ona çocuk doğurmamışsa, (fakat) halka açık meydan(dan) bir fahişe ona çocuk doğurmuşsa, o (adam) o fahişeye tahlil, yağ ve giysi verecektir; fahişenin ona doğurduğu çocuklar onun mirasçısı olacaktır ve karısı yaşadığı sürece fahişe evde karısıyla birlikte oturmayaacaktır.
- 28 Eğer bir adam ilk karısına yüz çevirmişse . . . (fakat) o (kadın) evden çıkıp gitmemişse, gözde karısı olarak evlendiği karısı ikinci karısıdır; birinci karısını geçindirmeye devam edecektir.
- 29 Eğer bir (müstakbel) damat kayınpederinin evine girmişse (ve eğer) o nişanını yapmışsa (fakat) sonradan onu (evden çıkarmışlarsa) ve karısını onun yoldaşına vermişlerse, getirdiği nişan armağanlarını geri verecekler ve o kadın onun yoldaşıyla evlenemeyecektir.
- 30 Eğer bir genç adam halka açık meydan(dan) bir fahişeye evlenmiş (ve) yargıçlar ona onu (kadını) ziyaret etmemesini buyurmuşsa, (fakat) sonradan karısını boşamışsa, para
- 31 [Eğer] ona (erkeğe) vermişse, babalarının ölümünden sonra mirasçılar babalarının yurtluğunu bölüşecekler, (fakat) yurtluğun mirasını bölüşmeyeceklerdir; "babalarının sözünü suda kaynatmayacaklardır."
- 32 Eğer baba daha yaşarken en büyük oğlu için nişan armağanı ayırmışsa (ve) en büyük oğul henüz yaşayan babasının huzurunda bir kadınla evlenmişse, babanın ölümünden sonra mirasçı

- 33 Eger . . . 'nin yurtluğu bölüştürmediği teyit edilmişse, 10 gümüş şekel ödeyecektir.
- 34 Eger bir adam bir öküz kiralamışsa (ve) burun halkasındaki etini sakatlamışsa, (onun) fiyatının üçte birini ödeyecektir.
- 35 Eger bir adam bir öküz kiralamışsa (ve) gözünü sakatlamışsa (onun) fiyatının dörtte birini ödeyecektir.
- 36 Eger bir adam bir öküz kiralamışsa (ve) boynuzunu kırmışsa (onun) fiyatının yansını ödeyecektir.
- 37 Eger bir adam bir öküz kiralamışsa (ve) kuyruğunu sakatlamışsa (onun) fiyatının dörtte birini ödeyecektir.
- 38 [Eger] ödeyecektir.

SONSÖZ

Gerçekten de Utu'nun hakiki sözü uyarınca, ben Sümer'in ve Akad'ın adalete bağlı kalmasını sağladım. Gerçekten de Enlil'in buyruğu uyarınca, ben, Enlil'i oğlu Lipit-İştar düşmanlığı ve ayaklanmayı ortadan kaldırdım; gözyaşı dökmeyi, ağıt yakmayı, ağlamayı . . . yasak kıldım; doğruluk ve hakikatin varolmasını sağladım; Sümerlere ve Akadlara gönenç getirdim

Gerçekten de Sümer'e ve Akad'a zenginliği yerleştirdiğim zaman, bu dikili-taşı diktim. Ona karşı kötülük işlemeyecek olan, benim eserime zarar vermeyecek olan, yazısını silmeyecek olan, üzerine kendi ismini yazmayacak olan—ona uzun günlerin yaşamı ve soluğu verilsin; Ekur'da yüseklerle çıksın; Enlil'in parlak alını ona baksın. (Öte yandan) ona karşı kötülük işleyecek olan, benim eserime zarar verecek olan, ambara girip yazısını silecek olan, üzerine kendi ismini yazacak olan (ya da) bu lanet nedeniyle bunları başkasına yaptıracak olan—o adam, ister bir . . . olsun, isterse bir . . . olsun, ondan . . . 'i alsın (ve) her kim olursa olsun ona . . . 'inde . . . onun . . . 'ini getirsin; bolluğun efendileri Aşnan ve Sumugan ondan onun . . . 'ini alsın, . . . 'i ortadan kaldırsın. Göğün ve yeryüzünün yargıcı Utu . . . onun . . . 'ini ondan alsın . . . olarak . . . sayılsın; ülkesinin temeli sağlam olmasın; onun kralı her kim ise, Enlil'in oğlu güçlü kahraman Ninurta . . . 'sin.

I. ÇİFTÇİ YILLIĞI

Eski günlerde bir çiftçi oğluna (şöyle) öğüt verdi:

Tarlanı (ekime) hazırlamak üzere olduğun zaman, gözünü hendekler, evlekler ve tepeler üzerinden ayırma (ki) tarlayı suladığın zaman içinde su çok fazla yükselmesin. Onun suyunu boşalttığın zaman suyla iyice ıslanmış olan tarlanın senin için güçlü bir toprak olarak kalmasına dikkat et. Nallanmış öküzler (yani toynakları şu ya da bu şekilde korunmuş öküzler) senin için onu çiğnesin; (ve) yabancı otlar (öküzler tarafından) temizlendikten sonra (ve) tarlanın yüzeyi düzlendikten sonra, yüzeyi her biri üçyüz gram (dan ağır olmayan) küçük baltalarla dümdüz oluncaya kadar düzelt. (Bunun ardından) ellerinde kazma olan adamlar öküzlerin toynaklarının izlerini senin için silsinler; evlekleri bir tırmıkla kapattır ve bütün tarlanın dört bir kenarını kazmayla düzelttir (satır 1-12).

Tarla kururken itaatkâr (ev halkına) aletleri hazırlat, boyunduruk sopasını sıkıca bağla, yeni kamçılarını çivilere as ve eskilerinin asılı saplarını zanaatkârlara onart. Aletlerinin . . . bronzu "kolunu dinlesin;" deri "başbağı," üvendire sopası, "ağız açıcı" (ve) kamçı (disiplin ve denetim gerektiren işlerde) sana destek olsun; *bandu*-sepetin çatırdasın; (bütün bunlar) sana güçlü bir gelir getirecektir (satır 13-21).

Tarlana gerekli olan şeyler sağlandıktan sonra gözünü işinden ayırma. Saban öküzüne fazladan bir öküz ekledikten sonra—bir öküz başka bir öküze bağlandığı zaman, açtıkları saban izi (olağan izden) daha derin olur—onları bir *bur* . . . yap; senin için fırtına gibi bir . . . yapacaklar, öyle ki, o bir *bur*'a üç *bur* arpa ekilmiş olacak. Yiyecek, bir sabandadır! (Böylece) tarlayı *bardil*-sabanıyla—evet *bardil*-sabanıyla— işledikten sonra (ve ardından da) *şukin*-sabanıyla işledikten sonra (süreci) yinelet. Onu (tarlayı) üçer defa tırmıklatıp düzelttikten (ve) bir tokmakla iyice ufaladıktan sonra (sonra) kamçının sapı sana destek olsun; tembelliğe hiç göz yumma. Çalışırken onların (tarlada çalışanların) başında dur (ve) ara vermelerine göz yumma. Tarlada çalışanların dikkatini dağıtma. On gün boyunca gündüz (ve) gökyüzünde yıldız (varken) devamlı çalış-

mak zorunda olduklarından, güçlerinin tarlada harcanması gerekir (ve) hizmetine koşturulmamaları gerekir (satır 22-40).

Tarlanı sürmek üzereyken sabanın senin için anızı söksün. Sabanın “ağız örtüsünü” . . . 'e bırak (ve) . . . 'ini küçük bir çiviye bırak. İnce toprağın yana ayrılsın, evleklerini açsın—bir *garuş'a* sekiz evlek aç. Derince kazılan evlekler—onların arpası uzun olacak (satır 41-47).

Tarlanı sürmek üzereyken arpa tohumunu koyan adamdan gözünü ayırma. Tahılı düzenli olarak iki parmak derinliğe gömsün (ve) her bir *garuş* için bir şekel arpa kullansın. Eğer arpa tohumu gerektiği gibi gömülmezse saban demirini, “sabanın dilini” değiştir. Eğer . . . ise, (o zaman) sabanla düz evlekler açtığın yere çaprazlama evlekler aç (ve) çaprazlama evlekler açtığın yere düz evlekler aç. Düz evleklerin, sınırlarını *tulu*-sının yapsın; *lu*-evlekleri sınırlarını düz yapsın; (ve) . . . yerde *ab*-evlekleri aç. (Sonra) bütün topraklar temizlensin; bütün yükseltileri evlek haline getirilsin; (ve) bütün çökük yerleri alçak evlekler yapılsın—(bütün bunlar) filizler için iyi olacaktır (satır 48-63).

Filiz tarlanın (yüzeyini) yardıktan sonra, tanrıça Ninkilim'e bir dua oku (ve) uçan kuşları kaçır. Arpa, evleklerin dar diplerini örtecek kadar büyüyünce en üstteki tohumu sula. Arpa (sapları) “bir teknenin ortasındaki tıkaç kadar yüksek olunca” ikinci defa sula. Kral arpasını üçüncü defa sula. Eğer sulanmış arpa kırmızılaşırsa söyleyeceğin şudur: “*Samana*-hastalığına yakalanmış.” Ama eğer zengin taneli arpa üretmeyi başarmışsa (dördüncü defa) sula (ve) sana her on ölçekte fazladan bir ölçek arpa verecektir (satır 64-72).

Tarlanı biçmek üzereyken, arpa başaklarının kendi ağırlıkları altında eğilmesine izin verme, (fakat) “gücünün (tam) yerinde olduğu anda biç. Bir orakçı, biçilmiş arpayı demetleyen bir adam ve bir de [demetleri dizen] adam – bu üç kişi (bir ekip olarak) hasadı senin için kaldıracaktır. Toplayıcılar herhangi bir zarar vermemeli; demetleri bozmamalı. Günlük hasat sırasında, “ihtiyaç günlerinde” olduğu gibi, toprağın ıpkı (açık) bataklıklar(daki) gibi, çocukların ve toplayıcıların geçimini onların sayısına göre vermesini sağla (büyük olasılıkla, muhtaç çocukların ve toplayıcıların yere düşen taneleri toplayabilmesi için onların yerde bırakması gerektiği söyleniyor). (Böyle yaparsan) tanrın sana sonsuz

lütuf gösterecektir 'i elde ettikten sonra, ... 'me, (fakat) biçilmiş arpanın (birazını) yak (ki) “biçilmiş arpanın duası” senin için her gün okunsun (satır 73-86).

Arpanın harmanını dövmek üzereyken, senin arpanı tartanlar senin için otuz gur'luk (sandıklar) [hazırlasınlar]. Harman alanını düzelttir (ve) gur-(sandıkların) yola çıkmak üzere hazır duruma getirt. Aletlerin [hazırlandığı] zaman (ve) arabaların hazır duruma getirildiği zaman, arabalarını arpa yığınlarının üzerine çıkart – senin “yığın dövmen” beş gün (sürsün). “Yığını açmak” üzereyken, arra-ekmeği pişirt. Arpayı “açtığın” zaman, döven kızaklarının dişlerini deriyle bağlat ve 'yi ziftle kaplat. Öküzleri (dövene) koşmak üzereyken, arpayı “açan” adamların (onlara – yani öküzlere) yiyecekla yardımcı olsun (satır 87-99).

Arpayı yığdığın zaman “henüz temizlenmemiş arpanın duası”nı oku. Arpayı savurarak temizlerken, arpayı yerden kaldıran adamlara dikkat et–iki “arpa kalburlayıcısı” onu senin için kalburlayacaktır. Arpanın temizleneceği gün onu sopalar üzerine yatır (ve) akşam ve gece bir dua oku. (Sonra) tıpkı (güçlü bir rüzgâr gibi) arpayı kabuktan ayırt (ve) “aynılmış” arpa senin için ambara konacaktır (satır 100-108).

(Bunlar) Enlil'in oğlu Ninurta'nın öğütleridir. Ey Ninurta, Enlil'in güvenilir çiftçisi, şükürler olsun sana (satır 109-110)!

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

GENEL

- Braidwood, Rober J., *The Near East and the Foundations of Civilization*, Eugene, Ore, 1952.
- Chiera, Edward, *They Wrote on Clay*, 2. baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1955 [*Kilden Kitaplar*, çev. Ali M. Dinçol, Çantay Kit., İstanbul, 1996]
- Childe, Vere Gordon, *New Light on the Most Ancient Near East*, 4. baskı, New York: Frederick Praeger, 1953.
- Gadd, Cyril J., "The Cities of Babylonia," *The Cambridge Ancient History* (gözden geçirilmiş basım, Cambridge Press, 1962), I, Böl. XIII, 1-60.
- Jacobsen, Thorkild, "Mesopotamia," *The Intellectual Adventure of the Ancient Man*, H. Franfort vd., Chicago: University of Chicago Press, 1946.
- Kramer, Samuel N., *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills, Colo.: The Falcon's Wing Press, 1956. (1959'da *History Begins at Sumer* adıyla yeni basım, New York: Doubleday & Co., Inc.) [*Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999]
- Pallis, S. A., *The Antiquity of Iraq*, Kopenhag: Einar Monksgaard, 1956. 1954'e kadar yayımlanmış Sümerolojik yayımların kapsamlı bir kaynakçasını içeren çok güvenilir olmayan, fakat yararlı bir kitap.
- Pritchard, James B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts*, 2. baskı, Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1955.
- Rowton, M. B., "Chronology: Ancient Western Asia," *The Cambridge Ancient History* (gözden geçirilmiş basım: Cambridge University Press, 1962), I, böl. VI, 23-69.
- Saggs, H. W. F., *The Greatness That Was Babylon*, New York: Hawthorn Books, 1962.

I. ARKEOLOJİ VE ÇİVİYAZISININ ÇÖZÜLMESİ

- Fossey, Charles, *Manuel d'Assyriologie*, cilt I, Paris: Laroux, 1904.
- Parrot, André, *Archéologie mésopotamienne*, cilt I (1946) ve II (1953), Paris: Albin Michel.

— Tello. *Vingt campagnes de fouilles (1877-1933)*, Paris: Albin Michel, 1948.

II. TARİH

Edzard, Dietz Otto, *Die "Zweite Zwischenzeit" Babylonien*, Wiesbaden: Otto Harrossowitz, 1957.

— "Enmebaragesi von Kis," *Zeitschrift für Assyriologie*, LIII (1959), 9-26.

Jacobsen, Thorkild, *The Sumerian King List*, Chicago: University of Chicago Press, 1939.

— "Early Political Development in Mesopotamia," *Zeitschrift für Assyriologie*, LII (1957), 91-140.

Kramer, Samuel N., "A 'Fulbright' in Turkey," *University Museum Bulletin*, XVII/2 (1952).

Kraus, F. R., "Zur Liste der älteren Könige von Babylonien," *Zeitschrift für Assyriologie*, L (1952), 29-60.

— "Nippur und Isin nach altbabylonischen Rechtsurkunden," *Journal for Cuneiform Studies*, III (1951).

Lambert, Maurice, "La période présargonique. Essai d'une histoire sumérienne," *Sumer*, VIII (1952), 57-77, 198-216.

Landsberger, Benno, "Die Anfänge der Zivilisation in Mesopotamien," *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II (1944), 431-437.

Sollberger, Edmond. "Sur la chronologie des rois d'Ur," *Archiv für Orientforschung* içinde, XVII (1955), 10-48.

Speiser, E. A., *Mesopotamian Origins*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1930.

Woolley, C. Leonard, *Excavations at Ur*, Londra: Ernest Benn, Ltd., 1954.

— *The Sumerians*, Oxford: Clarendon Press, 1929.

III: TOPLUM

Diyakonov, N. M., *Sumer: Society and State in Ancient Mesopotamia*, Moskova: Bilimler Akademisi, SSCB, 1959. Rusça; İngilizce özet.

Falkenstein, Adam, *Die neusumerische Gerichtsurkunden*, cilt I-III, Münih: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1956-57.

— "La cité-temple sumérienne," *Journal of World History*, I (1954), 784-814.

Forbes, R. J., *Metallurgy in Antiquity*, Leiden: Brill, 1950.

— *Studies in Ancient Technology*, 6 cilt, Leiden: Brill, 1955z58.

Frankfort, Henri, *The Art and Architecture in the Ancient Orient*, Baltimore: Penguin Books, Inc., 1955.

Hallo, William W., *Early Mesopotamian Royal Titles*, New Haven: American Oriental Society, 1957.

Lenzen, H., *Die Sumerer*, Berlin: Gebr. Mann, 1948.

Lloyd, Seton, *The Art of the Ancient Near East*, New York: Frederick Praeger, 1961.

Neugebauer, O., *The Exact Sciences in Antiquity*, 2. baskı, Providence, R. I.: Brown University Press, 1957.

Neugebauer, O. ve Sachs, A., *Mathematical Cuneiform Texts*, New Haven, Conn.: American Oriental Society and the American Schools for Oriental Research, 1945.

Oppenheim, A. L. ve Hartman, Louis F., *On Beer and Brewing Techniques in Ancient Mesopotamia* (*Journal of the American Oriental Society*, Ek No.10, Aralık, 1950)

Parrot, André, *Sumer*, New York: Golden Press, 1961.

Steele, Francis R., *The Code of Lipit-Ishtar*, Philadelphia: University Museum, 1949.

Woolley, C. Leonard, *The Art of the Middle East*, New York: Crown Publishers, 1961.

IV. DİN

Dhorme, E., *Les religions de Babylonie et Assyrie*, Paris: Presses Universitaires de France, 1945.

Falkenstein, Adam ve Soden, W. von., *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, Zürich: Artemis Verlag, 1953.

Gadd, Cyril J., *Ideas of Divine Rule in the Ancient Near East*, Londra: Oxford University Press, 1948.

Jean, Ch.-F., *La religion sumérienne*, Paris: Paul Geuthner, 1931.

Labat, René, *Le caractère religieux de la royauté assyro-babylonienne*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient, 1939.

Moortgat, A., *Tammuz*, Berlin: Walter de Gruyter, 1949.

Sjöberg, Ake, *Der Mondgott Nanna-Suen*, cilt I, Stockholm: Almqvist ve Wiksell, 1960.

V. YAZIN

Falkenstein, Adam, *Sumerische Goetterlieder*, cilt I, Heidelberg: Carl Winter, 1959.

Gordon, Edmund I., *Sumerian Proverbs*, Philadelphia: University Museum, 1960.

Kramer, Samuel N., *Sumerian Mythology*, New York: Harper & Bros., 1961. [*Sümer Mitolojisi*, çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999.]

Van Dijk, J. J. A., *La sagesse suméro-accadienne*, Leiden: Brill, 1953.

VI. EĞİTİM

Falkenstein, Adam, "Der Sohn des 'Tafelhauses,'" *Die Welt des Orient*, III (1948), 172-186.

Gadd, Cyril J., *Teachers and Students in the Oldest Schools*, Londra: School of Oriental and African Studies, University of London, 1956.

Kramer, Samuel N., *Schooldays*, Philadelphia: University Museum, 1949.

Landsberger, B., *Die Fauna des alten Mesopotamiens*, Leipzig: S. Hirzel, 1934.

VII. KARAKTER

Kramer, Samuel N., "Love, Hate and Fear: Psychological Aspects of Sumerian Culture," *Eretz-Israel*, V (1958), 66-74.

— "Rivalry and Superiority: Two Dominant Features of the Sumerian Cultural Pattern," *Selected Papers of the Proceedings of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences* (1956), 287-291.

VIII. SÜMERİN MİRASI

Baltrushaitis, M., *Art sumerien, art roman*, 1934.

Kramer, Samuel N., "Sumerian Literature and the Bible," *Analecta Biblica*, XII (1959), 185-204.

DİZİN

- Abistimi, 98
- Abzu, 212, 213, 227, 230, 231,
232, 233, 234, 236, 356, 403,
404, 406, 407, 410, 419
- Adab, 43, 61, 75-78, 89, 97, 427
- Adnigkişar, 334
- Agade (kent), 88, 89, 90, 91, 92,
93, 94, 364, 367, 373, 389,
422, 428
- Agade'nin Laneti: Öcû Alınan
Ekur, 57, 90, 176, 287, 366,
367, 379, 389
- Agga, 68, 72, 73, 245, 246, 247,
249, 250, 251, 426
- Agrab, 47
- Ahameniş hanedanı, 17, 21, 25
- Ainsworth, F. William, 20
- Akad Hanedanı, 57, 85, 377
- Akad(lılar), 17, 34, 35, 44, 88, 98,
102, 117, 122, 129, 167, 219,
274, 308, 360, 364, 373, 375,
376, 378, 379, 383, 384, 421,
435, 436, 439
- Akadca, 17, 20, 21, 28, 33, 34,
47, 65, 66, 129, 223, 379,
392
- Akalamdug, 74
- Akbabalar Dikilitaşı, 36, 54, 81,
405
- Akdeniz, 15, 75, 89, 178, 374,
380
- Akşak, 77, 80, 81, 403, 404, 405,
428
- Akurgal, 78, 79, 404, 409
- Amanos Dağları, 88, 89, 95
- Amar-Sin, 70, 99, 429
- Amiaud, Arthur, 37
- Amuriler, 94, 99, 100, 101, 102,
379
- An (gök-tanrısı), 117, 122, 159,
160, 164, 165, 167, 181, 186,
191, 216, 230, 233, 238, 239,
241, 248, 251, 262, 265, 274,
291, 342, 370, 420, 421, 422,
424, 435
- An'ın Evi, 66
- Anadolu, 95, 138, 374
- Anquetil-Duperron, A. H., 24
- Anşan, 96, 97, 102, 356, 360,
362
- Antasurra, 80, 81, 404, 405, 410,
413, 419
- Anunna-tanrılar, 163, 165, 179,
186, 203, 222, 227, 230, 231,
232, 234, 237, 239, 240, 291,
292, 377
- Aradmu, 98, 430, 431
- Arapça, 21

- Aratta, 57, 58, 64, 67, 341, 342,
353, 355, 356, 357, 358, 359,
360, 361, 362, 363, 374, 377
- Arkeoloji Müzesi (İstanbul), 9
- Asag, 200, 202, 345
- Asmar, 47
- Asur, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 400
- Asurca, 17, 21, 32, 33, 301
- Asurlular, 16, 17, 102, 219, 380
383
- Asuroloji, 20, 31, 32, 35
- Aşnan, 228, 238, 289, 290, 291,
292, 293, 294, 347, 439
- Aşur, 97, 99, 392
- Aşurbanipal Kütüphanesi, 28, 31,
38
- Avesta, 24
- Babil, 13, 33, 34, 35, 36, 381
- Babil Aslanı, 19
- Babil Koleksiyonu, 9
- Babilce, 17, 29, 33, 34
- Babilliler, 17, 126, 196, 219, 379,
380, 383
- Bağdat, 13, 19, 27, 48, 66, 221,
300
- Banks, E. J., 43
- Barahşi, 88, 89
- Barbaros, Geosofat, 21
- Basra Körfezi, 13, 60, 78, 87, 89,
101, 103, 362, 370
- Bau, 186, 274, 413, 415, 417,
424
- Beauchamp, Başrahip, 19
- Bedevis, 192, 217, 334
- Behistun, 26, 27, 29, 30
- Bekir, Taha, 48
- Bellino, Carl, 20
- Bergmann, Eugen, 221
- Bernhardt, Inez, 10, 72, 221
- Bir *Ugula* ile Bir Yazıcı Arasındaki
Konuşma, 148, 294, 312, 324
- Birhurturre, 246, 249, 250
- Bismaya, 43, 106
- Botta, Paul Emile, 20, 28, 29, 30
- Böhl, De Liagre, 221
- British Museum, 10, 20, 39, 40,
46, 143, 301, 312
- Brunnow, R. E., 40, 42
- Burnouf, Eugène, 26
- Burrows, E., 46
- Burşuşua, 72, 73
- Castellino, George, 221
- Cemdet Nasr, 44
- Cennet Bahçesi, 13
- Ceylan Yeme Ayı, 186
- Chardin, Jean, 23
- Chiera, Edward, 220
- Civil, Miguel, 8, 11, 129, 136,
145, 301, 395
- Cros, Gaston, 37
- Çiftçi Yıllığı, 143, 296, 390, 395

- Çığ, Muazzez İlmiye, 9, 206, 221
 çivi yazısı, 7, 13, 14, 17, 18, 22,
 23, 25, 26, 28, 29, 30, 31, 32,
 34, 35, 36, 38, 42, 43, 48, 49,
 53, 61, 62, 69, 107, 174, 219,
 220, 221, 303, 306, 363, 383,
 392, 396
- Darius, 21
- Deimel, Anton, 42, 43, 107, 108
- Delitzsch, Friedrich, 40, 221
- Delougaz, Pinhas, 47
- Der, 89
- Deslandes, André Daulier, 22
- Dicle, 13, 46, 60, 61, 62, 85, 101,
 151, 183, 196, 200, 201, 228,
 236, 410, 411, 420, 423, 432,
 433
- Dijk, J. A. van, 221
- Dilmun, 78, 88, 95, 142, 165,
 195, 196, 197, 216, 227, 228,
 232, 364, 367, 368, 369, 370,
 371, 372, 373, 374, 377, 403,
 422
- Dimpimekug, 175
- ditilla*, 119, 120, 121
- Diyakonov, I. M., 8, 107, 109,
 123
- Doğu Hindistan Şirketi, 19, 22
- Dossin, Georges, 48
- Dumuzi, 67, 68, 125, 175, 178,
 179, 187, 188, 192, 202, 204,
 205, 206, 207, 208, 209, 210,
 211, 212, 226, 229, 239, 275,
 276, 330, 331, 332, 333, 334,
 341, 343, 346, 352, 362, 371,
 390, 404, 419, 423, 424, 426,
 427
- Dumuzi ile Enkimdu: İnanna'nın
 Gönlünün Çalınması, 226
- Dumuzi ile İnanna'nın Evlenmesi,
 202, 226
- Dumuzi ve Galla'lar, 226
- Dumuzi'nin Ölümü, 206, 226
- Eanna (kent, ayrıca bkz. Ereğ),
 66, 69, 76, 371
- Eanna (tapınak), 182, 188, 210,
 239, 248, 333, 357, 359, 361
- Eannatum, 54, 78, 79, 80, 81, 82,
 83, 84, 107, 112, 274, 404,
 405, 406, 407, 408, 409, 410,
 411, 412, 430
- edubba*, 56, 98, 99, 117, 125,
 135, 148, 152, 185, 223, 224,
 279, 295, 296, 304, 305, 313,
 325, 328, 340, 349, 378, 384
- Ekişnugal, 182, 188, 189, 190
- Ekur, 70, 71, 92, 93, 94, 161,
 162, 230, 236, 239, 274, 290,
 379, 432, 439
- Elam (ülke), 74, 75, 76, 79, 80,
 81, 88, 89, 95, 97, 102, 103,
 228, 235, 368, 370, 371, 375,
 392, 404, 405, 421, 426, 430
- Elamca, 17, 27

Elamlılar, 81, 84, 91, 94, 99, 100,
101, 189, 366, 377, 378, 383,
404, 430, 432, 433

Elvend-k'ûh Dağı, 26

Emeş, 126, 289, 290, 291, 347

Enakalle, 80, 82, 409

Enamgalanna, 70

Enamzu, 75, 76

Enannatum, 82, 409, 413

Enannatum II, 83

Enbilulu, 228, 236

Enetarzi, 84, 429

Enhegal, 106

Eninmar, 87

Eninnu, 95, 126, 183, 184, 185,
186, 275, 364, 409, 411, 412

Enki, 49, 92, 93, 114, 159, 164,
165, 178, 179, 181, 186, 192,
193, 195, 196, 197, 198, 199,
203, 204, 212, 213, 214, 215,
216, 222, 225, 274, 294

Enki ve Dünya Düzeni:

Yeryüzünün ve Kültürel

Süreçlerinin Düzenlenmesi,

164, 186, 225, 226, 377, 386

Enki ve Eridu: Su-Tanrısının

Nippur'a Yolculuğu, 225

Enki ve Ninhursag: Sümer Cennet

Miti, 225, 366, 367, 371, 372

Enki ve Ninmah: İnsanın Yaratılışı,

198, 199, 225

Enkidu, 177, 178, 246, 249, 250,

252, 253, 254, 257, 260, 261,
262, 263, 264, 269, 270, 271,
272, 337, 341, 365, 371

Enkimansi ile Gırnişag Arasındaki

Tartışma, 294, 312, 316, 318,
320, 352, 378

Enkimdu, 202, 228, 238, 334,

341, 352

Enkita ile Enkihegal Arasındaki

Tartışma, 294

Enlil, 71, 90, 91, 92, 93, 101,

117, 122, 148, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 165, 167, 178,
186, 191, 192, 193, 194, 195,
196, 199, 201, 203, 204, 212,
216, 222, 225, 227, 228, 229,
230, 232, 234, 235, 236, 238,
239, 240, 241, 242, 254, 261,
262, 264, 265, 267, 271, 273,
274, 283, 289, 290, 291, 292,
293, 294, 321, 331, 334, 336,
342, 343, 345, 356, 369, 370,
375, 376, 385, 389, 402, 403,
404, 406, 407, 409, 410, 411,
413, 414, 416, 419, 420, 421,
422, 423, 424, 432, 433, 435,
436, 439, 442

Enlil Evi, 70, 71, 72, 94, 230, 239

Enlil tapınağı, 49, 57, 71, 73, 86,
90, 92, 290

Enlil ve Kazmanın Yaratılışı, 192,
225

Enlil ve Ninlil: Ay-Tanrısının

- Doğumu, 178, 225
- Enmebaraggesi, 66, 67, 68, 72,
73, 247, 249, 426
- Enmerkar, 57, 64, 67, 188, 223,
244, 341, 342, 343, 345, 353,
356, 357, 358, 359, 360, 361,
362, 363, 426
- Enmerkar ve Aratta Beyi: Irak ve
İran Hakkında Bir Sümer
Kahramanlık Öyküsü, 355,
361, 375, 386
- Enmerkar ve Aratta Ülkesi
(kahramanlık öyküsü), 244
- Enmerkar ve Ensukuşsiranna
(kahramanlık öyküsü), 244
- Ennamibaragga-Utu, 359
- ensi*, 52, 53, 75, 76, 79, 80, 81,
83, 84, 85, 87, 94, 95, 96,
105, 113, 114, 115, 120, 232,
233, 282, 361, 366, 404, 405,
409, 410, 411, 412, 413, 414,
415, 417, 418, 420, 421, 422,
424, 430, 431, 432, 435
- Ensukuşsiranna, 244, 359, 360
- Enşakuşanna, 80, 403
- Entemena, 54, 79, 82, 83, 222,
409, 410, 411, 412, 419
- Enten, 126, 289, 290, 291, 347
- Erbil, 97
- Erek, 44, 45, 47, 49, 57, 66, 67,
68, 69, 70, 74, 76, 77, 79, 80,
85, 87, 90, 95, 96, 97, 160,
174, 177, 179, 181, 182, 187,
188, 204, 206, 210, 212, 213,
214, 245, 246, 247, 248, 249,
251, 252, 253, 262, 263, 265,
303, 333, 340, 341, 342, 343,
345, 346, 353, 356, 357, 358,
359, 360, 361, 362, 363, 402,
404, 413, 420, 421, 422, 423,
424, 426, 427, 428, 429, 435
- Birinci Hanedanı, 69
- İkinci Hanedanı, 75
- Ereşkigal, 175, 179, 180, 203,
204, 262, 265, 266, 267, 273,
345
- Eridu, 48, 49, 61, 143, 181, 193,
203, 212, 213, 215, 230, 232,
233, 264, 271, 342, 356, 358,
424, 425, 435
- Ermenistan, 89
- Eski Persçe, 17, 24, 25, 27, 28,
29, 30
- Eşnunna, 103
- Etana, 65, 66, 284, 426
- Etiyopya, 15, 88, 95, 363, 364,
365, 375, 376
- evlilik, 110, 337
- Eyüb Kitabı, 169, 389
- Eyüb, Hz., 16, 169, 339, 341,
389
- Falkenstein, Adam, 8, 41, 44, 45,
111, 119, 221
- Fara, 42, 43, 106, 129
- Figuerola, Don Garcia Silva, 21

- Fırat, 13, 47, 60, 61, 62, 85, 101,
151, 196, 228, 236, 262, 265,
360, 420, 432, 433
- Flower, Samuel, 22, 23
- Frankfort, Henri, 47
- Fraser, J. Bailie, 20
- Friedrich Schiller Üniversitesi, 10,
72, 221, 226, 301, 317, 330,
362
- Gadd, Cyril J., 10, 41, 46, 143,
220, 312, 317, 318
- Galla, 179, 209, 339
- Gana-ugigga, 82
- Genouillac, Henri de, 37, 43, 119,
205, 220
- Geştinanna, 207, 208, 209, 211,
341, 424
- Gilgamiş, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
174, 175, 178, 180, 188, 223,
245, 246, 247, 248, 249, 250,
252, 253, 254, 255, 256, 257,
259, 260, 261, 262, 263, 264,
267, 268, 269, 271, 283, 337,
341, 343, 344, 346, 365, 371,
372, 423, 427
- Gilgamiş Destanı, 66, 252
- Gilgamiş ve Agga, 245
- Gilgamiş ve Gök Boğası, 245
- Gilgamiş ve Kiş Kralı Agga, 58, 245
- Gilgamiş ve Yaşayanlar Ülkesi,
245, 252, 365, 371, 372
- Gilgamiş, Enkidu ve Ölüler Diyarı,
177, 245, 262, 337
- Gilgamiş'in Ölümü, 174, 176, 245
- Girsu, 85, 403, 404, 410, 412,
413, 415, 416, 417, 420, 424
- Gordon, Edmund, 11, 221, 297,
298
- Goueca, Antonio de, 21
- Grotefend, Georg Friedrich, 20,
25, 26
- Gudea, 36, 95, 96, 126, 136,
183, 184, 185, 186, 275, 343,
363, 364
- Guedinna, 79, 80, 82, 83, 366,
404, 409, 412
- Gungunum, 102
- Guti (ülke), 57, 75, 76, 94, 96,
97, 370, 375, 422, 423
- Gutiler, 58, 90, 92, 94, 95, 96,
97, 287, 345, 377, 389, 428,
429
- Gümüş Dağ, 88, 422
- Habur Irmağı, 103
- Haface, 47
- Halévy, Joseph, 36
- Hall, H. R., 46
- Hallab (kent), 82
- Hamazi, 74, 75, 101, 375, 427,
432
- Hammurabi, 50, 103, 117, 122
yasası, 102, 388
- Haupt, Paul, 40
- Haya, 167

- Haynes, J. H., 37
- Hazar Denizi, 15, 64, 67, 353,
355, 362, 363
- Hemedan, 26
- Herbert, Sir Thomas, 22
- Hesiodos, 16
- Hezekiel, 67, 390
- hieros-gamos*, 187, 273, 335
- Hilla, 18
- Hilprecht Koleksiyonu, 10, 72,
221, 226, 296, 301, 317, 330,
362
- Hilprecht, H. V., 37, 38, 39, 85,
220
- Hincks, Edward, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 34, 38
- Hindistan, 15, 24, 86, 88, 195,
244, 370, 374, 376, 382
- Hititler, 219, 380, 383
- Homeros, 244, 279
- Horsâbad, 28
- Hubişag, 175
- huluppu-ağacı*, 262, 263, 265
- Hurriler, 219, 363, 378, 380, 383
- Hursag, 202
- Hurum Dağı, 341, 343, 362, 363,
378
- Huvava, 253, 254, 256, 259, 260,
261, 365
- Hyde, Thomas, 22
- Irak, 10, 13, 17, 20, 21, 31, 37,
49, 143, 162
- Irak Cumhuriyeti Eski Eserler
Müdürlüğü, 10, 47
- Ibbi-Sin, 70, 98, 99, 100, 101,
119, 140, 189, 345, 425, 429,
431, 432, 433
- Ibla (ülke), 88, 422
- İbrahim, Hz., 384, 387, 393
- Ibranice, 21, 29, 37, 198, 275,
390, 392, 393
- Ibraniler, 9, 219, 382, 383, 384,
385, 386, 387, 388, 390, 392,
393
- İl (Hallab kentinin tapınak
başkanı), 83, 410
- İmdugud-kuşu*, 263, 266, 267, 340
- Inanna, 49, 70, 81, 91, 92, 151,
165, 178, 179, 187, 188, 192,
202, 203, 204, 205, 210, 212,
213, 214, 215, 222, 226, 229,
239, 240, 241, 242, 247, 262,
263, 266, 267, 268, 273, 274,
275, 330, 331, 332, 333, 334,
338, 340, 341, 342, 343, 344,
345, 346, 352, 353, 355, 356,
357, 358, 359, 360, 361, 404,
405, 419, 420, 421, 422, 423,
424, 435
- Inanna ile Bilulu, 226
- Inanna ile Şukalletuda: Bahçıvanın
Ölümcul Günahı, 226, 389
- Inanna ve Ebih Dağının Fethi,
226

- İnanna ve Enki: Uygarlık
 Sanatlarının Eridu'dan Ereke'e
 Aktarılması, 156, 226
 İnanna'nın Ölüler Diyarına İnışı,
 178, 202, 205, 226
 Indus Vadisi, 374
 İran, 17, 20, 21, 57, 355, 356,
 359, 361, 362, 374
 Isimud, 196, 212, 213, 214
 Isin, 61, 100, 101, 102, 122, 167,
 273, 276, 429, 431, 432, 435
 Hanedanı, 55, 71, 102, 122,
 223, 274
 Isin-Larsa dönemi, 373
 İskitler, 34
 İşbi-Erra, 71, 100, 101, 429, 431,
 432, 433
 İşkur, 92, 222, 223, 228, 238,
 359, 423
 İşme-Dagan, 102, 274, 276, 429
 İştar (bkz. İnanna), 165, 202
 İştar Kapısı, 19
 Jacobsen, Thorkild, 41, 47, 49,
 100, 145, 205, 221, 379, 395
 Jarmuti, 88
 Jestin, R., 43
 Jordan, Julius, 44
 karbon-14 testleri, 49, 51
 Karun (ırmak), 60
 Kazallu, 89, 100, 217, 334, 431,
 432, 433
 Keldanice, 21
 Kenanlılar, 219, 380, 383
 Keş, 274, 406
 King, L. W., 220
 Kirmanşah, 26
 Kiş, 43, 44, 61, 65, 66, 68, 69,
 73, 74, 77, 79, 80, 81, 87, 88,
 90, 245, 246, 247, 248, 250,
 251, 345, 403, 405, 409, 421,
 422, 426, 427, 428, 433
 Birinci Hanedanı, 64, 69, 73
 İkinci Hanedanı, 74
 Kitabı Mukaddes, 9, 16, 18, 44,
 45, 89, 147, 169, 196, 197,
 198, 202, 215, 216, 221, 296,
 297, 373, 382, 383, 384, 385,
 386, 387, 388, 389, 390, 391,
 393
 Kızılyay, Hatice, 9, 206, 221
 Koldewey, Robert, 42
 Koyuncuk, 28, 34, 35, 39
 köle, 110, 299, 351
 Kral Listesi, 46, 50, 55, 56, 65,
 66, 67, 68, 69, 74, 75, 77,
 395
 Kraliyet Asya Derneği, 27, 32, 34
 Ktesifon, 19
 Kullab, 61, 204, 239, 248, 249,
 250, 251, 252, 257
 Kur, 200, 201, 340, 341, 390
 Lagaş, 36, 37, 38, 39, 42, 47, 48,
 54, 58, 61, 76, 77, 78, 79, 80,

- 81, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 94,
95, 96, 97, 106, 107, 111,
112, 113, 115, 116, 117, 119,
123, 136, 166, 167, 183, 184,
185, 274, 275, 403, 404, 405,
409-417, 419, 420, 421, 424,
430
- Lahar, 291, 292, 293, 294, 347
- Landsberger, Benno, 42, 62, 145,
221, 395
- Langdon, Stephen, 43, 44, 220
- Larsa, 61, 97, 102, 103, 408, 420
- Lassen, Christian, 26, 27
- Layard, Austen Henry, 28, 29
- Lebrun, Carneille, 23
- Lees ve Falcon, 60
- Legrain, Leon, 46, 87
- Lenormant, François, 40
- Lenzen, H., 45
- Lilith, 263, 266, 267, 341
- Lipit-Iştar, 102, 122, 123, 167,
274, 429, 435, 436, 439
- Lloyd, Seton, 47
- Luckenbill, D. D., 43
- Ludingirra, 277, 278, 279, 280,
281, 286, 435
- Lugalanda, 84
- Lugalannemundu, 43, 75, 76,
370, 371, 427
- Lugalbanda, 57, 64, 67, 223,
244, 253, 257, 258, 259, 341,
342, 343, 360, 361, 363, 424,
427
- Lugalbanda ve Enmerkar
(kahramanlık öyküsü), 244,
360
- Lugalbanda ve Hurum Dağı
(kahramanlık öyküsü), 244,
362
- Lugaldalu, 43
- Lugalzaggesi, 54, 84, 85, 87, 287,
421, 428
- Lu-Inanna, 71
- Lullubilere, 89
- Lummagimdug, 81, 405
- Magan, 88, 89, 227, 232, 258,
363-369, 370, 373, 374, 422,
432
- Mançu, 35
- Maniştusu, 86, 89, 90, 379, 428
- Manium, 90, 364
- Marhaşi (ülke), 76, 228, 235,
368, 370
- Mari, 47, 48, 77, 81, 88, 103,
311, 405, 421, 422, 427, 428
- Martu (tanrı), 192, 216, 217,
334, 342, 378
- Martu (ülke), 76, 371, 375
- Martu'nun Evlenmesi, 226
- Martular, 81, 91, 226, 228, 232,
235, 341, 360, 366, 378, 431,
433
- maşkim*, 121, 421, 423, 434, 435
- maşmaş*, 355, 359, 360

me (Sûm.), 156, 168, 230, 233,
235, 241, 293

Medler, 17

Meluhha, 88, 91, 142, 227, 228,
232, 234, 363, 364, 365, 366,
367, 368, 369, 370, 373, 374,
377, 422

Menes, 89

Mesannepadda, 69, 72, 73, 74,
175, 427

Mesilim, 50, 77, 78, 79, 80, 82,
83, 409

Meskalamdug, 74

Meskiaggaşer, 66, 426

Meskiag-Nanna, 70

Meskiagnunna, 69, 72, 73, 427

Mezopotamya, 13, 16, 17, 18, 19,
20, 28, 33, 34, 37, 45, 46, 48,
49, 50, 88, 138, 181, 216,
311, 362, 379, 386

Michaux, A., 19

Mignan, Robert, 20

mikku, 177, 263, 268, 271, 272,
337

Mısır, 17, 86, 88, 89, 95, 138,
363, 364, 365, 375, 376, 380

Moğol, 35

Munter, Friedrich, 23, 24

Musa, Hz., 16, 394

Musul, 18, 19, 20, 28

Muşdamma, 228

Namhani, 95, 96, 97, 117

Nammu, 198

Namtar, 175

Nanna, 70, 95, 117, 120, 165,
177, 180, 182, 183, 188, 190,
203, 274, 277, 278, 279, 281,
282, 283, 322, 324, 334, 342,
365, 432

Nanna-Sin, 165, 192, 193, 225

Nanna-Sin'in Nippur'a Yolculuğu,
225

Nanşe, 167, 168, 184, 185, 228,
229, 241, 273, 404, 410, 411,
412, 413, 416, 419, 424

Naram-Sin, 57, 89, 90, 91, 94, 98,
364, 366, 367, 379, 428

Navirtum, 277, 278, 284

Nebi Yunus, 28

Nebukadnezzar, 20

Nergal, 175, 179, 271, 272, 274,
283

Neşideler Neşidesi, 391

Neti, 179, 345

Nidaba, 85, 92, 126, 167, 185,
229, 241, 273, 316, 328, 357,
360, 420, 426

Niebuhr, Carsten, 18, 23, 25, 29

Nimrûd, 28

Ninab, 216, 217, 403

Ninazu, 264, 423, 430

Ningal, 183, 189, 191, 257, 272,
322, 324, 331, 332, 342, 424

Ningirsu, 81, 84, 85, 115, 116,

- 183, 184, 185, 186, 273, 343,
403, 404, 405, 406, 407, 408,
409, 410, 411, 412-417, 420,
424, 429
- Ningirsu'nun Arpasını Yeme Ayı,
186
- Ningişzida, 175, 185
- Ninhursag, 46, 159, 164, 165,
192, 195, 196, 198, 222, 230,
274, 341, 345, 366, 372, 376,
402, 404-406, 409, 410, 420,
424
- Nininsinna (bkz. Ninisinna), 122
- Ninininna, 229, 240, 273, 274,
432
- Ninkasi, 150, 151, 273
- Ninlil, 57, 69, 70, 71-73, 178,
193, 194, 195, 287, 334, 343
- Ninlil tapınağı, 71
- Ninmah, 164, 186, 192, 198,
199, 201, 340, 419
- Ninova, 18, 20, 25, 28, 31, 38
- Ninşubur, 203, 214, 434, 435
- Nintu, 75, 76, 165, 192, 227,
229, 230, 240, 342, 345, 366
- Ninurta, 92, 148, 192, 200, 201,
202, 222, 225, 273, 274, 278,
281, 285, 340, 345, 367, 439,
442
- Ninurta'nın İşleri ve Yiğitlikleri,
225
- Ninurta'nın Nippur'a Dönüşü,
225
- Nippur, 38, 39, 42, 57, 61, 69,
71, 72, 73, 85, 86, 87, 88, 90,
92, 97, 99, 100, 101, 102,
120, 161, 162, 193, 195, 203,
224, 226, 227, 232, 235, 236,
239, 264, 271, 274, 276, 277,
278, 279, 280, 286, 287, 290,
311, 317, 334, 345, 369, 379,
403, 406, 416, 421, 432, 435,
436
- keşif gezisi, 37, 38, 49
- Nippur'a Ağıt, 58
- Nippur'dan Elde Edilen Sümer
Yazınsal Metinleri, 367
- Nuh, Hz., 216, 297, 303, 392
- Numunburra, 70, 71
- Numuşda, 217, 334
- Nunbarşegunu, 193
- Nunbirdu ırmağı, 193, 194, 334
- Nungal, 273
- Nusku, 92, 163, 194, 278, 281,
334
- Oppenheim, Leo, 150
- Oppert, Jules, 27, 28, 31, 32, 35,
36, 38
- Parrot, André, 37, 47, 48
- Pehlevice, 24, 25
- Persçe, 23, 25, 27
- Persepolis, 18, 19, 20, 21, 22, 23,
24, 25, 26, 29
- Persler, 17, 21

- Peters, John P., 37
- Poebel, Arno, 39, 41, 69, 87, 113, 220, 221, 391, 392, 393, 395
- Porter, Robert Ker, 20
- Prince, J. D., 40
- Proto-Fıratlılar, 63, 64
- pukku*, 177, 263, 268, 269, 271, 337
- Puşkin Müzesi, 10, 65, 177, 276
- Puzur-Numuşda, 100, 101, 432
- Radau, Hugo, 205, 220
- Rask, Rasmus, 26
- Rawlinson, Henry Creswicke, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 38
- Rich, Claudius James, 19, 20, 25
- Rim-Sim, 102, 103
- Rimuş, 86, 89, 379, 422, 428
- Rosetta Taşı, 17
- Sacy, A. I. de Silvestre, 25, 26
- Saint-Martin, A. J., 26
- Sargon, Büyük, 43, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 106, 188, 273, 274, 287, 363, 364, 373, 379, 421, 422, 425, 428
- Sargon, II, 28, 363, 373
- Sarzec, Ernest de, 36, 37
- Sataran (tannı), 79, 409
- Sayce, A. H., 40
- Schmidt, Erik, 43
- Schneider, Nikolaus, 306
- Sedir Dağı, 76
- Sedir Ormanı, 88, 422
- Sedir Ülkesi, 370, 371
- Sefer, Fuat, 48, 49
- Senharip silindiri, 20
- Siculus, Diodorus, 21
- silindir mühür, 43, 47, 74, 138, 382
- Sin, 92, 165, 195, 239, 331, 333, 343, 407, 420
- Sippar, 311, 426
- SSCB Bilimler Akademisi, 10
- Subariler, 91, 366, 377
- Subir (ülke), 61, 76, 97, 98, 371, 430, 432
- Subiriler, 97, 98, 431
- Suriye, 63, 99
- Susa, 74, 89, 95, 425
- Suti (ülke), 76, 371
- Süleyman, Hz., 16
- Süleyman'ın Meselleri, 296, 391
- Sümerce, 17, 28, 40, 41, 42, 44, 61, 62, 65, 68, 102, 105, 129, 136, 149, 153, 156, 197, 221, 223, 254, 275, 295, 300, 306, 308, 310, 313, 314, 315, 318, 319, 320, 330, 349, 353, 356, 366, 375, 376, 378, 379, 391, 392, 393, 396, 399, 400, 401, 402, 405
- Sümeroloji, 9, 17, 38, 40, 42, 47, 119
- Şarkalışarri, 94, 428

- Şubur, 375, 405, 430
- Şukalletuda, 214, 215, 226, 341, 346, 389
- Şulgi, 70, 97, 98, 99, 119, 274, 343, 429, 430, 431
yazıtı, 40
- Şulgi Bayramı Ayı, 186
- Şuruppak, 42, 296, 297, 303, 377, 426
- Şu-Sin, 98, 99, 101, 335, 336, 343, 425, 428, 429
- Talbot, W. F. Fox, 32
- Tel el Mukayyer, 18
- Tell Harmal, 48
- Tello, 36
- Thureau-Dangin, François, 37, 39, 40, 41, 221
- Tidnum, 78, 81
- Tiglath-Pileser, I, 32
- Tirigan, 57, 96, 423, 424
- Toros Dağları, 88, 89, 95
- Tufan, 42, 43, 46, 56, 64, 66, 68, 215, 226, 245, 342, 370, 376, 377, 386, 426
- Tummal, 57, 69, 70, 71, 72, 73, 287
- Tummal Yazıtı, 56, 68, 69, 73, 175
- Turan, 34, 35
- Türkçe, 35, 67, 147, 385, 390, 393, 401
- Tychsen, Oluf Gerhard, 24
- Ubeyd, el-, 46, 48, 49, 63
- ugula, 295, 325, 326, 327, 361, 413, 417, 418, 430
- Ukair, 48, 181
- Ulmaş, 91
- Umma, 54, 58, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 95, 96, 112, 204, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 419, 420, 421, 422
- ummia, 135, 148, 279, 306, 313, 315, 320, 325, 327, 328
- Ur, 10, 18, 45, 46, 61, 63, 68, 69, 74, 77, 79, 80, 87, 89, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 117, 120, 123, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 173, 175, 176, 182, 188, 189, 190, 191, 193, 221, 227, 234, 276, 311, 312, 317, 338, 342, 345, 347, 372, 384, 393, 402, 404, 407, 420, 421, 427, 429, 433, 435
- Birinci Hanedanı, 46, 69, 73, 74
- İkinci Hanedanı, 427
- kraliyet mezarlığı, 46, 74, 137, 173
- Üçüncü Hanedanı, 50, 56, 58, 97, 117, 118, 120, 166, 182, 189, 274, 301, 344, 363, 365, 373
- Ur'a Ağıt, 58, 124, 342
- Ural-Altay dilleri, 64
- Ur-Bau, 95, 96, 97, 424, 430

- Urgar, 95, 96
- Ur-Lugal, 70, 71, 73
- Ur-Luinma, 82, 83, 410
- Urmiye Gölü, 362, 363
- Ur-Nammu, 70, 97, 99, 117, 118,
119, 122, 166, 175, 176, 180,
274, 288, 338, 365, 429
- Ur-Nanşe, 78, 79, 80, 106, 112,
372, 403, 404
- Ur-Nanşe (şarkıcı), 48
- Ur-Nanşe hanedanı, 36, 42, 83
- Ur-Ningirsu, 96, 136
- Uruk (bkz. Erek), 44
- Urukagina, 54, 84, 85, 95, 107,
111, 112, 113, 115, 116, 117,
166, 222, 413, 414, 415, 416,
417, 419, 420
- urunbim*, 275
- Ur-Zababa, 87, 88, 287, 428
- Uş, 79, 83, 409
- Utu, 66, 67, 92, 165, 167, 177,
178, 180, 195, 205, 210, 211,
216, 229, 239, 240, 251, 252,
254, 255, 257, 260, 263, 264,
266, 272, 273, 274, 279, 283,
334, 341, 343, 356, 371, 408,
410, 419, 420, 421, 422, 423,
426, 439
- Utuhegal, 57, 58, 96, 97, 287,
422, 423, 424, 429
- Valle, Pietro della, 18, 22
- Van Gölü, 363, 378
- Verimli Hilal, 75
- Virolleaud, Charles, 119
- Woolley, Sir Leonard, 45, 46, 74,
123, 136, 138, 143, 173, 174,
317
- Yarlagan, 96, 422
- Yeni Yıl, 126, 187, 273, 335
- Yonah oğlu Bünyamin, 18
- Yunanca, 21, 25, 318
- Zabardibunugga, 246, 250
- Zagros Dağları, 75, 89, 95
- ziggurat, 43, 46, 48, 104, 123,
181, 182, 386
- Zimmern, Heinrich, 220, 221
- Ziusudra, 42, 66, 180, 216, 296,
297, 342, 370, 372, 377
- Zuzu, 80, 404, 428

SÜMERLER

SAMUEL NOAH KRAMER

Sümerler önce Sümer sonra da Babil olarak bilinen topraklarda Samilerden önce yaşamış pragmatik ve yetenekli bir halktı. Bu topraklarda İÖ 5000-2000 arasında ilk kez insanlık tarihinin en gelişmiş uygarlığını kurmuşlardır. Bu kitap onlar hakkında bildiklerimizi derli toplu bir biçimde sunmaktadır.

Profesör Kramer büyük bir coşkuyla Sümer uygarlığı tarihinin ana hatlarını çizip şehirlerini, dinlerini, edebiyatlarını, bilimsel başarılarını ve sosyal yapılarını betimlemekte; son olarak da Sümerlerden antik ve modern dünyaya kalan mirası sorgulamakta.

"Sümer uygarlığı konusunda tartışmasız bir otorite olan Profesör Kramer büyük bir özen ve hâkimiyetle yazıyor."

-Library Journal

"Çok az akademisyen böyle bir kitabı yazabilirdi ve Kramer de kesinlikle onlardan birisi.... Bu kitabın en değerli yönlerinden biri ilk defa burada genel okuyucuya sunulan metinler ve fragmanlar. Uzman olmayan okurlar için rahat okunan bir giriş kitabı; uzmanlar içinse genel bir sentez sunmakta."

-American Journal of Archaeology

ISBN 975-8240-10-2

9 789758 240104

